

жек лондон

МАРТИН ИДЕН

«Мартин Иден» романни ёзуви Ж. Лондоннинг энг машҳур асарларидан бўлиб, унда ёзуви ўз ҳаётини — халқдан чиққан ёш та-
лант өғасининг ҳаётини акс оттирган. Асар қадрамони согласом Мартин жуда оғир меҳнат
натижасида ажойиб асарлар ёзиб шудрат қо-
зонади, лекин шу маҳалгача ўзи идеаллашти-
риб юрган буржуазияни яқиндан таниб, унинг
манфаатпаст ва очкӯэ эканлигини кўради.
Кураш олиб бораётган халқдан узилиб қол-
ган Мартин умидсизликка тушиб, ўзини ўл-
диради.

Русчадан

Ҳодир Мирмуҳамедов
таржимаси

Лондон Жек:
Мартин Иден. Роман. Т., Рафур Ўлом номидаги
Бадиий адабийт нашриёти. 1968.
432 бет. Тиражи 25 000.

Лондон Джек. Мартин Иден. Роман.

И(Амер)

Индекс 7-3-4

БИРИНЧИ БОБ

Олдиндан келаётган йигит ясси калит билан эшикни очди. Унинг орқасидан келаётган шериги осто надан ҳатлаб ўтишдан олдин, апил-тапил бошидан кепкасини юлқиб олди. Унинг эгнидаги содда, дағал кийимдан денгиз ҳиди анқиб турарди; йигит каттакон залга кирди-ю, ноқулай вазиятга тушиб қолди. У кепкасини қаёққа қўйишни билмай, уни бу клаб чўнтағига тиқиб қўймоқчи бўлган эди, ҳамроҳи қўлидан олди, буни у шундай осон, шундай табиий ҳаракат билан бажардикি, йигитнинг кўнгли тоғдек кўтарилиб кетди. «Аҳволим қанақалигини тушуняпти,— деган хаёл лип этиб ўтди унинг миясидан,— у мени шарманда қилмайди».

Оёқ остидаги пол йигитга гўё денгиз тўлқинида дам пастга тушиб, дам баландга кўтарилаётган палубадай туюлганидан, у ҳамроҳи орқасидан оёқларини кериб, ҳар қадамда чайқалиб юриб борарди. Палубада айқалиб-чайқалиб юришга одатланиб қолган йигит учун бу кенг хоналар жудаям тор туюлди, у ҳар қадамда елкаси билан эшикнинг ёндорига тегиб кетишдан, ё камин устига қўйилган безак ашёларидан биронтасини туртиб тушириб юборишдан қўрқарди. У ўзини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ташлар ва шу ҳаракати билан ўз тасаввуридагина мавжуд бўлган хатарни яна зўрайтирарди. Китоб уюлиб ётган стол билан рояль орасидан олти киши бемалол ўтиши мумкин эди, лекин у бу оралиқдан юрагини ҳовучлаб ўтди. Унинг бесўнақай қўллари шалвираб турар, уларни қаерга қўйишни билолмасди. Бирдан ўзини стол устидаги ётган китобларга тегиб кетаётгандай ҳис қилиб, худди ҳурккан отдек орқага тисарилди-да, сал бўлма-

са рояль олдиаги курсини ағдариб юбораёзди. Шунда у шахдам одим отиб бораётган ҳамроҳига қаради-ю, умрида биринчи марта ўзининг қадам ташлаши бесўнақай ва бошқаларникига ўхшамаслигини фаҳмлади. хижолатдан бир зумга чўт бўлиб ёнди. Манглайида тер томчилари пайдо бўлди ва тўхтаб, дастрўмоли билан офтобда қорайган юзини артди.

— Артур, азизим, бирпас сабр қиласангиз,— деди у ўзининг хижолат бўлганини яшириш учун ҳазиломуз оҳангда.— Дабдурустдан бунчалик дабдаба мен учун жудаям ортиқча бўлиб кетди. Нафасимни ростлаб оҳай. Ўзингиз билардингиз, бу ерга келишини истамовдим, ундан кейин, оила аъзоларингизни мени кўришга кўзлари учиб турган бўлмаса керак.

— Парво қилманг!— деди ҳамроҳи унга таскин беряб.— Сиз ҳеч тортинманг. Биз содда одамлармиз... Эҳ-е! Менга хат келганга ўхшайди.

Артур столга яқин борди, конвертни очиб, катни ўқий бошлади, бу билан меҳмоннинг ўзига келиб олишига имкон туғдирган эди. Меҳмон ҳам буни тушуниб, ундан миннатдор бўлди. У табиатан сезгир ва одамшаванда эди, шунинг учун, паришонхотир кўринса ҳам, аслида сезгирлигини, одамшавандалигини йўқотмаган эди. У пешанасини яна артиб, хонага диққат билан разм солиб чиқди, лекин унинг кўзлари қопқонга тушишдан хавфсираётган ёввойи ҳайвоннинг кўзларидек така-пука эди, у нотаниш буюмлар қуршовида қолган, бу ерда юз бериши керак бўлган воқеалардан ҳайиқар, нима қилишини билмасди, у ўзининг бесўнақайлигини, юриш-туриши ва хатти-ҳаракатлари ҳам бесўнақай эканлигини тушунарди. Унинг сезгирлиги шу қадар ўткирлашди, шу қадар хижолат чекдики, Артурнинг мактуб оша ташлаган муғамбirona ишгоҳи, унинг дилига бамисоли ханжардек ботди. Меҳмон унинг бу қарашини пайқаган бўлса ҳам, ўзини сезмаганга олди, чунки у энди анча-мунча нарсага, биринчи галда интизомга одатланган эди. Аммо бу ханжар унинг гурурини жароҳатлади. Бу ерга келгани учун ўзини койнди, лекин шу заҳотиёқ: «Бўлганича бўлди, келишга келдимми, охиригача чидайман», деб жазм қилди. Чеҳраси жиддий тус олди, кўзларида газаб учқунлари чақнади. У яна атрофга кўз ташлади, бу сафар у ўзини қуршаб олгаи уй жиҳозларини икир-

чикиригача хотирасида сақлаб қолиш учун бирмунча дадилроқ мушоҳада қила бошлади. Унинг катта-катта очилган кўзларидан ҳеч нарса четда қолмади; бу нафис буюмларга қараган сари, кўзидағи ғазаб учқунлари сўниб, ёқимли ифода пайдо бўла бошлади. У ҳеч қачон нафосатга бефарқ қарай олмасди, бу ерда эса, бефарқ қараб бўлмайдиган буюмлар жуда кўи эди.

Унинг эътиборини девордаги мойбўёқ билан ишланган сурат ўзига тортди. Бу суратда қудратли денгиз тўлқини соҳилдаги қояга урилиб парча-парча бўлаётгани тасвирланган эди; момақалдироқдан дарак берувчи паст сузиб юрган қора булутлар бутун осмонни қоплаган, қутурган тўлқинлар сатҳида эса, ботиб бораётган қуёш шуъласи билан ёритилган кичкинагина шхуна сузиб борарди; у бир томонга шунақаям оғиб кетган эдик, бутун палубаси кўзга яққол ташланиб турарди. Бу, гўзал манзара эди, гўзаллик эса бу йигитни ҳамма вақт ўзига ром қиласди. У ўзининг бесўнақай қадам ташлашини унутиб қўйиб, суратнинг олдига яқин келди. Лекин бояги гўзаллик бирдан ғойиб бўлди қўйди. У ҳар хил бўёқлар билан чаплаб ташланган расмга ҳайрон бўлиб тикилиб турарди. Кейин у узоқлашди. Шу заҳотиёқ сурат бояги гўзал шаклига кирди. «Найрангли сурат экан», деган фикрга келди у юзини суратдан ўгириб ва ёпирилиб келган янги таассуротлар ичидан, шундай нафосатни бетайин найрангбозлик учун қурбон қилишибди, деб қўри келиб ўйлаб қўйди. У рассомлик санъати ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмас эди. Шу пайтгача у фақат хромолитографияни¹ биларди, бундай суратлар узоқдан ҳам, яқиндан ҳам бир хилда кўринаверарди. Рост, магазин витриналарида бўёқ билан ишланган расмларни ҳам кўрган эди, лекин витрина ойнаси уларни яқиндан кўришга имкон бермасди.

У хат ўқиётган дўстига ўгирилиб қаради-ю, стол устида ётган китобларга кўзи тушди. Унинг кўзлари, худди овқат кўриб қолган оч одамникидай чақнаб кетди. У бенхтиёр стол томонга юрди ва ҳаяжон билан китобларни бирма-бир кўздан кечира бошлади. У китобнинг ва муаллифнинг номини, ундаги айrim

¹ Хромолитография – литография йўли билан уч-тўрт хил раңгда босилган сурат.

жумлаларни ўқир, уларга завқ билан тикилиб силаб қўярди, бирдан китоблар орасида, ўзи яқинда ўқиган китобни кўриб қолди. Лекин шу китобдан бошқа ҳамма китоблар ҳамда уларнинг муаллифлари унга тамомила нотаниш эдилар. Унинг қўлига Суинберннинг китоби тушиб қолган эди, у ўзининг қаердалигини ҳам унутиб қўйиб, китобни ўқий бошлади; юзи чўгдек қизариб кетди. У муаллифнинг номини билиш мақсадида, икки марта бармоғини ўқиётган саҳифаси га қўйиб, китобни ёпди. Суинберн! Бу номни у ёдида сақлайди. Бу Суинберн дегани, афтидан, мушоҳадаси ўткир одам бўлса керак, ҳар нарсанинг шаклини ҳам, рангини ҳам аниқ тасвирлаган. Лекин ким ўзи у? Кўпчилик шоирлар сингари бундан юз йил бурун ўлиб кетганми ёки ҳозир тирикми, ҳалиям ёзяптими? У китобнинг иккинчи бетини очди. Ҳа, бу Суинберн бошқа китоблар ҳам ёзган экан. Яхши, у эртага эрталабоқ халқ кутубхонасига боради-да, бу муаллифнинг асаларидан биронтасини олиб ўқийди.

У ўқишга шу қадар берилиб кетган эдики, хонага ёш бир қиз кириб келганини ҳам пайқамади. У Артурнинг овозини эшитиб ўзига келди:

— Руфъ! Бу, мистер Иден бўлади.

Китоб шартта ёпилди ва йигитнинг бутун вужуди янги бир нотаниш сезгидан сесканиб кетди, у хонага қиз кириб келганидан эмас, балки қизнинг акаси айтган гапдан шу ҳолатга тушган эди. Бу мускулдор гавда ҳаддан ташқари ҳассос эди. Ташқи муҳитнинг сезилар-сезилмас таъсири остида унинг туйғулари ва тафаккури худди алангадек лоп этиб ёниб кетарди. У бениҳоя ҳассос ва назокатли қалб эгаси эди, унинг оташин хаёли эса, муттасил ишлаб, буюмлар орасида ги муносабатларни, уларнинг бир-биридан фарқи ва ўхшашликларни белгилаб турарди. Уни «мистер Иден» деган сўз сесканиб кетишга мажбур этган эди. Умр бўйи «Иден», ёки «Мартин Иден», ёхуд соддагина қилиб «Мартин» деб юритилган бу йигитни тўсатдан «мистер» деб айтишиди. «Шу сўзнинг ўзиям чакки эмас», деб қўйди у ўзига ўзи. Унинг тушунчаси бирдан улкан фото камерасига айланди ва кўз ўнгидан ўзига таниш бўлган лавҳалар: кочегаркалар (ўтхоналар), трюмлар, доклар, пристанлар, қамоқхоналар ва трактирлар, касалхоналар ва хароба уйлар манзара-

лари бир-бирини қувалашиб ўта бошлади; бирин-кетин хаёлида жонланган бу жойларда у шундай муомалага кўнишиб қолган эди.

Лекин худди шу пайт орқага ўгирилди-ю, кўзи қизга тушди. Унинг хотирасида ғужғон ўйнаб ётган палапартиш лавҳалар бирданига ғойиб бўлди. Рўпарасида порлаб турган мовий кўзлари шаҳло, олтин соchlари қалин, рангпар, назокатли бир жонон турарди. Йигит қизнинг қанақа кийимда эканлигини пайқамади, лекин унинг либоси ҳам ўзи сингари ғоят ажиб эканлигига ишонарди. У хаёлан қизни нозик бандли оч-сариқ олтин ранг гулга ўхшатди. Йўқ, аниқроги у илоҳий руҳ, пари, маъбуда эди — негаки, бундай олижаноб нафосат ер юзида учрамайди. Ёхуд китобларда чинданам тўғри ёзилганмикин, жамиятнинг ўзга кибор доираларида бу қизга ўхшаган гўзаллар кўпмикин? Анави Суинберн шу қизни таранум этса қойил қиласади-да. Эҳтимол, Суинберн анави столда ётган китобидаги Изольданни тасвир этаётганда, айнан шу қизга ўхшаган бир гўзални кўз олдига келтиргандир. Бу фикрлар, тасаввур ва ҳиссиётлар бир онда хаёлидан ўтиб кетди. Ташқи ҳодисалар эса, тўхтамай давом этаётган эди. Руфь қўлини йигитга узатди, улар бир-бирларининг қўлини эркакчасига маҳкам сиқишиб кўришаётган чогда, у қизни ўзига тик қараб турганини сезди. У билган аёллар ҳеч бундай қўл сиқишиб кўришмасди. Улар, умуман, камдан-кам қўл бериб кўришардилар. Яна уни хаёл чулғаб олиб, рангбаранг манзаралар, ҳар турли аёллар билан учрашгани ва топишгани хотирасида жонланди. Лекин йигит уларнинг барчасини хаёлидан қувиб, қизнинг чеҳрасига боқарди. Бундай қизни у ҳеч қачон кўрмаган эди. У билган аёллар... «у» аёллар дарҳол қизнинг ёнида саф тортиб турдилар. У, бамисоли агадиятдек туулган бир лаҳза ичида, ўзини портретлар галереясига кириб қолгандек ҳис қилдики, бу ерда қиз марказий ўринни эгаллаган, атрофида эса сон-саноқсиз аёллар уймалашарди, дарҳол уларнинг ҳар бирини баҳолаб, қиз билан таққослаш лозим эди. Унинг кўз олдида фабрикада ишловчи озғин ва ранги бўзарган аёллар ва шаҳар кўчаларида учратган шўх қизлар, улкан чорвачилик ранчоларида ишловчи батрак аёллар ва оғзидаи сигаретаси тушмайдиган мексикалик бугдой

ранг аёллар намоён бўлди. Сўнг, оёқларига ёғоч кавуш кийган, қўғирчоқ сифат япон аёллари пилдираб ўтди, насли айний бошлагани нозик юз бичимидан яққол кўриниб турган Европа—Осиё аёллари, улардан кейин қора баданларига ҳусн берган гулчамбарларни бошлирига таққан, Тинч океан оролларининг барваста қомат аёллари кўз олдидан ўтди. Ва ниҳоят, қабиҳ ва мудҳиш оломон — Уайтчепел йўлкаларида учровчи соchlари ҳурпайган фоҳишалар овлоқ исловатхоналарда яшовчи, ҳамма ёғидан қўланса ароқ ҳиди анқиб турдиган шаллақи хотинлар, жирканч ва бадахлоқ алвастилар, денгизчиларнинг йўлини пойлаб турувчи хотиннамо аянчли махлуқлар, хуллас, лиманларнинг чиқиндилари, одамзод қозонидан чиққан кўпик ва қуйқалар аёллар қиёфасини сиқишитириб четга суриб қўйди.

— Утиринг, мистер Иден,— деди қиз.— Артурнинг ҳикоясидан сўнг сиз билан жудаям танишиш истагида эдим. Сиз гоят зўр жасорат кўрсатибсиз.

Мартин қўл ҳаракати билан қизнинг гапини бўлди ва бу ҳаммаси беҳуда нарса, менинг ўрнимда бошқа одам бўлса, у ҳам худди шундай қилган бўларди деб гўлдираб қўйди. Қиз, йигитнинг кўтарган қўли энди битиб келаётган яра-чақалар билан қопланганини кўрди; иккинчи қўлига қараган эди, у ҳам худди шунақа экан. Кейин синовчан кўзлари билан йигитнинг чехрасига тез назар ташлаб чиқиб, унинг ёноғида, пешанасида, соchlари остида ва ниҳоят, бўйнида крахмалланган ёқаси остидаги чандиққа кўзи тушди. У йигитнинг қора магиз бўйни крахмал ёқадан қизариб кетганини кўриб, кулгисини яширди. Мартин афтидан ёқа тақишига одатланмаган бўлса керак. Қизнинг аёлларга хос синчков кўзлари йигитнинг ҳалпиллатиб тикилган бесўнақай костюмига, елкаларининг қат-қатига, бақувват мушаклари туртиб турган енгларининг ғижимиға тушди.

Мартин эътиборга лойиқ бўладиган ҳеч қандай иш қилмаганини яна айтиб, итоаткорлик билан кресло томон йўналди. Бу аснода у қизнинг нозик бир ҳаракат илиа креслога ўтиришини завқ билан кузатди ва ўзининг бесўнақай қиёфасини тасаввур этиб, яна ҳам хижолат бўлди. Бу ҳолат унинг учун янгилик эди. У ўзининг эпчил ёки бесўнақай эканлиги ҳақида ҳеч

қачон ўйлаб кўрмаган эди. Шу нуқтаи назардан, ўзининг қанақалиги тўғрисида бош қотирмаган эди. У креслонинг четига омонатгина ўтиаркан, қўлларини қаёққа қўйишни билмасди. Қўлларини қайга қўймасин, барибир халақит қиласди унга. Бунинг устига Артур ҳам хонадан чиқиб кетди ва Мартин Иден унинг орқасидан ғайри ихтиёрий ҳасрат билан тикилиб қолди. Энди у аёл қиёфасидаги бу рангпар пари билан хонада ёлгиз қолгач, тамомила довдирааб қолди. Афуски, дўстона сухбатни эркин давом эттириш учун кишига далда берувчи бирон ичкилик зарур эди-ю, аммо бу ерда жин¹ сўраш учун на пештахта ёки пивога юбориш учун на югурдак бола бор эди.

— Бўйнингизда чаандик бор экан, мистер Иден,— деди қиз.— Қаерда бўлган? Балки у биронта гаройиб саргузашт оқибатидир?

— Бир мексикалик пичоқ урган эди, мисс,— деб жавоб қилди у лабларини ялаб ва хирқироқ овозини тозалаш учун йўталиб олиб.— Муштлашгандик. Кейин, қўлидан пичоқни тортиб олганимда, у бурнимни тишлаб олмоқчи бўлувди.

Мартин бу сўзларни соддагина қилиб айтди, аммо унинг кўз олдида, Салина-Круцдаги юлдузлар чараклаган дим кеча манзараси: оппоқ соҳил чизиги, қанд ортилган пароходларнинг чироқлари, сал нарироқдан эшитилаётган сархуш матросларнинг овозлари, мексикалик йигитнинг газабдан бурушган башираси, юлдузлар ёруғида кўзининг ваҳшиёна чақнаши, бўйнига санчилган пўлатнинг совуқлиги, тизиллаб оқаётган қон, оломон ва шовқин-сурон, бир-бирига чирманиб, қум устида у ёқдан-бу ёққа думалаётган икки гавда ва қаердандир узоқдан эшитилаётган гитаранинг оҳанрабо садоси жонланди. Бу воқеа шундай содир бўлганди, лекин Мартин буни эслаган заҳоти сесканиб кетди ва анави деворда осилиб турган расмни чизган расом, бу ҳодисани ҳам ранго-ранг бўёқлар билан тасвирлай оларнидийкин, деб ўйлади. Оқ соҳил, юлдузлар, юқ ташувчи пароходларнинг чироқлари — булар ҳаммаси суратда жуда чиройли чиқса керак,— суратнинг ўртасида қум устида муштлашаётгандарни ўраб олган қора оломон. Пичоқни ҳам расмда тасвирласа

¹ Жин — арақ.

бўларди, негаки юлдузлар шуъласида пўлат жуда чиройли ярақлайди, деган фикрга келди у.

Лекин булар ҳақида бир оғиз ҳам гапирмади.

— Ҳа, у бурнимни тишлаб олмоқчи бўлган эди,— деб такрорлади, холос.

— Ў!— деб юборди қиз, Мартин унинг овозида ҳам, чеҳрасида ҳам саросималик аломатини ҳис қилди. Мартиннинг ўзи ҳам довдираб қолди, унинг офтобда қорайган юзларига ранг югурди, қон қуйилди, лекин унинг назарида, гўё бир соатдан бери ланғиллаб ёниб турган ўчоқ олдида ўтирганидан юзлари шундай ловиллаб ёнаётганга ўхшаб туюлди. Пичоқбозлик сингари хунук нарсалар ҳақида кибор хонимга ҳикоя қилиш муносибмикин. Китобларда ёзилишича, бундай қизлар даврасида ҳеч қачон бунақа мавзуда суҳбат қилмасдилар,— эҳтимол, улар бундай нарсалардан бехабардирлар ҳам.

Эндигина жонланиб келаётган суҳбат хиёлгина узилиб қолди. Шунда Руфъ яна савол берди, бу сафар савол унинг ёноғидаги чандиқ ҳақида эди. Қиз йигитга яқин бўлган нарсалар тўғрисда гаплашишга уринаётган эди, буни сезган Мартин дарҳол қизнинг саволига жавоб берди-ю, суҳбатни қизга яқин бўлган мавзуга буришга қарор қилди.

— Шунақа бир воқеа бўлган эди,— деди у қўли билан ёноғини силаркан.— Бир кун кечаси кучли тўлқин пайтида грот¹ ҳамма лаш-лушлари билан дабдала бўлиб кетди. Тросс симдан эди, у илондай тўлганиб дуч келганини қамчилай бошлади. Вахтадагиларнинг ҳаммаси уни ушлашга отилди. Мен ҳам унга ташланиб, тутиб боғладим, ўшанда юзимга шараклаб келиб теккан эди.

— Ў!— деди қиз яна, бу сафар бирмунча ҳамдардлик билан, лекин барибир у «грот», «трос» сўзларининг маъносига асло тушунмас эди.

— Ҳалиги... Свайнберн,— деб Мартин ўз режасини амалга оширишга киришди-ю, аммо бу сўзни янгиш талаффуз этди.

— Ким?

— Свайнберн,— деб такрорлади йигит,— шоир.

— Суннберн,— деб қиз унинг сўзини тузатди.

¹ Грот — ўрта маҷтага ўрнатилган пастки қийғоч елкав.

— Ҳа, ўша,— деб гапира бошлади Мартин яна чўгдек қизариб,— ўлганига анча бўлганми?

— Унинг ўлганини эшитган эмасман,— қиз унга ажабланиб боқди.— Сиз у билан қаерда танишгансиз?

— Э, мен уни ҳечам кўрмаганиман,— деб жавоб қилди йигит.— Сиз кирмасингиздан олдин, анави столда ётган китобни очиб, бир-иккита шеърини ўқигандим. Унинг шеърлари сизга ёқадими?

Қиз Martinни қизиқтирган нарса тўғрисида эркин ва равон гапира кетди. Йигит ўзини хийла дуруст ҳис эта бошлади ва ҳатто креслога баҳузур ўтириб олди, шунга қарамай у, гўё кресло тагидан сирғалиб чиқиб кетиб, ерга «тап» этиб ўтириб қоладигандай, унинг икки ёндоридан маҳкам ушлаб ўтиради. У қизга таниш бўлган мавзуни ўртага ташлашга муяссар бўлди, энди эса қизнинг бу жажжи гўзал бошида нечоғли кўп ақл борлигидан таажжубланиб ва айни вақтда, унинг зариф латофатидан завқланиб, гапларига дикқат билан қулоқ соларди. У қизнинг дудоқларидан осонгина отилиб чиқаётган сўзларнинг маъносини англашга ҳаракат қилса ҳам, бу сўзлар уни таажжублантирса ҳам, эшитганларининг барини англашга тиришарди. Руфь айтган гапларнинг бари унинг миясини ишлашга мажбур этарди. Ақлий ҳаёт бу ёқда экан, деб ўйларди у, етти ухлаб тушимга кирмаган порлоқ ва ажиб ҳаёт бу ёқда экан. Мартин атрофини ўраб олган барча буюмларни мутлақо унутиб юбориб, ҳарис кўзларини қизга тикди. Ҳа, бу қиз шу қадар ажиб бир хилқат эдики, у деб ящаса, унга интилса, унинг учун курашса ва унинг йўлида жон фидо қилса арзиди. Китобларда тўғри ёзилган экан. Дунёда мана бунаقا аёллар бўларкану. Мана ўшалардан бири. Бу қиз Martinning хаёлига қанот бахш этди, натижада йигитнинг кўз олдида улкан ва порлоқ лавҳалар намоён бўлди ва у лавҳаларда сеҳрли ва романтик образлар, ишқ-муҳаббат манзаралари ва заррин чечак янглиғ шу сўлим аёл йўлида қилинган мардонавор ишлар бир-бирига қоришиб кетди. Мартин ана шу антиқа сароб сингари жимиirlab, мавжланиб турувчи лавҳада ўзи билан санъат ва адабиёт ҳақида сухбат қуриб ўтирган аёлни кўрди. Йигит қизга тикилиб ўтириб, унинг гапларини тингларкан, ўз кўзларида, қизга тикилган ўткир кўзларида эркак киши табиати акс

әтиб турганини пайқамасди. Лекин ҳаётни ва эркаклар табиатини яхши билмаган бу қиз, йигитнинг ўтдек чақнаб турган кўзларига кўзи тушди-ю, аёлларга хос эҳтиёткорлик билан ўзини тутиб олди. Шу пайтгача биронта ҳам эркак унга бу тарзда тикилмаган эди. шунинг учун ҳозир қиз уялиб кетди. Қиз сухбат калавасининг учини йўқотиб, дудуқланди ва гапдан тўхтади. У бу одамдан қўрқарди ва айни вақтда, унинг бу тарздаги тикилиши қизга негадир хуш ёқарди. Тарбия билан сингдирилган одатлар қизни бу сеҳрли макрли жозибанинг таҳлика ва қудратидан огоҳлантиради; бироқ савқи табиний сезгиси унинг қонини жўш урдирар ва ундан ўзининг ким ва нима эканлигини унтишни талаб қилас, бу бошқа муҳит одами бўлган меҳмон сари, қўллари яра-чақа ва ёқа тақишига одатланмаган бўйнида қирмизи доғ бўлган, яъни тўпори одамлар орасида яшаб, қўпол ҳаётнинг чиркин изларини сақлаб қолгани сиймосида очиқдан-очиқ сезилиб турган йигит сари отилишини талаб этарди. У иффатли қиз эди ва ана шу маъсумалиги туфайли нафратланарди, лекин у айни вақтда аёл эди ва боз устига, аёллик табиатининг ўзига хос ажиб хислатларини эндигина англай бошлаган аёл эди.

— Демак, мен айтгандек... ҳа, нимани гапираётган эдим? — деди бирдан қиз, сўзини бўлиб ва ўзи шўхкулиб юборди.

— Сиз, Суинберн шунинг учун ҳам буюк шоир бўла олмадики, деётувдингиз. Ҳа... худди шу жумлада тўхтаган эдингиз, мисс...

Шу гапни айтди-ю, гўё тўсатдан қорни очиқиб кетгандек бўлди. Қизнинг кулгисидан йигитнинг вужуди ёқимли жимиirlаб кетди. Худди кумушдек, деб ўйлади у, худди жажжи кумуш қўнгироқчалардек жарангли экан кулгиси; айни шу дамда ва фақат бир зумгагина йигитнинг тасавурида узоқ ўлка намоён бўлди — Мартин у ерда пушти ранг гулга бурканган олча дарахти остида папирос чекиб ўтирас ва похол сандал кийган қавмларини ибодатга чақиравчи мезанали будда ибодатхонасининг қўнгироқчалари садосига қулоқ соларди.

— Ҳа, ҳа... Миннатдорман сиздан,— деб жавоб берди қиз.— Суинберн шунинг учун ҳам буюк шоир бўла олмадики, очиги, у баъзида хийла қўпол ёзади. Унинг

ўқишга арзимайдиган шеърлари ҳам бор. Чинакам шоирнинг ҳар бир мисраси гўзал ҳақиқат билан бойитилган бўлади ва инсонни энг юксак ва олижаноб туйғулар сари чорлайди. Буюк шоирнинг асаридан бир мисрасини ҳам олиб ташлаб бўлмайди. Ундай қилинса жаҳон кўп нарсани йўқотган бўлур эди.

— Мана бу ерда ўқиганларим,— тараддуланиб гапира бошлади йигит,— жудаям яхши шеърга ўхшади... Менинг хаёлимгаям келгани йўқ эди унинг бунақа... бунақа бетайинлиги. Эҳтимол, унинг бошқа китоблари шунақадир.

— Сиз ўқиган шу китобда ҳам чиқариб ташланса ҳеч зиён етмайдиган мисралар кўп,— деди қиз ҳеч зътиrozга йўл қўймайдиган қатъий оҳангда.

— Афтидан, мен у мисраларни учратмаган бўлсам керак,— деди Мартин.— Мен ўқиган шеърлар жуда яхши ёзилган. Худди қуёш ёки прожектордек дилингни ёритади. Менга шундай туюлди мисс, балки мен шеърда ҳеч вақога тушунмасман-а.

У ўзининг пойма-пой гапираётганини ноилож зътироф этаркан, бирдан сукутга толди. У ҳозир ўқиган шеърларида ҳаёт кучини ва унинг илиқ нафасини ҳис этган эди, бироқ буни тан олиш учун унда забон йўқ эди. У ўзини ёт бир кемага тушиб қолган ва қоронги тунда нотаниш ускуна-анжомларга қоқилиб-суқилиб юрган матросга ўхшатарди. Яхши, деб жазм қилди у, демак, қандай қилиб бўлмасин, бу бегона мухитга кўнишишм керак. Ҳали ҳеч қачон у ўз истагига эришмай қолган вақт бўлмаган, ҳозир эса у ўз туйгу ва фикрларини Руфъ тушунадиган қилиб ифода этишни астойдил хоҳларди. Қиз унинг кўз олдидаги уфқни тўсиб қўйган эди.

— Мана, масалан, Лонгфеллони олайлик...— деб гап бошлади қиз.

— Ҳа, ҳа. Уни ўқиганман,— деб Мартин шартта қизнинг сўзини бўлди, ўзининг адабиёт соҳасидаги оз бўлса-да, бутун билганларини тезроқ изҳор этиш ниятида. Қиз ҳам Мартиннинг унчалик оми эмаслигини билиб қўйсин.— Мен унинг «Ҳаёт суралари»ни, «Экс-цельсиор»ини... ўқиганман, вассалом.

Қиз кулимсираб бош иргатди, йигит унинг табасумидан муруват қилаётганини, уни аяб муруват қилаётганини пайқади. Мартин ўзини билагон қилиб

кўрсатишга уриниб тентаклик қилиб қўйди. Ахир бу Лонгфелло сон-саноқсиз аеарлар ёзган бўлса керак.

— Сиз билан суҳбат қуришга журъат этганим учун мени кечиринг, мисс,— деди йигит.— Очигини айтсам, бундай нарсаларга кам тушунаман. Буларга менинг ақлим етмайди... Лекин уларга ақлим етадиган бўлгунча қўймайман...

Унинг охирги сўзлари худди таҳдид сингари янгради. Овози жаранглар, кўзлари чақнар, лаблари чеккасидаги ажинлар кўзга яққол ташланарди. Қизнинг назарида, ҳатто қуви жаги ҳам олдинга туртиб чиққандек, шу сабабдан бутун юзи аллақандай ёқимсиз, ҳаёсиз қиёфа касб этгандек бўлди. Айни вақтда, йигит қалбida мавж ураётган жасорат тўлқинлари қизга келиб урилгандек бўлди.

— Мен ишонаманки... аминманки, сиз уларга ақлингиз етадиган бўлгунча қўймайсиз,— деб таъкидлади қиз кула-кула.— Сиз жуда кучлисиз!

Унинг кўзи бир лаҳзага йигитнинг қуёшда қора-йиб бронза тусига кирган, куч-қувват ёғилиб турган, буқаники сингари йўғон ва мускулдор бўйнига тушди. У қизнинг қаршисида хижолат чекиб, тортичоқлик билан ўтирган бўлса ҳам, Руфни яна ўзига жалб этди. Бирдан қизнинг хаёлига телба бир фикр келиб қолди. Қизнинг тасаввурнида, агар ҳозир йигитнинг бўйнидан қучоқласа, унинг бутун куч ва қудрати ўзига ўтадигандек эди. Қиз бу фикридан уялиб кетди. Гўё унинг табиатидаги яширин иллат бирдан ошкор бўлиб қолгандек эди. Бундан ташқари, жисмоний куч унга баъзи жиҳатдан доимо тубанлик ва бесўнақайликни эслатарди. Эркак кишининг ҳусни унинг келишган қоматида деб ҳисобларди Руфъ шу пайтгача. Бироқ антиқа бир фикр ҳеч хаёлидан кетмасди. Қандай қилиб, унда бу офтобда қорайган бўйинни қучоқлаш орзуси тугилганига ҳеч тушунолмасди. Ҳолбуки, бунинг жавоби оппа-осон эди. Қиз табиатан жуда нозик эди, шу сабабли ҳам, ўз жисмида етишмаётган куч-қувват сари бутун вужуди ва қалби билан толпиниши табиий эди. Лекин қиз буни тан олмасди, у фақат ҳеч бир эркак унинг қалбига мана шу нотўғри талаффузи қулоқقا дағал ботувчи йигитчалик, кучли таъсир этмаганини биларди, холос.

— Ҳа, умуман, мен отдек соғман,— деди Мар-

тин.— Лозим бўлса занглаган темирният ҳазм қилиб юбораман. Лекин мана ҳозир гўё ҳеч нимани ҳазм қилолмаяпганга ўхшайман. Сиз айтаётган гапларнинг кўпини ҳазм қилишга қурбим етмайди. Биласизми, ҳеч қачон мени бундай нарсаларга ўргатишмаган. Мен китобларни, шеърларни яхши кўраман, вақт топилган пайтларда ўқиб тураман. Лекин у китоблар ҳақида мен ҳеч қачон сиздек мулоҳаза юритмайман. Шунинг учун ҳам улар ҳақида гапиришга қийналаман. Мен мисоли нотаниш денгизда харитасиз, компассиз сузиб кетаётган денгизчига ўхшайман. Ҳолбуки, мен бу масалаларнинг маъносига тушунишни истардим. Балки сиз менга ёрдамлашарсиз? Ўзингиз қаёқдан биласиз шунча кўп нарсани?

— Мен мактабда ўқиганман,— деб жавоб қилди қиз.

— Болалигимда мен ҳам мактабга борганиман,— деб эътиroz билдириди йигит.

— Тўғри, лекин мен ўрта мактабни битирганман, кейин университетга қатнаганман, лекциялар эшигандиканман.

— Сиз университетда ўқиганмисиз?— деб Мартин ошкора таажжуб билан такрор сўради. Шу заҳотиёқ улар бир-биридан миллион миль масофага узоқлашиб кетди.

— Мен ҳозир ҳам ўша ерда ўқийман. Мен инглиз филологиясидан маҳсус курс тинглайман.

Мартин «филология» нималигини билмасди, шунга кўра ўз нодонлигини тан олиб сўради:

— Университетга кириш учун қанча вақт ўқисам бўлади?

Қиз унинг илмга интилишини маъқуллаб, далда бермоқчи бўлди.

— Бу сизнинг илгари қанча ўқиганингизга боғлиқ. Сиз ўрта мактабда ҳеч ўқимаганмисиз? Ҳа, албатта ўқимагансиз... Лекин бошланғич мактабни битиргандирсиз?

— Битиришимга атиги икки йил қолганда ташлаб кетганиман...— деди Мартин.— Лекин ҳамиша мукофот олиб ўқирдим.

У мақтанчоқлик қилгани учун шу заҳотиёқ ўзини койиб, креслонинг бандларини шундай маҳкам сиқдики, бармоқлари увушиб қолди. Айни вақтда, у хонага бир хонимнинг кириб келганини кўрди. Қиз дик этиб

ўрнида я туриб, ўша аёлга пешвоз юрди. Улар ўпиниб кўришдилар ва бир-бирларини қучоқлаганча Мартин томон кела бошладилар. Онаси бўлса керак, деб ўйлади йигит. Бу баланд бўйли, малла ранг сочли, сарв қомат, улуғвор ва гўзал аёл, шу бадавлат хонимнинг бекасига муносиб либос кийган эди. Хонимнинг эгнидаги кўйлакниккага нафис бичими кишини ром қиласади. Хонимнинг бутун сиймоси Мартин Иденга у саднада кўрган аёлларни эслатарди. Кейин у худди шундай басавлат ва башанг хонимларни Лондон театрларининг вестибулларида кўрганини эслади;unday чоғларда, Мартин то полисмен кўчага, ёмғирга ўзимб чиқармагунча, улардан кўзларини узмай томоша қилиб турарди. Бундан кейин Иокогаманинг Гранд-Отели хаёлицда жонланди; у ерда ҳам Мартин бу сингари хонимларни узоқдан томоша қиласарди. Шу заҳотиёқ Иокогама шаҳрининг ва лиманинг юзлаб манзаралари Мартиннинг кўз олдидан лип-лип ўта бошлади. Лекин у хотира калейдоскопини ёпишга ва ҳозирги муҳитга эътибор беришга уринди.

У хонимга ўзини танитиш мақсадида ўрнидан туриши кераклигини пайқади ва шимининг тиззалири бесўнақай пуфак бўлиб турганини ҳис қилиб, зўр-ба-зўр ўрнидан турди. Қўллари бенхтиёр шалвираб ёнига тушди, ҳозир синовдан ўтажагини эслаши билан чехраси, тумтайиб кетди.

ИККИНЧИ БОБ

Емакхонага ўтиш Мартин учун ўлимдан қаттиқ бўлди. У ҳар дақиқа туртиниб кетиши мумкин бўлган бу уй анжомлари орасидан ўтиб бораркан, қадамини секинлаштирав, қоқилар, тўхтар ва баъзан ўзини ҳеч ҳам манзидга ета олмайдигандек ҳис қиласади. Шунга қарамай, Мартиц бу таҳликали йўлни ахири босиб ўтди; энди у қизнинг ёнида ўтиараркан, пичноқ-вилкаларнинг кўплигидан ваҳимага тушди. Бу буюмлар унга қандайdir бир хатардек бўлиб туюлди; Мартин ярақлаб ётган пичноқ-вилкаларга кўзлари қамашиб кеттунча маҳлиё бўлиб тикилиб қолди; ана шу ярақлаган лавҳа фонида матрос кубригидаги таниш манзара намоён бўлди; ўзи ҳам, ўртоқлари ҳам кубрикда буклама пичноқ билан, баъзида тўғри қўл билан туз-

ланган гўшт ер ёки ҳаммалари қингир-қийшиқ темир қошиқ билан бир товоқдан бўтқа бўлиб қолган нўхат шўрва ичар эдилар. Унинг димогига сасиган гўшт ҳиди, қулогига эса матросларнинг чапиллатиб овқат ейиши ва бунга жўр бўлаётган кема анжомларнинг гижир-гижири эшитилаётганга ўхшади. Матрослар худди тўнғизга ўхшаб ҳапиллатиб овқат еркан, деган фикрга келди Мартин; майли, бу ерда у ўзига эҳтиёт бўлади. Овқатни чапиллатмасдан чайнашга уринади, буни доим эслаб туради.

У стол атрофига ўтирганларга бир-бир назар ташлаб чиқди. Қаршисида Артур билан акаси Норман ўтирарди. Руфнинг акалари, деб ўйлади ичида ва уларга нисбатан қалбида самимий ҳусни таважжух ҳисси уйғонди. Бу оила аъзолари бир-бирларига нақадар меҳрибон-а! У Руфнинг ўз онасини қарши олганини, қандай самимий ўлишганини, бир-бирларини қулоқлаганча унинг олдига қандай юриб келишганини хотирлай бошлади. Мартин туғилиб ўсган муҳитдза она билан бола ўртасидаги бу сингари меҳрибонлик одат тусига кирмаган эди. Унинг учун бу маълум дараҷада янги бир кашфиёт эди, бу — зодагонлар синфиғина назокат ҳиссига мушарраф бўлишини исботлар эди. Бу янги муҳитда у кўришга мұяссар бўлган барча нарсалар ичида энг гўзали шу эди. У беҳад таъсирланниб кетди ва қалби меҳрибонлик туйғуси билан тўлди. Мартин бутун умр муҳаббатга муштоқ эди. Унинг табиати ишқ-муҳаббатга ўч. Бутун вужуди шуни талаб этар эди. Лекин у ишқ-муҳаббатсиз яшаб келар ва оқибатда ёлғизликда юраги тошга айланиб борарди. Ҳолбуки, у ҳеч қачон муҳаббатга эҳтиёжи борлигини фаҳмламас эди. Буни ҳозир ҳам пайқамасди. У кўз ўнгидаги фақат муҳаббатнинг шарпасинигина кўрди, ҳозир ана шу олижаноб, сернашъа ва нафис туюлган шарпа унинг қалбини ҳаяжонга соглан эди.

Мартин дастурхон тепасида мистер Морзнинг йўқлигидан хурсанд эди. Руфь билан, унинг онаси ва акаси Норман билан танишганининг ўзи унга кифоя эди. Артур билан эса бир оз таниш. Бунинг устига яна отаси билан танишиш жуда ортиқча бўларди. Назарида у ҳеч қачон меҳнат қилиб бунчалик кўп чарчамагандек эди. Энг оғир меҳнат ҳам бугун бу ерда қилаётган ҳаракатлари олдида боладар ўйинидек осон туюлар.

ди. Йигитнинг пешанасини майда тер томчилари қоплади, кўйлаги эса одатланилмаган жуда кўп масалаларни ечишга уриниш натижасида жиққа ҳўл бўлган эди. У илгариги овқатланишига мутлақо ўхшамаган янгича тарзда овқатланиши, қайси бирининг нимага ишлатилишини илгари билмаган пичоқ-вилкалардан тўғри фойдаланиш учун, яшириқча бошқаларга қарashi ва айни вақтда селдек тинмай оқиб келаётган таассуротларини миясига сингдириб олиши лозим эди (у хаёлида бу таассуротларни тасниф қилишга зўрга улгураётган эди); шу билан бирга у яна Руфга нисбатан кучли майли борлигини ҳис қиласдики, бу майл унинг қалбини ноаниқ ва изтиробли ҳаяжон билан тўлдирган эди; яна у, Руфъ яшаб турган ҳаёт поғонасига кўтарилиши зўр эҳтирос билан орзу қиласди ва бу мақсадга қандай қилиб мұяссар бўлиш ҳақида зўр бериб, тўхтовсиз ўйларди. У қайси вақтда қайси пичоқ ё вилкани ишлатиш кераклигини билиш учун, рўпарасида ўтирган Норманга ёки овқатланаётган бошқа бирон одамга кўз қирини ташларкан, айни замонда даврада ўтирган ҳар бир кишининг хусусиятини хотирасида аниқ сақлаб қолишга ва унинг Руфга нисбатан муносабатини аниқлашга уринарди. Бундан ташқари у гапириши, ўзига қарататайтилган гапларга ёки даврада ўтирганларнинг суҳбатига қулоқ солиши, зарур бўлган чоғда жавоб бериши ва жавоб қилаётган пайтда адабсиз гапларга одатланган тилини биронта номаъқул гапни айтиб юборишдан тийиши лозим эди. Бу ҳам етмагандай, яна стули ортига сездирмай келиб, мисоли бир тасқарадай серрайиб турувчи ва жумбоқ айтиб, дарҳол жавоб талаб қилувчи малай Мартинни доим таҳлика гапни солиб турарди. Мартинни яна бармоқларни чайиш учун қўйилган идиш ҳақидаги фикр мутасил безовта қиласди. Ўша идишлар ҳадеганда гайри ихтиёрий равишда эсига тушар, улар қандай идиш экан, қачон столга қўйишаркин деб ўйларди. Шу пайтгача у шундай идишлар мавжудлигини фақат эшигтан эди, энди бўлса мана, бир-икки дақиқадан сўнг, уларни ўз кўзи билан кўради, ахир у асиљзода кишилар билан ўтирибди-ку, ахир улар овқатдан кейин бармоқларини чайишга одатланган-ку, энди Мартин ҳам — ҳа, унинг ўзи ҳам шундай қилиши лозим. Лекин ҳаммадан кўра, бу одамлар билан қандай муомалада бўли-

шим керак, деган саркаш бир фикр ҳеч хаёлидан кетмасди. Қандай муносабатда бўлиш керак? Бу масалани ҳал қилишга у зўр бериб, астойдил ҳаракат қилярди. Баъзан ўзини бошқача одам қилиб намойиш қилиш истаги уни вассасага соларди, лекин шу заҳотиёқ, қўлидан ҳеч иш келмаслиги, муғамбирликни эплай олмаслиги ва бир зумда шарманда бўлиши мумкинлигини эслаб, фикридан қайтарди.

Хаёли шу фикрлар билан банд бўлган Мартин овқатнинг биринчи ярмини сукутда ўтказди. Шу хатти ҳаракати билан у Артурнинг айтганларини инкор этган эди, чунки у овқатга бир ёввойи одамини бошлаб келаман, лекин қўрқманглар, у ёввойи жуда антиқа одам деб уйидагиларни огоҳлантириб қўйган эди. Келиб-келиб Руфдай қизнинг акаси Мартинга шундай хиёнат қила олиши, хусусан, Мартин уни фалокатдан қутқариб қолгандан кейин шундай хиёнат қилиши икки дунёда ҳам бу содда йигитнинг хаёлига келмасди. Шунга кўра, Мартин ўзининг ночорлигидан эзилар ва атрофида юз берадиган ҳодисаларга маҳлиё бўлиб ўтиради.

У умрида биринчи дафъа таомнинг фақат жисмоний эҳтиёжни қондирувчи нарса эмаслигини тушуниди. Авваллари у ҳеч қачон нима еяётганига эътибор бермасди. У нарсалар таом эди, вассалом. Бу ерда, бу стол даврасида эса, у гўзалликни ҳис этувчи туйғусини қондирав, чунки бу ерда таом нафосат талабларига жавоб берарди. Наинки ёлғиз нафосат, балки ақлий эҳтиёж талабларини қаноатлантиради. Мартиннинг мияси зўр бериб ишларди. Атрофида ўтирганлар у тушунмайдиган сўзлар билан ёки у фақат китоблардагина учратган ва Мартинга мансуб бўлган муҳит кишиларининг ҳатто гапиришга ҳам тили келишмайдиган сўзларни ишлатишарди. У бу ажойиб оила, яъни қиз оиласи аъзоларининг бундай сўзларни эркин таяффуз этишларига қулоқ солиб ўтираркан, ҳаяжонланганидан титраган. Мартин китобларда ўқиган жамики жозибали, юксак ва латиф нарсалар ҳақиқат бўлиб чиқди. У ширин хаёллари бирданига хаёл оламидан чиқиб, ҳақиқатга айланган ва шунинг учун хурсанд бўлган киши вазиятига тушиб қолган эди.

У ҳали ҳеч қачон ҳаётнинг бу қадар юксак погонасига чиқмаган, шу сабабли атрофдагиларнинг эътибо-

рини мумкин қадар ўзига камроқ жалб этишга уринар ва стол даврасида ўтирганларни кузатиб, гапларига қулоқ соларкан, агар қиз унга мурожаат этса, «ха, мисс» ва «йўқ, мисс» деб, агар унинг онаси мурожаат қилиб қолса, «ха, мэм», «йўқ, мэм» деб қисқа-қисқа жавоб берарди. Агар унга қизнинг акалари мурожаат қилгудай бўлса, денгизчилар интизоми қондасига биноан «эшитаман, сэр» деб юборишдан ўзини зўрга тутиб қоларди. Шу хатти-ҳаракати билан у ўзини ерга уришини ҳис қилас, агар у қизга ёқмоқчи бўлса, бундай қилмаслиги керак эди. Бундан ташқари, Мартиндаги виқор ҳам бунга йўл бермас эди. Худо ҳакқи, мен улардан ҳеч кам эмасман, деб ўйларди у: агар улар мен билмаган кўп нарсаларни билишса, мен ҳам уларни баъзи бир нарсаларга ўргата олишим мумкин. Лекин, шу пайт қиз ёки унинг онаси: «мистер Иден» деб унга мурожаат этиб қолса, ўзининг магурлигини унутиб, терисига сифмай жилмаярди. Ҳозир у маданий одам эди ва илгарилари фақат китоблардагина ўқиган кишилар даврасида овқатланарди. Гўё у ўзи китобга тушгану, энди қалин китоб саҳифалари бўйлаб сайр қилиб юргандек эди.

Лекин Мартин стол ёнида ўтириб, Артур тасвиirlаган ёввойи одамга қараганда кўпроқ ювош қўзичоқни эслатиб ўтиаркан, ўзимни қандай тутишим керак, деган савол устида ҳамон бош қотиарди. У асло ювош қўзичоқча ўхшамас, унинг мустаҳкам иродаси иккичи даражали роль ўйнашга рози эмас эди. У фақат зарурат туғилгандагина гапирава нутқи унинг меҳмонхонадан емакхонага ўтиш пайдидаги ҳолатни эсга тупширади — у гапда ҳам боя юргандагидек қоқилар, ўзининг кўп тиллар қорищмасидан ташкил топган сўз бойлигини титкилаб зарур сўзларни тўғри талаффуз эта олмасликдан қўрқар, ўзига таниш сўзларнинг эса бу асилзодаларга қўпол туюлиши ёки улар тушунмай қолишидан қўрқиб, тўхтаб қоларди. Сўз тополмагани ўзига зиён етказаётгани, аслида ҳис қилаётган ва ўйлаётган фикрларини баён этишга халал бераётгани уни муттасил азобларди. Бунинг устига, қотирма ёқа бўйнини бўғаётгани каби бу сўзлар ҳам унинг эркесвар руҳини жиловлаб қўйган эди. У узоқ чидай олмаслигини биларди. Уни чулғаб олган ҳис ва тушунчалар зўр бериб сиртга чиқиб, муайян бир шакл касб

этишга интиларди; нихоят, Мартин ўзининг қаерда ўтирганини унутиб қўйди ва ўзи кўп такрорлашга одатланиб қолган эски, таниш сўз оғзидан чиқиб кетди.

Мартин орқасида қаққайиб туриб, хирадлик билан овқат таклиф этаётган лакейнинг қўлидаги идишини рад этди ва қисқа ҳамда аниқ қилиб:

— Пау,— деди.

Стол атрофида ўтирганларнинг ҳаммаси, бир нарсани кутгандек, бир зум қотиб қолишди, хизматкор заҳарханда қилишдан ўзини зўрга тутиб турарди. Мартиннинг ўзи эса, даҳшатга келиб, ҳангманг бўлди. Лекин зудлик билан ўзини қўлга олди.

— Бу канакча сўз,— деди у,— «етар», «бас» деган маънони билдиради. Бехосдан оғзимдан чиқиб кетди.

Руфь Мартиннинг қўлларига қизиқсиниб тикилиб ўтиради, буни сезган йигит суҳбатга берилиб кетиб, гапида давом этди:

— Мен яқинда Тижч океанда юрувчи почта пароходларидан бирида келдим. У манзилга кечикяпкан эди, биз Плюджет кўрфазининг портларида ғоса терлаб-пишиб юк ортдик. Ўшанда қўлимнинг териси шилиниб кетганди.

— Мен асло бунга қараётганим йўқ эди,— деди қиз шоша-пиша.— Шундай басавлат йигит бўла туриб, қўлларингиз жуда кичкина экан.

Мартин, гўё яна бир нуқсонини юзига солишгандек, қизариб кетди.

— Ҳа,— деди у маъюс оҳангда,— тўғри, муштумларим кичкина. Лекин мушакларим зўр, урган одамимни омон қўймайман. Агар биронтасининг тумшугига ўхшатиб туширсан борми, қўлим қонга бўялмай қолмайди.

Шу гап оғзидан чиқди-ю, Мартин пушаймон бўлди. У ўзидан ўзи нафратлана бошлаганини сезди, чунки у тилини тия олмай, хийла ёқимсиз нарсалар тўгрисида гапириб юборган эди.

— Сиз Артурга, сизга мутлақо бегона бўлган одамга ёрдамга отилиб, ғоят мардлик кўрсатгансиз,— деди Руфь назокат билан, унинг хижолат бўлганини пайкаса ҳам, сабабига тушунолмай.

Мартин эса, бу гапларни одоб юзасидан айтилганига тамомила тушуниб хурсанд бўлди ҳамда миннатдорлик ҳиссига берилиб яна тилига эрк берди.

— Бўлмаган гапни қўйинг,— деди у,— ҳар ким ҳам менинг ўрнимда бўлса, шундай қиларди. Уша алаҳлар жанжални уч пулга сотовлишаркан. Артур уларга теккани ҳам йўқ. Артурга ташланишган эди, мен улар устига отилдим, роса пўстакларини қоқдим ўзимам. Рост, қўлларим хийла жароҳатланди-ю, аммо баъзиларининг тишини қоқиб қўлига бердим. Шундай бўлганига жуда хурсандман. Агар мен...

У бирдан ўзининг нақадар тубан одам эканлигидан ҳайратта келиб, бу қиз билан ҳатто бир ҳаводан нафас олишга ҳам лойиқ эмаслигини сезган ҳолда, оғзини ланг очганча жим бўлиб қолди. Артур гапни илиб кетиб, паромда юз берган воҳеани — аллақандай маст безориларнинг унга ёпишганини, Мартин Иден уларга ташланиб, уни қутқарганини — энди йигирманчи марта ҳикоя қиларкан, бу можаро қаҳрамони хўмрайиб, ўзининг каллаварамлигини намойиш қилгани ҳақида чурқ этмай ўйлаб ўтирас ва бундай кишилар даврасида ўзимни қандай тутишим керак ахир, деган савол устида яна ҳам кўпроқ бош қотириб қийналарди. У яккаш қилиш керак бўлмаган ишни қиларди. У бу одамлар тоифасидан эмасди ва уларнинг тилида гаплашиши билмасди. Бунга шак-шубҳа йўқ эди. Нима, уларга тақлид қилсинми? Лекин бундан наф йўқ, муғамбирлик унинг табиатига тўғри келмайди. Унинг қалбида алдамчилик ва сохталика ўрин йўқ. Бўлганича бўлар, у ўз қиёфасида қолиши керак. Ҳозир Мартин улар сингари гапира олмайди, лекин вақти келгандан бу нарса қўлидан келади; бу унинг қатъий қарори. Ҳозир-чи, гунг бўлиб ўтира олмайди-ку ахир! Ҳозир ўз тилида, албатта, нутқини атрофидагиларни хижолат қилмайдиган ва уларга тушунарли ҳолда юмшатиб гапираверади. Бунинг устига, у сукут сақлаш билан, ўзини аслида тушумаган нарсаларни тушунгандай қилиб кўрсатмоқчи эмас. Шунга кўра, ака-укалар университет ҳақида гапириб ўтириб, бир неча бор «триг» сўзини ишлатишган эди, Мартин Иден ўз аҳдига амал қилиб улардан сўради:

— «Триг» нима дегани?

— Тригонометрия,— деб жавоб қилди Норман.— Олий «матика»нинг бир қисми.

— Хўш, «матика» нима?— деб Мартин навбатда-

ги саволни берган эди, бу сафар негадир ҳамма Норманга қараб, кулиб юборди.

— Математика, яъни арифметика,— деб жавоб берди у.

Мартин Иден бош иргатди. У биринчи қараганда. ниҳоятда поёнсиз туюлган ҳикмат уфқига назар ташлаган эди. Лекин у кўрган нарсалар аниқ бир шаклга кирди. Мартиннинг гайри оддий тасаввур кучи мушаррад тушунчаларни муайян тушунчалар шаклида гавдалантиради. Унинг миясида тригонометрия билан математика ва шу сўзлар билан ифодаланган билимнинг барча соҳалари ёрқин манзара касб этди. Гоҳ қуёшнинг заррин нурларига чўмган, гоҳ у шуълаларни ўзига сингдириб юборган яшил япроқларни, ўрмон орасидаги ялангликларни Мартин худди кўз олдида расм кўраётгандек тасаввур қиласди. Узоқдан ҳамма нарса ҳарир қирмизи парда билан ўралгандек туюларди, лекин бу парда ортида номаълум ўлка, хаёлий мўъжиза ўлкаси мавжуд эканлигини у қатъий биларди. Буларнинг ҳаммаси бамисоли шаробдек кайф бағишларди кишига. Бу ерда жасорат кўрсатиш учун замин, тафаккур ва меҳнат учун кенг майдон, забт этиш учун олам бор эди — оқибат, шу оннинг ўзида, йигит тафаккурининг энг теран еридан: шу қиз учун, шу ёнида ўтирган нилуфар сингари сўлғин қиз учун бу олами забт этиш керак, деган фикр қалқиб чиқди.

Чарақлаб турган бу манзарани Артур барбод қилди, чунки у Мартин Иден ниҳоят, ёввойилигини бир кўрсатса эди, деб астойдил уринарди. Мартин ўз аҳдиди унугани йўқ эди. У шу оқшом биринчи марта шинавандалик билан иш кўрди ва ижод завқига берилиб кетиб, аввалига зўр-базўр, кейин бемалол, ҳаётни ўзи билган тарзда тасвирлашга уриниб, ҳикоя қила бошлиди. Таможня катери «Алкион» деган контрабанда шхунасини тутганда, Мартин ўша шхунада матрос бўлиб ишларди. Мартинда кўриш қобилияти ва бунинг устига кўрганларини ҳикоя қилиб бериш қобилияти зўр эди. У дengiz pўrtanasini, kемаларни, команда аъзоларини тасвирларкан, ўз тасаввури кучи билан тингловчиларни унинг кўзи билан кўришга мажбур этарди. У худди ҳассос санъаткордек, сон-саноқсиз тафсилотлар ичидан энг ёрқин, энг гаройибларини

танлар, ўзига хос сўзамоллиги, илҳоми ва қудрати билан тингловчиларни ром қилиб, нур, ранг ва ҳаракатга бой манзараларни уларнинг кўз олдида намоён қиласди. Баъзан ҳикоянинг ҳаётйлиги ёки айрим жумла тузилишлари тингловчиларни хижолатга солиб қўярди, лекин унинг ҳикоясидаги қўполлик албатта гўзалик билан, фожна эса ҳажвия билан, денгизчиларга хос ҳозиржавобликнинг ажойиб ва шўх намуналари билан алмашиниб турарди.

Мартин Иденнинг ҳикояси давомида Руфъ унга завқ билан тикилиб ўтирди. Қиз унинг тафтида исинарди. Руфъ умрида илк дафъа, шунча йилдан бери қалб оташи нималигини билмай яшаганини пайқади. У куч ва сиҳат бамисоли лавадек қайнаб тошаётган бу юрагида ўти бор, бақувват йигитнинг бағрига ўзини отгиси келарди. Бу истак шу қадар кучли эдик, қиз ўзини зўрга босиб турарди. Лекин айни вақтда, аллақандай ҳис уни Мартиндан четлатарди. Қизни, ҳамма ёғи яра-чака бўлиб, терисига ҳаёт кири сингиб кетгандек туюлган қадоқ қўллар, бўртиб турган мушаклар, ёқаси қизартириб юборган бўйин ўзидан четлатарди. Йигитнинг дагаллиги қизни чўчитарди. Ҳар бир қўпол сўз қизнинг қулогига ҳақоратдек эшитилар, унинг ҳаётининг ҳар бир қўпол тафсилоти қизнинг ҳиссиётини таҳқирлар эди. Лекин шундай бўлса ҳам қандайдир, ниҳоятда даҳшатли бир куч қизни унга жазб этарди. Қизнинг онига мустаҳкам ўрнашиб олган нарсалар, бирданига тебрана бошлади. Йигитнинг романтика ва саргузаштларга бой ҳаёти унинг учун одат тусини олган барча шартли тасавурларни остин-устун қилиб юборди. Қиз унинг кулгисини, жатарли ҳодисалар ҳақидаги қувноқ ҳикояларини тингларкан, ҳаёт энди унга асло жиддий ҳам, маشاққатли ҳам бўлмай қолди, билъакс, у ҳаёт гўё бир ўйинчоқقا ўхшардники, уни ўйнаб, ҳар томонга айлантириб кўришдан лаззат олиш ва ҳеч ачинмасдан қурбон бериш мумкин эди. «Мана, сен ҳам ўйна,— дерди унга доҳилдан чиққан овоз,— унинг бағрига суқил, агар истасанг, бўйнидан қучоқла». Қиз бу истакларнинг нечоглилк беандишилигидан ҳайратга келди, лекин у ўзини, ўз маъсумалиги, маданияти, хуллас, ўзини йигитдан ажратиб турган барча хусусиятлар ҳақида ҳанча ўйламасин, барибир, бефойда эди. Руфъ атро-

Фида ўтирганларга назар ташлаб, уларнинг ҳам Мартинга маҳлиё бўлиб қулоқ солаётганини кўрди, лекин қиз онасининг кўзида ҳам даҳшат аломатини, завқ аралаш бўлса ҳам, ҳар ҳолда, даҳшат аломати борлигини пайқади ва бу ҳол қизга мадад берди. Ҳа, бу зулматдан чиққан одам — балойи азим. Онаси ҳам шуни кўриб турибди, демак, шу тўгри. Руфъ доимий одати бўйича, ҳозир ҳам онасининг сўзига қулоқ солишга тайёр эди. Мартиннинг ўтли ҳарорати қизни иситмай қўйди, унинг таъсирида туғилган даҳшат ҳам кучини йўқотди.

Овқатдан сўнг қиз пинҳона эътиroz билдириш ва икковларини ажратиб турган жарликни онгсиз равишда яна ҳам кенгайтириш истагида, унга рояль чалиб берди. Қиз чалган музыка Мартинни эсанкиратиб қўйди, бошига тушган кучли бир зарбадек таъсир этди, лекин эсанкиратиб, зарба бериш билан бирга қалбини ҳам уйғотди. У Руфга эҳтиром билан боқарди. Мартин ҳам Руфга ўхшаб, ораларида жарликнинг янада кенгайганини ҳис қилди, аммо шунга қарамай, Мартинда бу жардан ҳатлаб ўтиш истаги ҳам тобора ортиб борарди. У шу қадар серзавқ ва сергайрат йигит эдик, муте одамлардай, ораларида пайдо бўлган бу жарликка, яна боз устига, музыка садоси янграб турган пайтда, жимгина мўлтираб ўтира олмасди. Музыка доим унга жуда кучли таъсир қиласди. У худди ўткир шароб сингари қонини қиздирав, кайфини оширава осмони фалакка учирив олиб кетарди. Унинг елкасида гўё қанот ўсиб чиққандай бўларди. Манфур воқелик ўрнини нафосат ва гайри табиий нарсаларга бўшатиб бериб, ўзи гойиб бўларди. Мартин Руфнинг нима чалаётганини тушунмасди, албатта. Бу музыка садоси Мартин матрослар базмida эшитган бузуқ пианинонинг овозига ёки духовой оркестрнинг қулоқни кар қилувчи зил овозига асло ўхнамасди. Лекин у баъзи-баъзида китобларда бундай музыка борлиги ҳақида ўқирди, шунинг учун у, Руфъ чалаётган музыкада ўзи эшитиб одатланган оддий ва аниқ бир оҳангни илғаб ололмай, уни шу ҳолича инобатга олаверди. Онда-сонда у оҳангдор куй эшитиб қолгандай бўлар ва кўз олдида жонланган қатор образларни шу оҳангга мослаштиришга шайланарди, лекин шу оннинг ўзида аралаш-қуралаш товушлар оламига тушиб гаранг.

бўлар ва унинг тасаввуридаги ўйлар, таянчини йўқотган оғир буюмдек ночор ерга гурсиллаб тушарди.

Ҳатто бир марта Мартиннинг хаёлига, бу қиз мени мазах қилмаяптимикин тагин, деган фикр ҳам келди. Қизнинг чалишида адоват борга ўхшаб туюларди, шун сабабли у, қизнинг пианино клавишларига урилаётган қўллари нима демоқчи бўлаётганини англашга ҳаракат қиласади. Лекин у бу номақбул мулоҳазани шоша-пиша миясидан ҳайдади ва эркинлик билан ўзини музика ихтиёрига топширишга уринди. Бояги шавқ-завқ яна уни секин-аста қамраб олди. Унинг оёқлари гўё ердан узилгандек, жисми руҳга айлангандек, кўз олдида нурга гарқ бўлган ажиб бир манзара намоён бўлгандек туюлди. Атрофидаги бутун борлиқ кўздан ғойиб бўлди, у энди кўп замонлардан бери орзу қилиб юрган номаълум бир олам узра парвоз қилиб юради. Кўздан нари кетмайдиган бу манзара барча таниш ва таниш бўлмаган нарсалар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. У номаълум жазирама мамлакатларнинг гаванларига тушар, ҳеч кимга маълум бўлмаган ёввойи қабилалар яшовчи қишлоқларнинг гавжум майдонларида тенти-раб юради. У яна жазирама кечаларда денгизда су-зиб юрганида одатланган жануб оролларининг хушбўй ҳидларини ҳис қила бошлади, яна узундан-узун тро-пик кунлари фируза океан сатҳида гоҳ йўқолиб, гоҳ яна қалқиб чиқувчи хурмо дарахтлари билан буркан-ган маржон қоялар ораларида гармсел билан олишарди. Манзаралар гўё хаёлдек тез пайдо бўлар ва тезда кўздан йўқоларди. Гоҳ у Аризонанинг қуёшда қовжи-раган саҳросида от чоптириб борар, гоҳ бир зумдан кейин чўғдек қизиган ҳавонинг ҳарир пардаси орқали Калифорниянинг Ажал Водийсидаги оқ даҳмага назар ташлар ёки улкан муз парчалари қуёшда ярқираб ётган Муз океани тўлқинлари устида эшкак солиб борарди. Гоҳ Маржон оролида денгиз тошқинининг бир меъёрдаги шовиллашига қулоқ солиб, кокос пальмаси соясида ётарди. Фалокатга учраган эски кеманинг ус-кунаси кўкимтири алланга олиб ёнар ва шу сирли ўт шуъласида ашулачиларнинг серзавқ хонишлари, Гавай гитарасининг садоси ва тамтамларнинг дўпир-дўшири остида раққослар «гулу» рақсига ўйнига тушарди. Кишини лоҳас қилувчи тун ҳар ёқни чулғаб олган. Узоқда, юлдузлар чарақлаган осмон остида вулкан

кўланкаси гавдаланаарди. Сўлгин ой кишилар боши устида аста-секин сузаб борар, уфқда, жуда пастда эса тарози юлдузи чарақларди.

Мартин гўё Эол арфасига¹ айлангандек бўлди. У ўз ҳаётида кўриб, бошидан кечирган нарсалар арфанинг торлари, музика эса — шу торларни тебратаетган шамол эдиким, бу торлар титраркан, хотираларни уйғотиб, янги орзуларни туғдиради. У шунчаки ҳис қилибгина қолмасди. Унинг ҳар бир туйғуси муайян бир шакл ва ранг касб этар ва аллақандай гаройиб ва сирли йўл билан образларга айланар эди. Утмиш, ҳозирги замон ва келажак бир-бирига қоришиб кетар; у бепоён, жазирама ва гўзал ўлкаларга парвоз қилар, қизга муяссар бўлиш учун буюк қаҳрамонликлар кўрсатарди. Мана у орзусига эришди, қизга муяссар бўлди, уни ўз бағрига босиб, энди хаёл ўлкаси сари олиб кетади.

Руфъ елкаси оша Мартинга қараб, унинг юзидан нимани ҳис қилаёттанини билиб олди. Йигитнинг юзи ҳозир бутунлай бошқа одамнинг юзига ўхшар, каттакатта ўтдек чақнаб турган кўзлари тикилиб гўё музика садоси пардасини тешиб ўтиб, у ердаги жўшқин ҳаётни ва унинг баҳайбат шарпаларини мушоҳада қилаёттандай эди. Қиз ҳайратга келди. Қўпол, бесўнақай йигит гойиб бўлгандай эди. Беўхшов тикилган костюм, яра-чақа қўллар, офтобда қорайган юз ҳамон қизнинг кўз олдида туради-ю, лекин энди буларнинг ҳаммаси унга фақат қамоқхона панжарасидек гап эдики, қиз бу панжара орқасида ожиз ва лол қолган буюк қалбни кўрди; у шунинг учун лол эдики, бу қалб ҳис этган нарсаларни ифода этишга қодир сўз тополмас эди. Лекин бу манзаралар Руфнинг кўз олдида бир зумгина намоён бўлди-ю, сўнг яна бесўнақай йигит гавдаланди. Шунда қиз ўзининг хом хаёлларидан кулиб юборди. Бироқ ана шу бир зумлик таассурот хотирада сақланиб қолган эди, шунинг учун Мартин Руфъ билан хайрлашгани унинг олдига ўнгайсизлик билан яқинлашганда, у йигитга Суинберн ва Браунингнинг китобини берди — у инглиз адабиётидан ҳозир Браунингни ўтаётган эди. Мартин унинг қарвасида

¹ Э о л а р ф а с и (грек.) — торлари шамол ҳамидан чалинувчи афсонавий чолгу.

хуриб, гўлдираб миннатдорлик билдираркан, бирданига қизнинг кўзига кичкина боладек туюлиб кетди ва қизда унга нисбатан беихтиёр оналиқ меҳри ва шафқат ҳисси уйғонди. Энди Руфъ қўпол йигитни ҳам, унинг асир бўлган қалбини ҳам, қизни ҳаяжонлантириб ва айни вақтда ўз қараши билан саросимага солиб, эркакчасига тикилиб турган бу йигитни ҳам унутиб юборди. Ҳозир қизнинг қаршисида фақат гўдак бир бола турарди, бу бола унинг қўлини ўзининг метиндеқ қаттиқ ва дағал қўли билан сиқаркан, дудуқланниб дерди:

— Бугун умримда энг ажойиб кун бўлди. Биласизми, буларнинг ҳаммасига,— у паришонлик билан атрофга аланглади,— бундай кишиларга, бундай уйларга унча одатланмаганман. Буларнинг ҳаммаси мен учун тамомила янги... булар менга ёқади.

— Умид қиласанки, бизникига яна келасиз,— деди қиз, Мартин унинг акалари билан хайрлашаётганда.

Мартин кепкасини бостириб кийди, остоная қоқилиб кетиб, ташқарига чиқди.

— Хўш, сенга ёқдими у?— деб сўради Артур.

— Жуда ғалати йигит экан. Биз учун у, мисоли шабада эсиб келгандек бўлди,— деб жавоб қилди қиз.— Еши нечада унинг?

— Йигирмада, яқинда йигирма бирга киради. Бугун сўровдим. Бунчалик ёш деб сира ўйламаган эдим.

•Демак, мен ундан роса уч ёш катта эканман-да•, деб ўйлади Руфъ акаларини ўпиб, уларга тинч уйқу гилар экан.

УЧИНЧИ БОБ

Мартин Иден зинадан тушиб, қўлини чўнтағига тиқди ва шоли қипигидан ишланган бир парча сарғиши қогоз билан бир чимдим мексика тамакисини олди-да, папирос ўради. У ҳузур қилиб тамаки тутунини ичига ютди ва аста-секин оғзидан чиқара бошлади.

— Вой, жин ургур-э!— деди у, шу хитобнинг ўзида ҳам ажабланиш, ҳам завқ-шавқ мавжуд эди.— Вой, жин ургур!— деб такрорлади у ва бир оз сукутдан сўнг яна гўлдиради:— Вой, жин ургур!— кейин у кўйлак ёқасини ечиб олиб чўнтағига тиқиб қўйди. Совуқ ёмғир савалаб ёгарди, лекин Мартин атрофида

ҳеч нимани пайқамай, бош яланг, камзулиниң олди очиқ, кетиб борарди. Ёғир ёғаётганини у сал·пал севарди, холос. У ўзини йўқотиб қўйган, ҳозиргина кўрганларни хаёлан бошдан кечириб, ўнгида туш кўра бошлаган эди.

Нихоят, у ўзи орзу қилиб юрган аёлни учратди: рост, аёллар тўғрисида у кўп ўйламас эди, чунки аёллар ҳақида бош қотириш унинг табиатига тўғри келмасди, аммо айнан шундай аёлга дуч келишни, унча аниқ бўлмаса ҳам, доимо умид қиласарди. Мартин бир стол ёнида у билан ёнма-ён ўтирди, унинг қўлларини сикди, унинг кўзларига тикиларкан, гўзалликда ҳу кўзларнинг ўзига teng, шу кўзларда акс этиб турувчий қалбининг латофатини, руҳининг маскани бўлмиш нафис вужудни кўрди, Лекин Мартин қизнинг жисми ҳақида ўйламасди — бу унинг учун янгилик эди — чунки у шу пайтгача аёллар ҳақида фақат шундай ўйларди. Аммо Руфнинг жисми тамомила гайри табиий бир жисм эди; гўё бу бадан ҳатто оддий жисмоний хасталикларга мубтало бўлмайдигандек туяларди. Бу жисм қиз руҳининг масканини эмас, айни вақтда, қиз руҳининг зуҳури, илоҳий моҳиятнинг энг мусаффо, энг латиф ифодаси эди. Бу узвий таассурот Мартинни ҳайратга келтирди ва унинг хаёлларини елдек совуриб, диққатини бир қадар жиддий фикрларга жалб қилди. Шу чоққача илоҳиёт масаласига доир на бир оғиз сўя, на бирон мuloҳаза, на биронта ишора унинг кўнглига таъсир қилган эди. Мартин илоҳий кучга ҳеч ишонмас эди. У ҳеч қачон диндор бўлган эмас ва инсон руҳининг боқийлиги ҳақида ваъзхонлик қилувчи руҳонийлар устидан бегараз кулиб юради. «У ерда» ҳеч қандай ҳаёт йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас,— дерди у ўзига ўзи,— ҳаёт фақат бу дунёда — у ёги зулмат». Лекин Мартинга қизнинг кўзида кўринган нарса, айнан ўша рух, ҳеч қачон ўлмайдиган, боқий рух эди. Илгари биронта эркак ё биронта аёл унга боқий ҳаёт ҳақида гапириб, сўзини ўтказа олмаган эди. Лекин бу қиз шу ишни қилди! У йигитга бир нигоҳ ташлашнинг ўзида бу фикрни сўзсиз талқин этди. Қизнинг чеҳраси, унинг рангпар ва жиддий, меҳрибон ва маънодор, фақат фаришталаргагина хос маъни ва изтиробли табассум қилиб турган ва йигитнинг тасаввурига ҳам сиғмаган ифрат нури билан ёритил-

ган чехраси ҳанузгача унинг кўз олдида порлаб турарди. Қизнинг мусаффолиги уни ҳайратга келтирди ва довдиратиб қўйди. У яхшилик ва ёвузлик деган нарса борлигини биларди, лекин ҳар бир тирик жоннинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланган мусаффолик ҳақидаги фикр ҳеч қачон унинг хаёлига келмаган эди. Энди бўлса, Мартин бу қиз тимсолида шу мусаффоликни, энг юксак эзгулик ва ифратни кўди, бу фазилатлар мужассами боқий ҳаётни ифодаларди.

Шунда бирдан уни ана шу боқий ҳаётга восил бўлиш ҳаваси қамраб олди. У ўзининг Руфдек қизнинг қўлига ҳаттоки, сув қуишига ҳам лойиқ эмаслигини жуда яхши биларди; у билан бутун кеч ёнма-ён ўтириб суҳбатлашганининг ўзи ҳеч кутилмаган афсонавий бир баҳт эди, албатта. Бу баҳтга мұяссар бўлмоқ учун, у ҳеч қандай заҳмат чеккани йўқ. У бундай баҳтга лойиқ эмас эди. Мартин диний кайфиятга берилиб кетди. У мўмин ва қобил, фидойиликка ва бошига тупроқ сочишига тайёр бўлиб қолди. Гуноҳкор банда бундай вазиятда тавба-тазарру қиласди. Унинг гуноҳкорлиги фош бўлди. Лекин ҳар қандай осий банда қилган гуноҳлари учун тавба қилиб, изтироб чекиб, роҳатга эришганидек Мартин ҳам қизга эришиш учун имкон берувчи баҳтни ўз қаршисида кўриб туради. Лекин эришиш тўғрисидаги фикр аллақандай туман билан қопланган ва хаёлга келадиган одатдаги фикрларга асло ўхшамасди. Иззатталаб орзулар Мартинга қанот баҳш этар, унинг тасавvuрида, икковлари руҳ осмонида парвоз қилиб юргандек, жамики гўзаллик ва ҳузур-ҳаловатдан биргаликда баҳраманд бўлаётгандек, қиз билан ҳамдардлашаётгандек эди. Бу барча қўполликлардан озод бўлган қандайдир руҳий васл эди, ўзи охиригача ҳеч тушуниб ета олмаган озод кўнгиллар ҳамроэлиги эди. У бу ҳақда ўйламас эди ҳам. У умуман, ҳеч нима тўғрисида ўйламасди. Унинг туйгулари идрокидан устун чиқаётган эди, натижада у ўзини илгарилари ҳеч қачон бошдан кечирмаган туйгулар ихтиёрига топшириб, олижаноб ва нафис туйгулар дарёсида оқимга қараб сузив борар ва тобора ҳақиқий ҳаётдан узоқлашарди. У худди маст кишидек гандираклаб борар ва эши билар-эши билас ғўлдинарди:

— Вой, жин ургур! Вой, жин ургур!

Муюлишда турган полисмен унга шубҳали назар ташлаб, оёқ олишидан матрос эканлигини билди.

— Қаерда уриб олдинг? — деб сўради полисмен.

Мартин Иден шу заҳоти самодан ерга қайтиб тушгандек бўлди. У табиатан жуда зийрак ва вазиятга тез мослаша олиш қобилиятига эга эди. Полисмен чақириши билан у дарҳол ўзига келди.

— Салом,— деди у кулиб.— Овоз чиқариб ўзим билан ўзим гаплашаётганимни пайқамабман ҳам.

— Яна қиттай отиб олсанг, қўшиқ ҳам айта бошлисан,— деб полисмен унинг қай ҳолда эканини аниқлаган бўлди.

— Янглишасиз, қўшиқ айтмайман. Гугуртингизни беринг, ҳозироқ трамвайга тушиб, уйнимга кетаман.

У папиросини тутатиб олди ва полисменга, «тунингиз хайрли ўтсин», деб нари кетди.

— Буни қаранг-а,— деб ғўлдиради у ўзига ўзи,— бу овсар мени ғирт маст деб ўйлади, шекилли! — у жилмайиб қўйди ва: «Ахир мен чинданам мастманда, аёл кишининг жамоли мени маст қиласди деб ҳеч ўйламаган эдим», деб ўйлади.

У Телеграф-Авенюда Берклига бораётган трамвайга сакраб чиқиб олди. Вагонда ёш-яланглар кўп эди, улар студентлар ашуласини айтишарди. Мартин уларни завқ билан кузата бошлади. Улар университет студентлари эди. Булар ҳам Руфъ қатнайдиган лекцияларга қатнашар, Руфъ билан бир жамиятга мансуб эдилар. Руфъ билан танишишлари, агар истасалар, уни ҳар куни кўришлари мумкин эди. Аммо улар буни истамаганлиги, бу оқшомни у билан сухбатда ўтказиш, унинг жамолини завқ ва эҳтиром билан томоша қилиш ўрнига, вақтларини аллақаерларда бекорга ўтказганилари Мартинни ажаблантириди. У кўзлари қисиқ, лаби осилган бир йигитчага назар ташлади. Бемаъни, ахлоқсиз бола бўлса керак, деб ўйлади у. Кемада буна қа одам қўрқоқ, ландавур ва чақмачақар бўларди. Ўзининг шу боладан минг марта афзаллигини ўйлаб, Мартин бениҳоя севиниб кетди. Бу фикр уни гўё Руфга яқинлаштираётгандек туюлди. У ўзини бу студентлар билан таққослаб кўра бошлади. Мартин ўзининг бақувват, мускулдор эканини ўйлаб, жисмоний жиҳатдан буларнинг ҳаммаси ҳам менга асло тенг кела

олмайди, деган қарорга келди. Лекин студентларнинг мияси илмга тўла, шунга кўра, улар Руфъ билан бир тилда сұхбатлаша олардилар, Мартинни изтиробга соган фикр ҳам айнан шу эди. Аммо менинг миям нима учун яратилган, деб қизишиб ўйлади Мартин. Рост-да, бу студентлар эришган илмга наҳотки, у эриша олмаса? Улар ҳаётни китоб орқали ўрганишган, ҳолбуки, Мартин бевосита шу ҳаётнинг ичида яшайди. Унинг боши ҳам илм билан лиммо-лим эди, аммо у илм бошқа илм эди. Буларнинг қайси бири елкан тортишни, руль бошқаришни, вахтада туришни билади? Ҳаётининг хавф-хатар, мардлик, муҳтожлик ва меҳнат билан тўлган саҳифалари унинг кўз олдидан бир-бир ўта бошлади. У ҳаёт мактабида имтиҳон бераётганида, бошидан кечирган барча машаққатларни эслади. Ҳа, ҳар ҳолда, у ютқазгани йўқ. Вақти келиб, бу студентлар ҳаёт билан тўқнашиб, Мартиннинг бошидан кечирганиларини кўрсалар ажаб эмас. Жуда соз. То улар Мартинга аллақачон таниш бўлган нарсаларни ўрганиб олгунча, у китоб мутолаа қилиб, ҳаётнинг бошқа томонларини ўрганиб олади.

Трамвай Окленд билан Беркли ўртасида тез-тез учраб турадиган нообод ерлар ёнидан ўтиб борарди. Мартин Иден трамвайнинг ўзига яхши таниш бўлган икки қаватли уйнинг рўпарасига келишини кутиб турарди. Бу уйнинг олдига «Хиггинботамнинг чакана савдо дўкони» деб тумтароқли вивеска осилган эди. У шу уй олдида трамвайдан сакраб тушди ва бир дақиқача вивескага тикилиб турди. Унга ёзилган сўзларнинг тагида кўп маъно бор эди. Бу ҳарфлардан гўё пасткашлик, худбинлик ва разиллик ҳиди анқиб турганга ўхшарди. Бернард Хиггинботам Мартиннинг опасининг эри, Мартин унинг феълини жуда яхши ўрганиб олган эди. Мартин ўз калити билан әшикни очди ва зинадан уйнинг иккинчи қаватига чиқди. Поччаси шу ерда яшарди. Дўкон пастда эди, лекин чириган сабзвотларнинг қўланса ҳиди бу ерга ҳам етиб келарди. Мартин зим-зиё йўлакдан ўтиб бораркан, бир гала жиянларидан кимдир унугиб қолдирган ўйинчоқ аравага қоқилиб кетди-да, эшикка ўзини қаттиқ уриб олди. «Хасис,— деб ўйлади у,— уйдагилар пешаналарини ғурра қилмасин деб, газга икки цент ортиқча тўлашга қизғанчиқлик қиласди».

У эшикнинг бандини тимирскилаб толиб очди да, ёритилган хонага кирди; у ерда опаси билан Бернард Хиггинботам ўтиради. Опаси эрининг шимини ямар, эр эса эскирган латта шиппак кийган қоқсуюк оёқларини узатиб, икки стулни әгаллаб ўтирад ва газета ўқирди. Мартин хонага кирганда, у газета оша писмиқ бит кўзлари билан еб қўйгудек бўлиб тикилди. Бернардин кўрганида ҳар доим Мартин Иденда ғайри ихтиёрий равишда жирканиш ҳисси уйғонарди. Опасига бу одамнинг нимаси ёқкан экан? Бернард Мартинга аллақандай заҳарли илонни эслатарди ва Мартин уни пошинаси билан әзиб ташлагиси келарди. «Бир кун өмас, бир кун уни боплаб тумшуғига тушираман-ку», деб ўзига ўзи тасалли берар ва фақат шу фикр поччининг ҳузурида чидаб ўтиришга имкон берарди. Ҳозир унинг баджаҳл, вахшиёна бит кўзлари ёвузлик билан тикиларди.

— Ҳа,— деб сўради Мартин,— нима бўлди?

— Бу эшикни бўяшганига ҳали бир ҳафтаям бўлгани йўқ,— деди мистер Хиггенботам, у нолияптими, газабланяптими, билиб бўлмасди,— союзларнинг қанақа хизмат ҳақи олишини, шилишини ўзинг биласан. Сал эҳтиёт бўлиб юрсанг ҳам бўларди!

Мартин унга жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин бундан ҳеч наф чиқмаслигини тушуниб, фикридан қайтди. У жирканиш туйгусидан ўзини халос этиш ниятида деворда осилиб турган хромолитографияга қарди. Қаради-ю, таажжубланди. Бу сурат ҳамма вақт унга ёқарди, лекин ҳозир уни гўё биринчи марта кўраётгандек бўлди. Бу кулбадаги барча нарсалар сингари шу сурат ҳам учинчи даражадаги бемаъни бир матах эди. Бирдан унинг кўз олдида ҳозиргина ўзи чиқиб келган уй гавдаланди, шунда у аввалига деворлардаги суратларни, кейин эса, хайрлашув пайтида навозиш табассум билан қўлинни сиққан у қизни кўрди. У ўзининг қаердалигини, Бернард Хиггинботамнинг шу ерда ўтирганини ҳам унутиб қўйди, фақат номи юқорида зикр этилган жентельменнинг унга:

— Нима, кўзингга арвоҳ кўриндими дейман? — деб берган саволидан кейингина эсини йигиб олди.

Мартин ўзига келди ва поччининг жоҳил, айёр бит кўзларига тикилиб, бирдан бу кўзлар харидорга

мол сатаётган пайтда ялтоқлик билан, мулозамат билан, кўр-кўрона хушомад билан қарашини эслади.

— Ҳа,— деб жавоб берди Мартин,— кўзимга арвоҳ кўринди. Хайрли тун! Хайрли тун, Гертруда!

У эшик томон юрди, йўл-йўлакай чанг босган гиламнинг тахига қоқилиб, сал бўлмаса йиқилаёзди.

— Эшикни қаттиқ ёпма,— деб қичқирди мистер Хиггинботам огоҳлантириб.

Қон Мартиннинг миясига урилди, лекин у ўзини тутди ва чиқа туриб эшикни оҳиста ёпди.

Мистер Хиггинботам хотинига «гапим тўғри чиқдими?» дегандай қараб қўйди.

— Mast,— деди у хирқироқ овоз билан пичирлаб,— гирт mast бўлиб келади деб айтувдим-а.

Хотин итоаткорона бош иргатди.

— Тўғри, кўзлари чақнаб турибди,— деб тан олди у,— ёқасиям қаёққадир йўқолиби; уйдан ёқа тақиб чиқиб кетувди. Лекин унчалик кўл ичмагандир, дейман.

— Оёғида зўрга турибди,— деб эътиroz билдири: эр,— разм солиб турувдим. Қоқилмасдан бир қадам ҳам қўя олмади. Йўлакда йиқилиб тушишига сал қолганини эшитдингми ўзинг?

— Алисанинг аравачасига қоқилиб кетган бўлса керак,— деб жавоб қилди хотини,— қоронгида кўрмагандир.

Мистер Хиггинботам хуруж қилиб келаётган газабига эрк бериб, ўшқира бошлади. У кун бўйи харидорлар олдида камтарлик билан қўл қовуштириб турар ва ниҳоят, оиласи даврасида ўзини кўрсатиш учун кечкиришини кутарди.

— Меҳрибон уканг mast деб айтяпман сенга!

У ҳар бир сўзни гўё дастгоҳда муҳрлаётгандек лўнда-лўнда қилиб, ёқимсиз ва қатъий оҳангда талаффуз этарди. Хотини маъюсланиб жим қолди. Бу ҳамиша палапартиш кийинадиган, ҳамиша ўз гавдасининг ишининг оғирлигидан ва әрининг бадфеъллигидан тин ка-мадори қуриган бақ-бақалоқ, хомсемиз аёл эди.

— Майхўрликда отасига тортди бунинг,— деб гапида давом этди эр прокурорларга хос оҳангда.— Бу ҳам биронта пастқам ерда ичкиликдан ўлиб кетади Эсингда бўлсин!

Хотин яна бош иргатди ва чуқур хўрсаниб ямогини ямашга кириши. Икковлари ҳам Мартинни уйга маст бўлиб келди, деб ўйлашганди. Уларнинг қалби ҳар қандай нафосатга нисбатан ҳам бепарво эди, акс ҳолда, бу чақнаб турган кўзлар, лов-лов ёниб турган ёноқлар илк ёшлик муҳаббатининг акси эканини тушунган бўлардилар.

— Болаларга жуда яхши ўрнак кўрсатяпти-да!— деб мистер Хиггинботам бирдан қичқириб юборди, хотинининг жим ўтирганидан хуноб бўлиб. Баъзан у хотинининг тез-тез эътиroz билдириб туришини истаб қоларди.— Агар яна бир марта шу алфозда келса, уйимдан йўқолсин. Билдингми? Бегуноҳ болалар унинг бадмаст башарасига қараб, ахлоқсиз бўлиб кетишини истамайман!— Мистер Хиггинботам ҳозирги на газетада ўқиган сўзларини гапда ишлатишни яхши кўрарди.— Ҳа, ахлоқсиз бўлиб кетишини. Бошқача таърифлаб бўлмайди буни.

Лекин хотин бояги-боягича фақат хўрсинар, бош чайқар ва ямоқ ямашда давом этарди. Мистер Хиггинботам яна қўлига газетани олди.

— Утган ҳафта учун ҳақ тўлаганми ўзи?— деб сўради у бирдан, газета оша қараб.

Хотин «ҳа» дегандек бошини эгди.

— Унинг пули бор ҳали.

— Қачон дengiz сафарига жўнаб кетаркан?

— Ҳамма пулинин сарфлаб бўлгандан кейин кетса керак,— деб жавоб қилди хотин.— Дурустроқ кема йўқмикин деб кеча Сан-Францискога ҳам бориб келди. У ёнида пули бор вақтида дуч келган кемага ёлланавермайди. Мулоҳазали йигит.

— Оббо! Палуба шипиргисига кеккайишни ким қўйибди!— Мистер Хиггинботам заҳарханда қилди. Мулоҳазали эмиш! Гапини қара-я!

— Узоқ элларга хазина қидиргани борадиган бир шхуна бор экан. Агар шу шхуна жўнагунча еб-ичиб туришга пули етса, ўшанда кетмоқчи.

— Агар шу ерда ишга жойлашишни хоҳласа, ўзимга аравакаш қилиб олардим,— деди эр, лекин унинг сўзларида хайриҳоҳликдан асар ҳам йўқ эди.— Том бўшаб кетди.

Хотин юраги така-пука бўлиб, унга савол назарин билан қаради.

— Бугун ҳисоб-китоб қилди. У Каррузерсларга ишга ўғяпти. Улар кўпроқ ҳақ тўларкан. Мен унча тўжолмайман.

— Ана, кўрдингми! — деб чинқириб юборди хотин.— Айтмовдимми сенга. Иши оғир бўлсаям, жуда оз ҳақ тўлардинг унга.

— Менга қара, кампир,— деб жеркиб берди мистер Хиггинботам,— аралашма деб сенга минг марта айтганиман. Энди такрорлаб ўтирумайман.

— Менга-ку барибир,— деб минғирлади хотин,— факат Том яхши болайди-да.

Эр дарғазаб кўзлари билан хотинига ялт этиб қарди. Бу — эрга нисбатан ҳурматсизлик эди.

— Агар уканг ялқов бўлмагандан аравакашликини ўзи қиласади.

— У овқат билан квартира пулини вақтида тўлаб турибди,— деб эътиroz билдириди хотин.— У менинг укам, сендан ҳеч қандай қарзи йўқ, унга тирғилишга ҳақинг йўқ. Кейин, мен ҳам одамман, сен билан роса етти йилдан бери бекорга бир ёстиққа бош қўйиб келаётганим йўқ.

— Кечалари китоб ўқийдиган бўлсанг, газ ҳақин тўлайсан деб айтдингми унга? — деб сўради эр.

Миссис Хиггинботам ҳеч нима демади. Унинг газби энди сўнган, руҳи эса яна тинкаси қуриган жасадининг бир бурчига кириб яширинган эди. Эр мамну эди. У устун чиқди. Унинг мунчоқдек бит кўзлари г. разли севинчдан чақнаб кетди. У хотинини ипакдемулоим қилишдан беҳад завқланарди; кейин, очигни айтганда, ҳозир бу ҳеч қийин эмас эди, лекин улар унинг турмуш қурган дастлабки йиллари, эр унга сўзини осонликча ўtkаза олмасди, чунки на ҳар йили болтуғиши, на эрнинг муттасил инжиқликлари ҳали хотининг кучини қирқмаган эди.

— Ҳа, эртага айтиб қўй,— деди эр.— Айтгандай, эрталаб Мэриенга одам юбориш эсингдан чиқмасин болаларга қараб туради. Энди, Том йўғида, мол олган ўзим боришимга тўғри келади, сен дўконда менинг ўрнимда савдо қилиб турасан.

— Эртага кир ювишим керак,— деб эътиroz билдириди хотин қўрқа-писа.

— Вақтлироқ турсанг, ҳаммасига улгурасан... Мен соат ўнсиз кетмайман,

У жаҳл билан газета саҳифасини айлантириш ва яна ўқишига киришди.

ТУРТИЧИ БОБ

Мартин Иден поччаси билан бўлган можародан ҳамон ўзига кела олмай, қоронги йўлакдан пайласлаб ўз хонасига кириб борди. Бу торгина ҳужрада фақат каравот, умивальник ва бир стул бор эди, холос. Мистер Хиггинботам шу қадар хасис эди, хотинининг қўлидан иш келишини билиб, хизматкор аёл ёллашини асло хаёлига ҳам келтирмас эди. Бунинг устига, ўша хизматкор турадиган хонани ҳам ижарага қўйиш мумкин эди. Мартин Суинбери ва Броуニングниг китобларини стулга қўйди, камзулинни ечиб каравотга ўтириди. Каравот пружиналари унинг оғир гавдасидан гижирлаб кетди, аммо Мартин бунга парво қилмади. У ботинкасини ечмоқчи бўлиб энгашган эди, бирдан кўзи рўпарасидаги деворга тушиб қолди-ю, оқланган деворда чакканинг узун-узун доғларидан кўзини узолмай қолди. Щу исқирт деворда ҳар турли манзаралар гоҳ пайдо бўлар, гоҳ гойиб бўларди. У ботинкасини ечиши ҳам унутиб, анча вақтгача деворга тикилиб ўтириди, кейин лаблари қимиirlади, «Руфь!» деб пиширлади.

«Руфь!» Оддий бир товушнинг бу қадар нафис бўлишини Мартин ҳеч қачон ўйламаганди. Бу товуш унинг қулогига мулоим әшитилар ва у лаззатланиб такрорларди: «Руфь. Руфь». Қизнинг исми мисоли тилсим эди, сеҳрли афсун эди; ҳар сафар унинг исмини тилга олганда, Мартиннинг кўз олдида бутун деворни заррин нур билан ёритиб, қизнинг жамоли намоён бўларди. Бу шуъла наинки, деворни ёритар, у чексиз уфқ сари қулоч ёзарди, йигит қалби эса ўша ёқларда, олтин водийда қизнинг қалбини ахтарэрди. Мартиннинг вужудида мавжуд бўлган жамики яхши фазилатлар лава сингари сиртга отилиб чиқди. Қиз ҳақида ўйлашнинг ўзи Мартинда яхши ҳислар уйготар, уни самога кўтарар, уни яна ҳам яхшироқ одамга айлантириб, дилдида яна ҳам яхшироқ бўлиш истагини уйготарди. Бу унинг учун янгилик эди. Мартин аёл киши билан учрашганда ўзини бирон марта бўлсии яхши одам бўлганини ҳис қилганини ҳеч билмайди. Аксинча, ҳамма хотинлар одатда Мартинни қўпол бир ҳайвонга айлантирас эдилар. Аммо айнан ўша хотин-

лар. ўзларининг заиф, эзгу туйғуларини унга баҳш әтардиларки, буни Мартин билмасди. У ҳеч қачон ўзи ҳақида ўйламас, ўзининг аёллар қалбидан мұхаббат уйғотадиган аллақандай хислати борлигидан ва аёлларниң, айнан шу сабабли астайдил уринишиб, унинг эътиборини жалб қилишга интилишларидан асло бехабар эди. У ҳеч қачон хотин қидирмас, хотинларниң ўзлари Мартинни қидириб топардилар, лекин, баъзи хотинларниң шу Мартин туфайли одам бўлиб қолишганини у хаёлига ҳам келтирмас эди. Шу чоққача Мартин аёлларни менсимай, уларга парво қилмас эди. Энди билса, ана шу аёллар ўзларининг нопок қўллари билан уни кўпроқ ушлаб туришга интилишаркан. Мартин аёллар ҳақида ҳам, ўзи ҳақида ҳам нотўғри фикрда экан. Лекин бунга у ҳали тушуна олмас, чунки ўзи ҳақида мулоҳаза юритишга ҳали одатланганича йўқ эди, фақат энди, ўзи учун уятдек туюлган нарсани эслаб, чўғдек қизариб кетарди.

У дик этиб ўрнидан турди ва умивальник тепасидағи пашшалар ўтириб кетган кўзгуга қаради. У сочиқни қўлига олиб, кўзгуни ҳафсала билан артди ва анча вақтгача ўз аксига диққат билан тикилиб қараб қолди. Аслини олганда, у умрида биринчи дафъа ўзини бунчалик диққат билан кузатаётган эди. Унинг кўзлари ўткир ва ўйчан эди, аммо шу пайтгача у ташқи дунёниң хилма-хил томонларига маҳлиё бўлиб, ўзига назар ташлашга вақт тополмаган эди. Энди у ўз қаршисида йигирма яшар йигитниң чехрасини кўриб туар, лекин бу чехра чиройлими, йўқми, ҳал қила олмасди, чунки у ҳали қайси андазага қараб баҳо беришни билмасди. У кенг ва дўнг пешанаси устидаги бир тутам жингалак қўнгир сочга назар солди. Мартинниң жингалак соchlарини хотинлар ёқтиради, улар унинг сочини таталашни ва силашни яхши кўрардилар. Лекин Мартин, сочиниң у қиз учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ деб ҳисоблаб, сочига ортиқ қараб ўтирмади-да, диққат ва ўйчанлик билан ўз пешанасига тикилди: у гўё ўткир нигоҳлари билан ўз пешанасини тешиб, унинг ичида нима борлигини билмоқчига ўхшарди. У зўр бериб ўзига ўзи савол берарди: «Миям қанақа ўзи? Бу миям менга нима бера оларкин? Шу миям билан нимага эриша оламан? У қизга муяссар бўла олармикинман?»

Мартин кўпинча, худди қуёш шуъласига гарқ бўлган денигиздек ложувард тусга кирувчи бу қўй кўзларимда, қалбим акс этармикин, деб ўзидан ўзи сўрарди. Кўзларим унга ёқармикин, йўқми, деб савол берарди Мартин. У ўз кўзларига четдан туриб, унинг кўзлари билан қарашиб уриниб кўрди, лекин бундан ҳеч иш чиқмади. У одатда, бошқа одамларнинг дилидагини осонлик билан топиб оларди, негаки, Мартин у одамларнинг ҳаётини жуда яхши биларди. Руфнинг ҳаёти оса унинг учун бир сир ва мўъжиза эди — Мартин унинг биронта ҳам фикрини билишга ожиз эди. Нима қипти, деди у ниҳоят, кўзларим номусли одамнинг кўзи, уларда на разолат ва на макр бор. У ўз баданинг қоралигидан таажжубланарди, бунчалик қора эканлиги ҳақида у ҳеч қачон ўйламаган эди. У енгларини ҳимариб, тирсагидан юқорироқ еридаги оқ баданини юзининг қоралиги билан таққослай бошлади. Йўқ, у ҳар ҳолда, оқ танли одам. Аммо қўллари офтобда хийла қорайган. Шунда у қўлинни букиб, ҳеч офтоб тегмаган ерларини кўришга уринди. У ерлар жудаям оппоқ эди. Кўзгуда акс этиб турган буғдой ранг юзим ҳам бир вақтлар мана шундай оппоқ бўлган, деган фикр унинг миясига келиб, кулиб юборди; ўз баданинг Мартинникideк оқлиги (офтоб тегмаган ерлари, албатта) билан мақтана оладиган аёлларнинг дунёда жуда камдан-камлиги унинг хаёлига ҳам келмас эди.

Агарда, Мартин аччиғланган чоғларида эҳтирос уйғотадиган лабларини маҳкам юмиш одати бўлмаганда эди (бу одат унинг қиёфасига аллақандай қаҳрли, қарийб, зоҳидларга хос кескин тус берарди), унинг оғзи суратдаги малаклар оғзига ўхшаб кетарди. Бу жангчи ва ошиқнинг дудоқлари эди. Бу дудоқлар ҳаётнинг бутун лаззатини татиб кўрган, аммо зарур бўлган чоғда амирона бир қиёфага кириши ҳам мумкин эди. Мартиннинг ияги ва бир оз салобатли пастки жаги бу амирона қиёфани таъкидларди. Ундаги куч, эҳтиросини мувозанатда сақлаб туради, шунинг учун ҳам у соғлом гўзалликни ёқтирас ва соғлом туйғуларгагина бериларди. Унинг ҳали бирон марта ҳам тиш докторининг ёрдамига муҳтож бўлмаган соғлом тишлари лаблари орасида йилтиллаб кўринарди. Тишлари оппоқ, бақувват ва теп-текис эди — Мартин тишларини синчиклаб кузатгандан кейин шу қарорга келди. Ле-

кин шу заҳотиёқ хижолат чекди. Хотирасининг алла-қайси бир ерида, баъзи одамлар ҳар куни тишларини тозалайдилар, деган гира-шира фикр пайдо бўлди. Уша тишини тозалаб турувчилар киборлар даврасига. қизнинг даврасига мансуб одамлар эди. Қиз ҳам эҳтимол, тишини ҳар куни тозалаб турар. Агар у Мартин нинг умрида бир марта ҳам тишини тозаламаганини ёшитса, нима деб ўйлаган бўларди. Мартин эртагаётиш чўткаси сотиб олиб, ҳар куни тиш тозалашни одат қилмоқчи бўлди. Факат жасорат кўрсатиш билан у қизни мафтун қила олмайсан. Мартин ўзининг ташки қиёфасида тиш тозалашдан тортиб, қотирма ёқа тақиб юришгача (ҳолбуки, у қотирма ёқа таққанида ўзини озодликдан маҳрум бўлган одамдай ҳис қиласиди) ўзгариш киритиши лозим.

Мартин қўлини кўтариб, бармоқлари билан қадоғ босган кафтини қашлади, кир унинг териси орасига шу қадар сингиб кетган эдики, уни чўтка билан ҳам қашлаб тозалаш қийин эди. Қизнинг кафтлари қандай! Ҳатто эслашнинг ўзи ҳам кўнгилга хуш ёқарди. Мисоли қизил гул барги сингари нафис, қор парчаси янглиғ сарин ва латиф. Аёл кишиининг қўли бу қада юмшоқ ва нозик бўлишини у ҳеч қачон хаёлига ҳақелтирмаган эди. Бундай қўлнинг навозиши нечоғли ажиб бўларкин, деб ўйлади у ва хаёлнинг шундай фикр билан банд бўлганини пайкаб қолиб, уялганидан чўгдек қизариб кетди. Бу ҳаддан ташқари жасу рона хаёл эди ва айни вақтда, қизнинг руҳий гўзалигини таҳқирлашдан иборат эди. Ахир у қиз бу оламдан жуда йироқларда парвоз қилиб юрувчи сўлим бир руҳ, шаффоғ кўланка эди. Шундай бўлса ҳам, Мартин унинг момик кафтлари ҳақидаги хотира ни ҳаёлидан чиқара олмади. У фабрикада ишловчи аёлларнинг ва уй ишлари билан қийналган хотинларнинг қаттиқ, дағал қўлларига одатланиб қолган эди. Ҳа, нима сабабдан уларнинг қўллари буқчалик дағалигини у тушунарди, албатта. Руфнинг қўли... у қўи меҳнат нималигини билмайди, шунинг учун ҳам нозин ва юмшоқ. Мартин, дунёда яшаш учун ишлашлар шарт бўлмаган одамлар ҳам борлиги ҳақида ўйлага заҳоти Руфь билан ўзи ўртасидаги жар яна теранлашди. Бирдан унинг кўзи олдида меҳнат нималигини билмайдиган оқсуяклар қиёфаси намоён бўлди. Б:

қиёфа исқирт оқ деворда такаббур ва улуғвор бронза ҳайкал сифатида намоён бўлди. Мартин эсини таниганидан бери муттасил ишларди; унинг ҳамма оила аъзолари ҳам меҳнат билан кун кўрарди. Чунончи, Гертрудани олайлик. Унинг заҳматкаш қўллари кир ювишдан шишиб, худди пишган гўштдек қип-қизариб кетарди. Ё бошқа опаси Мэриенни олайлик. У консерва заводида ишлар, унинг жажжигина чиройли қўллари помидор тўғровчи пичоқдан шилиниб кетган эди. Бунинг устига, ўтган қишида, картон фабрикасида ишлайдиганда қўлининг иккита бармогини машина олиб кетди. Мартин тобутда ётган онасининг кўксига чалиштирган ғудруш қўлларини эслади. Мартиннинг отаси ҳам умрининг охириги кунигача меҳнат билан яшади, унинг кафтлари бир энлик қалинликдаги қадоқ билан қопланган эди. Руфнинг эса қўллари нозик, фақат унинг эмас, онасининг ҳам, акаларининг ҳам қўллари нозик. Айниқса, шу ҳол Мартинни ҳайратга солди; бу уларнинг тамомида бошқа тоифадан эканлигининг ёрқин далили, Мартин билан уларни ажратиб турган масофанинг ниҳоятда йироқ эканлигининг исботи эди.

Мартин аччиқ истеҳзо билан яна каравотга ўтирди ва ниҳоят, ботинкасини ечди. У эсини йўқотиб қўйган эди, аёл кишининг жамолидан, унинг нозик қўлларидан маст эди у. Шу чоқ тўсатдан унинг кўз олдида янги манзара намоён бўлди. У тунда Лондоннинг Ист-энд кўчасида каттакон бир беўхшов бино олдида туради, ёнида ўн беш ёшлар чамасидаги ишчи қиз, Маржи. Мартин уни сайр-томушадан кейин уйнга кузатиб қўймоқда. Қиз мана шу улкан молхонага ўхшаган исқирт бинода туради. Мартин, қиз билан хайрлашаркан, унга қўлини узатди. Қиз эса ўпишиш учун унга лабини тутди, лекин Мартиннинг ўпгиси келмади. У қизнинг алланимасидан ҳайиқиб турарди. Шунда қиз ҳаяжон билан титраб-қақшаб йигитнинг қўлини сикди. Мартин унинг жажжи кафтидаги қадоқларни ҳис қилди-ю, бирдан раҳми келиб кетди. Унинг кўзлари қизнинг ёлворувчи эҳтиросли кўзларига, унинг энди балоғатга ета бошлаган заиф гавдасига тушди; бу сиймода аёл кишининг ҳуркак, аммо эҳтиросли туйғулари уйгона бошлаган эди. Шунда унинг қизга раҳми келиб кетди-ю, уни маҳкам багрига босиб, лабидан бўса олди.

У қизнинг севинч тўла нидосини эшилди; қиз шўх мушук бола сингари Мартиннинг пинжига суқилди. Мургаккина, нимжон қиз! Мартин узоқ ўтмишда содири бўлган бу лавҳага тикилиб турарди. Ўша вақтда қиз унинг пинжига суқилганида юз берганидек, ҳозир ҳам баданлари жимиirlаб кетди ва ачинганидан юраги эзилди. Бу кўнгилсиз манзара эди; ўша куни ҳаво ҳам булутли, тош кўчанинг ифлое харсанг тарига кўнгилни ғаш қилувчи ёмғир савалаб ёғарди. Лекин шу пайт бирдан деворни порлоқ шуъла ёритиб юборди; олтин соchlарини бошига чамбарак қилиб олган унинг оппоқ чеҳраси Мартиннинг кўз олдида намоён бўлиб, барча қиёфалар ва лавҳаларни хиралаштириб юборди ва ҳеч эришиб бўлмайдиган олис юлдуз янглиғ порлай бошлади.

У стулда ётган Суинберн билан Броунингнинг китобларини олиб ўпди. Ҳар ҳолда, у мени уйнга таклиф қилди-ку, деб ўйлади йигит. Кейин яна кўзгуга қараб ўз аксини томоша қилди-да, баланд овоз билан мағурланиб деди:

— Мартин Иден, эртага эрталаб туриб биринчи қиладиган ишинг — текин қироатхонага бориб, яхши хулқ-автор қондалари ҳақида бирон нарса олиб ўқийсан. Тушундингми?

Шундан сўнг у чироқни ўчириди, ўрнига ётаркан, гавдасининг вазминлигидан каравот пружинаси гижирлаб кетди.

— Энг муҳими, Мартин, сен камроқ сўкинишинг керак! Буни қулогингга қуйиб ол!

Шу сўзлар билан у ўйқуга кетди, кўрган туши таряк чекувчи кишининг хаёлидек журъатли ва ғайри табиий эди.

ВЕШИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб уйқудан уйғонгач, Мартиннинг димогига совун ва кир кийим ҳиди урилди-ю, ширин тушларини унуди. Қулоқлари шу заҳотиёқ оғир ва кўнгилсиз ҳаётнинг бетартиб шов-шувидан қоматга келди. У ўз хонасидан чиқиши билан опасининг бақирган овозини ва аламини тарқатиш учун болаларидан биттасини шапалоқлаб урганини эшилди. Боланинг чинқириги унинг юрагига тифдек санчилди. Бу ердаги

ҳамма нарса, ҳаттоки, ўзи нафас олаётган ҳаво ҳам унга жирканч бўлиб туюлди. Бу муҳит Руфъ истиқомат қилаётган уйда ҳукм сурган осойишталик ва уйғунликка нақадар зид! У ерда ҳамма нарса кўтаринки маънавий руҳ билан сугорилган; бу ерда эса моддий, ниҳоятда қўпол моддий манфаат устун эди, холос.

— Бу ёққа кел, Альфред! — деб чақирди у йиглаб турган жиянини ва ён чўнтағига қўлинни тиқди. У пулга бефарқ эди, бу унинг қўли очиқлигини кўрсатарди. У боланинг қўлига йигирма беш центлик танга тутқазди-да, уни овутиш учун қўлига олди.

— Қани энди гизилла, «чайнамай шиминг» олиб, ака-укаларинг билан бўлашиб егин. Лекин оғизда тез эрийдигани бўлмасин.

Мартиннинг опаси кир тогора тепасида бир зумгагина қаддини ростлаб унга ўгирилди.

— Үн цент берсанг ҳам етарди,— деди у,— пулнинг қадрига ҳеч етмайсан-да. Энди у бўкиб қолгунча ейди.

— Ҳечқиси йўқ,— деб шўх оҳангда жавоб қилди Мартин.— Менинг пулим ўз қадрини ўзи билади. Ўзинг яхши ётиб турдингми опа, агар унчалик банд бўлмаганингда, худо ҳаққи, сени ўпиб олган бўлардим.

У опаси билан ширин сўз бўлгиси келарди; бу кўнгли юмшоқ аёл укасини ўзига хос бир тарзда яхши кўрарди — буни Мартин биларди. Рост, вакт ўтиши билан Гертруда аввалги қиёфасини тобора йўқотиб жагига суюниб, серзарда бўлиб қолган эди. Бу ўзгаришга оғир меҳнат, оиланинг катталиги ва эрининг бадфеълиги сабаб бўлса керак, деган қарорга келди Мартин. Бирдан у миясига шунча йилдан бери онамнинг баданига ачиган сабзавот, магзава ва ўзи нештахта олдида туриб санайдиган, қўлдан қўлга ўтавериб кир бўлиб кетган чақаларнинг қўланса ҳиди уриб қолибди деб ўйлади.

— Ундан кўра кириб нонуштангни қил,— деди опаси сиртдан аччиғлангандай кўринса ҳам, ичида хурсанд бўлиб. Унинг дарбадар укалари орасида Мартин энг севимлиси эди.

— Қани, берироқ кел, сени бир ўпиб қўяй,— деб илова қилди опаси ийиб кетиб.

У аввал бир қўлидан, сўнг иккинчи қўлидан совун кўпикларини бармоқлари билан сидириб ташлади. Мартин унинг йўғон белидан қучоқлади-да, терлаб кетган нам лабларидан ўпди. Опасининг кўзларида ёш пайдо бўлди; наинки зўр ҳиссиёт таъсиридан, балки муттасил ҳорғинлик оқибатида содир бўладиган ожизликдан кўзига ёш келган эди. У Мартинни шариб юборди, лекин Мартин опасининг кўзлари ёшланганини, барибир, кўриб қолди.

— Овқат печкада,— шоша-пиша деди опаси.— Жим ҳам ўрнидан турган бўлса керак. Мен бугун кир юваман, деб каллаи саҳарлаб турдим. Тезроқ бориб овқатингни егин-да, уйдан чиқиб кет; бугун уйда жудаям иш кўп. Том кетиб қолди чоги. Эди Бернардинг ўзи арава қўшиб молга боради.

Мартин юраги эзилиб ошхонага йўл олди. Опасининг қизариб кетган юзи ва бутун исқирт қиёфаси унинг кўз ўнгидан нари кетмас эди. Агар опамнинг вақти бўлганда, менинг эркалаган бўларди, деб ўйлади Мартин. Лекин у ишлаб толиқади. Бу Бернард Хигтинботам гирт ҳайвон экан, опамни ҳеч аямай ишлатгани ишлатган. Айни вактда, опамнинг ўпишида ҳеч қандай гўзаллик йўқ, деган фикр ҳеч Мартиннинг хаёлидан кетмасди. Рост, унинг ўпиши ғалати. Опаси жуда кўп йиллардан бери уни фақат денгиз сафарига кузататётганда ёки сафардан қайтганда, кутиб олиб, ўпарди. Аммо бу ўпишда совун кўпигининг мазаси бор эди, лаблари эса сўлиб бурушган эди. Бу лаблар, ўпишга тайёрланган лабга ўхшаб, лабларга тез ва чиппа ёпишмасди. Ҳолбуки, бу — қандай ўпишишини унтиб юборган, меҳнатдан жуда ҳориган аёлнинг бўсаси эди. Мартин, беихтиёр, опасининг турмушга чиқмасдан олдин, кун бўйи ишлаб, кечаси билан тинмай танца тушишини, эрталаб яна худди ҳеч нима бўлмагандай, тўшиш-тўғри танцадан ўз кирхонасига ишга жўнашини эслади. Шунда Мартиннинг эсига яна Руфь келди, унинг лаблари ўзи сингари маъсума бўлса керак деб ўйлади йигит. Унинг қараши тетик, қўлини қаттиқ сиқиб самимий кўришади, бўсаси ҳам шундай бўлса керак. У журъят этиб, ҳатто қизнинг дудоқларини ўз дудоқлари билан туташаётганини тасаввур қилди. Бу манзарани у шундай аниқ тасаввур этдик, боши айланиб кетди. Мартин муаттар ҳиди билан ки-

шини маст қилувчи атиргул баргларидан ташкил тоған булут парчаси устида оҳиста парвоз қилиб кетаётгандай ҳис қилди ўзини.

Ошхонада Мартин Жимни учратди, у ҳам опасиникида ижара ўтиради. Жим бўшлиққа маънисиз лоқайд тикилиб, сули ёрмасидан пиширилган бўтқани баҳузур еб ўтиради. У чилангар шогирди эди; ияги ялқов табиатлиги ва иродасизлигидан дарак берар, иродасизлиги бир қадар ақлий қолоқлиги билан қўшилиб, яшаш учун кураш жараёнида муваффақият қозонолмаслигидан хабар берарди.

— Нега емаяпсан? — деб сўради у Мартиннинг яхши пишмаган ва совиб қолган сули бўтқасини истаристамас ковлаб ўтирганини кўриб.— Е, кеча яна ичиб келувдингми?

Мартин «йўқ» дегандай бош чайқаб қўйди. Атрофидаги нарсаларнинг факироналигидан кўнгли хаста эди. Энди Руфъ Морз ундан яна ҳам узоқлашиб кетгандек бўлди.

— Мен роса ичибман,— деди Жим асаб билан тиржайнib,— ўзим ҳам гирт маст бўлиб қолибман. Оҳ, жуда қулинг ўргилсин қиз экан-да! Мени уйга Билл судраб келди.

Мартин «эшитяпман» деган маънода бош иргатиб қўйди, ҳамсуҳбатининг ким бўлишидан қатъи назар, гапига эътибор бермаётганини шу йўсинда намойиш қиласиган гайри шуурий одати бор эди унинг. Кейин у ўзига илиб қолган кофе қўйди.

— Бугун «Нилуфар»га танца тушгани борамиزمи? — деб сўради Жим.— Пиво бўлади. Темескалдан йигитлар келишса, муштлашиш бўлмай иложи йўқ. Мен, албатта парво ҳам қилмайман бунга. Барibir, қизимни бошлаб бораман. Уф!.. Оғзим жудаям bemаза бўлиб кетибди-да. Нима бало бўлди ўзи!

У афтини бужмайтириб, бир қултум кофе билан шоша-пиша оғзини чайиб ташлади.

— Сен Жулияни танийсанми?

Мартин бош иргади.

— У ҳозир мен билан юрибди,— деб тушунтириди Жим.— Қиз эмас, худди попук дейсан! Сен билан таништирадиму, лекин ўзингга оғдириб оласан-да. Нимага қизлар нуқул сенга осилишаркин, ўлай агар тушунсам. Ҳар қанақа қизни ҳам бир боқицда ўзинг-

га оғдириб олганингни кўрсам, шунақаям алам қила-
дикি кишига.

— Сенинг битта ҳам қизингни ўзимга оғдириб ол-
ганим йўқ ҳали,— деди Мартин лоқайдлик билан.—
Нонушта қилиб бўлмагунингча, барibir кетмайсан
дейман.

— Нега энди,— деб эътиroz билдириди Жим,—
Мэгги-чи?

— Э, у билан ҳеч қандай алоқа қилмаганман. Ўша
сафардан кейин у билан ҳатто танцага ҳам тушмаган-
ман.

— Ана шунақа-да,— деб юборди Жим,— сен у би-
лан фақат танцага тушиб, бир-икки марта кўз қиринг-
ни ташлаб қўйгансану, қиз тайёр бўлган қўйган! Эҳ-
тимол, кўнглингга ҳеч нима келмагандир ҳам. Аммо
у ўшандан кейин менга қиё ҳам боқмай қўйди. Қачон
қарасанг, фақат сени сўрайди. Агар хоҳласанг, сен
билан дарров учрашишга рози бўларди.

— Лекин мен учрашишни хоҳламадим-ку!

— Аҳамияти йўқ. Барibir, мени истеъфога чиқа-
риб юборди,— Жим Мартинга ҳавас билан тикилди.—
Қанақа қилиб ром қиласан-а, Март?

— Уларга унча парво қилмайман, вассалом.

— Бундан чиқди, ўзингни улар билан ҳеч ишинг
йўқдай қилиб кўрсатаркансан-да, а?— деб сурошти-
парди Жим.

Мартин нима жавоб қилсам экан, деб бир дақиқа-
ча ўйлаб қолди.

— Балки, шу ҳам таъсир қилар. Лекин менин чин-
дан ҳам улар билан ҳеч ишим йўқ. Сен ҳам ўзингни
шунақа кўрсатишга уриниб кўр, зора кор қилса.

— Эсиз, кеча Райлиникида йўқ эдинг-да,— деб
юборди бирдан Жим. Унинг гапида на мантиқ ва на
маъно бор эди,— у ерга Фарбий Оклендан Каламуш
лақабли бир олифта йигит келувди. Муштлашишни
унга чиқарган экан! Йигитларимиздан биттаси ҳам
уни йиқита олмади! Ҳамма сенинг йўқлигингга ачин-
ди! Кеча қаёқда дайдиб юрувдинг ўзинг?

— Окленда эдим,— деб жавоб қилди Мартин.

— Театрдамидинг, дейман?

Мартин олдидағи тақсимчани нари суреб қўйиб,
әшик томон юрди.

— Хўш, танца тушгани борасанми? — деб қичқириди Жим унинг орқасидан.

— Ҳа, йўқ, боролмасман, — деди Мартин.

Унда тоза ҳаводан нафас олиш эҳтиёжи туғилиб, зинадан ғириллаб пастга тушди-да, кўчага чиқди. Бу хонадон муҳитида унинг нафаси шундоқ ҳам қайтиб кетаётган эди, Жимнинг бемаъни сафсалалари эса газаблантириб юборди. У дик этиб туриб, маҳмадона йигитнинг тумшугини бўтқа солинган тақсимчага тиқмоқчи ҳам бўлди. Жим вайсаган сари, Руфъ ҳам Мартиндан шунча узоқлаша бошлаган эди. Ахир, мана бундай ҳайвонлар орасида яшаб туриб, бир кунмас бир кун Руфнинг висолига етишишни умид қилиб бўлармиди? Ўз қаршисидаги вазифанинг мушкуллиги Мартинни умидсизлантиради, у ўз вазиятининг, яъни ишчилар синфидан чиққан кишининг вазиятини бенажот эканлигини ҳис қила бошлаган эди. Гўё теварак-атрофидаги ҳамма нарса, ўзи кўнишиб қояган ҳамма одамлар, ўз ҳаёти билан бевосита чамбарчас боғланган опаси, унинг уйн, оиласи, чилангар Жим — ҳаммалари харсанг тошдек елкасидан босиб ётар ва қаддини ростлаб ўрнидан туришига имкон бермасди. Унинг учун ҳаётнинг завқи қолмаган эди. Шу пайтгача у ҳаётни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилганди. Мартин ҳаётининг яхши-ёмонлиги ҳақида ҳеч қачон ўйлаб ҳам кўрмас, фақат китоб ўқиган чогларидагина бу ҳақда бош қотирар эди. Лекин улар китоб эди холос, мавжуд бўлмаган ажойиб дунё ҳақидаги ажойиб эртаклар эди. Энди бўлса ўша дунё — ўртасида Руфъ исмли гулжамол турган дунё ҳақиқатан ҳам унинг кўз олдида намоён бўлди. Энди у бундан буён ҳасрат ва умидсизликка маҳкумдир, бу умидсизлик ниҳоят даражада изтиробли, негаки, Мартин умид билан озуқаланиб келарди.

Мартин қайси қироатхонага борсамикин: Берклейдаги оммавий қироатхонагами ё Окленд қироатхонасигами, деб анча вақтгача ўйланиб қолди ва ниҳоят, Окленд қироатхонасига боришга жазм қилди, чунки Оклендда Руфъ яшарди. Ким билсин! Қироатхона — Руфга жуда мос жой ва Мартин уки ўша ерда учратиб қолоа ҳам ажаб эмас. Қироатхона бўлимларининг қайтарзда жойлашгани унга бутунлай маълум эмас эди, шунинг учун, то ориққина, афтидан, французга ўхша-

ган бир қиз унга маълумот кутубхонаси юқори қаватда эканлигини айтмагунча у беллетристика китоблари терилган сон-саноқсиз полкалар орасида сандирақлаб юди. Стол ортида ўтирган кишига мурожаат қилин: унинг ақлига келмади ва ўзи тусмоллаб юриб, фалсафа бўлимига кириб қолди. У фалсафа ҳақида китоблар борлигини эшитган эди, аммо бу фан ҳақида шунча кўп китоб ёзилган деб ҳеч ўйламаган эди. Қалинкалин жилдлар билан тўлган баланд шкафлар уни босиб қолаётганга ўхшар ва айни пайтда, унинг тафаккурини ҳаяжонга соларди. Бу ерда мияни ишлатиш учун имконият тўлиб ётарди. Математика бўлимида кўзи тригонометрияга оид китобларга тушди ва ҳеч маъносиз бўлиб туюлган формула ва чертёжларга анча вақтгача тикилиб қолди. У инглиз сўзларини ўқиди, лекин у сўзларнинг маъносини сира тушунмасди. Бу қандайдир бошқа тил эди. Норман билан Артур билишарди бу тилни. Уларнинг шу тилда сўзлашганини Мартин ўз қулоги билан эшитган. Улар эса Руфнинг акалари. Мартин фалсафа бўлимидан тарвузи қўлтиғидан тушиб чиқиб кетди. Инсоният билимининг бу қадар теран ва чексиз эканлиги ҳеч қачон унинг хаёлига келмаган эди. Шуларнинг ҳаммасини ўқиб улгуармичинман, деб ўйлади-ю, уни қўрқув босди. Лекин бу илмларни ўзлаштира олган одамлар кўп бўлгани эсига тушиб кетди. Шунда у, бошқа одамлар мұяссар бўлган ҳамма илмни мен ҳам ўргана оламан, деб онт ичди.

У бир умидсизликка тушиб, бир завқ-шавққа тўлиб ҳикмат хазиналари қаланган полкалар орасида тентираб юди. Умумий бўлимда у Норрининг «Хулоса курси»ни топди. Бу китобни у зўр ихлос билан варақлаб чиқди. Ҳар ҳолда, бу китоб унга қадрдон эди. Чунки муаллиф Мартин сингари денгизчи эди. Кейин у Бодичнинг «Навигация ҳақидаги маълумотлар»ини ва Лекки билан Маршалнинг асарлар мажмуасини топди. Жуда соз бўлди-да! У навигацияни ўрганишга киришади. Ичишни ташлайди, астойдил меҳнат қилиб, капитан бўлади. Шу чоқ Руфь унга жуда яқинлашгандай бўлиб туюлди. Капитан бўлиб олгандан кейин, агар Руфь хоҳласа, унга уйланиши мумкин. Борди-ю, хоҳламаса — на чора, шу қиз туфайли яхши ва бамаъни ҳаёт кечира бошлайди, лекин ичишни барнабир, ташлайди. Кейин у капитаннинг иккита хўжайини — су-

гуртачи билан кема хўжайинини эслади, капитан билан уларнинг кўзлаган манфаатлари ҳеч қачон бир-бирларинкига мос тушмас эди: шундан сўнг Мартин, уларнинг ҳар қайсиси уни хароб қилиши мумкинлигини ва хароб қилиши муқаррар эканлигини ўйлай бошлади. У хонага кўз югуртириб чиқиб, ўн минг жилдлик салобатли шкафлар олдида ҳатто кўзлари қамашиб ҳам кетди. Йўқ, денгизга барҳам берилди. Бу ерда, бу сонсаноқсиз китбларда бениҳоя улкан қудрат мавжуд, агар у чиндан ҳам буюк ишларга бел боғламоқчи экан, уларни қуруқликда рўёбга чиқариши лозим! Бунинг устига, капитанларнинг хотинларини ўзлари билан денгиз сафарига олиб боришлирага рухсат берилмайди.

Туш пайти бўлди. Вакт ўтиб бораради. Мартин овқатни ҳам унутиб қўйиб, ҳамон китбларнинг номларини ўқиб, ахлоқ қоидалари ёзилган китобни ахтариш билан овора эди. Унинг мияси юқори мартабага эришиш орзусидан бошқа яна энг оддий вазифани ҳал қилиш билан ҳам банд эди: агарда ёш хоним сиз билан хайрлаша туриб, яна ташриф буоришингизни илтимос қиласа, қанча вақт ўтказиб бориш мумкин уннига? Лекин у ниҳоят, зарур китобни учратди-ю, барибир, ўз саволига у китобдан ҳам жавоб топа олмади. У ахлоқ қоидаларининг нечоғлик мураккаб ва ранго-ранг эканлигини кўриб, ҳайрон қолди, киборлар жамиятида одат бўлган таклифномалар алмашиш қоидалари ҳақидаги қўлланмаларни ўқийвериб мияси ғовлаб кетди ва маъюс бир қиёфада бу ердан узоқлашди. У ўзи қидирган нарсани топа олмади, лекин ҳар жиҳатдан назокатли бўлиш учун жуда ҳам кўп вақт кераклигини ва буларнинг ҳаммасини ўзлаштирмоқ учун даставвал бутун бир умр яшаш кераклигини тушунди.

— Қалай, қидирган китобингизни топдингизми?— деб сўради чиқиб кетаётган Мартиндан стол ортида ўтирган киши.

— Ҳа, сэр, кутубхонангиз жудаям яхши экан,— деб жавоб берди Мартин.

У киши бош иргитиб қўйди.

— Тез-тез келиб туринг. Сиз дengizchimisisiz?

— Ҳа, сэр. Яна вақт топиб бир келарман.

«Менинг дengизчи эканимни ҳаёқдан билдийкин?» деб сўради Мартин ўзидан ўзи, зинадан пастга тушганда.

Шундан кейин, у кўчага чиқиб бесўнақай чайқалмасдан бир текисда юришга уринди. Яна ўйга толмагунча бу нияти эсида эди, кейин эса ўзининг одатдаги юришини қилиб кетаверди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Мартиннинг вужудини очлик азобига ўхшаш беҳаловат изтироб туйғуси қамраб олганди. У қизни қайта кўриш истагида ўртанаарди, чунки қиз ниҳоятда зўр абжирлик билан Мартиннинг бутун ҳаётини ўзининг нозик қўлларида маҳкам ушлаб туради. Ункига боришига Мартиннинг юраги бетламасди. Ҳали жуда ҳам вақтли бўлса керак, деган фикрга бориб, назокат қондалари мажмуасини бузиб қўйишдан қўрқарди. У Окленд ва Берклей кутубхоналарида бир неча соатлаб қолиб кетарди; у ерда Мартин ўз номига, Гертруда, Мэриен ва ҳатто Жимнинг ҳам номига ёзилиб қўйган эди. Жим бунга Мартин олиб берган пивога роса мириқиб тўйгандан кейин рози бўлди. Мартин шу тўрттала обунаци номига бирталай китоб олди, энди унинг ҳужрасида ҳар куни кечаси тонг отгунча чироқ ўчмайдиган бўлди, мистер Хиггинботам эса, бунинг эвазига Мартиндан ҳафтасига яна эллик цент ортиқча ҳақ ола бошлади.

Лекин Мартин ўқиган китоблар уни яна кўпроқ безовта қиласди. Янги китобнинг ҳар бир сахифаси, унинг учун мисоли илм бўстонига кирадиган бир эшик эди. У китобларни ўқиган сари илмга бўлган иштиёқи ҳам орта борди. Бунинг устига у нимадан бошлаш зарурлигини билмас, шу билан бирга, тайёргарликнинг йўқлиги унга кўп халал берарди, у ҳар қандай китобхон хабардор бўлган энг оддий нарсаларни ҳам билмасди. Мартин гоят зўр иштиёқ билан шеър ўқишига киришган, лекин бу соҳада ҳам кўп нарсани билмасди. У Суинберннинг Руфъ берган кичик бир тўпламидаги шеърларини ўқиш билан чекланиб қолмади. У шоирнинг «Долорес»ни ҳам ўқиб чиқди ва унга мукаммал тушунди. Руфъ бу асарни тушунмаган бўлса керак, деган қарорга келди у. Бундай нозик, енгил ҳаёт кечиравчи қиз уни қандай ҳам тушунсин? Кейин қўлига Киплингнинг шеърлари тушиб қолди ва у китобни ўқиркан, ўзига ниҳоятда таниш нарсаларни бир ма-

қомда бунчалик оҳангдорлик билан, жозибали тарзда ифодаловчи сатрларга мафтун бўлди. Киплингнинг жамики шеърларига хос бўлган нарса — ҳаётга муҳаббат, психологик таҳлил Мартинни ҳайратда қолдирган эди. «Психология» Мартин Иденнинг сўз бойлигига кирган янги сўз бўлди. У ўзига изоҳли лугат сотиб олиб, бу билан моддий аҳволини янада мушкуллаштириди ва қуруқликда яшаш муддатини бирмунча қисқартириди; бунинг устига, мистер Хиггинботамнинг ҳам аччиғини чиқарди, чунки лугатга тўланган шу пулни у ижара ҳақи учун олишни афзал кўрарди.

Кундуз кунлари у Руфъ истиқомат қилиб турган уйга, ҳатто яқин йўлашга ҳам журъат эта олмасди, лекин кечалари чироқ ёниб турган деразаларга яширинча кўз ташлаб, ҳатто Руфни қуршаб турган деворларга ҳам суқланиб боқиб, Морзлар уйининг атрофида худди ўгри одамдай тентираб юрарди. Бир неча марта у Руфнинг акаларига тўқнаш келиб қолди, бир кун эса анча ергача мистер Морзнинг орқасидан эргашиб борди; Мартин уни кузатиб бораркан, муюлишларда, кўча фонусларининг ёргида Морзнинг юз бичимини ўрганаар ва қани энди бу муҳтарам жентльмен ҳозир катта бир фалокатга учраса-ю, бу фалокатдан уни қутқариб қолсам, деб астайдил орзу қиласди. Бошқа сафар у, бирдан иккинчи қават деразаси олдида Руфни кўриб қолди. Қизнинг фақат боши кўриниб туради. елкаси билан қўлларининг ҳаракатидан соч тарайти шекилли деб ўйлади. Бу ҳол фақат бир лаҳзагина давом этди, лекин шу лаҳза ҳам бутун вужудидаги қонни қайнатиб, уни маст қилувчи шаробга айлантириш учун кифоя эди. Тўгри, қиз шу заҳотиёқ дераза пардасини ёпди, лекин Мартин унинг хонаси қаерга жойлашганини билиб олди ва шу воқеадан сўнг ҳар сафар уй рўпарасидаги йўлкадаги дарахт тагида ҳеч кетини узмай сон-саноқсиз папирос чекиб, соатлаб деразага тикилиб турадиган бўлди. Кунларнинг бирида у Руфнинг онасини кўриб қолди, у банкдан чиқиб келаётган экан, шунда Мартин ўзи билан Руфни ажратиб турган масофани ҳеч қандай ўлчов билан ҳам ўлчаб бўлмаслигига яна бир марта ишонч ҳосил қилди. Руфъ пулинин банкда сақловчилар даврасига мансуб эди! Мартин эса умрида бирон марта ҳам банк остонасидан ҳатлаб ичкари кирмаган ва бундай маҳкамага, фақат жуда ҳам

бадавлат ва құдратли одамларғина киңа олади, деб биларди.

Мартиннинг ҳәётіда том маъноси билан катта ўзгариш содир бўлаётган эди. Руфниңг беғубор ва маъсумалиги Мартинга шундай қаттиқ таъсир қилган эдики. Энди у тамомила озодалик шайдоси бўлиб қолди. Агар у Руфъ билан ҳамнафас бўлишни истаса, ўзини озода тутиши лозим. У тишлирнин тозалар ва идиш-товоқ чўткаси билан тинмай қўлларнин қашларди; у магазин ойнасида тирноқ чўткачасини кўриб, унинг нимага ишлатилишини тушуниб олди. Гумашта унинг тирноқларнин кўриб, яна тирноқ тозаловчи чўтка ҳам тавсия қилди; шундай қилиб, Мартиннинг пардоз ашёлари сони яна биттага кўпайди. У кутубхонадан шахсий гигиена ҳақида китоб олиб келиб, ундан ҳар куни эрталаб совуқ сув билан юваниш ҳақидаги маслаҳатни ўқиб чиқди. Ўқиб чиқди-ю. Жимни жуда ҳам севинтириб, мистер Хиггинботамни оса танг қолдириб, шу маслаҳатга амал қила бошлади; аммо бундай антиқа қилиқларга бепарво поччаси, Мартиндан сув учун алоҳида ҳақ олсаммикин, деб жиддий ўйланниб қолди. Тараққиёт йўлида қўйилган иккинчи қадам шимнинг ташвиши бўлди. Бу масалага қизиқа бошлаган Мартин, тез орада ишчиларнинг қопга ўхшаб ҳалвираган шимлари билан олий табака кишилари кийган тизздан то почагача теп-текис тах тушган шимлар ўртасидаги фарқни дарров аниқлаб олди. Бунинг сири нимадалигига тушунган Мартин дазмол билан дазмол тахтасини олгани ошхонага кирди; лекин дастлабки уриниш муваффақиятсиз чиқди, у шимини куйдириб қўйиб, янги шим сотиб олишга мажбур бўлди, бу ҳол унинг денгиз сафарига жўнаш муддатини яна қисқартирди.

Сиртқи ўзгариш билан масала чекланиб қолмади. У ҳамон папирос чекар, аммо ичкиликни ташлаган эди. Шу чоққача у майхўрликни эркаклар учун энг муносиб машғулот деб билар ва ҳатто ўзининг бақувватлигидан, ароқхўр ўртоқларининг аксарияти маст бўлиб, стол остида думалаб қолганда ҳам у ичишини давом этираверишидан жуда гуурланаарди. Сан-Францискода олдинги денгиз сафарларида ҳамроҳ бўлган ўртоқлари кўп эди, учрашиб қолса, ҳали ҳам уларни меҳмон қилас, лекин ўзи учун фақат бир кружка куч-

сиз пиво ёки занжабил лимонади буюриб, ўртоқларининг истехзоларига мулойимгина жилмайиб ўтираверарди. У, ичиб маст бўлган ўртоқларининг бора-бора ҳайвондан фарқ қиласмишларини кузатаркан. ўзининг энди уларга ўхшамаслигидан севинарди. Ўртоқларининг ҳар бирининг ўз дарди бор эди, ичкилик эса мавжуд ҳаётни унугашга, орзу ва хаёллар оламига парвоз қилишга ёрдамлашарди. Лекин Мартинга энди маст қилувчи ичимлик даркор эмас. У жуда қаттиқ маст бўлган вақтлар бўлган эди — у қалбида муҳаббат туйғусини уйғотган ва янги, гўзал ҳаётга интилиш учун қанот бахш этгани Руфдан маст эди; унинг дилида сон-саноқсиз янги орзулар тугдирган китоблардан маст эди; у янгидан одатланган озодалигидан маст эди; озодалик соғломликни илгаригидан ҳам мукаммалроқ ҳис қилишга имкон берди ва бутун вужудини жисмоний ҳаёт қувончидан ҳаяжонланишга мажбур этди.

Бир куни Мартин, зора Руфни кўриб қолсам, деган умидда театрга борди ва балконнинг иккинчи ярусида ўтириб, чиндан ҳам қизни кўриб қолди. У Артур ва яна қандайдир нотаниш ёш йигит билан партердан кетиб борарди; бу — сочини калта қилиб олдирган, кўзойнак таққан йигит шу заҳотиёқ Мартиннинг дилида ҳаяжон ва рашқ уйғотди. Руфъ биринчи қаторга бориб ўтирди, шу пайтдан бошлаб Мартин бутун кеч қизнинг хушбичим елкалари ва узоқдан худди тутун орасидан кўзга чалингандай олтин ранг соchlаридан бошқа ҳеч нима кўрмади ҳисоб. Аммо шундай бўлса ҳам биринки марта атрофига алланглаб қараб қўйди, шунда ўзидан бир неча ўрин нарида ўтирган иккита қизни кўриб қолди; у қизлар табассум билан унга нозиша қилишарди. Мартин ҳамма вақт одамга эл бўлиб кетарди, бундай илтифотни эътиборсиз қолдириш одати йўқ эди унинг. Сал илгарироқ, у ҳам албатта жилмайиб жавоб қилган бўларди, кейин әлакишиб кетарди. Лекин энди ҳамма нарса ўзгариб кетган. Тўғри, у қизларга жилмайиб жавоб қилди, бироқ шу заҳотиёқ юзини тескари ўгириб олди ва улар томонга бошқа қарамасликка уринди. Аммо у қизларни тамомила унуган ҳолда, яна бир неча марта тасодифан уларнинг табассумларига кўзи тушди. Бир кунда ўзгариш жуда қийин, бунинг устига у табнатан дилкаш ва хушмуомала йигит эди, шунинг учун ҳам қизларга жавобан беихти-

ёр илжаяр, бегараз дўстона илжаярди. Бу хатти-ҳараларнинг ҳаммаси унга таниш эди. Қизлар одатдаги аёллар ўйинини қилаётган эдилар — буни Мартин яхши биларди. Лекин унинг учун энди ҳамма нарса ўзгарган. Ҳуванави ерда, биринчи қаторда дунёда ягона қиз ўтиради, у Мартин мансуб бўлган синфнинг қизларига сира ўхшамас, булар бир-бирига шу қадар ўхшамас эдиларки, Мартинда энди бу қизларга ачинишдан бошқа ҳеч қандай ҳис қолмаган эди. У Руфнинг гўзаллиги ва маънавий юксаклигидан ҳеч бўлмаса озгинагина ҳиссасини бу қизларга насиб бўлишини чин юракдан тиларди. Мартин қизларнинг бу қадар дадиллик билан хушомад қилишгани учун ҳеч қачон таъна қилмаган бўларди. Лекин бу хушомадлар уни мафтун қила олмасди; аксинча, бу нарса гўё Мартин мавқеининг пастлигини таъкидлаётгандай туюлардики, бу унинг учун кўнгилсиз бир ҳол эди. Агар у Руфъ яшаб турган муҳитга мансуб бўлганида эди, бу қизлар у билан ўйнашмаган бўларди — буни Мартин жуда яхши тушунади. Шунинг учун қизлар унга ҳар нигоҳ ташлаганда, ўз муҳитининг чайир панжалари уни маҳкамроқ ушлаб, тобора пастга тортаётганини ҳис қиласиди.

Мартин томоша тугашига озгина қолганда, Руфи кўчага чиқаётгани чоғида яна бир кўриш иштиёқида ўрнидан туриб кетди. Театр олдида бекорчи одамлар доим уймалашиб юришарди, шунга кўра, агар кепканни бостириброқ кийилса-ю, битта-яримтанинг орқасига ўтиб турилса, ҳеч ким уни пайқамайди. У деярли ҳаммадан олдин чиқди ва оломон орасига кириб кетди, лекин йўлка ёқасидан ўзига эндигина қулай жой топган эди, бояги қизлар чиқиб қолишли. Мартин қизлар уни қидиришаётганини билди, шу чоқ у аёлларни мафтун этувчи кучига лаънатлар ўқиди. Аввалига қизлар ўзларини кўрмаганга солдилар, лекин бу фақат йўли эди — буни Мартин биларди. Қизлар яқинроқ келиб, қадамларини секинлатдилар ва ниҳоят, биттаси Мартиннинг ёнидан ўтиб кета туриб, елкаси билан уни туртиб юборди-да, ўгирилиб уни худди энди таниган одамдай қаради. Бу қадди-қомати келишган, қоп-қора кўзлари айёrona ўйнаб турган қорача қиз эди. Иккала қиз яна унга табассум қилишли, Мартин ҳам уларга жавобан жилмайди.

— Салом бердик! — деди йигит.

Бу гап мутлақо гайри ихтиёрий тарзда оғзидан чиқиб кеттак эди — у кўпинча шу йўсинда танишарди. Очигини айтганда, унинг табнатидаги дилкашлик ва хушфеъллик хислатлари унинг бошқача ҳаракат қилишига имкон бермас эди ҳам. Қора кўз қиз шўх ва беҳаёлик билан кулди, дугонасини қўлтиқлаб олиб, тўхтамоқчи эканини билдири; дугонаси қиқирлаб кулиб қўйди, бу аломати ризо эди. Мартин, ҳозир Руфь чиқади-ю, мана бу қизлар билан ҳиринглашиб турганимни кўриб қолади, деб қўрқиб кетди. Бунга йўл қўймаслик керак эди. У худди шундай қилиши керакдай, қора кўз томон қадам ташлади ва у билан ёнмаён юриб кетди. Бу мұхитда у ўзини ўнгайсиз ҳис қилмас, пойма-пой ҳам гапирмасди. Булар билан у ўзини эркин ҳис қиласди, у ўзининг ҳам сўзамоллигини кўрсатиши, ҳам умумнинг тилидан фарқ қиласидиган шева билан қизларни оғзига қаратиши, тез ва тасодифий танишишган кишилардек кулиши, оғзига келган ҳамма нарса тўғрисида вайсали мумкин эди. Муюлишга борганида у орқароқда қолиб, тор кўчага кириб кетишга уриниб кўрди. Лекин қора кўз қиз дугонасининг қўлини қўйвормаган ҳолда, Мартиннинг тирсагидан ушлаб қолди ва:

— Тўхта, Билл,— деб қичқирди.— Нега мунча шошмасанг? Ё бизларни ташлаб жуфтагингни ростламоқчисан дейман?

Мартин тўхтади-да, кулиб юзини уларга ўгирди. Орқаларида, кўча фонусларининг чароғон шуълалари остида одамлар дарёдек оқиб келарди. Мартин ҳозир турган ер бир қадар қоронғи эди, шунинг учун ҳам у ўзи панада туриб, агар Руфь шу ердан ўтгудек бўлса, уни кўриши мумкин эди. У албатта шу йўлдан ўтиши муқаррар эди, негаки, унинг уйига шу йўлдан бориларди.

Мартин қора кўз қизга ишора қилиб, унинг ҳиринглаб турган дугонасидан:

— Унинг оти нима? — деб сўради.

— Ўзингиз сўрайверинг,— деди у пиқирлаб кулиб.

— Хўш, отингиз нима? — деб сўради йигит қора кўз қизга ўгирилиб.

— Ўзингизнинг отингизни айтмадингиз-ку менга! — деб эътиroz билдири қиз.

— Ўзингиз сўрамадингизда,— деди Мартин жи майиб,— лекин топдингиз. Менинг отим чиндана: Билл! Рост, рост!

— Қўйсангиз-чи!— деди қиз фусункор ва ошкор эҳтиросли нигоҳ билан йигитга узоқ тикилиб.— Йў ростданми? Айта қолинг!

Кейин қиз яна гамза қилди. Унинг бу қараши асрлар давомида ўзгармай келаётган бутун хотинли табиати акс этарди. Шунинг учун Мартин бу ёғи ним бўлишини биларди: энди тавозе билан, қўрқа-пис чекина бошлайди-ю, лекин Мартиндаги таъқиб этувчи оташин эҳтирос сўна бошлиши билан ҳужумга ўтишга шай бўлиб туради. Ҳар на бўлганда ҳам, эркак эмасми, қизнинг дилбар чиройига у бефарқ қарай олмасди, кейин, қизнинг эҳтиросли нигоҳлари Мартиннинг иззат-нафсига хуш ёқарди. О, у бу қизалоқларни яхши билар, уларни жуда мукаммал ўрганган эди! Улар шу табака қизлариниң энг дилбар ва энг ёқимтойлари эди. Оғир меҳнат билан кун кўришга одатланган ва ўз навозишларини пулга сотмайдиган бу такаббур қизлар, эртаги ҳаётга парво қилмасликка ва нажотсиз қотиб қолган меҳнатни ёки яхши ҳақ тўланадигану, лекин даҳшатли йўлни, ахлоқий тушкунлик йўлинни танлаш муддатини орқага суришга уриниб, бу ҳаёт саҳросида озгинча бўлса ҳам баҳтли кун кечиришин орзу қиласидилар.

— Билл,— деб жавоб қилди яна Мартин.— Худо ҳаққи! Отим Билл, вассалом.

— Ҳазиллашяпсизми?— қайта сўради қиз.

— Ҳечам Билл эмас-да,— деб гапга аралашди иккичи қиз.

— Сиз қаёқдан биласиз? Мени ҳеч қачон кўрмагансиз-ку.

— Кўрмаган бўлсам нима қинти. Ёлғон гапираётганингизни шундоқ ҳам билиб турибман!

— Хўш, нима, Биллми?— деб сўради биринчи қиз.

— Майли, Билл бўла қолсин,— деди Мартин самимият билан.

Қиз унинг елкасидан ушлаб олиб, завқ билан силкиди.

— Ёлғон гапиряпканингизни билувдим. Шундай бўлса ҳам дуруст йигит кўринасиз.

Мартин қизнинг пайнаслаетган қўлини сиқди ва

унинг кафтида ўзига таниш бўлган чақа ва чандиқ изи борлигини сезди.

— Консерва заводидан кетганингизга анча бўлдими? — деб сўради у.

— Сиз қаёқдан биласиз? Авлиё бўлманг тагин! — деб чинқириб юборишди иккала қиз.

Мартин қизлар билан бўлар-бўлмас сийқа ҳазил-хузул гап қилиб тураркан, бирдан хаёлан кўз олдиҳо асрлар ҳикматини жамлаган кутубхонанинг кўп қаватли полкалари намоён бўлди. Йигит бемаврид кўзига кўринган бу манзарадан аччиқ кулиб қўйди ва яна шубҳалар гирдобига гарқ бўлди. Лекин ўзи сафсатабозлик ва хаёл суриш билан банд экан, кўчадан ўтасетган одамлар оқимини кузатишни қўймади. Мана ниҳоят, Мартин фонусларининг ёруғ нурида уни кўриб қолди, қиз акаси билан кўзойнак таққан нотаниш йигит ўртасида келарди. Мартиннинг юраги уришдан тўхтади. Бу дамини у узоқ кутган эди. У қизнинг виқорли боши атрофида аллақандай енгил ва нафис бир нарса борлигини, сарвдек тик қоматини, хиромон одим отишини, кўчадан ўтиб кетаётган чогда зўр назокат билан юбкасини хиёл кўтаришини кўришга улгурган эди. Мана, у ўтиб кетди, Мартин эса фабрикада ишлайдиган бу икки қиз билан қолиб, уларнинг тузукроқ ясаниш учун зўр бериб уринганилари сезилиб турган кўйлакларининг бичимиға, арzon ботинкаларига, арzon ленталарига, дагал бармоқларига тақилган арzon узукларига тикилиб турарди. Кимдир унинг қўлига туртди, шунда у:

— Ухламанг, Билл. Сизга нима бўлди ўзи? — деган овозни эшилди.

— Менга гапирдингизми? — деб сўради Мартин.

— Шундай, ўзим,— деди қора кўз қиз бошини бир силкиб қўйиб.— Шунчаки, хаёлимга бир нарса келди...

— Нима?

— Агар унга ҳам,— деб қиз дугонасига ишора қилди,— биронта йигит топсангиз ёмон бўлмасди, кейин кофе ичганими, ё морожний еганими, бирон жойга борардик.

Бирдан Мартиннинг кўнгли айниб, алланечук беҳузур бўлиб кетди. Руфъ ҳақидаги хаёллардан бу мавжуд нарсаларга ўтиш, анча мушикул бўлган эди. Бу қизнинг беҳаёлик билан очиқдан-очиқ ўзига чорлаёт-

ган кўзлари ёнида Мартин бирдан Руфнинг нур таратиб турган шаҳло кўзларини, яъни, ниҳоятда олис бегубор фазодан унга нигоҳ ташлаб турган санамнинг кўзларини кўриб қолди. Шунда у ўз вужудида қудратли куч пайдо бўлганини сезди. У буларнинг ҳаммасидан юксакда эди. Ҳаёт, орзу-истаклари йигитлару морожнийдан нарига ўтмайдиган мана бу қизлардан кўра Мартин учун буюкроқ нарса эди. Аслини олганда, у илгари ҳам хаёлан алоҳида сирли ҳаёт кечирарди. У баъзида фикрларини бошқалар билан ўртоқлашишга уриниб кўрарди, лекин шу чоққача у фикрларига тушуна оладиган биронта ҳам аёлни, наинки аёлни, эркак кишини ҳам учрата олмади. У ўз фикрларини очиқ сўзлаган пайтда, гапини тинглаётганлар унга таажжубланиб қарадилар. Ҳай майли, модомики унинг фикрлари ўз атрофидаги одамларга этиб бормас экан, демак, унинг ўзи ҳам улардан юксакроқдадир. Узини кучли ҳис қилиш Мартинга қувонч бағишларди; у муштларини сиқди. Бас, ҳаёт унинг учун муҳим нарса экан, у ҳам ҳаётдан кўпроқ неъмат талаб қилишга ҳақлидир, лекин фақат бу ерда, мана бу одамлар қуршовида эмас, албатта. Бу қора кўзлар Мартинга ҳеч нарса бахш этолмайдилар. Бу нигоҳларда қандай орзулар акс этишини Мартин биларди --- бу кўзлар морожний ва яна баъзи бир нарсларни орзу қиласарди, холос. Ҳолбуки, Руфнинг самовий нигоҳи Мартин интилган жамики нарсаларни ва яна сон-саноқсиз бошқа нарсаларни ваъда этаётган эди. У кўзлар китоблар, суратлар, гўзаллик ва ҳамоҳанглик, олижаноб ва нафосатли ҳаёт ваъда қиласарди. Мартинга тикилиб турган қора кўзларда акс этаётган фикрлар эса, унга бутун тафсилоти билан аён. Бу нигоҳ бамисоли соат механизми эди-ю, Мартин унинг ичиндаги ҳар бир мурватни мушоҳада қила оларди. Бу кўзлар кишини жондан бездириб, оқибати қабристонга элтувчи қабиҳ, разил эркаклар сари чорларди. У самовий нигоҳ эса ақл бовар қилмайдиган сирларни, боқий ҳаёт мўъжизаларини таҳлил қилишга чорларди. У нигоҳда Мартин қиз қалбининг, шунингдек, ўз қалбининг ҳам аксини кўрарди.

— Дастуриламалда битта хато ўтиби,— деди Мартин баъзанд овоз билан,— бугун мен бандман.

Қиз ҳафсаласи пир бўлганини яширмай, ачитиб деди:

— Балки, касал ётган дўстингизни бориб кўрмоқчи дидирсиз?

— Йўқ, нега энди...— Мартин тутилиб қолди,— бир қиз билан учрашишим керак.

— Рост айтяпсизми?— деб сўради қиз жиддий оҳангда.

Йигит унинг кўзига тикилиб туриб жавоб берди:

— Ўлай агар, рост. Лекин биз бошқа сафар учрашишимиз мумкин. Ҳар ҳолда, отингиз нима ўзи? Қаерда турасиз?

— Отим Лиззи,— деб жавоб қилди қиз Мартинни қўлтиқлаб оларкан, унинг пинжига кириб.— Лиззи Конолли. Уйим Маркет-стрит билан Бешинчи кўчанинг муюлишида.

Улар хайрлашишдан олдин яна бир неча минут гаплашиб туришди. Мартиннинг тўғри уйга боргиси йўқ эди. У таниш дараҳт олдига бориб, унинг деразаси тагида, ўзи одатланган ерда турди ва ҳаяжон билан пичирлади:

— Мен сиз билан учрашгани келдим, Руфь. Бошқа ҳеч ким билан учрашишини истамайман.

ЕТТИНЧИ БОБ

Мартиннинг Руфь билан танишганига бир ҳафта бўлди, лекин Мартин ҳамон унинг олдига боришга журъат эта олмасди. Баъзида у боришга жуда шайланса ҳам, ҳар сафар тараддуға тушиб қоларди. Қанча вақт ўтгандан кейин қизникига бориш одобга мувоғиқ эканлигини у билмасди, айни вақтда, унга буни тушунтирадиган одам ҳам йўқ эди, Мартиннинг ўзи эса, тузатиб бўлмайдиган хатога йўл қўйишдан қўрқарди. У аввалига ҳамма улфатлари билан муносабатни узди, эски одатларини ҳам тарқ этди, аммо унинг ҳали янги дўстлари йўқ эди, шунга кўра, факат китоб мутолаа қилиш билан кифояланарди. У шу қадар кўп мутолаа қиласди, оддий одам кўзлари аллақачон бундай оғир вазифага бардош бера олмаган бўларди. Лекин унинг кўзлари ўткир, жисман бақувват йигит эди. Бундан ташқари, у ҳанузгача мужаррад китобий тафаккурлардан бехабар ҳолда яшаган эди, унинг мияси бамисоли қўриқ ерга, экин битадиган серунум тупроққа ўхшарди. У илм олиб чарчамаган

эди, шунинг учун ҳам энди китобий ҳикматларга астайдил ёпишиб олди.

Ҳафтанинг охирида, Мартинга орадан бир аср вақт ўтгандай туюлди — аввалги ҳаёт ва мавжуд муҳитга бўлган аввалги муносабат шунчалик йироқлашиб кетган эди. Лекин ҳамма вақт унга тайёргарлиги етарли эмаслиги халақит берарди. Негаки, у кўп йиллар давомида маҳсус машғулотлар орқали тайёргарлик кўришини талаб этувчи китобларни мутолаа қиласарди. Бугун у қадимги дунё фалсафаси, эртага энг янги фалсафага доир китобларни ўқирди, натижада мияси ғовлаб кетарди. Иқтисодий таълимотга доир асарларни ўқигандага ҳам у шу аҳволга туиди. У кутубхонанинг бир полкасининг ўзида Карл Маркснинг ҳам, Рикардонинг ҳам, Адам Смитнинг ҳам, Миллнинг ҳам асарларини учратди, аммо улардан бирининг Мартин учун мавҳум бўлган дастурлари иккинчисининг даъвосини рад этмасди. У бутунлай гангигиб қолди, шундай бўлса ҳам ҳамма нарсани билашни истарди. У иқтисод, саноат ва сиёсат масалаларига қизиқарди. Бир куни у Сити-Холл — паркдан ўтиб кета туриб, беш-олти нафар кишининг атрофини ўраб олган оломонга кўзи тушди; ўртадаги одамлар, чамаси, қизгин мубоҳаса билан машғул эдилар. Мартин яқинроқ борди ва умрида биринчи марта ўзига нотаниш бўлган ҳалқ файласуфларининг сўзини эшилди. Баҳслашаётганлардан бири — дарбадар, иккинчиси — касаба союзи ташвиқотчиси, учинчиси — юридик факультет студенти, қолганлари — мунозараға ишқибоз ишчилар эди. Мартин бу ерда биринчи марта анархизм, социализм, ягона солиқ тўгрисидаги баҳсларни эшилди, ижтимоий фалсафанинг бир-бирига зид турли тармоқлари мавжудлигини билди. У ўзининг қашшоқ илм хазинасига ҳали кирмагая фанлар оламига хос, аммо ўзи учун ҳали нотаниш бўлган юзлаб атамаларни эшилди. Шунга кўра у мубоҳасанинг магзини чақа олмас ва фақат галати сўзлар билан ифода этилган ғояларни ўз фаҳм-фаросати билан илғаб оларди. Баҳлашувчилар орасида ресторанда ишловчи қора кўзли лакей-теософ¹, новвойлар касаба союзининг аъзоси — агнос-

¹ Теософ — муроқаба ўюли билан «худони билиш» мумкин, деган диний-мистик таълимот намояндаси.

тик¹, ўзининг жамики мавжуд нарса адолатли, деган назарияга асосланган ажойиб фалсафаси билан ҳаммани мот қилган аллақандай чол ва фазо ҳақида, ота атом ва она атом ҳақида муфассал муҳокама юритаётган яна бир чол бор эди.

Бу муҳокамалардан Мартин Иденнинг мияси говлаб кетди ва у хотирасида қаттиқ ўрнашиб қолган ўнлаб сўзларнинг маъносини аниқлаб билгани кутубхонага шошилди. У кутубхонадан қайтаётганида қўлтиғида тўртта қалин китоб бор эди: булар Блаватская хонимнинг «Махфий таълимот» асари ва шунингдек: «Тараққиёт ва қашшоқлик», «Социализмнинг моҳияти». «Дин ва илм уруши» деган китоблар эди. Бахтга қарши Мартин мутолаани «Махфий таълимот»дан бошлади. Китобнинг ҳар бир сатрида унга нотаниш сон-саноқсиз сўзлар учарди. У каравотида ўтираркан, китобдан кўра лугатга кўпроқ қаарди. Нотаниш сўзлар шу қадар кўп эдик, бирини эслаб қолса, иккинчиси ёдидан кўтариларди ва яна лугатдан ахтаришга тушарди. У янги сўзларни алоҳида бир дафтарга ёзиб боришга аҳд қилди ва хиёл вақт ўтар-ўтмас дафтарнинг йигирма бетини тўлдириб қўйди. Лекин барибир, ҳеч нимага тушуна олмади. У эрталабки соат учгача ўқиди; мияси айниб кетди-ю, лекин ўқиганларидан биронта ҳам мұхим фикрнинг магзини чақа олмади. У бошини китобдан кўтарган эди, ҳужранинг деворлари ҳам, шифти ҳам худди тўлқин пайтидаги кема каби чайқалаётгандай туюлди. Шунда сўкиниб, «Махфий таълимот»ни улоқтириб ташлаб, чироқни ўчирди ва ухламоқчи бўлди. Қолган учта китоб олдингисидан бешбаттар эди. Мартиннинг миясининг мазаси йўқ ёки зеҳни паст деб бўлмасди, у бу китобларда ёзилган ҳамма нарсаларни ўзлаштира олиши мумкин эди, аммо фикр юритишга ҳали у одатланмаган, лугати камбагал эди. Ниҳоят, у шу нарсага тушунди-да, бир қанча вақтгача, то нотаниш сўзларнинг ҳаммасини ёд билиб олмагунимча, фақат лугат ўқийман, деган фикр билан ўзини юлатиб юрди.

---

¹ Агностик — объектив дунёнинг туб моҳиятини англаш мумкин эканligини инкор қилувчи идеалистик фалсафий таълимот намояндаси.

Мартин учун бирдан-бир тасалли берадиган нарса поэзия эди; ҳар бир мисраси тушунарли бўлган шоирларнинг шеърларини у завқ билан ўқирди. У гўзалликни яхши кўрарди, шеърият эса гўзалликка бой эди. Поэзия унга худди музика сингари қаттиқ таъсир этарди ва сездирмасдан унинг ақлини бўлғуси оғир ишларга тайёрлар эди. Унинг хотира сахифалари топ-тоза эди, шунинг учун ҳам у шеърларни мисрабамисра осонлик билан ёдлаб олди, тез орада китобларнинг жонли сатрлари оҳангидан лаззатланиб, бутун-бутун шеърларни ёддан ўқий бошлади. Бир кун у тасодифан Гэйлининг «Классик афсоналар»ини, Булфинчнинг «Афсона асри»ни топиб олди. Нодонлик зулматини бирдан порлок нур ёриб ўтгандай бўлди, шундан бошлаб, унинг шеъриятга бўлган иштиёқи яна ортди.

Стол ёнида ўтирган одам Мартинни таниб олганди, у билан самимий гаплашар, Мартин кутубхонага келганда унга дўстона бош иргатиб қўярди. Шунинг учун ҳам Мартин бир кун дадил иш кўришга бел боғдади. Уйига олиб кетиш учун бир неча китоб олди ва кутубхоначи унинг обуна дафтарчасига муҳр босаётганида Мартин гўлдираб деди:

— Менга қаранг, сиздан бир нарсани сўрасам майлими?

Кутубхоначи жилмайди ва унга далда бераётгандай бош иргатди.

— Борди-ю, сиз ёш бир леди билан танишиб қолдингизу, у сизни уйига таклиф қилди... шундай қилиб... қачон борса бўлади уникига?

Мартин ҳаяжондан терга ботган елкасига кўйлаги ёпишиб қолганини сезди.

— Менимча, истаган вақтингизда боришингиз мумкин,— деб жавоб қилди кутубхоначи.

— Йўқ, сиз тушунмаяпсиз,— деб эътиroz билдириди Мартин.— У қиз... гапнинг пўскалласи; уйида бўлмаслиги мумкин. У университетда ўқийди.

— Унда, бошқа сафар кирасиз.

— Очиги, гап бунда ҳам эмас,— деб эътироф этди Мартин ниҳоят, ҳамсуҳбатининг марҳаматига сиғинишга аҳд қилиб,— биласизми, мен оддий бир матросман, киборлар жамиятига ҳали унча одатланмаганман. У қиз менга сира ўхшамайди, мен ҳам унга

ўхшамайман. Тағин мени жиннилик қиляпти деб ўйламанг,— деб у бирдан ўз сўзини ўзи бўлди.

— Йўқ, йўқ, нима деяпсиз,— деб кутубхоначи унга далда берди.— Тўғри, сизнинг илтимосингиз маълумот берувчи шўъбанинг салоҳиятига оид эмас, лекин мен сизга бажону дил кўмаклашаман.

Мартин унга завқ билан тикилиб қолди.

— Эҳ, қани энди мен ҳам гапни шунаقا дўндирам, қойилмақом бўларди да,— деди у.

— Афв этасиз...

— Айтмоқчиманки, сизга ўхшаб мен ҳам шундай келишириб назокат билан гапира олсан, қандай яхши бўларди.

— А!— деб хайриҳоҳлик билдириди кутубхоначи.

— Қачон борган яхши? Кундузими? Лекин овқат вақтига тўғри келмаслик керак-а? Ё кечқурун борган маъқулми? Балки, якшанба куни борган яхшидир?

— Сизга бир маслаҳат берай,— деди кутубхоначи кулимсираб,— сиз унга телефон қилиб сўраб кўринг.

— Ҳа, рост-а!— деб қичқириб юборди Мартин, сўнг китобларини йигиштириб олиб, эшик томон юрди.

У остонаяга борганда ўгирилиб сўради:

— Ёш леди билан масалан, мисс Лиззи Смит билан гаплашганингизда унга қандай мурожаат қилиш керак: мисс Лиззи дебми, ё мисс Смит дебми?

— «Мисс Смит», деб айтинг,— деди кутубхоначи қатъий ишонч билан,— то у билан яқинроқ танишиб олмагунингизча «мисс Смит» деб мурожаат қилинг.

Шундай қилиб, масала ҳал бўлган эди.

Мартиннинг: «Сиздан олган китобларни қачон қайтариб беришим мумкин», деб қўрқа-писа берган саволига, телефон орқали Руфь:

— Хоҳлаган пайтингизда келаверинг. Тушки овқатдан кейин доим уйдаман,— деб жавоб қилди.

Мартинни эшикда қизнинг ўзи қарши олди ва унинг аёлларга хос ўткир кўзлари йигитнинг дазмолланган шимининг текис қатини ҳам, унинг қиёфасидаги аллақандай аниқлаб бўлмайдиган умумий ўзгаришни ҳам пайқади. Лекин Мартиннинг юз ифодаси ажойиб эди. Гўё бу соглом йигитнинг куч-қуввати ошиб-тошиб кетаётгандай ва ўша куч оқими тўлқинлари Руфга ҳам келиб урилаётгандек тууларди. Қиз, ўз дилида яна унинг пинжига кириш, баданинг ҳз-

роратини ҳис қилиш иштиёғи уйғонганини сезди, шу билан бирга, бу йигит ёнида бўлганида ўзи бундан қанчалик кучли таъсиrlанишини пайқаб, яна ҳайратга келди. Мартин эса, қизнинг қўлини сиқиб кўришаркан, ўз навбатида яна вужуди ҳузур билан жимирлаб кетганини сезди. Улар ўртасидаги фарқ шу эдики, қиз ўз ҳаяжонини асло сиртга чиқармасди, Мартин эса тирногининг учигача чўгдек қизариб кетган эди.

У Руфнинг орқасидан аввалиги сафаргидек бесўнақай чайқалиб юриб борди. Лекин улар меҳмонхонага кириб жойлашиб ўтиришгандан кейин, Мартин ҳеч кутилмаганда ўзини бирмунча эркин ҳис қила бошлиди. Қиз ҳар турли восита билан унинг қалбида яна шу бамайлихотирлик ҳиссини уйготишга уринар, уйготганда ҳам, шундай назокат ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиласиди, натижада у Мартинга яна юз карра жозибалироқ бўлиб туюлди. Аввалига улар китоблар ҳақида, Мартиннинг завқини келтирган Суишиберн у тушуна олмаган Браунинг ҳақида суҳбатлашиши. Руфь суҳбат мавзунин зарур томонга буаркан, қандай қилиб бу йигитга ёрдам берсам экан, деб ўйларди. Биринчи дафъа учрашганларидан бери у бу тўғрида тез-тез ўйлаб турарди. Руфь унга албатта ёрдам беришни орзу қиласиди. Қиз унга меҳрибонлик қилишни истар, унга ачинарди, лекин бу ачиниш ҳиссида кишини таҳқирловчи ҳеч нарса йўқ эди: билъаке бу — Руфь илгари ҳеч қачон бошидан кечирмаган, қарийбоналиқ ҳиссига яқин бир туйғу эди. Чиндан ҳам, бу оддий ачинишга ҳеч ўхшамасди, чунки қизни ўзига мафтун қилаётган кишининг куч-қудрати шу қадағзўр эдики, у яқинлашиши билан қиз қалбида гайрихтиёрий қўрқув ҳисси уйғонар, ажиб хаёл ва ҳислардан юраги гурс-гурс ура бошларди. Қиз кўиглида янъунинг бўйнидан қучоқлаш ёки унинг елкасига қўлларини қўйинш орзуси туғилди. У ҳали ҳам буни истаганидан илгаригидек хижолат тортарди-ю, лекин эндигу ҳисга кўникиб қолган эди. Энди ниш отиб келаётган муҳаббат шундай шакл касб этиши қизнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Шунингдек, уни қамраб олган туйғуни муҳаббат туйғуси деб аташ ҳам ақлига келмаган эди. Назарида Мартин улкан имкониятларга бой зўр истеъдоли шахс сифатида уни шунчаки қизиқтиргану, у Мартинга нисбатан оддий инсонпарварлиғи муносабатида эди.

Қиз ўзининг йигитга иштиёқмандлигини тушунмасди, аммо йигитнинг аҳволи бошқача эди. Мартин Руфни севишини биларди; наинки севишини, балки яна ўз ҳаётида шу пайтгача ҳеч кимни ва ҳеч нарсани Руфни қўмсагандек қўмсамаганди. У илгари ҳам жамики гўзалликларни севганидек, шеъриятни севар эди, лекин Руфь билан учрашгандан сўнг, кўз олдида ишқ лирикасининг бепоён бўстони дарвозаси ланг очилди. Руфь унга Булфинчдан ҳам, Гэйлидан ҳам кўпроқ нарса бахш этди. Бундан бир ҳафта бурун у, чунончи, мана бундай мисра устида бош қотириб ҳам ўтирмасди: «Муҳаббат шайдоси — бахтиёр йигит бўса ола туриб жон бергусидир», ҳолбуки, энди бу сўзлар ҳеч унинг хаёлидан кетмасди. Бу сўзлардан у худди энг улкан кашфиётдан завқлангандай завқланарди; у Руфга тикилиб ўтираркан, уни ўпиб туриб, жон-жон деб ўлардим деб ўйларди. Шу билан у ўзини «муҳаббат шайдоси» бўлган «бахтиёр йигит» деб ҳис қиласади ва бундан шундай фахрланардики, рицарлик лавозимиға муяссар бўлганда ҳам бу қадар фахрланмаган бўларди. Мана, ниҳоят, у ҳаётнинг маъносига ва нима учун яшаётганига тушунди.

Мартин қизга тикилганда, унинг гапларини тинглаганда тетик мулоҳаза қила бошларди. У қизнинг қўлинини сиқиб кўришганда олган лаззатини эслаб, яна шуни ҳис қилишни истарди. Аҳён-аҳёнда у қизнинг дудоқларига харислик билан, ҳасрат билан тикиларди. Баҳоланки, бу ҳасратли боқишида беадаблик ва таҳқиromуз ҳеч қандай аломат йўқ эди. Қиз сўзлаётгандагудоқларининг ҳар бир ҳаракатини кузатиш унга бениҳоя зўр лаззат бахш этарди; бу ҳамма аёл ва эркаклардагидек оддий дудоқлар эмас эди. Бу дудоқлар тан ва жондан яратилмаган эди. Бу жисмсиз малоиканинг дудоқлари эди ва бу дудоқлардан бўса олиш истаги ҳам, бошқа аёлларнинг лабларини кўрганда, уйғонадиган ўпиш йистагига асло ўхшамасди. У жон-жон деб лабларини бу самовий дудоқлар билан туташтиради-ю, лекин бу нарса муқаддас санамни ўпган билан баробар бўларди-да. У ўз қалбида содир бўлаётган фикр ва мулоҳазаларни ажиб бир тарзда қайтада кўриб чиқишининг бонсига ҳеч тушуна олмаётган эди ва шунга кўра, қизнинг жамолига тикилган чоғида, муҳаббатга ташна бўлган ҳар қандай эркакнинг кўз-

лари қандай ёнса, унинг ҳам кўзларидан шундай ўт чақнаётганини тушунмасди. У ўз боқишлигининг нақадар эҳтиросли ва мардана эканлигини, қизнинг юрагига қанчалик кучли ғулғула солаётганини пайқамасди. Руфнинг бенуқсон маъсумалиги Мартиннинг ҳисларини маънавий жиҳатдан бойитар ва уларни сайёralар маскани бўлмиш совуқ иффат фазосига юксалтиради. Мартин, ўз кўзлари нурининг гойибона ҳарорати қизнинг вужудига сингиб, у ерда жавоб ўтини алангалаётганини билса эди, қаттиқ таажжубланган бўларди. Йигитнинг боқишидан уялиб, безовта бўлган қиз суҳбат пайтида бир неча бор гапидан адашиб кетди ва паришон фикрларни зўр-базўр қайта йўлга солди. Одатда, у жуда бамайлихотир суҳбат қиласди, энди эса, ўзига нима бўлганини тушунмай, бунақа гайри оддий ҳамсуҳбат билан ҳеч қачон гаплашмаганимдан шундай бўлаётгандир, деган фикрга келди. Руфъ табиатан жуда таъсирчан қиз, шунинг учун ўзга муҳит кишиси бўлган бу йигит унинг юрагига ғулғула солаётган бўлса, бунинг ҳеч ажабланарли ери йўқ.

Руфъ унга ёрдам бериш йўлини йўларди ва шунга кўра, суҳбатни шу мавзу устига кўчирмоқчи бўлган эди, Мартин ундан олдинроқ гап бошлади.

— Сиздан маслаҳат сўрамоқчи эдим,— деб гап бошлади у ва қизнинг: «Сизга қўлимдан келганча ёрдам беришга тайёрман», деб айтиши билан, севинганидан нафаси оғзига тиқилаёзди.— Эсингиздами, мен ўтган гал китоблар ҳақида, шунинг сингари, бошқа ҳар хил нарсалар ҳақида гапиришни билмайман, гапларим ҳеч бир-бирига қовушмайди, деб айтган эдим. Хуллас, ўшандан бери жуда кўп йўладим. Кутубхонага қатнай бошладим, у ердан ҳар хил китоблар олдим, лекин уларнинг ҳаммасига ҳам ақлим етаётгани йўқ. Балки ҳамма нарсани энг бошидан бошлашим керакдир? Ҳеч қачон мен, очиги, дурустгина ўқиган ҳам эмасман. Мен кичкина болалик чогимдан ишлай бошлаганман, кутубхонага эса энди қатнаяпман, у ерда китобларни кўздан кечирдим, ўқиб кўрдим. Қарасам, илгари ҳеч кераксиз китобларни ўқиб юрган эканман. Биласизми, биронта фермада ёки бўлмаса пароход кубригига, масалан, сизнинг уйингиздаги сингари китоблар топилмайди. У ерда китобхонлик тамомила бошқа-

ча, мен ҳам худди ана ўшанақа китобхонликка одатланганман. Ҳолбуки, мени мақтаняпти деманг, мен улфатларимга ўхшамайман. Йўқ, мен ўзимни бошқа матрос ва ковбойлардан юқори қўймоқчи эмасман, мен ковбой ҳам бўлганиман, лекин мен, кўриб турибсиз, доимо китобга ишқибоз эдим, ҳамма вақт қўлимга тушган ҳар қандай китобни ҳам ўқиб чиқардим, шунинг учун ҳам, назаримда, менинг миям ўртоқларимнинг миясидан бошқача ишлайдиганга ўхшарди. Лекин гап бунда ҳам эмас. Гап мана бу ёқда. Мен ҳеч қачон сизларникига ўхшаган уйда бўлган эмасман. Ўтган ҳафта бу ерга келиб сизни, онангизни, акаларигизни, уйингизнинг шинамлигини кўрдим, ҳаммаси кўнглимга ўтиришди. Мен илгари бунақа ҳаёт тўғрисида фақат китобларда ўқиганман, мана, китобларда ёлғон ёзилмаган экан. Менга ёқиб қолди. Энди шуларнинг ҳаммасига муяссар бўлишни орзу қилдим, ҳозир ҳам орзу қиласман. Мен сизнинг уйингиздаги каби соф ҳаводан нафас олишни истардим, ҳамма ёқ китоблар, суратлар ва ҳар турли чиройли буюмлар билан тўлишини, одамларнинг сокин ва оҳиста гапиришини, озода кийинишини, ниятлари ҳам пок бўлишини истардим. Мен умрбод нафас олиб келган муҳит ҳавосидан ошхона ҳиди, бадбўй спирт ҳиди анқийди, ҳақорат ва ижара ҳақи ҳақидаги можаролар эшитилиб турди. Ўшанда, сиз онангиз олдига бориб, уни ўпдингиз, бу манзара кўзимга шунақанги чиройли кўриндики, назаримда, дунёда бундан гўзалроқ нарсани кўрмаган бўлсам керак. Аммо мен умримда оз нарса кўрмадим, шуни айтиб қўя қолай: мен доимо бошқаларга нисбатан кўпроқ кўрадим. Мен ҳар нарсани кўришни ёқтираман, доимо янги-янги нарсаларни кўрсам дейман.

Лекин мен айтмоқчи бўлган гаплар булар эмас. Энг муҳими бу ёқда: мен сиз яшаб турган шу хонадон ҳаёти даражасига кўтарилишни истардим. Ҳаёт — фақат мастилик, муштлашиш, оғир меҳнатдан иборат эмас-ку, ахир. Энди шундай савол туғилади: Қандай эришиш мумкин бунга? Нимадан бошлаш керак? Ишдан қўрқмайман, гапнинг очигини айтсам, ишда ҳар қандай одами ҳам йўлда қолдириб кетаман. Фақат бошлаб юборсам бўлгани, кейин кечаси-ю кундузи тинмай ишлайдиган. Бу ҳақда сиз билан гаплашаётган.

ним балки кулгили туюлаётгандир. Биламан, ҳадеб ҳар хил саволлар билан сизни безор қилишим яхши эмас, лекин сиздан бошқа сўрайдиган одамим йўқ, балки Артурдан сўрасам бўлармиди? Эҳтимол, унинг ўзиға мурожаат қилишим керакмиди-а? Агар мен...

У бирдан жим қолди. Чинданам, Артурдан сўрашим керакмиди, деган фикр ва бу фикри орқали ўзини тентак қилиб кўрсатиши уни қўрқитиб юборди. Руфъ дарров жавоб бермади. У Мартиннинг гализ жумлари ва содда мулоҳазаларини унинг кўзларидан ўқиган маъно билан боғлаш устида бош қотираётган эди. Бу қадар иқтидорли куч акс этган кўзни Руфъ ҳеч қачон кўрмаган. Унинг қўлидан ҳамма иш келади, дерди кўзлари, лекин бу ҳол унинг сўзга нўноқлигига асло ёпишмасди. Ваҳолонки, Руфнинг тафаккури шу қадар ўткир ва мураккаб эди, у Мартиннинг нутқидаги табиийлик ва самимийликни чинакамига қадрлай олмади. Шунга қарамай, Мартиннинг пойма-пой айтган фикрларида ҳам зўр куч мавжуд эди. Руфнинг тасаввурнида Мартин, оёқ-қўлига солинган кишани парчалаб ташлашга уринаётган паҳлавондек туюлди. Қиз гапира бошлаганда, чеҳрасидан меҳр нури ёғила бошлиди.

— Сизга нима етишмаётганини ўзингиз биласиз,— деди у,— маълумотингиз кам. Сиз бир бошдан бошласангиз бўларди — аввал мактабни битириб, сўнгра университетда таҳсил олишингиз керак.

— Бунинг учун пул керак,— деб Мартин унинг сўзини бўлди.

— О,— деб юборди қиз,— бу томонини ўйламабман! Лекин қариндош-уругларингиздан биронтаси сизга кўмаклашиб туролмайдими?

Мартин, йўқ, дегандай бошини чайқади.

— Ота-онам ўлиб кетган. Иккита опам бор: биттаси уйли-жойли, иккинчиси яқинда турмушга чиқса керак. Акаларим бирталай, мен кенжасиман, лекин акаларим ҳеч қачон ҳеч кимга ёрдамлашмаган. Уларнинг ҳаммаси аллақачон баҳт ахтариб, дунёнинг турли томонига тарқалиб кетишган. Катта акам Ҳиндистонда ўлди. Иккита акам ҳозир Жанубий Африкада, учинчиси кит овловчи кемада ишлайди, тўртинчиси сайёр цирк билан кезиб юради, у акробат. Мана, мен ҳам ўшаларнинг бириман. Ун бир ёшимдан — онам

Улгандан бери ўзим ишлаб кун кўриб келяпман. Шунинг учун ҳам, ҳамма нарсани мен ўзим, мактабсиз ўрганишим керак, фақат нимадан бошлашни билсан бас.

— Биринчи галда, сиз ўз нутқингизга эътибор берсангиз яхши бўларди. Сиз баъзида бир оз нотўғри («жуда ёмон» демоқчи эди-ю, лекин тилини тийди) гапирасиз.

Мартиннинг пешанаси терлаб кетди.

— Тўғри, баъзида сиз тушунмайдиган сўзларни ҳам айтиб юбораман. Лекин мен худди ўша сўзларни қандай талафуз қилишни биламан-да. Миямда китобдан ўқиб билган баъзи бир сўзлар ҳам бор, ҳолбуки, у сўзларни қандай айтишни билмайман, шунинг учун ҳам уларни оғзимга олмайман.

— Бу ерда гап фақат сўзлар устида эмас, балки бутун нутқни равон тузишда. Сизга очигини гапираверайми? Мендан хафа бўлмайсизми?

— Йўқ, асло!— деб юборди у, ичидагизни хайриҳоҳлигидан мамнун бўлиб.— Боплайверинг! Бу гапларни бошқа биронта одамдан эшитганимдан кўра сиздан эшитганим яхши!

— Демак, бундай. Сиз кўпинча жумлани нотўғри тузасиз. Адабий тилда ишлатилмайдиган ибораларни қўллайсиз. Сизнинг гапларингизда тарк этишингиз лозим бўлган ибораларни кўп эшитдим. Лекин, яххиси, сиз грамматикадан бошлаганингиз маъқул. Ҳозир сизга дарслик олиб келиб бераман.

Руфъ ўрнидан турганида, Мартиннинг эсига хулқодоб қоидалари ҳақидаги китобда ўқиган бир қоида ёдига тушди-ю, ўрнидан бесёнақай сапчиб турди, лекин шу заҳотиёқ, мени уйга кетмоқчи деб ўйламасмик ин тагин, деб қўрқиб кетди.

Руфъ грамматика дарслигини олиб келди, стулини унинг стўлига яқин суреб ўтириди, шу заҳотиёқ Мартин, унга кўмаклашишим керак эди шекилли, деб ўйлади. Қиз китобни очди ва икковларининг бошлари бир-бирларига яқинлашди. Яқинлик Мартинни шу қадар ҳаяжонга солган эдикни, қизнинг изоҳларига тушуниш қийин эди. Лекин Руфъ феълларни турлаш сирини тушунтира бошлагандан, у дунёдаги ҳамма нарсани унубиб юборди. У турланиш нималигини ҳеч қачон эшитмаган эди, нутқнинг сеҳрли қоидаларини тушу-

ниш учун қўйилган бу биринчи қадам уни мафтун этган эди. У бошини китобга яна пастроқ эгди, шу чоқ бирдан қизнинг соchlари унинг ёноқларига тегиб кетди.

Мартин Иден умрида фақат бир марта ҳушини йўқотган эди, лекин, у ҳозир иккинчи марта ҳушимдан кетаман, деб ўйлади. Унинг нафаси қайтиб кетди. юраги эса ҳозир кўкрагини ёриб, отилиб чиқиб кетадигандек қаттиқ ура бошлади. Руфъ ҳеч қачон бунчалик яқин бўлмаган эди унга. Бир лаҳзага уларни ажратиб турган жар устига кўприк ташланди. Лекин Мартинда ёмон ҳис уйғонмади. Руфъ унга нузул қилгани йўқ. Аксинча, Мартин булутлар оша фазога парвоз қилиб, Руфга яқинлашди. Унинг муҳаббати илгаригидек, ҳали ҳам илоҳий эҳтиром билан лиммо-лим эди. У қандайдир бир ибодатхонанинг энг муқаддас гўшасига кириб қолгандай ҳис қилди ўзини ва гўё электр токидек таъсир этаётган бу соч толаларидан четланиш учун эҳтиётлик билан бошини нари олди. Лекин Руфъ ҳеч нимани сезмади.

САККИЗИНЧИ БОБ

Орадан бир неча ҳафта ўтди, Мартин Иден эса ҳамон грамматикани ўрганар, хулқ-одоб қоидалари ҳақидаги қўлланмани зўр бериб ўқир эди; у эътиборини ўзига тортган ҳар бир китобга жон-жаҳди билан ташланарди. У аввалги улфатларидан бутунлай узоқлашди. «Нилуфар»даги қизлар унга нима бўлганини тушунишмас ва ҳадеб Жимдан уни суриштиришар, йигитларнинг кўпчилиги эса, Мартиннинг Райлиницида бўладиган олишувга қатнашмай қўйганидан хурсанд әдилар. Кутубхона хазинасида у яна бир қимматли нарса топди. Грамматика унга тил асосини очган бўлса, бу янги китоб, шеърият қонун-қоидаларидан хабар берди. У вазнлар, шакллар, шеърият қонунларини ўрганишга киришиб, ўзини шайдо қилган бу нафосатнинг қандай юзага келишини тушунди. Энг янги илмий асардан бирида поэзия, тасвирий санъат деб аталган ҳамда бу назария адабиётнинг энг яхши намуналаридан келтирилган мисоллар билан қувватланган эди. Мартин биронта ҳам романни бунчалик мароқ билан ўқимаган эди. Шунинг учун ҳам, илм олиш ҳасига тушган бу йигирма ёшли йигитнинг ҳали теша

тегмаган соф ақли, ҳамма нарсани студентларга хос бўлмаган идрок ва гайрат билан ўзлаштиради.

Мартин ўзининг ўтмиш муҳитига узоқ эллар, денгизлар, кемалар, матрослар ва бузук хотинлар муҳитига назар ташлаганда, у муҳит, назарида, жуда кичик бўлиб туюлди; лекин шунга қарамай, ўша муҳит аллақайси қирралари билан Мартин томонидан эндигина кашф этилган янги дунёга туташган эди. Унинг ақли ҳар бир нарсада беихтиёр муштараклик ахтарарди; лекин бу икки муҳитнинг бир-бирига боғлиқ эканлигини пайқаганда, у таажжубда қолди. У китоблардан ўқиб ўзлаштирган олижаноб фикр ва туйғулар уни маънавий жиҳатдан бойитар эди. Руфъ ва унинг оиласи мансуб бўлган киборлар даврасида ҳамма эркак ва аёлларнинг айнан шундай фикр ва туйғу билан яшашига энди унинг имони комил эди. Шу чоққача у қандайдир ифлос ботқоқда яшади, энди эса тозаланиб, олий даражага кўтарилишини истарди. Болалик ва ёшлиқ йилларидаёқ уни аллақандай ноаниқ бир ташвиш муттасил таъқиб этиб келарди. У алланарсалар кетидан қувиб юрар, лекин то Руфни учратмагунича ниманинг кетидан қувганини ўзи ҳам тушунмаган эди. Энди эса унинг изтироби ошди, алами зўрайди, у гўзаллик, ақл ва муҳаббат шайдоси бўлганлигини энди аниқ ва пухта тушунди.

Шу ҳафталар ичида Руфъ билан бир неча дафъа учрашди. ҳар бир учрашув унга илҳом багишларди. Руфъ унинг тилини ва талаффузини тузатар, у билан арифметикадан машғулот ўtkазарди. Лекин уларнинг сұхбати фақат дарс машғулотлари билан чекланиб қолмасди. У ўз ҳаётида жуда кўп нарсаларни кўрган, идроки етуқ эди, шунга кўра, касрлар, куб илдизлари, грамматик таҳлил ва феъл турланишлари билан киояланмасди. Уларнинг сұхбатлари тамомила бошқа мавзуга кўчадиган дамлар ҳам бўларди, улар Мартин эндигина ўқиб чиққан шеър ҳақида, ҳозир Руфъ ўрганаётган шоир ҳақида сұхбатлашишарди. Қиз ўзига ёққан мисраларни ўқиб берган пайтларда эса, Мартин чексиз даражада ҳузур қиласди. У ҳеч қачон, дунёда ҳеч бир аёлдан бундай овоз эшифтмаган эди. Қизнинг ёлғиз товушининг ўзидан Мартиннинг муҳаббати чамандай яшинар, унинг ҳар бир сўзидан аъзойи бадани жимиirlab кетарди. Қиз овозидаги мусиқийлик,

унинг оҳангдорлиги — маданиятли ва олижаноб кишиларга хос бўлган бу сифат уни мафтун қиласди. Мартин унинг овозини эшитаркан, беихтиёр ёввойи қабила аёлларининг бўғиқ овозларини, портдаги фоҳишаларнинг шангиллаб гапиришини, фабрикаларда ишловчи, ўз синфига мансуб хотин-қизларнинг ёқимсиз овозларини эслади. Шу заҳотиёқ уни хаёл суреб кетиб, тасаввурида турли аёлларнинг қиёфалари бирин-кетин намоён бўлаверди, Мартин уларни Руфь билан таҳқосларкан, қизни қуршаган ёрқин шуъла гардиши яна ҳам порлоқ нур соча бошлади. Лекин у Руфнинг овозигагина шайдо эмас эди, Руфь ўзи ўқиётган китобнинг туб моҳиятига чуқур тушунишини, шоирона фикр гўзалигига ўз муносабатини дарҳол билдиришини Мартин зўр мамнуният билан эътироф этарди. Қиз унга «Малика» китобидан кўп ўқирди, бундай пайларда кўпинча, Мартин унинг кўзларида ёш пайдо бўлганини кўради — қиз гўзаликни шу қадар чуқур ҳис қиласди. Бундай пайларда Мартин ўзида бутун оламни мушоҳада қила олиш даражасига кўтарилган илоҳий куч борлигини ҳис қиласди; у қизга тикилиб, унинг овозини эшитаркан, гўё ҳаётнинг ўзини мушоҳада қилаётгандай ва унинг энг маҳфий сирларини ўрганаётгандай бўларди. Сўнг, ҳиссиётнинг шу чўққисига чиқиб олгач, муҳаббат шу эканлигини ва муҳаббатнинг эса жаҳонда энг буюк нарса эканлигини тушуна бошларди. Мартиннинг бир вақтлар ўза бошидан кечирган қувончли кунлари — айш-ишратлар, хотинлар навозиши, қимор ўйинлари, жисмоний курашга ҳавас унинг қалб кўзи олдидан бирин-кетин ўта бошлади, лекин буларнинг ҳаммаси, уни ҳозир қамраб олган ҳиссиётлар олдида ниҳоят даражада қабиҳ ва олчоқ кўринарди.

Руфь юз берётган ҳодисаларнинг моҳиятига тушунмасди. Ишқ-муҳаббат бобида ҳали унинг ҳеч қандай тажрибаси йўқ эди. У фақат китобдан ўқиган нарсаларнингни биларди, китобларда бўлса муаллифнинг ижодий ҳаёли ҳар доим оддий ҳаёт ҳодисаларни қандай эса шундай эмас, балки гўзал қилиб тасвиirlарди; бу беўхшов матрос қизнинг қалбига учқун ташлаганини, бу учқун бир кун келиб, уни куйдириб юборадиган ёрқин алангага айланишини ҳаёлига ҳам келтирмасди. Шу пайтгача бу алангага бирон марта ҳам уни куйдир-

гани йўқ эди. Унинг муҳаббат ҳақидаги тасаввурин соғ мужаррад ҳолида, «муҳаббат» сўзининг ўзи эса унга юлдузларнинг мунис шуъласини, денгиз сатҳининг хиёлгина жимиirlаб, мавжланиб туришини, майин ёз тонгидаги сарин шабнамни эслатарди. Унинг тасаввуррида муҳаббат — меҳрибонликдан, гулларнинг муаттар ҳиди билан тўлган, осойишта ва сокин хилват гўшада севикли ёрига хизмат қилишдан иборат эди. Муҳаббатнинг пўртанааларидан, унинг ёр қалбини куйдириб кул саҳросига айлантирувчи даҳшатли ҳароратидан қизнинг хабари ҳам йўқ эди. У дунёда ва ўз вужудига яширинган қудратли кучлар ҳақида ҳеч ни ма билмасди, ҳаётнинг теран сирлари хом хаёл пардаси ортида яшириниб ётарди. Отаси билан онаси ўртасидаги эр-хотинлик муносабатини у ишқий қовушишнинг энг мукаммал намунаси деб биларди, шунинг учун ҳам у, бир кун келиб, ҳеч қандай ҳаяжонсиз ва изтиробсиз, ўз севган кишим билан худди шундай осоиишта ҳаёт кечира бошлайман, деб ўша кунни хотиржамлик билан кутиб ўтиради.

Шундай қилиб, у Мартин Иденга ўзи учун янги ва ғайри оддий, ажиб бир махлуқ деб қарап ва Мартин унинг дилида уйғотган ўша ғайри табиий ҳисларни шу янгиликдан, шу ғайри оддийликдан деб биларди. Бу табиий ҳол эди. Қиз ҳайвонот боғида ваҳший ҳайвонларни ёки бўрон пайтида дарахтларнинг эгилишини кўрганда, чақмоқ чақинидан сесканиб кетган пайтарида ҳам, айнан шундай нарсани ҳис қиласди. Бу сингари табиат ҳодисаларида аллақандай самовий қудрат мавжуд эди, шубҳасиз, Мартин ҳам шундай самовий қудратдан холи эмас эди. У қизга денгиз нафасини, белоён ерларнинг нашъасини олиб келди. Тропик ўлкалар қуёшининг шуъласи унинг ёноқларида акс этар, метин мушакларида эса, ибтидоий ҳаёт қудрати бор эди. Мартиннинг аъзойи баданини ямоқ ва чандиқлар қоплаган эди; буларга у Руфь тасаввуридан четда, қизга нотаниш ёвуз кишилар ва ёвуз ҳодисалар дунёсида йўлиқкан эди. У ҳали ром қилинмаган ёввойи одам эди, шунинг учун ҳам Руфь йигитнинг унга итоат этишидан пинҳона мамнун эди. Хуллас, қизнинг дилида бу ёввойи одамни қўлга ўргатиш истаги уйғонди. Бу онгсиз истак эди, шунинг учун ҳам. Мартинни ўз отаси, яъни Руфь камолот намунаси деб ҳисобла-

ган одам каби бўлишини истагани хаёлига ҳам келмасди. Қиз қалбида Мартин уйғотган жўшқин самовий ҳиссиёт муҳаббат эканлигини, яъни бир-бирига толпинган эркак билан аёл учун икки дунёни бир қадам қилувчи, куйикиш даврида кийикларни бир-бирини ўлдиришга мажбур этувчи ва борлик жониворларни бир-бири билан қовушишга ундовчи қудратли куч — муҳаббат эканлигини оламдан хабарсиз қиз тушуна олмасди.

Мартин ҳар бир нарсани жуда тез ўзлаштиради, бу ҳол Руфни ниҳоят даражада ажаблантирас ва қизиқтиради. Қиз Мартиннинг бу қадар истеъдодли эканни хәёлига ҳам келтирмаган эди; бу истеъдод бамисоли, серҳосил ерга экилган гул сингари кун сайин кўпроқ очила бошлади. У Мартинга Браунингни ўқиб берганида, йигит деярли ҳар мисрани, ҳар қайси мавҳум жумлани ҳеч кутилмаган тарзда шарҳлаб бериб, қизни таажжубга қўярди. Ҳаётни ва одамларни яхши билгани учун унинг берган изоҳлари кўпинча қизнинг изоҳларидан тўғрироқ чиқарди, ҳолбуки, Руфь буни тушунмасди. Унинг назарида, Мартин жуда саёз муҳокама қилаётгандай туюлар, шунга қарамай, йигитни фазойи бепоёнга олиб кетувчи дадил фикрлари баъзан қизни қизиқтириб қоларди, лекин қизнинг ўзи бундай пайтларда унинг орқасидан қувиб етиша олмас, фақат аллақандай номаълум куч билан тўқнашиб кетиб, аъзойи баданини титроқ босарди. Баъзида Руфь унга рояль чалиб берарди, шунда куй Мартин вужудининг шундай теран ерларигача бориб етардикни, Руфь бу теранликни ҳеч қачон ўлчаб ололмасди. Ғунча қуёш шуъласига толпиниб очилганидек, Мартин ҳам музика садоларидан тамомила очилиб кетарди; у тез кунда матросча рақс музикаларининг дўлир-дўлир мақомларини, қулоқни кар қилгудек чинқириқ кўйларини унтиб юборди ва Руфь яхши кўрадиган классик куйларни қадрлашга ўрганди. Лекин, ҳар ҳолда, унда Вагнерга нисбатан ҳандайдир оддий ҳалқка хос ишқибозлик пайдо бўлган, бу композиторнинг «Тангейвер»га ёзган увертиораси эса, айниқса, Руфнинг изоҳотидан сўнг, унга жудаям ёқиб қолган эди. Бу увертиора гўё унинг ҳаётини акс эттирувчи лавҳадек эди. Унинг ўтмиш ҳаёти муҳаббат мъбудаси Венеранинг маскани — гор ҳақидаги куйда ифодаланган эди, Руфни эса у зиёрат-

чилар тўдасига қўшиб қўйган эди; шунинг учун ҳам, Вагнер тароналари уни яхшилик ва ёвузлик муттасил кураш олиб борадиган рух оламига олиб кетаётгандай туюларди.

Баъзан Мартин унга савол ташлаб қоларди, шунда бирдан қиз ўзини ҳам музикани нотўғри тушунгандай ҳис қила бошларди. Аммо у ашула айтган вақтда, Мартин ҳеч нима сўрамасди. У сукут сақлаган ҳолда қизнинг беғубор баланд овозига зўр эҳтиром билан қулоқ соларкан, назарида қизнинг қалб тароналарини эшитаётгандай бўларди. Яна у бунга қарама-қарши ўлароқ, фабрика қизларининг чийилдоқ қўшиқларини ва порт қовоқхоналаридағи маст шаллақи хотинларнинг хирқироқ овоз билан айтган қўшиқларини эсларди. Руфь Мартинга рояль чалиб, ашула айтишни ёқтиради. Аслини олганда, у бундай мулойим ва юмшоқ инсон қалбини умрида биринчи марта учратиши эди; Мартиннинг қалбини муайян шаклга солишнинг ўзи кишига лаззат бағицларди, Руфь, Мартиннинг қалбини шаклга соляпман, деб ўйлар ва бу ишни энг эзгу ният билан қиласарди. Бундан ташқари, Мартин билан бўлиш унга хуш ёқарди. Энди қиз ундан чўчимасди. Дастрлабки пайтларда Руфь чиндан ҳам ундан чўчиғандай бўлган эди. У Мартиндан эмас, балки қалбида фавқулодда уйғонган аллақандай ҳислардан қўрқсан эди, энди бу қўрқув ғойиб бўлган. Қиз ўзи билмага ҳолда баъзан унга сўзини ўтказмоқчи бўларди. Ыккичи томондан эса, Мартин ҳам унга ҳаётбахш таъсир ўтказарди. Қизнинг кўп вақти университет машғулотлари билан банд бўларди, шунинг учун ҳам, баъзида китоблардан юз ўгириб, деңгизнинг сарин елларидан тўйиб-тўйиб нафас олиш унга фойдали эди; бу сарин еллар Мартиннинг бутун вужудига сингиб кетган эди. Қувват! Ҳа, Руфга қувват керак эди, Мартин ҳам ўзининг битмас-туганмас ғайратини қиз билан бажону дил баҳам кўтарди. Мартин билан бир хонада бўлиш, уни остоноада кутиб олиш — Руфь учун кўкракни тўлдириб нафас олиш демак эди. Шунинг учун, Мартин кетганда, қиз иккى ҳисса ортиқ ғайрат билан шугуллана бошларди.

Руфь Браунинг ижодини жуда яхши биларди, лекин инсон қалби билан ўйнашмоқ жуда жавфли экани ҳеч қачон хаёлига келмасди. У Мартинга кўпроқ қи-

зиққан сари, унинг ҳаётини ўзгартириш иштиёқи ҳам шунча ортиб борди.

Кунларнинг бирида улар ҳам грамматика, ҳам арифметика, ҳам поэзия билан шуғулланиб бўлишгач, Руфъ:

— Мана, мистер Бэтлерни олинг,— деди,— аввалига ҳеч бахти юришмаган экан. Отаси банкда кассир бўлиб ишлаган, лекин бир неча йил касал бўлиб, Аризонада сил касалидан ўлган, шундан кейин мистер Бэтлер — у пайтда ҳали фақат Чарльз Бэтлер — танҳо ўзи қолган. Отаси австрийлик бўлгани учун, Калифорнияда қариндош-уруглари ҳам йўқ экан. У босмахонага ишга кирибди — бу тўғрида у менга бир неча марта гапириб берган эди — дастлабки пайтларда у ҳафтасига уч доллардан маош олибди. Ҳозир унинг йиллик даромади ўттиз минг долларга етган. Қандай қилиб эришди у бунга? У номусли, заҳматкаш ва режали одам. У деярли ҳамма ёшларнинг жону дили ҳисобланган машшатпарамастликдан воз кечган. У нечоғлик оғир муҳтожликка тушмасин, ҳар ҳафтада пулининг бир қисмини ажратиб, жамғаришни одат қилган. Бир оз вақтдан кейин уч доллардан кўпроқ маош ола бошлаган, хуллас, маоши ошган сари, жамғараётган пули ҳам ортиб борган. У кундузи ишлаган, ишдан кейин эса, кечки мактабга қатнаган. У доим келажак ҳақида ўйлаган. Кейин у кечки курсларга қатнай бошлабди. Үн етти ёшида у ҳарф терувчи бўлиб олиб, дурустгина маош ола бошлабди-ю, лекин мансабпарамастлик туйгуси унга ором бермабди. Шунинг учун у умрининг охиригача бекаму кўст яшашнигина эмас, яна юқори мартабага минишни истабди; у ана шу истиқбол йўлида бутун бор-йўгини қурбон беришга ҳам тайёр экан. У адвокат бўлишга аҳд қилиб, оқибат отамнинг маҳкамасига хат ташувчи бўлиб ишга кирибди, эътибор беринг-а! Маоши ҳафтасига тўрт доллар. Лекин у тежамили одам бўлганидан, ҳатто шу тўрт доллардан ҳам бир қисмини ажратиб, сақлаб қўяркан.

Руфъ нафасини ростлаб олиш ва ҳикоясининг Мартинга қандай таъсир этаётганини кўриш учун бир зумга тўхтади. Мартиннинг чеҳрасида мистер Бэтлернинг қисматига бўлган зўр қизиқиши аломати акс этарди, лекин бир оз қовоқлари солинган эди.

— Чинданам, хийла азоб чекибди,— деди у.— Ҳафтасига тўрт доллар! Бу пул билан гашт суро олмайсан. Мана, менижара ҳақи билан овқатга ҳафтасига беш доллар тўлайман, худо ҳаққи, тузукроқ кун кечирганини билмайман. Афтидан, у ит азобида яшаган бўлса керак. Еган овқати ҳам балки...

— У овқатини керосинкада ўзи пиширган,— деб Мартиннинг гапини бўлди қиз.

— Назаримда, балиқ овловчи кемаларнинг матрослари сингари кун кўрган бўлса керак, бундан баттар овқатланиш бўлмайди.

— Лекин, сиз унинг ҳозир нималарга муяссар бўлганини ўйланг!— деб қичқириб юборди руҳланиб Руфь.— Ахир у ҳозир ёшлигига кўрган мухтожликлари эвазига, кўнглига сиққанча ҳаётдан лаззатланиши мумкин!

Мартин унга синовчан назар ташлади.

— Биласизми,— деб эътиroz билдириди у.— Уша мистер Бётлерингизнинг энди ҳаётдан лаззатланишига кўзим етмайди. Шунча йил муттасил ёмон овқатланган одамнинг ошқозони расвойи раддивало бўлган бўлса ажаб эмас.

Қиз унинг тикилиб қарашига бардош беролмай, юзини четга бурди.

— Гаров ўйнайман, у катар¹ касалига йўлиққан.

— Ҳа,— деб эътироф этди Руфь,— лекин...

— Ва эҳтимолки,— деб давом этди Мартин,— у ҳозир қариб қолган уккига ўхшаш баджаҳл, шўртумшуқ бўлса керак, ўттиз минг доллари билан кўнглига чироқ ёқса ҳам ёrimаса керак. Кейин у теварак-атрофига ўйин-кулги қилганларни ёмон кўрса керак. Шундайми, йўқми?

Қиз тасдиқ маъносидаги бош иргади ва изоҳ беришга ошиқди:

— Ахир унга бу ўйин-кулгиларнинг кераги йўқ. У табиатан одамларга аралашмайдиган, жиддий одам. У азалдан шунақа.

— Шунақа бўлмай ҳам иложи йўқ эди-да!— деди Мартин.— Ҳафтасига уч ё тўрт доллар билан кун кўрса! Ёш йигит бўла туриб, пул жамғариш ниятида ўзи овқат пиширса!! Кундузи ишласа, кечаси ўқиса, фақат

¹ Катар — ошқозон яллангланиши.

ишдан бошқа нарсани билмаса, ҳеч қачон бундоқ кўнгил ёзиб ўйнаб-кулмаса, балки у ўйин-кулги нималигини ҳам билмаса керак. Ҳе! Бу ўттиз минг доллари қўлига жуда кеч тегибди.

Шу заҳотиёқ Мартиннинг жонли тасаввурида бу тежамли йигитнинг бутун ҳаёти ва ниҳоят, уни ўттиз минг долларли йиллик даромадга бошлиб келган торгина ҳаёт сўқмоғи муфассал жонланди. Чарльз Бэтлернинг бутун ўй ва ҳаракатлари гўё кино лентаси сингари унинг кўз олдидан лип-лип ўтди.

— Биласизми,— деб илова қилди Мартин,— сизнинг ўша мистер Бэтлерингизга раҳмим келяпти. Илгари у жуда ёш бўлгану, шу ўттиз мингни деб ўз умрини ўзи хазон қилган, энди эса, у пулларидан кўнгли қувонмайди. Илгари жамгарган ўн цент пулига олмоқчи бўлган нарсасини, масалан, болалик чоғида биронта обакими ёки ёнгоқми, ё бўлмаса театр галёркасига билетми — шуларнинг биронтасини энди ўша ўттиз минг долларига ҳам сотиб ололмайди!

Мартиннинг мулоҳазаси Руфни гангитиб қўйди. Бу ҳол унинг учун наинки янгилик, наинки ўз тафаккурига зид нарса эди; балки қиз ўзининг дунё ҳақидаги жамики тушунчасини остин-устун қилиб юборишга, ёнки у тушунчаларни тубдан ўзгартириб юборишга таҳдид қилаётган ҳақиқат улушини гира-шира сезган эди. Агар Руфнинг ёши йигирма тўртда эмас, ўн тўртда бўлганида, эҳтимолки, у Мартиннинг таъсири билан ўз фикрларини ўзгартирган бўлармиди. Бироқ у йигирма тўрт ёшда, бунинг устига у, табиатан мухофазакор эди ва ўзи туғилиб ўсган мұхитнинг турмуш ва тафаккури тарзига жуда ҳам одатланиб қолган эди. Рост, баъзан сұхбат вақтида Мартиннинг ғалати мұҳкамаларидан аҳён-аҳёнда довдираб қоларди, аммо Руфь буни Мартиннинг шахси ва тақдирин антиқа бўлгани учун шундай, деб изоҳларди ва тезроқ хаёлидан чиқариб юборишга уринарди. Шунга қарамай, Руфь унинг фикрига қўшилса ҳам, Мартин гапларидаги қатъият, кўзларининг чақнаб туриши ва жиддий қиёфаси доимо уни ҳаяжонлантирас ва ўзига жазб этарди. Руфга бегона бўлган мұхитдан келган бу одам тез тез Руфнинг тушунчаси учун ниҳоятда теран ва унинг тасаввур доирасидан анча четга чиқувчи фикрлар айтардики, бу Руфнинг хаёлига ҳам келмасди. Қиз олам-

ни ўз тасаввур доираси билангина чеклаб қўярди, лекин ақли чекланган одамлар фақат ўзгалардаги маҳдудликнина кўра оладилар. Шунга кўра, Руфъ ўз савиясини ниҳоятда кенг деб ҳисоблар ва ҳар сафар Мартин билан келиша олмагандан буни йигитнинг фикри торлигига йўяр, хуллас, Мартиннинг кўзига оламни ўзи тасаввур қилгандек кўрсатишни ва унинг савиясини ўзиники даражасига етказишни орзу қиласр эди.

— Шошманг, ҳали ҳикоям тамом бўлгани йўқ,— деди қиз.— Отамнинг айтишига қараганда, мистер Бэтлер жуда серғайрат, серҳафсала экан. У доимо ўта ишчанлиги билан бошқалардан ажралиб тураркан, ишга ҳам ҳеч кечикиб келмас экан, аксинча, кўпинча олдинроқ келаркан. Шунга қарамай, вақтини тежаркан. Бир дақиқа бўш қолса мутолаа билан шуғулланааркан. У бухгалтерияни, машинкада ёзиши ўрганибди, стенография билан шуғулланибди, унга тўлайдиган ҳақ эвазига кечалари ўз муаллимига, яъни тажрибаси оз бўлган суд репортёрига диктант ёздирибди. Тез орада у хат ташувчиликдан маҳкамама ходими лавозимига кўтарилибди, ходим бўлгандаям тенги йўқ ходим бўлибди. Отам бу ходимнинг истиқболи юксаклигини кўриб, уни қадрлабди. У отамнинг маслаҳати билан ҳуқуқ мактабига кириб ўқибди, адвокат бўлиб, кейин маҳкамага кичик шерик сифатида қайтиб келибди. Бу жуда буюк одам. У бир неча марта Қўшма Штатлар сенатидаги лавозимни рад этди, хоҳласа Олий суд аъзоси ҳам бўлиши мумкин. Бундай одам ҳаммамизга ибрат бўлиши керак. Унинг ҳаёти, саботли ва мустаҳкам иродали одам ўзи яшаб турган муҳитдан юксакларга кўтарилиши мумкинлигидан далолат беради.

— Ҳа, у буюк одам,— деб розилик билдириди Мартин самимият билан.

Шунга қарамай бу ҳикоянинг аллақайси ерлари Мартиннинг ҳаёт ва гўзаллик ҳақидаги тасаввурига ҳеч сигмасди. Мистер Бэтлер бошидан кечирган муҳтожлик ва машаққатларни оқлаш учун ҳеч етарли далил тополмас эди. Агарда у бирон аёлга бўлган муҳаббат туфайли ёки гўзаллик мафтуни сифатида шундай қилганда эди, Мартин унинг жасоратига тушунарди. Муҳаббат шайдоси бўлган йигит бир бўса учун жон бериши мумкин, аммо ўттиз минг доллар йиллик

даромад учун асло жон фидо қилмайди! Мистер Бэтлернинг мансабга интилишида қандайдир аянчли пасткашлик бор эди. Уттиз минг доллар пул чакки эмас албатта, аммо ошқозон касалига мубтало бўлишу ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлолмаслик, у пулнинг қадрини йўққа чиқаарди.

Мартин бу мулоҳазаларининг кўпини Руфга айтди, натижада Руфъ, Мартинни қайта тарбиялаш албаттэ шарт деган қарорга келди. Руфъ тор фикр юритувчи калтафаҳм одамлар тоифасига мансуб эдиким, бу калтафаҳмлик уларни, фақат бизнинг ўз ирқимиз, динимиз ва сиёсий маслагимизгина яхши, шуларгика ҳаққонийдир, ер юзининг ҳамма бурчакларига тарқалиб кетган жамики одамлар биздан бирмунча паст поғонада туради, деб ўйлашга мажбур этар эди. Бу ҳам, қадимий яҳудийни хотин бўлиб туғилмагани учун худога шукур қилдиришга мажбур этган, энди эса, ҳаммага ўз худосини ташвиқ қилиш ниятида миссионерларни ер курраси бўйлаб сафар қилишга мажбур этган ўша калтафаҳмлик эди. Бу хусусият қиада мутлақо бошқача шароитда ўсган бу одамни қўлга олиб, ўз тоифасидаги одамлар тимсолида уни қайта тарбиялаш истагини уйготарди.

ТУҚҚИЗИНЧИ БОВ

Мартин Иден ошиқларга хос сабрсизлик билан денигиз сафаридан Калифорнияга шошиларди. Бундан саккиз ой муқаддам у бор-йўқ пулинни харжлаб бўлиб, Сулаймон оролларининг аллақайси ерига кўмилган хазинани қидиргани кетаётган кемага ёлланган эди. Узоқ давом әтган беҳуда қидирувлардан кейин бу ташаббус муваффақиятсиз деб топилди, Австралияда кема ҳайъати билан ҳисоб-китоб қилинди. Мартин эса дарҳол Сан-Францискога кетаётган кемага ишга ёлланди. Бу саккиз ой мобайнида у қуруқликда узоқроқ яшаш учун етарли пул ишлаб олиш билан бирга, айни вақтда, ҳар бир бўш дақиқани ганимат билиб, машғулотларини ҳам анча-мунча илдамлатиб қўйган эди.

Унинг зеҳни жуда ўткир эди, бунинг устига, Мартиндаги тугма тиришқоқлик ва Руфга бўлган муҳаббат туйғуси унга мадад берарди. У Руфдан олган грамматика дарслигини бир неча бор синчиклаб ўқиб

чиқиб, ниҳоят, уни мукаммал ўзлаштириб олди. Энди у матрослар нутқидаги хатоларни сезар, уларнинг талафузидаги ва жумла тузишидаги хатоларини ўзича тузатарди. Мартин, қулоқлари сўзларни ниҳоятда сезгирлик билан әшитаётганини ва ўзида грамматикага қобилият вужудга келганини мамнуният билан ҳис қиласди. Баъзи пайтларда ўзининг оғзидан ҳам хотүгри иборалар чиқиб кетарди, лекин шунга қарамай, ҳар қандай хотүгри тузилган жумла мисоли товушлари бир-бирига мослашмаган музика сингари унинг қулогига ғализ бўлиб әшитиларди. Хотүгри гапиришдан халос бўлиш учун, чамаси, фурсат керак бўлса керак.

Грамматикани ўзлаштириб бўлгач, у лўғатга ўтди ва ҳар куни йигирматадан янги сўзни ўзлаштиришни одат қилиб олди. Бу мушкул вазифа эди. У вахтада, ё штурвал олдида турганда ёдлаган сўзларини такрорлар, такрорлаганда ҳам, тўгри талаффуз этиб такрорларди. У Руфнинг жамики насиҳатларини ёдида саклади, натижада орадан бир оз вақт ўтгач, инглизчани офицерлардан ҳам, бу қалтис ишга маблағ ажратган. Каютадаги жентльменлардан ҳам дурустроқ ва яхшироқ гапирадиган бўлганини пайқаб таажжуб қила бошлади.

Кўзлари балиқники сингари маъносиз норвегиялик капитанда иттифоқо Шекспирнинг асарлар тўплами топилиб қолди, капитан уларни варақлаб ҳам кўрмаган эди албатта; Мартин китоб әгасининг кирларини ювиб бериб туриш эвазига бу қимматбаҳо китоблардан фойдаланишга ижозат олди. Шекспир фожиаларинин ўзига жуда маъқул бўлган айрим жойларини у осонгина ёдлаб олди ва анча вақтгача Шекспирга шу қадар шайдо бўлиб юрдики, бутун олам унинг кўзига Елизавета театридаги образлар ва манзараларда намоён бўла бошлади, фикр ва мулоҳазалари эса ўз-ўзидан оқ шеър билан ифодалана бошлади. Бу ҳол унинг тинглаш қобилиятини кучайтириш учун фойдали машғулот бўлди ва Мартиннинг нутқини кам учрайдиган ёски иборалар билан бойитган бўлишига қарамай, унга инглиз тилининг улуғворлигини қадрлашга ўргатди.

Бу саккиз ойни Мартин жуда самарали ўтказди. У сўз бойлигини оширди, ақл-заковати яна ривожланди, ўзини яна ҳам яхшироқ таниб олди. Бир тарафдан у камтарлик қилиб, ўзининг нодонлигини эътироф эт-

са, иккинчи томондан ўзининг жуда кучли эканлигини ҳис қиласарди. У ўзи билан ўртоқлари ўртасида жуда катта фарқ борлигини кўрди; бу фарқ у эришган ютуқда эмас, балки имкониятида эди. Мартин буни тушунди. У қилган ишни ўртоқлари ҳам қила олишлари мумкин эди, лекин қандайдир ботиний бир ҳис унинг бундан ҳам улкан ишларга қодир эканлигини таъкидлар эди. У олам гўзаллигини ғайри табний бир ҳассослик билан идрок этар, бу гўзалликни ўзи билан бирга Руфнинг ҳам томоша қилишини истарди. У Руфга Тинч океанинг улуғворлиги ҳақида ёзишга жазм қилди. Бу фикр уни ижод қилишга унади, у олам гўзаллиги ҳақида ёлғиз Руфъ учун ёзиш билан кифояланмайди. Бунинг натижасида, Мартиннинг миясида порлоқ бир фикр пайдо бўлди: у ёзади. У жаҳоннинг кўзи, қулоги ва қалби бўлган одамлардан бири бўлади. У ҳамма жанрда ёзади, назм ва наср, роман ва очерк ёзади, Шекспирга ўхшаб пьесалар ҳам ёзади. Юксак мартабага эришишнинг асл йўли шу, шу билан Руфнинг қалбига ҳам йўл очилади. Ахир адиблар, жаҳоннинг олиплари-ку, ўттиз минг доллар йиллик даромади бўлган ва агар истаса Олий суд аъзоси ҳам бўла оладиган қандайдир мистер Бэтлерга бу олиплар билан тенглашишга йўл бўлсин.

Бу фикр Мартиннинг хаёлига келди-ю, бутун вужудини қамраб олди, Сан-Францискога қайтаётганда, бутун йўл худди туш кўргандай ўтди. У ўзининг қудратли эканини англаганидан, ҳар қандай ишга қодир эканлигини сезганидан маст эди. Буюк океанинг бўмбўш сатҳида ҳар бир нарса узоқдан ажойиб манзара касб этарди. Руфъ ҳам, у яшаётган муҳит ҳам Мартиннинг кўз олдида биринчи марта яққол намоён бўлди. Бу муҳитнинг аллақайси бир жиҳатлари унга шундай аён ва яққол бўлиб қолдики, гўё уни ўз қўлига олиб, ҳар томонга айлантириб мушоҳада қилиши мумкиндей эди. Бу муҳитда англашилмайдиган ва ноаниқ нарсалар кўп эди, лекин у айрим тафсилотларни эмас, муҳитни бутунича кузатарди ва айни вақтда, уни бутунлай забт этиш имкониятларини кўра бошлаган эди. Езиш керак! Бу фикр унинг юрагига ўт солган эди. У қайтиб борган заҳоти ёза бошлайди. Энг аввал хазина ахтарувчилар экспедицияси ҳақида ёзади. У ҳикояси ни Сан-Францискодаги журналлардан бирига юбора-

ди-да, бу ҳақда Руфга ҳеч нима демайди, кейин, қиз Мартиннинг номини матбуот саҳифасида кўриб ажабланади-ю, севиниб кетади. У айни вақтда ҳам ёзиши, ҳам таҳсил кўриши мумкин. Ахир бир суткада йигирма тўрт соат бор-ку. У енгилмайди, чунки қўлидан иш келади, шунинг учун ҳар қандай ғовларни ҳам енгиб ўта олади. Энди унга оддий матрос бўлиб денгизда сузишнинг ҳам кераги бўлмайди, Мартин бирдан ўзининг шахсий яхтасини тасаввур қила бошлади. Ўз шахсий яхтаси бўлган адиллар ҳам бор-ку! Тўғри дарров мувоффакиятга эришиб бўлмайди, деб ўзига таскин берарди у, дастлабки пайтларда, ёзган асарлари ҳисобига ўқишини давом эттириш мумкин бўлса, шунинг ўзи ҳам ёмон бўлмайди. Кейин, бир қанча вақтдан кейин — қанча вақтлиги номаълум — ўқиши тамомлаб, ўзини етук ёзувчи деб ҳис қилгач, у буюк асарлар ёзади-ю, номи тилларда достон бўлади. Лекин бундан ҳам муҳими, энг муҳим нарсалардан ҳам муҳими — ўшанда Руфга муносиб бўлади. Шуҳрат яхши нарса, аммо бу орзуларини у шуҳрат қозониш учун эмас, Руфъ учун ардоқларди. У шуҳратнинг кетидан қувувчилардан эмас, фақат ёр ишқида девона бўлган бир йигит эди, холос.

Оклендга ҳамёнини қаппайтириб қайтиб келган Мартин Бернард Хиггинботамнинг уйидаги ҳужрасига яна қамалиб олиб, ишга берилиб кетди. У қайтиб келгани ҳақида Руфга хабар қилмади. Руфнинг олдига хазина қидирувчилар ҳақидаги очеркини тамомлагандан кейингина боришга қарор қилди. Унинг бутун вужудини қамраб олган ижод власвасаси, висол дамининг кечикишига бардош беришга кўмаклашди. Бунинг устига, у ёзган ҳар бир жумла Руфни унга яқинлаштиради. У очеркнинг қандай ҳажмда бўлишини билмас эди. Лекин «Сан-Франциско ахбороти» газетасининг якшанбалик иловасида икки саҳифани эгаллаган очеркдаги сўзларни санаб чиқиб, шунга амал қилмоқчи бўлди. Мартин уч кун бошини кўтармай ўтириб ишлаб, очеркини ёзиб битирди, сўнг ўқиши осон бўлсин учун, йирик ҳарфлар билан пухталаб кўчириб чиқди-ю, кейин бирдан, кутубхонадан олиб келган адабиёт дарслигидан абзац ва тирноқ деган нарсалар борлигини ўқиб қолди. У эса буни хаёлига ҳам келтирмабди. Мартин шу оннинг ўзида очеркини қайта кўчиришга

киришди; у дам ўтмай дарсликни варақлаб ўқиб, очеркни кўчиаркан, бир куннинг ўзида, шу қадар кўп маълумот олдики, буни оддий мактаб боласи бир йилда зўрга ўзлаштирган бўларди. У очеркини иккинчи марта кўчириб бўлиб, уни найча қилиб авайлаб ўраркан, бирдан кўзи бир газетадаги ёш муаллифлар учун берилган қоидага тушиб қолди; бунда қўл ёзмани найча қилиб ўраш мумкин эмаслиги ва варақнинг бир томонига ёзиш кераклиги ёзилган эди. Мартин иккала қоидани! ҳам бузган эди. Лекин у яна энг яхши журналлар асар инг бир устунига камида ўн доллар қалам ҳақи тўлашини ҳам ўқиди. Мартин очеркини учинчи марта кўчиаркан, такрор-такрор ўн стунни ўн долларга кўпайтириш билан ўзига тасалли берарди. Ҳосил доим бир хил, яъни юз доллар чиқаверди, шундан кейин у бу ишнинг матрослик хизматидан ўлса ўлиги ортиқ экан, деган қарорга келди. Агар у икки марта хато қилиб қўймаганда, ҳикоя уч кунда битарди. Уч кунда юз доллар! Шунча пулни ишлаб топиш учун у уч ой денгиизда кезиши керак. Қўлида қалами бўлган одамга азият чекиб, матрослик қилиш гирт аҳмоқлик. Лекин Мартин учун пулнинг унчалик қадр-қиммати йўқ эди. Пул фақат унинг вақтичоғлиқ қилишига, янги костюм сотиб олишига имкон берардики, бу имкониятларнинг ҳаммаси қўшилиб, унинг ҳаётини остин-устун қилиб юборган ва илҳомбахш этган сарв қомат, оқ бадан қизга яқинлаштириши лозим эди.

Мартин қўл ёзмани каттакон конвертга солиб, оғзини елимлади ва «Сан-Франциско ахбороти» муҳарририга юборди. У редакцияга юбориладиган қўл ёзмаларнинг ҳаммаси дарҳол босилиб чиқади деб ўйларди, шунга кўра, модомики, у очеркини жума куни юборган экан, якшанба куни газета саҳифасида пайдо бўлишини кутган эди. Ўзининг қайтиб келганини шу йўсинда Руфга маълум қилса жуда кўнгилли иш бўлади-да. Шу якшанба куниёқ у Руфникига боради. Бу орада, унда яна янги бир фикр туғилиб қолди, назарида бу фикр жуда тўғри, бамаъни ва айни вақтда, камтарин туюлди: у болалар учун саргузашт ҳикоя ёзиб, уни «Ёшлилар ҳамроҳи»га юбормоқни ўйлаб қолди. У қироатхонага бориб, «Ёшлилар ҳамроҳи»нинг бир неча тўпини кўриб чиқди. Маълум бўлишича, катта ҳикоя-

лар ва қиссалар ҳафталик журналда тахминан, уч минг сўздан бўлиб-бўлиб босиларкан. Ҳар бир қисса журналнинг беңта сонида, баъзилари эса ҳатто еттига сонида босилган эди; Мартин ҳам шу ўлчамга риоя қиласидиган бўлди.

Бир вақтлар Мартин кит овлайдиган кемада Арктикага сафарга чиқсан эди; сафар уч йилга мўлжалланган эди, бироқ ярим йил деганда сафар қариди, чунки кема ҳалокатга учраган эди. Мартиннинг уйдирмалар тўқишига суюги бўлмаса ҳам, ҳақиқатни севарди, шунинг учун ҳам, ўзи билган нарсалар ҳақида ёзишни истарди. У кит овлаш касбини жуда яхши биларди, шунга кўра содир бўлган воқеалар асосида, икки ўсмир боланинг афсонавий саргузаштини ҳикоя қилимоқчи бўлди. Бу қийин эмас эди, натижада, шанба куни кечқурун у асарнинг уч минг сўздан иборат биринчи қисмини ёзиб ташлади, бундан Жим ниҳоятда мамнун бўлди, мистер Хиггинботам эса, хонадонда пайдо бўлган «ёзувчи» устидан мазах қилиб кулди.

Мартин чурқ этмасдан ўтираркан, фақат, поччаси, «Ахборот»нинг якшанбалик сонини очиб, хазина ахтарувчилар ҳақидаги очеркни ўқиб, ҳанг-манг бўлиб қолишини зўр мамнуният билан тасаввур қила бошлиди. У якшанба куни эрталаб барвақт газета олгани дарвоза олдига тушди.

У газетани бир неча марта диққат билан кўриб чиқиб, букиб, яна жойига қўйди ва яхшиям қилган ишим ҳақида ҳеч кимга мақтамаган эканман, деб суюнди. Кейин, ўзича мулоҳаза қилиб кўриб, ҳикояни матбуотда босилиб чиқиш муддатини аниқлашда янглишган эканман, деган қарорга келди. Бунинг устига, очерки куннинг муҳим мавзуи эмас эди, эҳтимолки муҳаррир, очеркни босишдан олдин, унга ўз мулоҳазаларини ёзиб юбормоқчиидир.

Нонуштадан сўнг у яна қисса ёзиш билан шугулланди. Гарчи, у лугатта ёки адабиёт дарслигига тез-тез қараб турса ҳам, қалами остидан сўзлар тўхтовсиз тизилишиб чиқиб келарди. Баъзан лугат ва китобларга қараб иши тўхтаб қолган вақтда, ёзилган бобни қайта-қайта ўқир ва бу билан буюк ижодий ишдан чалғиса ҳам, әвазига асар ёзиш қондасини ўзлаштиряпман. ўз фикрларимни ифодалашни, изҳор этишни ўрганияпман, деб ўзига ўзи тасалли берарди. У қош қорайгун-

ча ёзар, сўнг қироатхонага бориб, кеч соат ўнгача, яъни қироатхона ёпилгунча ҳафталик ва ойлик журналларни титиб ўтиради. Унинг бу ҳафтага тузган иш режаси шундай эди. Ҳар куни у уч мингта сўз ёзар, ҳар куни кечқурун қироатхонага борар ва ноширларга қандай шеър, қисса, ҳикоялар ёқишини аниқлаш учун журналларни титкиларди. Шу нарса шубҳа сиз эдики, у мана бу сон-саноқсиз адиллар ёзган ҳамма нарсани ёзишга ҳам қодир, ҳаттоқи, унга агар муҳлат берилса, мана бу адиллар ҳам эплай олмайдиган кўп нарсаларни ёзиб ташлайди. У «китоб бюллетени»да гонорарлар ҳақида ёзилган мақолани ўқиб, жуда хурсанд бўлди; ўша мақолада, гап орасида, Киплингнинг ҳар бир сўз учун бир доллар олишини, ёш адилларнинг эса (Мартин мақоланинг айниқса, шу ерига кўпроқ қизиқиб қолди), биринчи даражали журналларда ҳар сўзига камида икки цент олиши айтиб ўтилган эди. «Ёшлар ҳамроҳи», шубҳасиз биринчи даражали журнал эди, шундай қилиб, у бир кунда ёзган уч минг сўзи учун олтмиш доллар олиши мумкин эди. бу — дengiz сафарида икки ойлик маош демак эди.

Жума куни кечқурун у қиссани ёзиб тугатди. Қиссада роса йигирма бир мингта сўз бор эди. Ҳар бир сўзга икки центдан тўлашганда ҳам, шу қиссанинг ўзига тўрт юз йигирма доллар оларкан. Бир ҳафталик ишга шунча ҳақ тўланса, чакки эмас. Мартин умрида ҳеч қачон бирваракайига шунча пул олмаган эди. У шунча пулни нимага сарфлашни билмай, ҳатто боши қотиб қолди. Ахир бу олтин кони-ку! Фарогатли ҳаётнинг битмас-туганмас манбаи бу! У яхши кийим-бош қилмоқчи, бирталай газета ва журналларга обуна бўлмоқчи, зарурӣ маълумот китобларини сотиб олмоқчи бўлди — ҳозир уларни кўргани ҳар сафар кутубхонага югуради. Шундан кейин ҳам тўрт юз йигирма доллардан яна анча-мунча пул ортиб қолади; Мартин, бу пулларни қаёққа сарф қилсан экан, деб бош қотириб ўтириб, ниҳоят, иложини топди; опаси Гертрудага хизматкор аёл ёлламоқчи, Мэриенга велосипед олиб бермоқчи бўлди.

Мартин қалин қўл ёзмани «Ёшлар ҳамроҳи»га юборди ва шанба куни кечқурун марварид овловчилар ҳақида очерк ёзишни мўлжаллаб қўйгач, Руфнинг

олдига жүнади. У боришдан олдин қизга телефонда қўнгироқ қилди, шунинг учун ҳам Руфнинг ўзи унинг истиқболига чиқди. Шу заҳотиёқ, қиз Мартиндан барқ уриб турган таниш куч ва согломликни ҳис қилгандек бўлди. Назарида, бу куч унга ҳам ўтаётгандай. томирларидан ҳароратли тўлқин бўлиб оққандай ва ҳаяжондан баданларини жимирлатиб юборгандай бўлди. Руфнинг қўлини олиши ва унинг мовий кўзларига тикилиши билан Мартин чўғдек қизариб кетди, лекин Руфъ буни пайқамади, чунки саккиз ой давом этган денгиз сафари вақтида унинг юzlари офтобда қорайтib кетган эди. Лекин бўйнидаги қотирма ёқа қийиб қизартирган ерни ҳатто қорайтани ҳам яшира олмади. Руфъ буни кўриб қолиб, табассумдан зўрга ўзини тийди. Бироқ унинг костюмга кўзи тушганида, кулгиси қайтиб кетди. Шими худди қуйиб қўйгандек, ўзига ярашиб турарди — бу унинг буюртма қилиб тиктирган биринчи костюми эди, Мартин бу костюмда яна ҳам хушбичим, хипча кўринарди. Бунинг устига у қўлида кепка ўрнига юмшоқ шляпа ушлаб турарди; Руфъ шу оннинг ўзида, шляпангизни кийиб кўрсатинг, деб илтимос қилди, сўнг унинг ташқи қиёфасини мақтади. Мартинда юз берган бу ўзгаришлар Руфнинг иши, бу Руфи гурурлантираси эди, шунга кўра қиз уни бундан буён қандай йўлга солишни ўйлай бошлади.

Лекин Руфъ учун энг муҳим ҳисобланган бир нарса — Мартиннинг нутқидаги ўзгариш уни айниқса, қувонтириди. Энди Мартин тўғри сўзлаш билан чекланмай, гапирганда ўзини бир қадар эркин ҳис қиласади, унинг сўз бойлиги ҳам анча-мунча ортган эди. Тўғри, сұҳбатга берилиб кетган чоғларда ўзини унутиб қўйиб, яна мадаллий шева сўзларини ишлата бошлар. Жумланинг охирини ямлаб юборарди; баъзида у энди гина ўрганган сўзни талаффуз этаётиб тутиларди. Лекин масала фақат жумлаларни тўғри ифодалашда эмас эди. Энди у сұҳбат пайтида эркин гапирава ва енгил асия қиласади, буни эшитиб Руфъ бениҳоя хурсанд бўлди. Бу йигитнинг тугма ҳазилкашлигидан дарак берарди; шу ҳазилкашлиги учун Мартиннинг ўртоқлари уни доим ҳурмат қилишарди, лекин авваллари у керакли сўзларга камбағал бўлгани учун, қизнинг олдида асия қилолмаганди. Энди у аста-секин кўнига бошлаб, қиз яшаб турган муҳитда ўзини бегона ҳис

қилмай қўйди. Шундай бўлса ҳам, Мартин ниҳоят даражада эҳтиёткорлик билан гапиради, сұхбатни шўх ва bemalol олиб боришни у Руфга ҳавола қилиб, ўзи ҳам орқада қолмасликка ҳаракат қиласди-ю, лекин бирон марта бўлсин, ўзи бошламас эди.

У Руфга ўзининг ёза бошлаганини айтиб, ўз режаларини — пул топиш учун ёзиб, ўқишни давом эттиromoқчи бўлганини баён қилди. Бироқ Руфъ бу режага шубҳа билан қараб, Мартиннинг ҳафсаласини пир қилди.

— Биласизми,— деди қиз очиқдан-очик,— адабиёт ҳам бошқа ҳамма касбларга ўхшайди. Мен мутахассис эмасман албатта, фақат ҳаммага аён бўлган ҳақиқатни айтмоқчиман. Ахир темирчи бўлиш учун ҳам, олдин уч йил, ҳаттоки беш йил шогирд бўлиш керак. Лекин адиллар темирчилардан яхшироқ пул топишади, ўзининг учун ҳам назаримда, жуда кўп одамлар ёзувчи бўлишни орзу қилишса, ҳаттоки, ёзишга уриниб ҳам кўришса керак.

— Нима сабабдан, менинг ёзишга истеъодим йўқ, деб фараз қиласиз?— деб сўради Мартин, шундай равон жумла тўқиганидан пинҳона севиниб; кейин шу заҳотиёқ унинг тасаввури ишга тушиб кетди-ю, бу меҳмонхонада бўлаётган сұхбатни четдан туриб кузатгандай бўлди, ўзининг аввалги қўпол ва жирканч ҳаётининг юзлаб лавҳалари ҳам кўз олдида тизилиб турарди.

Лекин бу турли-туман манзараларнинг ҳаммаси унинг кўз олдидан бир зумда ўтиб кетди, лекин фикр юритишини тўхтатмади, сұхбатни кесиб қўймади. Мартин ўз хаёли экранида, ҳар бир нарсадан маданият ва яхши одоб ҳиди келиб турган шинамгина бир хонани ва бу хонада китоблар ва суратлар орасида чиройли инглиз тилида сұхбатлашаётган бу зебо ва жонон қиз билан ўзини кўрди. Бу бир текисда тушиб турган нур билан ёритилган манзара экраннинг ўртасини эгаллаган эди. Бу манзара атрофида, экран чеккаларида эса тамомила ўзгача манзаралар пайдо бўлиб, яна кўздан йўқоларди, Мартин томошабин сифатида у манзаралардан хоҳлаганини кўриши мумкин эди. Туманнинг жимирловчи хира нурлари орасини ёриб чиқсан қирмизи ёғду билан ёритилган бу манзаралар унинг кўзи олдида алмашиниб турарди. Кўзига қовоқхонада ўт-

кир виски ичаётган ковбойлар кўриниб кетар, атрофдан беҳаё сўзларни эшитарди, унинг ўзи ҳам пештахта олдида туриб олиб, ичкилик ичар ва энг ашаддий муттаҳам ёки безорилардан қолишмасдан сўкинар ёки улар билан стол атрофида, пилиги тутаб ётган чироқ остида ўтириб олиб, қарта тарқатар, очко санайдиган фишкаларни шиқирлатарди. Кейин у ўзини «Саскеванна» кемасининг бакида белигача ялангоч қиёфада муштларини сиққан ҳолда кўрди — бу ливерпуллик малла йигит билан бўлган машҳур муштлашишга шайланган пайти эди; кейин исёи кўтарилиган булутли тонгда «Жон Рожерс» кемасининг қонга ботган палубасини кўрди, ўлим талвасасида ижиргаланаётган биринчи ёрдамчини, капитан қўлидаги тутуни чиқиб турган револьверни, унинг атрофида тўдаланиб турган матрослар оломонининг ғазабдан тиржайган башараларини, бўралаб сўкинаётган ярадорларни кўрди ва яна бу манзаралардан порлоқ шуъла билан ёритилган сокин ва оромбахш марказий саҳнага қайтди; қайди-ю, яна китоблар ва расмлар қуршовида ўзи билан суҳбатлашиб ўтирган Руфни кўрди; яна каттакон роялни кўрди, бир оздан кейин қиз унга шу роялда куй чалиб беради, ўзининг тўғри тузилган ва тўғри талаффуз этган жумласини эшитди: «Нима сабабдан менинг ёзишга истеъдодим йўқ, деб фараз қиласиз?»

— Чунончи, кишининг темирчиликка қобилияти бор дейлик,— деб кулиб туриб эътиroz билдириди қиз,— шунинг ўзи кифоя қиласидими? Биронта одамнинг олдин шогирд бўлмай туриб, темирчи бўлганини ҳеч эшитмаганман.

— Менга нима маслаҳат берасиз?— деб сўради йигит.— Лекин унутманг, мен ёза олишим мумкинлигини чинданам ҳис қиляпман. Буни изоҳлаб беришим қийин, аммо бу аниқ.

Қиз жавоб қилди:

— Ёзувчи бўлиш-бўлмаслигингиздан қатъи назар, ўқишингиз керак. Қайси соҳани таилассангиз ҳам таҳсил олишингиз муқаррар, шу билан бирга тасодифий эмас, мунтазам таҳсил олишингиз керак. Сиз мактабга кириб ўқишингиз зарур.

Мартин:

— Ахир...— деб гап бошлаган эди, қиз унинг сўзи ни бўлди:

— Ушанда ҳам ёзиши давом эттиришингиз мумкин.

— Давом эттирмай иложим йўқ,— деб қўпол жавоб қилди Мартин.

— Нега ахир?

Қиз нохушлангандай қаради унга: йигитнинг ўз сўзида қаттиқ туриб олиб, қайсалик қилиши унга ёқмаган эди.

— Чунки шусиз ўқиб бўлмайди ҳам. Мен ахир еб-ишишим, кийинишим, китоблар сотиб олишим керак-ку.

— Ҳамиша эсимдан чиқади-я, бу,— деди Руфь кулиб.— Нега тайёр даромад эгаси бўлиб туғилмаган-сиз?

— Мен соғлом ва фаросатли бўлишни афзал кўраман,— деб жавоб қилди йигит,— даромад ўзи келаверди. Мен...— у «сизни хушнуд этиш учун» деб юборищдан ўзини зўрга тутиб қолди,— бирон нарсани деб, олам-жаҳон ишларни дўндириб ташлардим.

— «Дўндириб» деманг!— деди қиз ҳазиломуз, қўрқан кишидек.— Бу жуда хунук сўз.

Мартин уялиб кетди.

— Гапингиз тўғри,— деди у,— илтимос қиласман, ҳамиша гапимни тузатиб туринг.

— Мен... мен жоним билан,— деб Руфь тараддулланиб жавоб қилди.— Сизнинг яхши хислатларингиз жуда кўл, истардимки, шу хислатлар яна ҳам кўпайса.

Мартин шу заҳоти яна қизнинг қўлида бир парча лой бўлди қолди, энди у Руфнинг шу лойдан кўнгли истаган нарсани ясашини астойдил хоҳларди. Руфь ҳам, ундан ўзи орзу қилган эркакни ясаб олишини хоҳларди. Қиз ўрта мактабга кириш имтиҳонлари душанба куни бошланишини айтганди. Мартин шу заҳотиёқ имтиҳон топширгани боришини айтди.

Шундан кейин Руфь рояль олдига ўтириб, анча пайтгача унга музика чалиб, қўшиқ айтиб берди, Мартин эса завқланиб, бу қизнинг қўшиқларини бутун вужуди билан тингловчи, у билан учрашишни зориқиб кутувчи сон-саноқсиз мухлислари нима учун унинг атрофида парвона бўлмаяпти, деб ажабланар, унга иштиёқ тўла кўзлари билан тикилиб ўтиради.

УНИНЧИ БОБ

Шу куни кечқурун Мартин Морзларнида овқатлангани қолиб, Руфни жуда хурсанд қилди. чунки Мартин унинг отасига ёқиб қолган эди. Сұхбат Мартин учун жуда ҳам таниш касб устида — денгизчилик касби устида борди; кейин мистер Морз уни жуда идрокли, бамаъни йигит экан, деб айтди. Мартин дағал сўзлар ва нотўғри ибораларни талаффуз қилишдан ўзини тийишга уринар, шунинг учун ҳам шошмай гапирад. ўз фикрларини яна ҳам яхшироқ ифодаларди. У тахминан, бундан бир йил муқаддам биринчи марта овқатланган пайтидагидан кўра ҳозир ўзини анча эркин тутар, лекин камтарлиги ва бир оз тортиночоқлиги ҳали ҳам бор эди, бу эса, Мартинда содир бўлган ўзгаришларни маъқул кўриб, таажжубланган миссис Морзга жуда ёқсан эди.

— Мартин Руфнинг эътиборига сазовор бўлган би ринчи эркак,— деди у кейин эрига.— Қизимиз доим эркакларга лоқайд қааради. Бундан мен ҳатто ташвишга ҳам туша бошлаган эдим.

Мистер Морз хотинига ажабланиб қаради.

— Бу матрос йигитнинг қизингда аёллик ҳисларини уйғотишини истайсанми?— деб сўради эр.

— Қизимнинг оламдан қари қиз бўлиб ўтиб кетишини истамайман. Агар Мартин Иден туфайли унда умуман, эркакларга қизиқиш уйғонса, жуда яхши бўларди.

— Жуда яхши бўлади!— деб эътироф этди мистер Морз.— Лекин фараз қилайлик, баъзан, азизим, фараз қилишга ҳам тўғри келади. Фараз қилайлик, қизинг эркак зотига умуман эмас, хусусан қизиқиб қолса-чи?

— Бу мумкин эмас,— деди кулиб миссис Морз.— У қизимиздан уч ёш кичик, кейин, бу ҳеч бўлиши мумкин эмас! Емон иш бўлмайди. Менга ишонавер.

Шундай қилиб, Мартин Иденинг вазифаси мутлақо аниқ белгиланган эди. Бу пайт Мартиннинг ўзи ҳам бир гайри оддий фикр устида бош қотира бошлади; бу фикр Артур билан Нормандан чиққан эди. Гап, якшанба куни шаҳар ташқарисига велосипедда сайр қилиш устида бораради; бу сайрга Руфъ ҳам отланаётганини билмагандা, Мартинни бу сайр қизиқтириши амри маҳол эди. У ҳеч қачон велосипед минмаган эди,

модомики, сайрга Руфъ чиқар экан, Мартиннинг ҳам велосипед минишни ўрганиши зарурлигига шубҳа қолмади. Шунинг учун уйига қайтаётиб, йўл-йўлакай магазиндан қирқ долларга велосипед сотиб олди. Бунча пулни у энг машакқатли меҳнат билан бир ойда ҳам тола олмас эди, боз устига, бундай катта харажат унинг ҳамёнини хийлагина қоқлаб қўйган эди. Бироқ у «Ахборот»дан оладиган юз долларига «Ёшлар ҳамроҳи» тўлайдиган тўрт юз йигирма долларни қўшиди-ю, бу пулларнинг ҳеч бўлмаса бир қисмини ўринига сарфлай олганидан ҳатто мамнун ҳам бўлди. У велосипед минишни ўрганишга киришганида шими билан камзуллининг йиртилганидан ҳам хижолат бўлмади. Шу оннинг ўзида у Хиггинботамнинг дўконидан машиначи-га телефон қилиб, ўзига янги костюм буюртирди. Кеийин у кўчадан кириладиган тор зинадан велосипедини ҳужрасига олиб чиқди-да, каравотни девордан сурган эди, хонада фақат ўзи билан велосипедга жой қолди, холос.

У якшанба куни кириш имтиҳонларига тайёрланмоқчи бўлди, лекин марварид овловчилар ҳақидаги ҳикоя эс-ҳушини шу қадар олиб қўйган эдики, миясида алангаланиб турган гўзал лавҳаларни қоғозга туширишга уриниб, куни билан ижод қозонида қовурилди. «Ахборот» бу якшанба ҳам унинг хазина қидиувчилар ҳақидаги ҳикоясини босиб чиқармади, лекин у довдираб қолмади. У ўз хаёли қанотида шу қадар юксаклика парвоз этиб кетган эдики, икки марта овқатга чақиришганда ҳам эшитмади. Шундай қилиб, мистер Хиггинботамнинг одатда, якшанба кунларини нишонлаш учун пиширилган лаззатди таомидан татиб кўриш Мартинга насиб бўлмади. Бундай таомлар мистер Хиггинботам учун, унинг баҳтли ҳаёт кечираётганидан дарак берувчи далиллй ашё эди, шунинг учун ҳам бундай овқат пайтида у америкача турмуш тарзининг бамаънилиги ва унинг одамларга бераётган бой имкониятлари ҳақида, чунончи, уни сабзавот дўконининг гумаштаси лавозимидан савдо корхонасининг хўжайини мартабасига кўтарган имконият ҳақида, бу сўзга у алоҳида ургу бериб гапиради, ўта бачканга сўзлар билан валдирагани валдираган эди.

Душанба куни эрталаб Мартин Иден марварид овловчилар ҳақида ёзиб тугата олмаган очеркига маъюс

назар ташлаб, Окленд мактабига жўнаб кетди. У имтиҳон натижаларини билгани бир неча кундан кейин борганида, унга грамматикадан бошқа ҳамма фанлардан йиқилғанлигини айтдилар.

— Грамматикани жуда яхши биларканисиз,— деди профессор Хилтон, унга қалин шишали кўзойнаги орқали тикилиб қарабкан,— лекин бошқа фанлардан ҳеч нима билмайсиз, мутлақо ҳеч нима билмайсиз, Қўшма Штатлар тарихидан берган жавобларингиз эса — даҳшат, ҳа, даҳшат, бошқа сўз билан таърифлаб бўлмайди. Мен сизга маслаҳат тариқасида...

Профессор Хилтон жим қолди ва Мартинга гўё ўз пробиркаларидан бирига қараётгандай совуқ ва лоқайд назар ташлади. У мактабда физика ўқитар, оиласи катта, аммо маоши оз эди, илми эса худди тўти қуш сингари ёдлаб олинган нарсалардан нари ўтмасди.

— Шундай денг, сэр,— деди Мартин итоаткорона оҳангда ва бу профессор Хилтон ўрнида кутубхонанинг маълумот бўлимидаги кутубхоначи бўлмаганидан афсусланди.

— Мен сизга яна икки йил бошланғич мактабда ўқишингизни маслаҳат берардим. Хайр, омон бўлинг!

Мартин бу муваффақиятсизликка учча парво қилмади, лекин профессор Хилтоннинг айтганларини Руфга айтиб берганида, қизнинг қанчалик хафа бўлганини кўриб, таажжуб қила бошлади. Руфнинг хафа бўлгани шундай аниқ сезилиб туардикни, буни кўриб, имтиҳондан йиқилганидан ўзи ҳам афсуслана бошлади — ўзи учун эмас, қиз учун афсусланди.

— Мана, кўрдимгизми,— деди қиз,— мен ҳақ чиқдим. Сиз баъзи студентлардан ҳам анча кўп биласиз, аммо имтиҳонда йиқиласиз. Чунки сиз мунтазам равишда эмас, тартибсиз ўқигансиз. Сиз мунтазам шуруланишингиз керак, лекин яхши муаллимсиз бунга эришиб бўлмайди. Билимни чуқур ўрганиш керак. Профессор Хилтон ҳақ, агар мен сизнинг ўрнигизда бўлсан, кечки бошланғич мактабга ўқишига кирган бўлардим. Сиз бутун курсни бир ярим йилда тугаллаб, ярим йил вақтингизни тежаб қоласиз. Бундан ташқари кундузи вақтингиз бўш бўлади, сиз ёзиш билан шуғулланишингиз ёки қалам тебратиш билан кун кўра олмасиз, бошқа бирон иш билан шуғулланишингиз мумкин.

•Ахир, кундузи ишласам, кечқурунлари мактабда ўқисам, унда сиз билан қачон учрашаман?• Мартиннинг хаёлига келган биринчи фикр шу эди, лекин бу гапни айтишга қўрқди. Бунинг ўрнига у шундай деди:

— Кечки мактабга қатнаб ўқиш — гўдак болаларнинг иши. Агар ундан фойда чиқишини билсан, қараб ўтирмасдим албатта. Лекин фойда чиқмаса керак, деб ўйлайман. Ҳамма фанин ўзим, мактаб муаллимлари ўқитгандан ҳам тезроқ ўзлаштириб олишим мумкин. Мактабга қатнаш — бекорга вақт ўтказиш бўларди (Мартин қиз ҳақида, ўзининг унга мусассар бўлиши ҳақида ўйларди), менинг эса бекорчи вақтим йўқ!

— Лекин ҳали сиз жуда кўп ишлар қилишингиз керак-ку.

Қиз унга меҳрибонлик билан қараб қўйди, Мартин унга эътиroz билдиргани учун ичидаги ўзини ҳайвон деб койиди.

— Физика, химияни ўрганиш учун лаборатория керак бўлади,— деди қиз.— Алгебра, геометрияни ҳеч қачон мустақил ўргана олмайсиз. Сизга раҳбар, тажрибали мутахассис муаллимлар керак.

Мартин қандай қилиб яхшироқ жавоб беришни ўйлаб, бир дақиқача сукутга толди.

— Мени мақтаняпти деб ўйламанг,— деди у,— гап асло бунда эмас. Лекин ҳамма нарсани осонгина ўргана олишим мумкинлигини сезяпман. Мен ўзим ҳамма нарсани ўрганишим мумкин. Урдак сувга интилгани сингари мен ҳам илмга интиламан. Грамматикани қандай ўзлаштирганимни ўзингиз кўрдингиз. Мен яна жуда кўп нарсаларни ўргандим, ӯлар шунчалик кўпки, сиз хаёлингизга ҳам келтира олмайсиз... Аммо мен эндигина киришяпман. Менга ҳали...— у бир он тутилиб қолиб, сўнг дангал гапирди: энерция етишмайди. Мен ахир эндигина сафга тура бошладим-ку.

— Сафга тура бошладим деганингиз, нима деганингиз?— деб унинг сўзини бўлди қиз.

— Яъни нарсаларнинг фарқига бора бошладим, демокчиман,— деди Мартин.

— Бу жумлада ҳеч қандай маъно йўқ,— деди яна Руфь.

Шунда Мартин ўзгача ибора билан гапирмоқчи бўлди:

— Мен ўз йўналишимни энди тушуняпман.

Бу сафар қиз унга раҳми келганидан индамади. Мартин эса гапида давом этди:

— Менинг тасаввуримда фан, денгиз хариталари сақланадиган штурман ҳужрасига ўхшайди. Кутубхонага борганимда ҳамиша шуни ўйлайман. Муаллимнинг вазифаси талабага ҳамма харитани бир бошдан ўргатиб чиқишидан иборат. Вассалом. У бамисоли йўл кўрсатувчи. Аммо ўзи ҳеч нимани ўйлаб чиқара олмайди. У ҳеч қандай янгилик яратмайди. Харитада ҳамма нарса мавжуд, муаллим янги талабанинг адашиб қолмаслиги учун, унга фақат қаерда нима турганини кўрсатиб берниши керак. Мен адашмайман. Мен жойларни танийман. Шу билан бирга қандай иш қилишимни ҳам тушунаман албатта. Яна бирон сўзни нотўғри айтдимми?

— «Қандай» эмас, «нима», — деди Руфь.

— Тўғри, нима қилишимни тушунаман, — деб такрорлади Мартин қиздан миннатдор бўлиб. — Нимани гапира ётувдим? Ҳа, денгиз хариталарини. Хуллас гапшуки, багзи одамларга...

— Баъзи, — деб тузатди Руфь яна.

— Баъзи одамларга йўл кўрсатувчи керак бўлади. Бу тўғри. Мен эса, ўшаларсиз ўзим йўл топа оламан, деб ўйлайман. Мен бу хариталар олдида жуда кўп ўралашиб юрдим, шунинг учун, уларнинг қайси слари менга керагу, қайси соҳилларни тадқиқ этишим лозимлигини ҳам биламан. Ёлғиз ўзим буларнинг ҳаммасини тезроқ текшириб чиқаман. Денгиз флотининг тезлиги доим энг секин юрар кеманинг тезлиги билан ўлчаниди. Мактабда ҳам худди мана шу аҳвол. Муаллимлар қолоқ талабаларга қараб дарс ўтишлари керак, лекин мен ёлғиз ўзим илдамроқ юришим мумкин.

Руфь аллақаерда ўқиган жумлани айнан такрорлади:

— •Ёлғиз сайёҳ ҳаммадан ўзиб кетади•.

Мартин бунга жавобан:

«Лекин мен ёлғиз эмас, сиз билан сафар қилишни истардим», деб юборишига сал қолди. Кўзига, қуёш нурига гарқ бўлган юлдузлар тўла бепоён фазода ўзи Руфь билан қўл ушлашиб парвоз қилиб кетаётгани кўринниб кетди; қизнинг сарғиш олтин ранг соchlари шамолда ҳилпираб унинг ёноқларини қитиқларди. Шу пайт у ўзининг сўзга нақадар камбағал эканлигини

сезди. Барҳақ эгам! Қани энди буларнинг ҳаммасини Руфга шундай сўзлаб берсаки, у ҳам ҳозир Мартин кўриб турган манзарани кўролса! Кутилмаганда, Мартин ўз тафаккур кўзгусида намоён бўлган бу манзараларни Руфга эҳтирос-ла тасвирлаб бергиси келди, бу истак, мисоли аламли дард сингари, унинг қалбини ўртаб юборди. Бирдан у ҳамма нарсага тушуниди. Сирнинг қалити бу ёқда экан. Буюк санъаткорлар, шоирлар ва адиблар айнан шундай қилишади-ку! Уларнинг улуғлиги ҳам шунда. Улар ўзлари кўраётган, ўйлаётган ва ҳис қилаётган ҳамма нарсани сўз билан ифодалай оладилар. Офтобда мудраб ётган ит кўпинча уйқусираб ғингшийди, акиллайди, лекин у нима сабабдан ғингшигани ва акиллаганини изоҳлаб беролмайди. Мартин ҳам бамисоли қуёшнинг тигида ухлаб қолған ит, у ҳам ажойиб ва гаройиб тушлар кўради-ю, аммо тушини Руфга сўзлаб беришга ожиз. Энди ухлашни бас қилиш керак. То кўзлари очилмагунча ва тили қалимага келмагунча, кўрган тушларининг гаройиб ҳазиналарини Руфъ билан баҳам кўрмагунча у тинмай ўқийди ва ишлайди. Уз фикрларини ифода этиш сирларини биладиган, сўзларни ўзларига қулдек итоат эттира оладиган, ҳосил алоҳида рақамларнинг оддий йигиндисидан тамомила бошқа бўлганидек, сўзларни бир-бирига қўшиб, мутлақо янгича маъно берувчи жумлалар тўқийдиган одамлар бор-ку ахир. У ўзини изтиробга солиб юрган сир масканига бир зумга кириб чиққанини ўйлаб, жуда таъсиrlаниб кетди ва яна кўз олдида қуёшу юлдузлар нури тўла олам чараклаб кетди. Ниҳоят, у орага чўккан сукутдан ҳайратланиб, ҳушига келди-ю, ўзига шўх табассум билан тикилиб ўтирган Руфга кўзи тушди.

— Мен кўзим очиқ ҳолича туш кўрдим,— деди Мартин ва шу сўзларни айтаркан, юраги қаттиқ ура бошлади.

Бундай сўзларни у қаердан топди? Нима сабабдан сукутга чўмганини бу сўзлар тўгри ифодалаб берган эди. Бу мўъжиза эди. У ҳеч қачон гўзал фикрларни бу ҳадар гўзал ифодаламаган эди. Лекин у ҳеч қачон бунга уриниб ҳам кўрмаган эди-да. Ҳа, бўлмасам-чи. Энди ҳаммаси равшан. У уриниб кўрмаган. Суинберн. Теннисон, Киплинг ва бошқа буюк шоирлар уриниб кўришган, шунинг учун ҳам улар чиқара олган. Эси-

га ўзининг «Марварид овловчилар»и тушди. У ахир дилидаги гўзалликни ҳеч қачон сўз билан ифодалашга уринмаган эди-да. Агар у шундай қилганида ҳикоя тамомила бошқача бўлиб чиқарди. Қанчадан-қанча гўзал нарсаларни тасвирлашим мумкин эди, деб ўйлаганда, у даҳшатга тушди; хаёл эса уни яна опқочиб кетди, шу чоқ бирдан, мени ҳаяжонга солган жамики гўзалликни шеърий мисралар воситаси-ла, буюк шонрлар сингари янгроқ, олижаноб шеърлар воситаси-ла ифодаласам бўлмасмикин, деб ўйлаб қолди. Ҳеч бўлмаса, ўзининг Руфга бўлган муҳаббатини, бу муҳаббатнинг сирли жозибасини ва юксак маънавийлигини тасвирлаши керак. Нима учун шонрлар қилган ишни у қилиши мумкин эмас? Улар муҳаббат ҳақида куйлайдилар. У ҳам куйлайди. Арвоҳ урсин!..

Бу сўзлар унинг қулоги остида момақалдироқ садосидек гумбурлаб кетди. У хаёлга берилиб кетиб, бу сўзларни овоз чиқариб айтиб юборган эди. Юзига қон қуйилиб, офтобда қорайган бадани тирноқларининг учигача чўғдек қизариб кетди.

— Мен... мен, ўтинаман, афв этинг мени,— деб пи-чиrlади йигит,— хаёлга берилиб кетибман...

— Сиз худди: «Мен ибодат қиляпман», дегандек оҳангда талаффуз этдингиз,— деб қатъий равишда ҳазил қилмоқчи бўлди қиз, лекин вужуди қалтираб кетган эди.

Руфъ умрида биринчи марта ўзига таниш бўлган одамнинг оғзидан чакки сўз чиққанини эшитган эди, қулогига хунук эшитилгани, ахлоқ туйғусини таҳқирлагани учунгина у ҳаяжонга тушмади, балки эҳтиётлаб парвариш қилинаётган иффат чаманига тўсатдан кучли шамол ёпирилиб келгани уни чўчитиб юборди.

Лекин шунга қарамай, у Мартиннинг гуноҳидан кечди, кечди-ю, ўз муруватидан ўзи ҳайрон қолди. Негадир, унинг гуноҳини кечириш қийин эмас эди. Ҳаёт бошқаларга берган кўп нарсаларни бу йигитга бермади, лекин Мартин бой берган нарсаларни қўлга киритишга уринар ва ҳозирданоқ кўпгина натижаларга эришган эди. Ўзининг муруватли бўлиши боисини яна ҳам соддароқ изоҳловчи бошқа сабаблар ҳам борлиги қизнинг хаёлига ҳам келмасди. У Мартинга жуда ҳам меҳрибон эди-ю, аммо буни ўзи пайқамасди. Пайқай олмас эди ҳам. У ишқ нималигини хиёлгина бўл-

са ҳам билмай, йигирма тўрт йил хотиржам яшади, ўз туйғуларини таҳлил қила билмаган ва шу чоққача ишқ оташида ёнмаган бу қиз, ҳозир шу ишқ алангасида исинаётганини тушунмасди.

У Н БИРИНЧИ БОБ

Мартин яна ўзининг «Марварид овловчилар»ини ёзишга киришди, агар шеър ёзиш истаги унинг кўнглига ғулу солмагандан, эҳтимолки, очеркини ҳам тезроқ ёзиб битирган бўлармиди. У ёзган шеърлар ишқий шеърлар бўлиб, ҳаммаси Руфдан илҳомланиб ёзилган эди. Бироқ у битта ҳам шеърни ёзиб тугата олмади. Бу қадар қисқа вақт ичида шеъриятдек юксак санъатни эгаллаб бўлмас экан. Шеърнинг оҳанги, вазни, умуми тузилишининг ўзи ҳам хийлагина мураккаб, аммо булардан бошқа, шеърият санъатида яна аллақандай кўзга илинмайдиган бир хусусият ҳам борки, бу хусусиятни Мартин буюк шоирларнинг шеърларида учратгану аммо ўзи ёзган шеърларга ҳеч кирита олмага эди. Бу, шеърият рухи эди. Мартин уни ҳеч ўзлаштира олмаётган эди. У Мартиннинг кўзига қандайдир шульадек, боши узра парвона бўлувчи аллақандай ранго ранг тутундек бўлиб кўринарди-ю, қўлинин узатгани доим ҳар томонга тўзиб кетарди. Мартин жуда нарборса, ўша тутуннинг бирон парчасини қўлга илинтиришга мұяссар бўлиб, алоҳида нафис мисралар яратарди; у мисралар йигитнинг миясида худди мусиқий оҳангдек жарангларди ёки кўз олдидан тиник бир шарпа янглиғ ғув этиб ўтиб кетарди. Бу ҳол Мартинни қаттиқ изтиробга соларди. Тил учидаги турган энг ажойиб туйғулар ҳам қоғозга ёзилганда, энг оддий, насриний жумлалар бўлиб қоларди. Мартин ўз шеърларини ўзича овоз чиқариб ўқий бошлади. Бу шеърларда вазн бор, қофия ва ритм ҳам бир қадар муваффақиятли чиқаётган эди, аммо уларда на жўшқин ҳарорат, на чинакам илҳом мавжуд эди. Бунинг сабабини у ҳеч тушуна олмас ва баъзан умидсизликка тушиб, яна очеркига қайтарди... Наср бир қадар итоаткор соҳа эди.

Мартин марварид овловчилар ҳақидаги очеркидан кейин, денизчининг касби, тошбақа ови, шимолий шарқдан эсувчи қуруқ тропик шамол ҳақида яна бир

нече очерк ёзди. Сўнг у кичикроқ бир сюжетли ҳикоя ёзиб, ўз кучини синамоқчи бўлди-ю, бу ишга берилиб кетиб, бир эмас, олтида ҳикоя ёзиб ташлади-да, уларни турли журналларга юборди. Унинг кутубхонага борган ёки Руфнинг ҳузурида бўлган вақти мустасно қилинса, эрталабдан кечгача, ҳаттоки, ярим кечагача астойдил берилиб, самарали ишларди. Шу кунларда Мартин ниҳоят даражада бахтиёр эди, унинг ҳаёти бекаму кўст ва гўзал эди, ижод париси ҳеч қачон ундан юз ўғирмасди. Илгари у фақат худоларгагина хос нарса деб ҳисоблаб юрган яратувчилик қувончига энди ўзи ҳам мушарраф бўлган эди. Унинг атрофидаги ҳамма нарсалар — ириган сабзавот ва мағзуванинг бадбўй ҳиди, опасининг бақ-бақалоқ гавдаси ва мистер Хиггинботамнинг писмиқ башараси — буларнинг ҳаммаси аллақандай тушга ўхшарди. Чинакам дунё фақат унинг миясида мавжуд эди, у ёзган ҳикоялар эса шу дунёдан намуналар эди.

Кунлар жуда ҳам қисқа туюларди, чунки Мартин жуда кўп нарсани билгиси келарди. У уйқу вақтини беш соатга туширди ва буни етарли деб топди. У ҳатто тўрт ярим соат ухлашга ҳам уриниб кўрди, аммо ионлож беш соатли муддатга қайтишга мажбур бўлди. Қолган ҳамма вақтини шавқ-завқ билан севимли машгулотига бағишлиди, у дарсликларни ўқиш учун истар-истамас асар ёзишдан тўхтар, сўнг кутубхонага бориш учун дарсликларни четга суриб қўяр, кутубхонада эса, минг афсус билан илм-фанинг штурманлик рубкасини тарк айлар, ёки ёзувчилар қандайдир йўлини қилиб, ўз асарларини бостирган журналларни ўқишдан бошини кўтаради. Мартин Руфнинг ҳузурида бўлиб, ҳар сафар ўрнидан туриб жўнаб кетмоқчи бўлганда, уни ўз юрагидан юлиб олиб ташлашга мажбур бўларди; уйдан чиққач эса, тезроқ китоблари олдига етиб бориш учун зимиston кўчалардан шоша-пиша чопиб кетарди. Лекин алгебра ва физика дарсликларини ёпиш, қаламни бир чеккага суриб қўйиб, ҳоргин кўзларини юмишга жазм қилиш ҳаммадан ҳам мушкул эди. Шу қисқа муддат ичидаги ҳам ҳаёт қучоғидан ўзини четда ҳис қилиш Мартин учун ниҳоятда мушкул туюлар, фақат беш соатдан сўнг будильник мени яна уйғотади, деган фикр билан у ўзига тасалли берарди. У фақат беш соат йўқотади, сўнг қу-

лоқни кар қилувчи қўнғироқ садоси уни самарасиз гафлат қучогидан тортиб олади-ю, ихтиёрида яна ўн тўқиз соатлик иш вақти бўлади.

Бу орада вақт ўтиб борарди. Мартиннинг пуллари тугай деб қолди, аммо гонорардан ҳамон дарак йўқ эди. «Ешлар ҳамроҳи»га юборган қўл ёзмасини у бир ойдан кейин қайтиб олди. Рад жавоби шундай назокат билан ёзилган эдики, Мартин ўзида ҳатто ноширга нисбатан ҳусн-таважжуҳ туйгусини ҳис қилди. Лекин «Сан-Франциско ахбороти» бошқача муомала қилди. Мартин икки ҳафта кутгач, журналга хат ёзди: бир ҳафтадан кейин яна ёзди. Ҳадеганда жавоб келавермаганидан кейин муҳаррир билан шахсан суҳбатлашгани ўзи редакцияга борди. Бироқ эшикда соқчилик қилиб турган махлуқ — малла соч йигит олий зотнинг муборак чеҳраларини мушоҳада қилиш учун Мартинни ичкари қўймади. Беш ҳафта деганда, қўл ёзма ҳеч қандай изоҳсиз почта орқали қайтариб юборилди. На рад жавоби, на тушунтириш мактуби бор эди. Шунингдек, орадан кўп ўтмай, Сан-Францисконинг йирик газеталарига юборган бошқа қўл ёзмалари ҳам қайтиб келди. Шундан кейин Мартин асарларини Шарқий штатларининг журналларига юборди, лекин ҳаш-паш дегунча қўл ёзмалари у ерлардан ҳам қайтиб келди, лекин ҳар бир қўл ёзмага, асарларингизни босишнинг имкони йўқ, деган маънода машинкада босилган хабар илова қилиб юбориларди.

Ҳикояларнинг қисмати ҳам худди шундай бўлди. Мартин ҳикояларини қайта-қайта ўқиб чиқди, улар ўзига шундай ёқдики, нима сабабдан журналлар уларни қатъян рад қилишларига ҳеч тушуна олмади; у газеталардан бирида, юбориладиган қўл ёзмалар албатта машинкада босилган бўлиши шарт, деган гапни ўқиди-ю, ҳамма гапга тушунди. Масала равshan. Муҳаррирлар, шубҳасиз, ниҳоят даражада банд бўлсалар керагу, ўқилиши қийин қўл ёзмаларни кўздан кечиришга вақт топа олмасалар керак. Мартин ижарага ёзув машинкаси олиб, кун бўйи унда ёзишни машқ қилди. Энди у ҳар куни кечқурун, кундузи ёзганларини машинкада кўчирарди, бундан ташқари, у аввал ёзган ҳамма асарларини аста-секин машинкада кўчириб чиқа бошлади. Лекин машинкада босилган қўл ёзмалар ҳам қайтиб кела бошлагандан кейин, Мартин-

нинг таажжуби ошди. Унинг чеҳрасида ўжарлик ифодаси пайдо бўлди, ияги аламзадаликдан олдинга туриб чиқди, лекин шунда ҳам у қатъият билан қўл ёзмаларини ҳамон янги-янги адресларга юбораверди.

Нихоят, унинг миясига, ўз асарларим тўғрисида ўзим мулоҳаза юргизишм жуда қийин, деган фикр келди. У Гертруданинг фикрини билмоқчи бўлди-да, унга ҳикояларидан баъзиларини ўқиб берди. Опасининг кўзлари чақнаб кетиб, Мартинга гуурур билан қараб деди:

— Ие, ажойиб нарсалар ёзгансан-ку!

— Ҳа, ҳа,— сабрсизлик билан опасининг сўзини бўлди Мартин.— Очигини айт, сенга ёқдими?

— Вой, худойим-ей,— деди опаси.— Нимага энди ёқмас экан. Менга шунақаям таъсир қилдики, асти қўявер!

Лекин ҳикоясининг ҳамма ерлари ҳам опасига тушунарли бўлмаганини Мартин сезаётган эди. Опасининг очиқ чеҳрасида ҳайронлик аломати бор эди. Мартин кутарди.

— Менга айт-чи, Март,— узоқ сукутдан сўнг деди опаси,— уларнинг иши нима билан тугади? Аnavи маҳмадона йигит бору... нима бўлди, қизга уйландими?

Ҳикоянинг нима билан тугаши Мартинга сюжетнинг ривожидан очиқ-оидин кўриниб турарди. Мартин буни опасига тушунтириб бергандан кейин, опаси:

— Э, бунақа дегин,— деди,— нимага энди тўппатўгри шундай деб ёза қолмадинг?

Мартин опасига ўнтача ҳикоя ўқиб бергандан кейин тушундики, унга охири бахайр бўлган ҳикоялар ёқаркан.

— Яхши ҳикоя, нимасини айтасан,— деди опаси кир тогора устида қаддини ростлаб ва хўрсишиб туриб, қайноқ сувда ҳалимдай юмшаб, қип-қизариб кетган қўли билан пешанасини артаркан,— факат жудаям юрагим эзилиб кетди. Йиглаб юборай дедим. Шундоқ ҳам ҳамма ёғимиз кишини ғамнок қиласиган нарсалар билан тўлиб ётибди. Хайрли нарсалар тўғрисида эшитсан, ўзимнинг ҳам дилим ёришиб кетади. Улар турмуш қуришганда эди, яхши бўларди... Мендан хафа бўлмаяпсанми, Март?— деб сўради у хавотирланаб.— Балки менга шундай туюлгандир, негаки, мен

жуда ҳам чарчаганман. Бўлмаса, ҳикоянг жуда ажойиб, бирам ажойибки. Қайси журналга жойлаштиримоқчисан уни?

— Бу бошқа масала,— деб жилмайиб қўйди Мартин.

— Мабодо жойлаштиресанг, қанча пул олардинг?

— Ҳар ҳолда, камида юз доллар олсам керак.

— Ўҳ-ҳў, ростдан ҳам жойлаштира қолсанг яхши бўларди.

— Пули чакки эмас-а?— кейин Мартин ғурур билан илова қилди:— Шуни билки, буни мен икки кунда ёзиб ташладим. Кунига әллик доллардан тушади!

Мартин ўз ҳикояларини Руфга ўқиб бергиси келиб турарди-ю, лекин юраги бетламасди. У то бирон асари матбуотда босилиб чиқмагунча сабр қилмоқчи бўлди, ўшандা Руфъ, ҳеч бўлмаса, Мартиннинг тиришқоқлигига қойил қолади-ку. Бу орада у ўқишни ҳам давом эттираверди. Ҳеч бир саргузашт, илм-фанинг тадқиқ этилмаган бу чангалзорларига қилинган саёҳатдек қизиқарли туюлмаган әди унга. У физика ва химиядан дарсликлар сотиб олди. Алгебра билан бир қаторда физика қонуиларини, уларнинг исботларини ўрганди. Тажрибий қисмларини эса гойибона инобатга олишга тўғри келарди, лекин унинг кучли тасаввuri ҳар қандай кимёвий реакцияларни ҳам яққол тасаввур қилишга имкон берарди, оқибат, уларни тажриба тепасида турган студентлардан ҳам яхшироқ тушунарди. Мартин дарслик саҳифалари орқали тадрижий равишда табнат ва дунё сирларини англай бошлади. Илгари у дунёни мавжуд бир муҳит деб биларди, энди эса, унинг тузилишини, қувват ва модданинг бир-бирига таъсири ва табиатини тушуна бошлади. Унинг ақли кўпдан таниш бўлган нарсаларни энди аста-секин изоҳлайдиган бўлди. Ричаглар ва блокларни кўрган заҳоти, денгиз сафари вақтида иши тушган чигирлар ва кўтариш кранларини эслади. Кемаларнинг очиқ денгизда йўлдан адашмаслигига имкон берувчи навигация назарияси бир зумда унга энг содда ва кундай равшан бўлиб қолди; у бўронлар, ёмғирлар, денгиз сувиининг қалқиб кўтарилиши сирларини билди, ҳатто-ки қуруқ тропик шамолнинг пайдо бўлиш сабабини ҳам ўрганди ва шимоли-шарқдан эсувчи тропик шамол ҳақидаги очеркимни ёзишда шошқалоқлик қилмадиммикин, деган мулоҳазага ҳам борди. Ҳар ҳолда,

у, очеркни энди ёзса, дурустроқ чиқишини ҳис қила бошлади. Бир кун у Артур билан университетга борди ва нафасини ичига ютиб, лабораторияда олиб борилаётган тажрибаларни камоли эҳтиром билан кузатди, физика профессорининг лекциясини тинглади.

Лекин у адабиёт машғулотларини ҳам бир четга йиғишириб қўймади. Унинг қалами остидан очерк ва ҳикоялар турна қатор тизилишиб чиқиб келарди, бунинг устига у яна, журналларда босилаётган шеърларга ўхшаш оддийгина шеърлар ҳам ёзишга вакт топарди; кейин у бирдан, қуюшқондан чиқиб кетиб, икки ҳафта ичидаги оқ шеър билан бир трагедия ёзиб ташлади, лекин бу асарни беш-олти ношир ўша заҳоти чиқитга чиқариб, Мартинни таажжублантириб қўйди. Бир куни у Гэнлининг асарларини муккасидан тушиб ўқиб чиқди-ю, «Касалхона каравотида ёзилгани достонлар»га ўхшатиб, дengiz ҳақида бир туркум шеър ёзди. Бу орзулар билан тўлиб-тошган, жанговар руҳдаги порлоқ ва таъсирчан оддий шеърлар эди. Мартин бу шеърларига «Денгиз қўшиқлари» деб ном қўйди, бу тўпламини у шу пайтгача ёзган асарлари ичидаги энг яхшиси деб топди. Тўпламда ўттиста шеър бор эди; у бир ой мобайнида, ҳар куни кечқурун биттадан шеър ёзган эди, кун бўйи проза билан шуғулланарди. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Мартиннинг бир кунда ёзган проза асарини ёзиш учун ҳар қандай манман деган машҳур адаб ҳам, камида бир ҳафта вакт сарфлаган бўларди. Лекин Мартин учун бу иш ҳеч гап эмасди. У ҳатто буни иш деб ҳам ҳисобламасди. Щунчаки, у энди тилга кирган эди-ю, жуда кўп йиллардан бери қалбида товуш чиқармай ётган нафосат ҳақидаги жамики орзу ва фикрлари энди ҳар қандай ғовларни бузиб, қудратли ва янгроқ оқим сингари сиртга отилиб чиқа бошлаган эди.

Мартин ўзининг «Денгиз қўшиқлари»ни ҳеч кимга кўрсатмади ҳам, ҳеч қаёққа юбормади ҳам. Унинг муҳаррирларга ишончи қолмаган эди. Аммо бу сафар у ўз асарини муҳаррирларга ишончи қолмаганидан олиб қолгани йўқ. Тўпламидаги шеърларнинг нағислиги уни қувонтирас ва қувончини у ёлғиз Руфъ билан баҳам кўришни истарди; Мартин, ўз асарини Руфга ўқиб беришга журъат эта оладиган баҳтли онлар ахир бир кун келади, деб умид қиларди. Унгача бу шеърла-

рини сақлаб қўйишга аҳд қилди, айни вақтда, уларни қайта-қайта ўқийвериб, ахийри ёд олди.

У уйғоқ вақтида ҳар бир дақиқани бекор ўтказмасди, ҳаттоти ухлаб ётганида ҳам мияси ишларди; унинг онги беш соатлик мажбурий фаолиятсизликка қарши норозилик билдириб, кун бўйи ўйлаган, бошидан кечирган ҳар бир нарсага ёпишиб, ақл бовар қилмайдиган, маъносиз хаёлларни вужудга келтиради. Шунга кўра у, ҳеч қачон дам олмас, унинг ўрнида жисман ожизроқ ва руҳан носогроқ одам бўлганида, аллақачон кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олган бўларди. У Руфь билан тобора камроқ учрашадиган бўлиб қолди; имтиҳонлар бошланадиган июнь ойи яқинлашиб қолган эди, Руфь шу имтиҳондан ўтса, университет дипломини оларди. Санъат фанлари бакалаври! Мартин шу даражка ҳақида ўйлаганида, Руфь жуда юксак фазога парвоз қилиб кетаётгандай ва Мартин унга ҳеч қачон ета олмайдигандай бўлиб туяларди.

Ҳарқалай, Руфь ҳафтада бир кунини Мартинга бағишлиар, шу куни, одатда, Морзларникида овқатлангани қолар, овқатдан кейин эса музика эшитарди. Бу кунлар унинг учун мисоли байрам эди. Морзлар уйида ҳукм сурган муҳит Мартин яшаб турган муҳитга мутлақо ўхшамасди, Руфнинг ўзига яқинлигидан шу қадар илҳомланардики, ҳар гал уйига қайтаётib, нима қилиб бўлса ҳам, шу даражага мұяссар бўлмай қўймайман, деб хаёлан онт ичарди. Ижодга иштиёқи ва юрагини орзиқтирган нафосатта ташналиги битмас-туғанмаслигига қарамай, у биринчи галда ёлгиз Руфни деб меҳнат қилаётган эди. У биринчи галда ошиқ эди ва қолган ҳамма нарсани шу ишқига тобе қилиб қўйган эди. Ишқ-муҳабbat орзуси унинг учун илм олиш орзусидан муҳимроқ эди. Дунё аллақандай сирли қонунларга тобе бўлган молекула ва атомлардан ташкил тоягани учун жозибали бўлиб кўринмасди, балки Руфь яшаётганилиги учун олам жозибали эди. Руфь — мўъжиза эди, аммо бу мўъжиза илгари ҳеч қачон Мартиннинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Лекин Мартин ўз ораларидаги масофани ўйлаганда, доим маъюсланаарди. Руфь ундан ниҳоят даражада йироқда, шунинг учун ҳам у қанча кўп ўйлагани билан қизга яқинлашиш иложини топа олмас эди. Ўз синfiga мансуб хотин-қизларга Мартин ҳамма вақт

хуш ёқарди. Лекин уларнинг биронтасини ҳам у севмаган эди. Руфни эса севиб қолди. Масала Руфнинг бошқа синф намояндаси эканлигига эмасди. Мартиннинг муҳаббати Руфни ҳар қандай олий синфлардан ҳам юксакка олиб чиқиб қўйган эди. Қиз бошқа ҳамма қизлардан тамомила фарқ қиласидиган шундай бир гайри оддий хилқат эдики, Мартин унга ўз муҳаббатини қандай изҳор этишни ҳам билмас эди. Тўғри, энди у кўп нарсани билиб, чиройли гапиришни ўргангандан кейин, қиз гўё унга яқинлашгандай бўлди, уларнинг тили, сухбат мавзулари, дидлари ва завқлари ҳамоҳанг бўлиб қолди, аммо муҳаббатга бўлган ташнилигини бу билан қондириб бўлмасди. Ошиқи беқарор бўлган Мартиннинг тасаввuri қизни шу қадар муқаддас, шу қадар илоҳий, бегубор малак даражасига олиб чиқиб қўйган эдики, жисмоний яқинлашиш ҳақидаги ҳар қандай фикрни ҳам рад этарди. Мартиннинг зўр эҳтирос билан истаган нарсасини унинг муҳаббати тортиб олган эди.

Нихоят, кунлардан бир кун уларни ажратиб турган жарлик устига бир зумгина кўприк ташланди, шу зумдан бошлаб, бу тубсиз жардан ўтиш мумкинга ўхшаб қолди. Улар йирик-йирик қорайган олча еб ўтирадилар, олчанинг шираси нордон мусалласни эслатарди. Кейин қиз Мартинга «Малика»ни ўқий бошлаганида, у қизнинг дудоқларида олча шираси изларини кўриб қолди. Бир он қиз маъбудага ўхшамай қолди. У тан ва жондан бунёд бўлган бир хилқатга айланди; унинг жисми ҳам Мартиннинг жисми ва бошқа ҳар қандай одамнинг жисми сингари битта ҳаёт қонунига итоат этарди. Қизнинг дудоқлари ҳам Мартинники сингари тан ва жондан иборат эди, олча шираси ҳам унинг дудоқларида худди Мартиннинг лабидаги сингари из қолдирганди. Модомики, қизнинг дудоқлари шундай экан, унинг бутун вужуди ҳам худди шундай эди. У аёл эди — бошқа жамики аёлларга ўхшаш аёл киши эди. Бу фикр Мартинни гўё момақалдироқ сингари гангитиб қўйди. Унинг учун бу чинакам бир кашфиёт эди. Гўё у ўзини осмондан қуёш йиқилиб тушаётганини ёки муртадларнинг тангри-таолога шак келтиришини кўргандек ҳис қилди.

Мартин бу кашфиётнинг маъносига тамомила тушуниб олганидан кейин, сийнасидаги юраги, асло ос-

мони фалакдан учиб тушган малакнинг эмас, балки дудоқларига олча шираси юқсан оддий аёл бўлмиш бу қизнинг муҳаббатини қозонишга даъват этиб, қаттиқ-қаттиқ тепа бошлади. Бу журъатли фикрдан у сесканиб кетди, аммо ақл садоси ва қалб садоси ғолибият қўшигини жўр бўлиб куйлаб, унинг ҳақ эканлигини таъкидларди. Руфь Мартиннинг кайфиятида тўсатдан юз берган бу ўзгаришни пайқади шекилли, бирдан ўқиши тўхтатиб, унга қаради ва табассум қилди. Мартин қизнинг мовий кўзларидан тортиб, олча ширасининг изи қолган дудоқларигача кўздан кечирди; шу жажжигина дод Мартиннинг эс-ҳушини олиб қўйган эди. У бир вақтлар саёқ юрган пайтларида кўпинча қўлини аёлларга чўзгани сингари, ҳозир ҳам қўлини Руфга чўзишга тайёр эди. Қиз эса хиёлгина Мартин томонга ташланиб, унинг шу қўл узатишини кутаётгандек эди, шунинг учун йигит жон-жаҳди билан тиришиб, ўзини босишга уринди.

— Сиз ҳеч нима эшитмадингиз,— деди қиз ўпкаланиб.

Кейин йигитнинг хижолат бўлганидан завқланиб, шу заҳотиёқ жилмайиб қўйди. Мартин унинг чақнаб турган кўзларига тикилиб, ўз дилида юз берган тугёндан Руфнинг тамомила бехабар эканлигини англади ва уялиб кетди. У хаёлан жуда ортиқча нарсага журъат этди! Бошқа ҳар қандай аёл — Руфдан бошқа ҳар қандай аёл унинг бу ҳолатига тушунган бўларди. Аммо Руфь тушунмади. У мана шу билан бошқалардан фарқ қиласди! У бошқаларга ўхшамасди. Мартин ўзининг беадаблигига ва қизнинг маъсумалигига иқрор бўлганидан лол қолиб, Руфга тикилиб турарди. ораларида яна чуқур жар пайдо бўлди. Кўприк вайрон этилди.

Шундай бўлса ҳам, бу ҳодиса уни қизга яқинлаштириди. Бу ҳодиса хотираси хаёлдан ўчмади ва умидсизликка, тараддуға тушган чоғларнда унга тасалли берадиган бўлди. Жарлик энди илгари вақтдагидек теран эмас эди. У санъат фанлари бакалаври унвонини олиш учун босиб ўтиладиган йўлдан ҳам кўпроқ йўлни босиб ўтди. Тўгри, Руфь покиза эди, у шу қадар покиза эдик, бу каби иффатнинг мавжудлигини Мартин илгари ҳеч қачон билмаган эди. Лекин унинг дудоқларида олча дод қолдиарди. У дунёдаги ҳамма одам-

лар сингари табиат қонунларига итоат этарди. у яшап учун овқат ейиши керак, шамоллаши, касал бўлиши мумкин эди. Лекин муҳими бу эмас. Муҳими шунда эдик, у очлик ва ташналикини ҳис қилиши, иссиқ ва совуқдан азият чекиши, демакки севиши, эркак кишини севиши мумкин эди. Мартин эркак киши эди! Модомики, шундай әкан, нега у Руфнинг севгилиси бўлолмайди? «Мен бахтга эришаман,— деб жонсарак бўлиб пичирларди Мартин.— Руфнинг севган кишиси бўламан! Бу қўлимдан келади. Мен саодатга эришаман!»

У Н И К К И Н Ч И Б О В

Бир кун кечқурун Мартин миясини банд қилган ажойиб, лекин ноаниқ образларни сонет¹да ифодалаш учун, қийналиб уриниб ўтирганида, уни телефонга чақириб қолишиди.

— Сени бир хоним сўраяпти. Овозидан асилзода хонимга ўхшайди,— деди истехゾ билан мистер Хиггинботам.

Мартин бурчакда турган телефонга яқинлашди, у Руфнинг овозини эшитиши билан гўё бошидан қайноқ сув қўйиб юборишгандай бўлди. Мартин сонет ёзиш билан овора бўлиб, Руфни унутиб қўйган эди, лекин қулогига таниш овоз эштилган заҳоти, муҳаббат ўқи бамисоли яшиндек, қақшатқич куч билан унинг юрагига санчилди. Қандай ажиб овоз энди бу! У гўё йироқ-йироқлардан эштилаётган мусиқийдек, кумуш қўнгироқчаларнинг биллур овозидек нафис ва оҳангдор эди. Йўқ! Оддий аёл кишида бундай овознинг бўлиши мумкин эмас. Бу овозда аллақандай самовийлик, гайри оддийлик бор эди. Жўш уриб бораётган ҳисснётларга берилиб, Мартин Руфнинг нима деётганига зўрга тушунди, лекин мистер Хиггинботамнинг сичқонникига ўхшаган кўзлари уни тешиб юборгудек тикилиб тургани учун Мартин сиртдан ўзини хотиржам кўрсатишга уринди.

Руфнинг унда ҳеч қандай иши йўқ эди; шунчаки, бугун кечқурун Норман билан оммабоп лекция эшит-

¹ Сонет — ўн тўрт йўлли шеър.

гани бориши керак экану, лекин — қандай таассуф!— Норманинг боши оғриб қолибди, билетлар олиб қўйилган экан, шунинг учун Мартин агар банд бўлмаса, у билан бора олмасмикин, шуни билмоқчи экан.

Агар банд бўлмаса! Мартин ўз овозининг титраётганини зўрга яширди. У қулоқлариға ишонмасди! Шу пайтгача у Руфъ билан фақат унинг уйида учрашган эди ва уни бирон ёққа таклиф қилишга журъат эта олмаган эди! У қўлида телефон трубкасини ушлаб тураркан, шу қиз учун жонини фидо қилишга тайёр эканлигини ҳис қилди ва хаёлан кўз олдидан қаҳрамонона образлар ўта бошлади, муҳаббат йўлида жонини фидо қилиш манзаралари намоён бўлди. У Руфни ниҳоятда кучли, даҳшатли бир тарзда, ноумидлик билан севарди. У Руфнинг ўзи билан, яъни Мартин Иден билан бирга лекцияга боришини ўйлаганда, уни шундай бир телба қувонч қамраб олдики, шу оннинг ўзида Руфъ учун жон фидо қилгиси қистаб кетди. Бундан яхшироқ ҳеч нима ўйлаб топа олмасди. Ўзининг туйгуси чексиз ва бегараз эканини кўрсатишнинг бирдан-бир тўгри йўли шу эди. Бу чин юракдан севган ҳар бир ошиққа таниш фидокорлик туйгуси эди, у қиз билан телефон орқали қилинган қисқа муддатли суҳбат пайтида, бу туйғу мисоли ўт уфурувчи бўрондек Мартин хаёлинни чулғаб олган эди. Унинг йўлида ўлиш, деб ўйларди Мартин, яашаш ва чинакамига уни севиш демакдир. Мартин энди йигирма бирга кирган эди, бу унинг илк муҳаббати эди!

Мартин титроқ қўллари билан трубкани осиб қўйди, сўнг ҳозиргина бошидан кечирган ҳаяжондан дармонсизланиб қолди. Унинг кўзлари фаришталарнинг кўзидек чақнарди, гўё фоний дунё маразларини ювиб, муқаддас ва пок бўлган кишидек чеҳраси тамомила бошқа қиёфага кирди.

— Хилват ерда учрашмоқчимисизлар дейман, а?— ичиқоралик билан пицирлади поччаси.— Бунинг оқибати нима бўлишини биласанми? Тўппа-тўғри полиция маҳкамасига бориб тушсан, ука.

Аммо Мартин осмондан дарҳол туша олмасди. Ҳаттоқи поччасининг жирканч луқмалари ҳам уни ерга тушира олмади. У ғазаб ва асабдан жуда ҳам йироқда, у ҳамон бутун вужуди билан ажиб хаёллар оғушида эди, шунинг учун у худди олло таолога ўх-

шаб, поччаси сингари паст махлукларга фақат ачиниб қаарди. У мистер Хиггинботамни пайқамади ҳам, Мартиннинг кўзлари ундан жуда йироқдаги нарсаларни мушоҳада қиласди; кейин у бошқа кийимини кийгани, худди туш кўраётган одамдай хонадан чиқди. У кичкина кўзгу олдида галстугини боягай бошлагадагина ғашга тегувчи аллақандай овоз шуурига етиб келди. Бу Бернард Хиггинботамнинг Мартин қулогида қолган аҳмоқона кулгиси эди, буни Мартин гўё энди эшиштайди.

Морзларнинг эшиги уларнинг орқасидан ёпилиб, Мартин Руфъ билан бирга пиллапоядан тушиб бораркан, у бирдан саросимага тушиб қолди. Бу сайр шодиёнаси кутилмаган шубҳалар билан хиралашди. У ўзини қандай тутишини билмасди. Қизнинг даврасидаги кишилар кўчага чиққанда аёл кишини қўлтиқлаб олганини бир эмас, бир неча марта кўрган эди. Лекин ҳамма вақт шундай қилинимас эди, шунинг учун ҳам, у фақат кечқурунлари қўлтиқлашиб юришадими ёки эҳтимол, фақат эр хотинлар ё ака-сингиллар қўлтиқлашиб юришадими, деб ўйлаб тараддуланиб қолди.

Мартин охирги пиллапояга оёқ қўяркан, бирдан Минни эсига тушиб кетди. Минни модага жуда муқкасидан кетган аёл эди, улар иккинчи марта учрашишганидаёқ, у Мартинни йўлканинг ичкари томонидан юргани учун уришиб берган эди; ҳолбуки, чинакам жентльмен хоними билан сайр қилиб юрганида доимо йўлканинг чеккасидан юриши керак экан. Шундан кейин Минни, Мартин қаердан юришини унутмасин, деб кўчадан ўтиб кетишаётганда, унинг оёғини босишни одат қилиб олган эди. Бироқ у бу одатни қаердан ковлаб топганини ва бундай одат киборлар жамиятида борми, йўқлигини Мартин билмас эди.

Ниҳоят, Мартин шундай қилсан, ҳар ҳолда, зиён бўлмайди-ку, деган қарорга келди-да, кўчага чиқишигач, Руфни олдинга ўтказиб юбориб, ўзи йўлканинг чекка томонидан у билан ёнма-ён юриб кетди. Лекин бу ўринда иккинчи бир муҳим масала туғилди. Қизга қўл бериш керакмикин? Шу пайтгача у ҳеч қачон ўзи билан юрган аёлнинг қўлидан ушлаб юрмаган эди. Ўзи айланишган қизлар йигитлар билан қўлтиқлашиб юрмас эдилар. Энди танишган пайтларида улар шундог, ёнма-ён юрардилар, кейинроқ эса, хилватроқ тор кўчаз-

ларни танлаб, бошларини йигитнинг елкасига қўйиб юардилар, йигит эса, унинг белидан қучоқлаб оларди. Лекин бу ерда масала бошқача эди. Руфъ асло у қизларга ўхшамасди. Шунинг учун Мартин нима қилишини билмай ҳайрон эди.

Шу чоқ гўё бехосдан, ўз одати бўйича, ўнг қўлиниң тирсагини хиёлгина буқкан эди, дарҳол мўъжиза содир бўлди. Мартин ўзини Руфъ қўлтиқлаб олганини ҳис қилди. Бутун вужудини ёқимли бир титроқ босди ва бир лаҳза у оёқларини ердан узилгандай, елкаларида қанот пайдо бўлгандай ҳис қилди. Бироқ яна янги бир қийинчиллик уни аввалги ҳолатига қайтарди. Улар кўчани кесиб ўтдилар ва Мартин энди йўлканинг сиртқи эмас, ичкари томонига ўтиб қолди. Энди нима қилсин? Қизнинг қўлини қўйиб юбориб, жойини алмаштирасинми? Борди-ю, яна иккинчи марта кўчани кесиб ўтишга тўғри келса, унда нима қиласди? Учинчи мартасида-чи? Бу қоида унчалик ойдин эмас эди, шунинг учун Мартин ҳадеб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ликиллаб ўтиб жиннилиқ қиласми, деган қарорга келди. Лекин бу қарори унинг ўзини унчалик қониқтирмасди, шунинг учун у йўлканинг ички томонидан юра бошлаганида алланималар тўғрисида астойдил берилиб гапира бошлади. Бу билан у, борди-ю, Руфнинг кўнглига келса, мени гапга берилиб кетиб, шунчаки, нариги томонга ўтишни унугиб қўйди, деб ўйлай қолсин, демоқчи эди.

Бродвейда Мартинга яна янги синовдан ўтишга тўғри келди. Кўча фонуслари ёругида у бирдан Лиззи Конолли билан унинг кулонғич дугонасини кўриб қолди. У бир зум, фақат бир зумгина тараддуланиб қолди, лекин шу заҳотиёқ бошидан шляпасини олиб, таъзим қилди. У ўз муҳити кишиларини кўрганда хижолат бўлмоқчи эмас эди, ундан кейин, берган саломи ёлгиз Лиззи Коноллига онд эмасди. Қиз Мартинга шўх чақнаб турган чиройли кўзлари билан ялт этиб қараб, унга жавобан бош иргади; унинг кўзлари Руфнинг нурли ва равшан кўзларига асло ўхшамасди. Лиззи Руфга бир назар ташлаб, афтидан, унинг ташқи қиёфаси, либосларидан дарҳол қизнинг жамиятда тутган мавқенини тушунди. Мартин, Руфнинг ҳам у қизга назар ташлаганини пайқади, бу маъсумона қараш бир зумда, қизнинг эгнидаги арzon кийимлари ва ишчи

аёллар кийиб юришни яхши кўрадиган антиқа шляпани пайқаб олишга имкон берган эди.

— Жуда чиройли қиз экан,— деди Руфъ бир дақиқадан сўнг.

Бу гап учун Мартин Руфдан миннатдор бўлишга ҳам тайёр эди, лекин бундай деди:

— Билмадим. Ҳар кимнинг ўз диди бўлса керак; мен уни унчалик гўзал дея олмайман.

— Йўғ-е, нима деяпсиз? Бундай хушбичим қомат мингтадан биттада учрайди. Унинг юзи худди тарашланган асил тошга ўхшайди. Кўзлари ҳам ғоят фусункор!

— Сиз шундай фикрдамисиз?— лоқайдлик билан деди Мартин, чунки унинг учун дунёда фақат битта гўзал аёл бор эди, у аёл ҳозир унинг қўлига суюниб ёнида кетиб бораради.

— Агар бу қизни яхшилаб кийинтириб, ўзини тула билишга ўргатилса, сизни ишонтириб айтаманки, у ҳамма эркакларни, шулар қатори сизни ҳам ўзига мафтун қилган бўларди, мистер Иден.

— Биринчи галда, унга тўғри гапиришни ўргатиш керак бўлади,— деб жавоб қилди Мартин,— акс ҳолда, кўпчилик эркаклар унинг гапига тушунмаган бўларди. Аминманки, агар у қиз ўз одати бўйича гапирадиган бўлса, гапларининг ярмини ҳам тушунмасдингиз.

— Бемаънилиқ! Сиз ҳам бирон нарсани исботламоқчи бўлсангиз, худди Артурга ўхшаб, қайсалик қиласиз.

— Сиз билан биринчи марта учрашганимизда қандай гапирганимни унутдингизми? Ҳозир тамомила бошқача гапираман. У пайтда мен ҳам худди анави қизга ўхшаб гапирадим. Аммо бу орада анча-мунча нарса ўргандим, у қизнинг тилини тушунолмаслигинги энди мен сизга таниш бўлган тилда исботлаб бера оламан. Мана, сиз қизнинг ўзини тута билмаслигига эътибор бердингиз. Нимага шундай эканлигини биласизми? Мен ҳозир илгари хаёлимга ҳам келмаган нарсалар тўғрисида доим бош қотираман, энди кўп нарсаларга тушуна бошлайпман.

— Нима учун у қиз ўзини бундай тутаркан?

— У қиз бир неча йилдан бери фабрикада ишлайди. Ёш одамнинг бадани мумга ўхшашиб юмшоқ бўлади, шунинг учун, оғир меҳнат қоматини ўз қолипига сола-

ди; гавда мазкур иш учун қулай бўлган вазиятга бенхтиёр ўрганади. Мен кўчада ўтиб кетаётган ишчини бир кўришимдаёқ қандай иш билан шугулланишини айтиб бера оламан. Мана, мени олинг. Нима сабабдан чайқалиб юраман? Чунки бутун умрим дengизда ўтган. Борди-ю шунча йилдан бери мен матрос эмас, ковбой бўлганимда эди, бунақа чайқалиб юрмасдиму, лекин оёқларим айри бўлиб қолган бўларди. Бояги қизнинг вазияти ҳам шундай. Сиз унинг кўзларига, агар таъбир жонз бўлса, тикандек кўзларига эътибор бердингизми? Ҳеч қачон бирон кишининг паноҳида яшамаганлыгининг аломати бу. У ҳамма вақт ўз ғамини ейиши керак, қиз болаки ўз ғамини ўзи еб, ўзи қайгурадими, унинг кўзлари ҳеч қачон, масалан... сизнинг кўзларингиз сингари меҳрибон, майин боқмайди.

— Галингиз балки тўғридир,— деди оҳистагина Руфь.— Қандай даҳшат-а, бу! Шундай гўзал қиз...

Мартин унга тикилиб, кўзларида ачиши аломати порлаганини кўрди. Шу оининг ўзида у Руфни нақадар севишини, уни севишдек ва биргаликда қўлтиқлашиб лекцияга боришдек улуғ бахтга муяссар бўлгани ҳақида ўйлай бошлади.

«Сен кимсан ўзинг, Мартин Иден?— деб сўради у ўзидан ўзи ўша куни кечқурун уйига қайтиб келгач, кўзгуда ўзини кузатаркан. У кўзгудаги аксига узоқ вақт синчилаб тикилиб турди.— Кимсан ва нимасан? Урнинг қаерда ўзи? Сенинг ўрнинг Лиззи Конолли сингари қизнинг ёнида. Сенинг ўрнинг миллион-миллион заҳматкашлар орасида — ҳамма нарса дағал, қўпоя ва хунук бўлган жойда. Сенинг ўрнинг оғилхонада, отхонада, ахлат ва гўнгхонада. Қўланса ҳидни сезяпсанми? Картошка чирниятти. Ҳидла, арвоҳ ургур, тўйиб-тўйиб ҳидла! Сен бўлсанг, тумшуғингни китобларга тиқишига, нафис музика куйларини тинглашга, ажойиб суратларни томоша қилишига, ўз тилингни тўғрилашга, ўртоқларингдан биронтасининг ҳам хаёлига келмаган нарсалар тўгрисида ўйлашга, Лиззи Конолидан воз кечиб, ўзингдан ниҳоят даражада узоқда, юлдузлар оламида ошён қурган қизга муҳаббат қўйишига журъат этяпсан! Кимсан ва нимасан ўзинг, арвоҳ ургур? Ўз орзунгга эришармикансан?»

У кўзгудаги аксига муштумини дўлайтириб пўписа қилди ва каравоти четига ўтириб, бақрайган аммо ҳеч

нимани кўрмайдиган кўзларини рўпарасига тикди. Бир оздан кейин у дафтарини, алгебра китобини олдида, квадрат тенгламаларини ўрганишга киришиб кетди. Вакт эса ўтар, юлдузлар сўниб, ташқарида тонг гира-шира ёриша бошлаган эди.

У Н УЧИНЧИ БОВ

Жазирама ёз кунлари Сити-Холл-паркда тўпланишадиган сергап ишчи социалистлар ва файласуфлар тўгараги иттифоқо, Мартинни буюк бир кашфиёт сари йўллади. Мартин парк орқали кутубхонага кетаётиб, ойда бир-икки марта велосипедидан тушиб, мунозара-га қулоқ солар, ҳар сафар бу ердан зўрга жўнаб кетарди. Бу мунозараларнинг умумий руҳи мистер Морзникида, овқат пайтида бўладиган мубоҳасаларга асло ўхшамасди. Баҳслашувчилар нуфузли ҳам, мўътабар кишилар ҳам эмас эдилар. Улар қизишиб, бир-бирла-рига хунук лақаблар қўйишар, бир-бирларини ҳақорат қилишар ва аччиқ таъналар билан гап қотишарди. Можаро икки марта муштлашишгача бориб етди. Шундай бўлса ҳам, Мартин нима сабабдан бундай қилаётганини ўзи мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмай, бу мунозараларнинг ҳаммасида қандайдир бир жон бор, деб ҳис қиласди, бу баҳслар мистер Морзнинг хотиржам ва вазминиң ақидапаастлигидан кўра унга кучлироқ таъсири этарди. Назарида, инглиз тилини аямай бузиб талаффуз этувчи, телба кишилар сингари ҳадеб қўлла-рини пахса қилиб гапиравчи ва ўз рақибларига вахшиёна ҳужум қилувчи бу одамлар, мистер Морз ва унинг дўсти мистер Бэтлерга нисбатан минг карра жонлироқ туюларди.

Паркдаги йиғинда Мартин бир неча марта Герберт Спенсернинг номини эшилди, лекин кунларнинг биринда у ерда ўша Спенсернинг шогирди ва мухлиси пайдо бўлиб қолди; бу — ич кўйлаги йўқлигини яшириш учун йиртиқ камзулининг тугмаларини қадаб олган фақир бир саёқ киши эди. Кети узилмай чекилаётган папиросларнинг қуюқ тутуни орасида, тамакиларини типмай чайнаб туфлаётганларининг катта жангиги бошланди, аммо саёқ йигит ҳамма зарбаларга, ҳаттоқи социалист ишчилардан бири истеҳзо билан «нималигиги» билиб бўлмайдиган нарсадан бошқа худо йўқ, Гер-

берт Спенсер эса унинг ердаги пайғамбари!» деб қичқирганда ҳам, ҳар қандай ҳужумни чаққонлик билан рад қилиб турди. Мартин мунозаранинг нима тўғрида бораётганига ҳеч тушуна олмади, аммо Герберт Спенсернинг кимлигига қизиқиб қолди, шунинг учун ҳам, кутубхонага бориб, «Асосий маншалар» китобини сўради, чунки саёқ йигит мунозара қизиган пайтда Спенсернинг шу асарини кўп тилга олган эди.

Мана шу нарса буюк кашфиётнинг муқаддимаси эди. Мартин илгари ҳам бир марта Спенсер асарини ўқишга уриниб кўрган эди, лекин у муаллифнинг «Психология асослари» китобини олгану, Блаватская хонимнинг асарларини ўқиганда қандай муваффақиятсизликка учраган бўлса, бунда ҳам шундай муваффақиятсизликка учраган эди. Мартин у китобга тушуна олмай, ўқимай қайтиб берган эди. Лекин бу сафар у кечқурун алгебра ва физика билан шугулланиб бўлиб, анча вақтгача сонет ёзиш билан овора бўлди, ўрнига ётиб, «Асосий маншалар»ни очди. Тонг отганда ҳам у китоб мутолааси билан банд эди. У ухлай олмади. Шу кун у ёзмади ҳам. У биқинлари оғриб кетгунча ўрнидан турмай ўқиб ётди; кейин тўшакдан қоқ ерга тушиб ётди-да, гоҳ китобни боши узра кўтариб, гоҳ тирсагига таяниб мутолаани давом эттириди. Кейинги кечаси у, ҳар ҳолда, бирпас ухлади-ю, эрталаб ёзишга ўтириди, лекин китоб уни шу қадар ўзига мафтун қилиб қўйган эдики, дунёдаги ҳамма нарсани, ҳаттоки, шу куни кечқурун Руфникига боришини ҳам унутиб, яна китоб мутолаасига берилиб кетди. Фақат Бернард Хиггинботам эшикни ланг очиб, менинг уйимни ресторан деб ўйларсан, балки? — деб сўрагандагина Мартин ўзига келди.

Мартин Иден ҳамиша билим олишга қизиқарди. У ҳамма нарсани билгиси келар ва қисман шунинг учун ҳам саргардон денгизчилик касбига қизиқкан эди. Лекин энди Спенсерни ўқиганидан сўнг, у ўзининг ҳеч нима билмаслигини, денгизда яна қанча сузиб юрса ҳам, ҳеч қачон ҳеч нима билмаслигини тушунди. У турли ҳодисаларни мушоҳада қиласкан, уларни фақат юзаки ўрганарди, айрим фактларни жамлаб, улардан қисман холосалар чиқазарди-ю, лекин буларнинг ҳаммасини бир-бирига боғлашга, тасодифларнинг мажмуаси бўлиб туюлган оламни бир тартибга солишга

асло уринмасди. У учиб кетаётган қушларни кузатаркан, кўпинча уларнинг парвоз қилиш механизми тўғрисида фикр юритарди; лекин учувчи жониворлар нинг пайдо бўлишига сабабчи бўлган тараққиёт жараёни ҳақида бирон марта ҳам ўйлаб кўрмаган эди. У ҳатто бундай жараённинг борлигини ҳам ўйламаган эди. Қушларнинг «пайдо бўлиши» унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Улар «бўлган» — вассалом, доимо бўлган.

Қушлар ҳақида қандай мулоҳаза юритган бўлса, қолган ҳамма нарса тўғрисида ҳам шундай мулоҳаза юритар эди. Унинг билими ва фикр юритиш малакаси бўлмагани учун, фалсафий холоса чиқаришга уринишлари самарасиз эди. Кантнинг ўрта асрга хос метафизикаси унга ҳеч нимани очиб бермади, билъакс, уни ўз ақлининг кучига шубҳаланиб қарашга мажбур этиди. У Роменснинг мутахассислар учун ёзилган маҳсус китоби бўйича тадрижий такомил назариясини ўрганишга киришганда ҳам айнан шундай муваффақиятсизликка учраганди. Бу мутолаадан олган бирдан-бир таассуроти шу бўлдики, у тадрижий такомилни ўз фикрларини тушуниб бўлмайдиган тилда изҳор қилувчи ўта расмиятчи кишиларнинг асоссиз назарий уйдирмаси деб тасаввур эта бошлаган эди. Энди бўлса, бунинг асло қуруқ назария эмас, балки барча эътироф этган тараққиёт қонуни эканлигини, агар олимлар ўртасида бу борада энди мунозаралар бўлса ҳам, у фақат такомил шакли ҳақидаги хусусий масалалар устида борарди.

Мана, ниҳоят, Спенсер исемли одам майдонга келди-ю, буларнинг ҳаммасини тартибга солди, бирлаштирди, холосалар чиқарди ва матрослар бўш вақтларида ясад, шиша банкаларга қўйиб қўядиган кемаларнинг жажжи моделлари сингари аниқ ва батартиб оламнинг ҳар бир қисмини, Мартиннинг ҳайратга тўлган кўзлари олдида яққол гавдалантирди. Бу ерда фавқулодда ва тасодифий нарсалар йўқ эди. Ҳамма нарса қонунга асосланган эди. Шу қонун бўйича қуш учарди; айнан шу қонунга кўра шаклсиз бир плазма қимирлаб, тўлгана бошларди, унинг қанот ва панжалари ўсиб чиқарди, натижада қуш пайдо бўларди.

Мартин ўзининг онгли ҳаёти давомида илм чўққилярини бирма-бир эгаллай бошлаган ва энди энг юксак чўққига чиққан эди. Бирдан у буюмларнинг сеҳрли

моҳиятини англади ва шу онг уни маст қилди. Кечалари у уйқуда ажойиб тушлар кўриб, худолар орасида яшарди. Кундузлари эса шабкўр сингари тентираб юар, олазарак кўзлари олдида фақат Спенсернинг Мартин учун кашф этган дўнёси намоён бўларди. Овқат пайтида дастурхон тепасида у ҳар турли икир-чикир гапларни ва можароларни эшитмас, чунки унинг мияси, ўзи шоҳиди бўлган ҳамма нарсалар ўртасидаги алоқа сабабини аниқлаш билан машгул бўлиб, тинмай, астойдил ишларди. У тарелкада ётган гўшт бўлагида қуёш нурлари қувватини кўра билар ва тескари тартиб бўйича, жамики ўзгаришларни тасаввур қилиш орқали шу нурларни миллион миль масофада турган манбаигача кузатиб борарди, ёинки хаёлан шу йўлда давом этиб, қўлларининг мускулларини ҳаракатга келтириб, шу гўшт бўлагини қирқишига мажбур этувчи куч ҳақида ва мускулларга фармон берувчи мияси ҳақида ўйлар, энг охир, айнан шу қуёш шуълаларининг қувватини ўз миясида ҳам мавжуд эканлигини аниқларди. Мартин шу қадар ўйга толиб кетган эдики, Жимнинг: «Бола фақир, эсдан айрилибди», деб ғўлдинраганини эшитмади, опасининг хавотирланиб қараганини пайқамади, бармоғини бир неча бор пешанасига олиб бориб, маънодор қилиб айлантириб қўйган Бернард Хиггинботамга парво ҳам қилмади.

Барча илмларнинг бир-бирига боғлиқ эканлиги Мартинни ҳаммадан кўпроқ таажжублантирган эди. У ҳамма вақт ҳам илмга ўч эди, лекин у эгаллаган илмлар, хотирасининг алоҳида-алоҳида ҳужрасига жойланарди. Шунга кўра, бир ҳужрада денгиз сафари ҳақида жуда кўп бўлак-бўлак маълумотлар, бошқасида эса, аёллар ҳақида маълумотлар йигилгаи эди. Бироқ бу икки ҳужра бир-бирига боғланмаганди. Асаб касалига мубтало бўлган аёл киши билан тўфонда қолган кема ўртасида алоқа бўлиши мумкин, деб айтилса, бу фикр Мартинга бемаъни ва мумкин бўлмаган нарсадек туюлар эди. Лекин Герберт Спенсер ёлғиз бунинг бемаънистигини эмас, балки аксинча, бу икки ҳодиса ўртасида муносабат бўлмаслиги мумкин эмаслигини унга исботлаб берди. Дунёда ҳамма нарса — чексиз фазодаги энг йироқ юлдуздан тортиб, то инсон оёғи остида ётган қум заррачасигача — ҳамма нарса бир-бирига боғлиқдир.

Мартин учун бу битмас-туганмас таажжуб манбай әдикى, у энди ҳамма вақт шу сайёрадаги эмас, бошқа сайёralардаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ҳам муносабатини аниқлаш билан банд бўлди. У тамомила бирбирига зид нарсаларнинг узундан-узоқ рўйхатини тузар ва то улар орасидаги муносабатни аниқламагунча кўнгли тинчимас эди. Шундай қилиб, муҳаббат, шеърият, зилзила, олов, чинқироқ илон, камалак, қимматбаҳо тошлар, бедаволик, қуёш ботиши, шернинг наъраси, ёритувчи газ, ваҳшнийлик, гўзаллик, қотиллик, ричаглар, таянч нуқтаси ва тамакилар орасида алоқа мавжудлиги аниқланди. Энди бутун коинот унинг кўз олдида бир бутун ҳолида гавдаланди, энди у бу коинотнинг тор кўчалари, сўқмоқлари ва чакалакзорлариди, номаълум мақсад сари сирли чакалакзорларни ёриб ўтиб бораётган саёқ йўловчи сингари эмас, балки ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка уринувчи ва ҳар бир кўрган нарсанини харитага кўчирувчи тажрибали мушоҳадачи сайёҳ сифатида кезиб юрарди. У қанча кўп нарсани ўрганса, оламдан, ўзининг бу дунёдаги ҳаётидан шунча кўп завқланарди.

— Вой, галварс-э! — деб қичқиради у кўзгудаги ўз аксига,— ёзувчилик қилгинг келди, ёздинг ҳам, аммо ёзадиган нарсангнинг тайини йўқ эди-ку! Хўш, ниманг бор эди? Гўзаллик ҳақида гўдаклик тушунчasi, хомхатала ҳислар, гира-шира тасаввурлар, жаҳолат зулмати ва муҳаббат туйғусидан ёрила ёзган юрагу яна шу муҳаббатнинг сингари улкан ва жаҳолатнинг сингари умидсиз иззати нафсинг бор эди. Яна сен ёзувчи бўлмоқчимидинг? Лекин нима тўғрида ёзиш кераклигини энди тушуняпсан-ку. Сен гўзаллик бунёд этмоқчи бўлдинг, ўзинг эса гўзалликнинг табиати ҳақида ҳеч нима билмасдинг. Сен ҳаёт ҳақида ёзмоқчи бўлдинг, ўзинг эса унинг моҳиятидан бехабар эдинг. Сен дунё ҳақида ёзмоқчи бўлдинг, аммо бу дунё сен учун бир муаммо эди; шунинг учун, нима тўғрида ёзсанг ҳам, нодонлигингни бир карра исботлаган бўлардинг. Лекин хафа бўлма, иним Мартин! Сен ҳали кўп ёзасан. Ҳозир ҳам баъзи нарсаларни биласан, лекин сен энди тўғри йўлдан кетяпсан, яқинда яна кўп нарсаларни ўрганиб оласан. Агарда, омадинг келса, вақти келиб, билиш керак бўлган нарсаларнинг деярли ҳаммасини билиб оласан. Ана ўшанда ёза бошлайсан!

Мартин ўз қувончи ва таажжубини Руфъ билан баҳам кўриш эҳтиёжи тугилганини ҳис қилиб, ўзининг буюк кашфиётини қизга баён қилди. Лекин Руфъ бунга жуда хотиржамлик билан қулоқ солди, чунки афтидан буларнинг ҳаммасини у илгари билар эди. Шунинг учун ҳам Мартинни талвасага солган нарсага қизнинг бу қадар лоқайд муносабати йигитни ажаблантирмади, бу ўринда қиз учун ҳеч қандай янгилик йўқлигини у тушунарди. Мартин билдики, Артур билан Норман тадрижий такомил назарияси тарафдори эканлар ва икковлари ҳам Герберт Спенсерни ўқиган эканлар, аммо уларга Спенсер Мартинга таъсир қилгандай, зўр таассурот қолдирмаганга ўхшарди, кўзойнак таққан, соchlари пахмайган йигитча эса (унинг исми Вилл Олни эди), Спенсернинг номи тилга олинганда заҳарханда кулди ва Мартин илгари эшитган аччиқ кинояни такрорлади: «Нималигини билиб бўлмайдиган нарсадан бошқа худо йўқ, Герберт Спенсер эса унинг пайғамбари».

Лекин Мартин унинг бу киноясига аҳамият бермади, чунки у Олнининг Руфга ҳеч ҳам ошиқ эмаслигини сеза бошлаган эди. Кейинчалик ҳар турли майда далилларга асосланиб, Олнининг Руфга наинки ошиқ эмаслиги, ҳаттоки, қизни очиқдан-очиқ ёқтираслигини билиб олди. Мартин бунга тушуна олмасди. Бу шу қадар ноёб ҳодиса эдики, Мартин бу ҳодисани коннотдаги бошқа ҳодисаларга ҳеч боғлай олмади. Ҳатто Мартиннинг бу йигитга раҳми ҳам кела бошлади, афтидан, йигитда мавжуд бўлган аллақандай жисмоний иллат Руфнинг латофати ва гўзаллигини қадрлашига халал бераётган бўлса керак. Улар якшанба кунлари кўпинча биргаликда велосипедда сайдрга чиқардилар, шу сайдр пайтларида Руфъ билан Олни дўст кўринсалар ҳам, Мартин уларнинг қўйинларида тош борлигини англади. Олни кўпроқ Норман билан дўстона алоқада бўлар, Руфни эса Артур билан Мартинга топширас, бунинг учун Мартин Олнидан беҳад миннатдор эди.

Якшанба кунлари Мартин учун икки қатла байрам эди, чунки бу кунлар унинг Руфъ билан учрашишига имкон берарди; бундан ташқари, уни қизнинг синфига мансуб йигитлар билан бир қаторга қўярди. Бу йигитлар мунтазам равишда таҳсил олган бўлсалар ҳам, Мартин ақлий жиҳатдан ўзининг улардан сира ҳам

кейинда қолмаганини кўрарди; улар билан қилинадиган сұхбат эса, Мартин учун оғзаки нутқи ривожлантириш учун тажриба мактаби вазифасини ўтарди. У ўзининг кузатувчанлик қобиلىятига ишониб, кўпдан бери жамиятдаги ахлоқ-одоб қондалари ҳақидаги қўлланмаларни ўқимай қўйган эди. У сұхбат мавзуига берилиб кетиб, ҳамма нарсани унугиб юборган пайтларини мустасно қилгандা, ўз ҳамроҳларининг хатти-ҳаракатини доимо зўр эътибор билан кузатар ва уларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳар турли майдучайда тафсилотларни хотирлаб қолишга ҳаракат қиласарди.

Спенсерни, умуман, жуда оз мутолаа қилишлари Мартинни ажаблантиради. «Герберт Спенсер,— деди кутубхонанинг маълумот бўлимида ишлайдиган ходим,— о, гоят зўр заковат соҳиби у». Лекин кўринишидан, кутубхоначининг ўзи ҳам бу буюк заковат соҳибининг асарларини жуда оз ўқиганга ўхшарди. Бир куни Мартин Морзларникида овқат устида мистер Бэтлер ҳузурида, Спенсер ҳақида гап очиб қолди. Мистер Морз инглиз файласуфининг агностицизм¹ини қаттиқ қоралади, лекин айни вақтда, унинг «Асосий маншалар»ини ўқимаганлигини эътироф этди; мистер Бэтлер эса, Спенсер кишининг юрагини сиқиб юборади, шу сабабдан унинг асарларидан бир сатрини ҳам ўқимаганман, аммо ўқимаган бўлсан ҳам, ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман, деб айтди. Мартиннинг дилида шубҳа туғила бошлади, агарда, у ўта даражада ўзига хос одам бўлмаганда, ким билсин, кўпчиликнинг мулоҳазасига қулоқ осиб, бундан буён Спенсерни мутолаа қилишдан воз кечган бўлармиди. Лекин Спенсернинг дунёқараши Мартинга шу қадар ишонарли бўлиб туюлган эдики, ундан воз кечиш, денгизчининг компас билан харитани сувга улоқтириши билан баравар гап эди. Шунинг учун Мартин тадрижий такомил назариясини ўрганишда давом этар, бу илмни тобора чуқурроқ эгаллар ва минглаб бошқа ёзувчиларнинг асарларида Спенсер фикрининг тасдиқланганини кўрарди. Мартин қанча кўп шугулланса, унинг кўз олдида илмнинг тадқиқ этилмаган соҳалари шунча кўп намоён

¹ Оламни ва унинг қонуниятларини билиш мумкинлигини никор әтүвчи фалсафий оқим.

бўла бошладики, у бир сутканинг атиги йигирма тўрт соатдан иборат эканлигига афсус қила бошлади.

Бир куни у вақтни тежаш мақсадида алгебра билан геометриядан воз кечишга аҳд қилди. Тригонометрияни эса ўрганишга ҳали киришмаган ҳам эди. Кейин у дарс жадвалидан химияни ҳам ўчириб ташлаб, факат физикани олиб қолди.

— Мен мутахассис эмасман-ку,— деди у Руфга ўзини оқлаш учун важ ахтариб,— ундан кейин, мен мутахассис бўлмоқчи ҳам эмасман. Чунки фанлар шу қадар кўпки, уларни ўрганиш учун бир кишининг умри етмайди. Мен умумий маълумот олмоқчиман. Агар маҳсус билим керак бўлиб қолса, китобларга мурожаат қилишим мумкин.

— Лекин бу илмларни кишининг ўзи эгаллагани бошқа,— деб эътиroz билдириди қиз.

— Нима кераги бор уларни эгаллашнинг? Биз ҳар доим мутахассислардан фойдаланамиз. Улар шунинг учун ҳам кераклар-да. Мана, бугун, уйингизга кириб, мўри тозаловчилар ишлаётганини кўрдим. Улар ҳам мутахассис, улар ўз ишини битириб кетгандан кейин, печнинг тузилишини мутлақо билмаган ҳолда, тозаланган мўридан фойдалана бошлайсиз.

— Йўқ, бу жуда ўринсиз ўхшатиш!

Қиз унга норози қиёфада боқди, Мартин унинг кўзлари ва овозида таъна аломатини сезди. Лекин йигит ўзининг ҳақлигига қатъий ишонган эди.

— Умумий масалалар тўгрисида мулоҳаза юритган барча мутафаккирлар, жамики ақл-идрок соҳиблари, аслида, айрим масалалар бўйича доимо мутахассисларнинг фикрларига асосланганлар. Герберт Спенсер ҳам айнан шундай қилган. У минг-минглаб тадқиқотчиларнинг кашифиётларини умумлаштирган. Агар уларнинг ҳаммасини ўзи ўзлаштиromoқчи бўлса, унга минг кишининг умри керак бўларди. Дарвии ҳам худди шундай иш тутган. У бобонлар ва чорвадорларнинг тажрибаларидан фойдаланган.

— Сиз ҳақсиз, Мартин,— деди Олни,— сиз ўзингизга нима кераклигини биласиз, лекин Руфь билмайди. У ҳатто шахсан ўзинга ҳам нима кераклигини билмайди. Ҳа, ҳа,— деб давом этди у Руфнинг эътиroz билдиришига йўл қўймай.— Биламан, сиз буни умумий маданийлик деб атайсиз. Лекин агар мақсад шу

умумий маданийликка эришиш бўлса, нимани ўргансанг барибир эмасми? Сиз француз тилини ўрганишингиз, немис тилини, ёинки эсперантони ўрганишингиз мумкин, барибир, ўша «умумий маданият» деб аталган нарсага муяссар бўласиз. Ё бўлмаса лотин тили ва юонон тили билан шуғулланинг. Рост, бу тилларнинг на униси, на буниси ҳеч қачон сизга керак бўлмайди, аммо сизни маданиятли қилиши муқаррар. Ахир икки йил бурун Руфъ эски инглиз тилини ўрганган эди, ҳатто жуда муваффақият билан ўрганган эди, энди бўлса ўша ўқинганларидан бир мисрагина шеър эсида қолган, холос: «Апрель келиб, ёмғирлар ёғди». Шундай эди шекилли? Ана шу мисра туфайли сиз «умумий маданият» соҳиби бўлдингиз,— деб кулиб юборди у яна Руфнинг эътиroz билдиришига имкон бермай,— биламан, биламан. Ахир биз бир курсда ўқирдик-ку.

— Сиз маданият ҳақида шундай гапирасизки, гўё у мақсад эмас, балки бир воситадай нарса!— деди Руфъ. Унинг кўзларида ўт чақнади, ёноқларида икки дона қирмизи хол пайдо бўлди.— Маданиятнинг қиммати ўзи билан.

— Лекин Мартинга бу керак эмас.

— Сиз қаёқдан биласиз?

— Сиз нима истайсиз, Мартин?— деб сўради Олни шартта у томонга бурилиб.

Мартин жуда ўнгайсизланиб кетиб, Руфга ёлворувчи бир тарзда тикилди.

— Ҳа, айтаверинг, нима истайсиз,— деди Руфъ.— Жавобингиз баҳсимизни ҳал қиласди.

— Албатта, маданийлик зарур менга,— деди Мартин тараддулланиб.— Мен гўзалликни яхши кўраман, маданият эса гўзалликни яхшироқ англашга, уни қадрлашга ўргатади.

Руфъ голибона қиёфада бош иргади.

— Бўлмаган гаш! Буни ўзингиз яхши биласиз,— деб гапира бошлади Олни.— Мартин маданиятлиликка эмас, мансабга интиляпти. Унинг ҳаётидаги мансабнинг маданиятга боғлиқлиги оддий тасодиф, холос. Агар у кимёгар бўлишини истаганида, унга маданиятнинг ҳеч кераги бўлмасди. Мартин ёзувчи бўлишни хоҳлайди, лекин Руфъ баҳсда енгилиб қолмасин деб, ниятини айтгани кўрқяпти. Нима учун Мартин ёзувчи бўлишни истайди?— деб давом этди у.— Чунки унинг

пулий йўқ. Нима учун сиз эски инглиз тили ва жамики бошқа «умумий маданият»ингиз билан бошингизни қотирдингиз? Чунки ҳаётда ўзингиз учун йўл очишга сизда эҳтиёж йўқ. Бу ҳақда отангиз жон куйдиради. Кийим-кечакларингиз учун у пул тўлайди, сизга алоқадор бўлиб қолган ҳамма ишни ҳам отангиз бажаради. Биз, яъни сиз ҳам, мен ҳам, Артур ҳам, Норман ҳам олган таҳсилимиздан нима фойда? Бизга «умумий маданият»ни керагидан ортиқ тиқишириб ташлашган, борди-ю, оталаримиз хонавайрон бўлишса, унда мактаб муаллими бўлиш учун имтиҳон беришдан бошқа ҳеч иложимиз қолмас эди шекилли. У чоғда Руфъ, жуда нари борса, қишлоқ муаллимаси ёки хотин-қизлар пансионида музика муаллимаси бўлиши мумкин эди.

— Сиз ўзингиз нима қиласдингиз? — деб сўради Руфъ.

— Тузукроқ иш қайда. Кунига бир ярим долларча топиш учун қора ишга ёлланардим ёки таваккал қилиб, Хәнли мактабига репетитор бўлиб ёлланардим-да, зеҳни паст болаларни имтиҳонга тайёрлардим, «таваккал қилиб» деяётганимнинг боиси шуки, бир ҳафтадан кейин мени муаллимликка мутлақо ярамайди деб, ҳайдаб юборишса керак, деб ўйлайман.

Мартин гапга жимгина қулоқ солиб ўтиради; у Олнининг ҳақлигини сезар, лекин айни пайтда, унинг Руфга нисбатан бетакаллуфлик қилаётганини қораларди. Шу мунозара пайтида унинг миясида муҳаббат ҳақида янги фикрлар туғилди. Ақл, муҳаббат масалалариға аралашмаслиги керак. Севган ёринг тўғри мулоҳаза қиляптими, йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳаббат, ақлдан юксакдир. Мартин учун мансабнинг нақадар зарур эканлигини Руфъ тушунмаяпканга ўхшарди, лекин, тушунмаса ҳам латофати камаймасди. У ғоят латофатли қиз, лекин ўйлаётган нарсасининг ўз латофатига асло дахли йўқ эди.

— Нима дедингиз? — деб сўради Мартин Олнидан, Олни тўсатдан савол бериб, унинг хаёлини бўлган эди.

— Наҳотки, тентаклик қилиб, лотин тилини ҳам ўргансангиз, деб сўрадим.

— Лотин тили кишини маданиятли қилибгина қолмайди, — деб гапни бўлди Руфъ, — у яна ақлни ривожлантирувчи машғулот ҳамдир.

— Хўш, нима дейсиз Мартин, лотин тилини ўрганасизми? — деб таъкидлаб сўрай бошлади Олни.

Мартин ноилож аҳволга тушиб қолган эди. Руфь унинг жавобини сабрсизлик билан кутаётган эди.

— Вақтим бўлмас деб қўрқаман,— жавоб қилди Мартин ниҳоят,— у тилни ўрганаардиму, лекин вақтим етмайди-да.

— Кўрдингизми, «умумий маданият» инглизнинг Мартинга асло кераги йўқ! — деди Олни шодланиб.— У ҳаётда муайян бир нарсага эришишни, одамлар қаторига киришни истайди.

— Ҳа, лекин бу ақлни ривожлантирувчи машғулот-ку, бу — интизом! Лотин тили ақлни интизомга солади! — Руфь шу сўзларни айтаркан, гўё ўз фикринги ўзгартиринг, деб илтимос қилаётгандай Мартинга боқди.— Футболчиларнинг ўйин олдидан машқ қилишини кўрганмисиз? Лотин тили ҳам тафаккур аҳли учун шундай зарурӣ нарса. Бу — машқ.

— Қандай бемаънилиқ! Бу гапни бизнинг миямизга болалигимизда қуишишган эди! Лекин шундай бир ҳақиқат борки, уни ўз вақтида миямизга қуишишни унтишган. У ҳақиқатни ўз ақлим билан топдим,— Олни, ҳозир айтмоқчи бўлган гапидан тингловчилар кучлироқ таъсиrlансин учун сукутга толди, сўнг тантанали вазиятда деди: — Жентльмен лотин тилини ўрганиши керак, лекин жентльмен уни билиши керак эмас.

— Бу инсофдан эмас! — деб қичқириб юборди Руфь.— Ҳамма гапни ҳазилга йўйишингизни билган эдим.

— Лекин ҳазилимнинг бамаънилигини эътироф этарсиз! — деб эътиroz билдириди Олни.— Боз устига бу ҳақ гап. Йотин тилини фақат дорихона ходимлари, адвокатлару, лотин тили муаллимларигина билишади. Агар Мартин дорихонада ишламоқчи бўлса, ё адвокат бўлмоқчи бўлса, мен тилимни тияман. Лекин у ҳолда, бунга Герберт Спенсернинг нима дахли бор? Мартин эндигина Спенсерни топиб, ундан бенихоя ҳаяжонланган. Нега? Негаки, Спенсер унга бирон маънавий озуҳа беради. Сизга Спенсер ҳеч нима беролмайди, менга ҳам. Кейин бизга ҳеч ниманинг кераги ҳам йўқ. Сиз бир кун келиб, турмушга чиқасиз, менинг эса, умуман, ҳеч қандай қиласиган ишим бўлмайди, чунки мен учун ҳамма ишни ҳар хил ишончли вакиллар ва иш

бошқарувчилар бажаради, улар отамдан менга мерос бўлиб қоладиган сармоянинг ғамини ейдилар.

Олни эшик томон йўналди-ю, лекин тўхтаб, охири гапларини айтди:

— Мартинни ўз ҳолига қўйинг, Руфь. Унга нима кераклигини ўзи яхши билади. Қаранг, қанчадан-қанча нарсаларни билиб олибди. Баъзан, ўзимни ўйласам, хижолат бўлиб, қизариб кетаман. Бизнинг лотин тили, француз тили, эски инглиз тилини билишимизни, биздаги маданият деб аталган имкониятни мустасно қилсак, у ҳозир ҳам ҳаёт ҳақида, ҳаётда инсоннинг тутган ўрни ҳақида Артур, Норман, мен ё сиздан анча-мунча кўпроқ билади.

— Лекин Руфь менинг муаллимам,— деб олижаноблик билан эътиroz билдириди Мартин,— нимаики ўрганган бўлсам, ҳаммаси Руфь туфайли бўлди.

— Сафсатани қўйинг!— Олни Руфга аллақандай бадҳоҳлик билан қаради.— Сиз ҳали, Спенсерни ҳам Руфнинг маслаҳати билан ўқидим, дерсиз? Ишониб бўпман! Мен Сулаймон подшонинг олмос конлари ҳақида қанча билсан, Руфь ҳам Дарвии ва тадрижий та-комил ҳақида шунча билади. Эсингиздами, бир неча кун муқаддам сиз Спенсернинг гайри муайян, илғаб бўлмайдиган нарсалар ва ҳамжинслик ҳақида айтганларини шарҳлаб, ҳаммамизни эсанкиратиб қўйган эдингиз. Шуни Руфга изоҳлаб беринг-чи, кўрасиз, гапингизга тушунармикин, йўқми. Бу, мен сизга айтсам, «маданият» эмас! Хуллас, Мартин, агар лотин тилини ёдлайдиган бўлсангиз, сизга ҳурматим қолмайди.

Мартин бу суҳбатга мароқ билан қулоқ соларкан, айни вақтда, юрагига аллақандай гашлик тушди. Гап таълим ва дарслар ҳақида, илм ҳақидаги ибтидой маълумотлар тўғрисида борарди; шунга кўра, му нозаранинг мактаб болаларига хос бир оҳангда бориши, Мартинни ҳаяжонга солган улкан масалаларга асло мос тушмасди, бу масалалар уни ҳаётий ҳодисаларнинг барчасига маҳкам ёпишиб олишга мажбур қиласди ва ўзининг уйгониб келаётган қудратини сезиши бутун вужудини титратиб даҳшатга соларди. У ҳаёлан ўзини номаълум бир мамлакат соҳилига чиқариб ташланган шоир билан қиёс қиласди; у шоир теварак-атрофидаги гўзал манзарадан қаттиқ таъсирангану, бу гўзалликни ерли ёввойи халқ тилида

тараннум қилишга беҳуда уринарди. Мартин ҳам шундай аҳволда эди. У ўз вужудида улкан жаҳоншумул ҳақиқатни ўрганишга кучли интилиш ҳисси борлигини сезарди, лекин бунинг ўрнига, лотин тилини ўрганиш керакми, йўқми, деган мавзуда гўдакларга хос можарога қулоқ солиб ўтириши лозим эди.

— Қай гўрдан чиқди бу лотин тили? — дерди у шу куни кечқурун кўзгу олдида туриб ўзи тикиларкан, — ўликлар ўликлигича қолаверсин. Улар билан неча пуллик ишим бор? Гўзаллик абадий ва доимо барҳаёт. Тиллар эса, яратилади ва йўқолиб кетади. Улар ўликлар хокидир.

Шу аснода у ўз фикрларини чиройли ифодалашга ўрганганини ўйлаб қолди ва ўрнига ётаркан, нима сабабдан Руфнинг ҳузурида шу қобилиятини ишлата олмаганини билишга уринди. Қизнинг ҳузурида у мактаб боласига айланиб қолар ва шу мактаб боласи тили билан гапира бошларди.

— Фурсат беринглар менга, — деди у овозини чиқарив, — менга фақат фурсат беринглар!

Вақт! Фурсат! Бу унинг доимий илтимоси эди.

У Н ТУРТИНЧИ БОБ

Мартин Руфни севишига қарамай, лотин тилини ўрганишдан воз кечди. Аммо Олни берган маслаҳатларнинг бунга дахли йўқ эди. Вақт унинг учун мисоли пулдай зарур нарса эди, лотин тилидан кўра муҳимроқ бўлган анча-мунча фанлар Мартиннинг эътибор беришини қатъийлик билан талаб қиласди. Бунинг устига, у ёзиши ҳам керак эди. У пул ишлаши керак эди. Лекин афсуски, унинг ёзганларини ҳеч қаерда босмасдилар. Қўл ёзмалари аянчли тарзда редакция-ма-редакция юрарди. Нима сабабдан бошқа ёзувчиларнинг асарларини босиб чиқаришаркин? Мартин қироатхонада узоқ ўтириб ўзга ёзувчиларнинг асарларини ўқир, бу ёзувчиларнинг ўз асарларини бостириб чиқаришга ёрдам берган нарсаларнинг нималигини аниқлашга беҳуда уриниб, у асарларни ўзи ёзган асарлар билан тақъосларкан, уларни диққат билан ва танқидий кўз билан ўрганаарди.

У матбуот саҳифаларида босилган асарларнинг кўпчилик қисмининг уйдирма эканлигидан ажабла-

нарди. Бу ҳикояларда на нур, на бўёқ бор эди. Улардан ҳаёт нафаси келмас, ҳолбуки, уларнинг ҳар бир сўзига икки центдан, ҳар минг сўзига йигирма доллардан ҳақ тўланарди — Мартин газетадан қирқиб олиб қўйган мақолада шундай ёзилган эди. У осонлик ва улдабуронлик билан ёзилган (Мартин буни эътироф этмай иложи йўқ эди), лекин ҳақиқий ҳаётдан узоқ бўлган сон-саноқсиз ҳикояларни қайта-қайта ўқиб таажжубланарди. Ахир ҳаётнинг ўзи шу қадар фусункор, шу қадар жозибали, унда ҳал этилмаган масалалар, орзулар, қаҳрамонона ишлар жуда кўп, лекин бу ҳикоялар фақат оддий ҳаёт икир-чикирини тасвирлаш билан чекланиб қолганлар. Мартин ҳаётнинг қудрати ва улугворлигини, унинг ҳарорати ва ҳаяжонини, унинг исёнкор руҳини ҳис қиласиди — мана шулар тўғрисида ёзиш керак эди! У хатарли ишга бел боғлаган довюрак киппиларни, муҳаббат шайдоси бўлган йигитларни, даҳшат ва изтироблар ичидаги жанг қилиб, қудратли билак кучлари билан ҳаётни ларзага келтирадиган азаматларни тараниум этишни истарди. Ваҳолонки, журналлардаги ҳикояларда қандайдир мистер Бэтлерлар, долларга тузоқ қўйган аянчли кишилар мадҳ этилар. нокас, аҳамиятсиз одамларнинг арзимас ишқий изтироблари тасвирланарди. «Бунга сабаб, балки муҳарриларнинг ўзи арзимас одамлардир? — деб ўзига ўзи сөвол берарди Мартин.— Ё бўлмаса бу муҳаррирла ёзувчилар ва журналхонларнинг ҳаммаси ҳаётдан қўрқишилади!»

Ҳаммадан кўпроқ у муҳаррирлар билан ҳам, ёзучилар билан ҳам таниш бўлмаганидан хижолатда эди. У биронта ёзувчини билиш у ёқда турсин, ҳаттоки, бирон марта бўлсин асар ёзишга уриниб кўрган одамни ҳам билмасди. У билан суҳбатлашадиган, унга баматни маслаҳат бериб, йўл-йўриқ кўрсатадиган одам йўқ эди. У ҳатто муҳаррирларнинг жонли одамлигига ҳам шубҳа қила бошлади. Мартиннинг тасаввурнида улар аллақандай машинанинг винтлари ёки ричагларига ўхшарди. Ҳа, ҳа, айнан шу қиёфада. Мартин ўз ҳикоялари, очерклари ва достонларига дилидагиларни ёзарди-ю, уларни машиналар ихтиёрига юборарди. У қўя ёзмасини ва жавоб мактуби учун керак бўладиган маркани каттакон конвертга солиб, унинг оғзини беркитарди-да, почта қутисига ташларди. Қўл ёзма муайян бир

нечакун бутун қитъани кезиб чиқиб, яна Мартиннинг қўлига қайтиб келарди; лекин энди қўл ёзма бошқа конвертга солинган, илова қилиб юборилган марка эса, шу конвертга ёпиширилган бўларди. Эҳтимолки, ҳеч қандай муҳаррир йўқдир, балки унинг ўринда қўл ёзмани бир конвертдан олиб, иккинчисига солувчи ва конверт устига марка ёпиширувчи моҳирона тузилган механизм бордир. Бу механизм, пул ташласанг, «лик» этиб кавшаладиган резинка ёки бир бўлак шоколад чиқариб берадиган автоматни эслатарди. Тангани унинг бир тешигига туширсанг, резинка оласан, бошқасига туширсанг, шоколад оласан. Бу ўринда ҳам вазият айнан шу ҳолатда эди. Механизмнинг бир туйнугидан горорар чеки отилиб чиқар, иккинчисидан эса қўл ёзмани рад этувчи мактуб чиқарди. Аммо шу пайтгача Мартин нуқул иккинчи туйнукка тўғри келаётган эди.

Машъум мактублар муҳаррирни машинага янада кўпроқ ўхшатарди. Бу фақат ёзувчининг ва асарнинг номи қўйилган босма стандарт бланкалар эди. Мартин бу бланкалардан юзтачасини олди — ҳар бир қўл ёзмасига тахминан, ўнтадан тўғри келарди. Агар у шахсан ўзига мурожаат этиб қўл билан ёзилган бир сатргина жонли хат олса эди, ўзини бениҳоя бахтиёр ҳис қилган бўларди. Лекин биронта ҳам муҳаррир ўзининг жонли одам эканлигини исботламасди. Шунга кўра, дунёда биронта ҳам жонли муҳаррир йўқ, фақат яхшилаб мойланган ва яхши ишлайдиган автоматлар бор, деган холосага келишдан бошқа илож қолмади.

Мартин табиатан чидамли, матонатли курашчи эди, шунинг учун, бу тош юрак машиналарни узоқ йиллар давомида таъмин этишга бардош бера оларди. Лекин қони кўп кетиб ҳолдан тойган эди, шунга кўра, кураш натижасини йиллар эмас, балки ҳафталар ҳал этиши керак эди. Ҳар ҳафта тўланадиган ижара ҳақи уни ҳалокатга яқинлаштирас, почта харажатлари эса, ўша машъум дақиқани яқинлаштиришга ёрдам берарди. У энди китоб сотиб ололмасди, шу сабабли фалокатни орқага суриш мақсадида майда-чуйда харажатларни камайтириб, пулинни тежаб сарф қилмоқчи бўлди; лекин Мартин режали бўла олмасди, бир кун у опаси Мэриенга кўйлак олиш учун беш доллар совга қилиб, жанг оқибатини бир ҳафтага бери сурди.

Мартин зулмат қўйнида жанг қилар, унинг на маслаҳат берадиган, на далда берадиган одами бор эди; гўё атрофидаги кишиларнинг ҳаммаси ўзаро келишиб олиб, унинг матонатини синдиришга уринаётганга ўхшарди. Ҳаттоки, Гертруда ҳам унга қовоқ солиб қарайдиган бўлиб қолди; аввалига у Мартиннинг болалар шўхлигига ўхшаб туюлган ишларига меҳрибон опа сифатида бепарво қараган эди; лекин кейин, яна меҳрибон опа сифатида безовта бўла бошлади. Болалик шўхлиги энди унга жинниликка айланиб кетаётгандек туюлди. Мартин опасининг ташвиш билан қараётганини пайқар, мистер Хиггинботамнинг бетакаллуф ва ҳаёсиз истеҳзоларидан кўра, опасининг шу қарашларидан кўпроқ изтироб чекарди. У ўзига ишонарди, аммо ёлғиз эди. Ҳаттоки Руфъ ҳам унинг ишончига шерик эмасди. У Мартиннинг факат мустақил таҳсил олиш йўли билан шугулланишини истарди, унинг адабиётга иштиёқини очиқдан-очиқ ҳеч қораламаса ҳам, айни вақтда, ҳеч қачон уни рағбатлантирмасди ҳам.

Мартин унга ёзганларини бирон марта ҳам кўрсатмаган эди. Аллақандай яниша йўлини тўсиб турарди; бундан ташқари, у қизнинг университетда бандлигини билгани учун унинг вақтини олишни ўзига эп кўрмасди. Лекин имтиҳонлар тамом бўлгандан кейин, Руфнинг ўзи, унинг асарларидан биронтасини ўқишини истаганини билдириди. Мартин ҳам севиниб, ҳам қўрқиб кетди. Руфъ — ҳақиқий ҳакам. У санъатшунос. У адабиётни профессорлар қўл остида ўрганган. Эҳтимол, муҳаррирлар ҳам тажрибали ҳакамлардир, лекин Руфъ бошқа, у Мартиннинг асарларига бошқа кўз билан қарайди. У Мартинга босма бланкка ёзилган раджавобини юбормайди, ҳикояларингизнинг ижобий хислатларга бой бўлишига қарамай, афсуски, мазкур нашриётда боса олмаймиз, деб хабар қилмайди. Руфъ унга инсоний, жонли тил билан ўз фикрини изҳор қиласди, энг муҳими — Руфъ, ниҳоят, чинакам Мартин Иденни кўради. Қиз Мартиннинг асарларида унинг дили ва қалбини ҳис қиласди, унинг нималарни орзу қилишини ва нималарга қодир эканлигини озгина бўлса ҳам, қиттаккина бўлса ҳам англаб олади.

Мартин ҳикояларидан бир нечасини танлади-да, бир оз тараддувланиб тургандан кейин, яна «Денгиз қўшиқлари»ни ҳам илова қилди. Жазирама июнь кун-

ларининг бирида у Руфъ билан велосипедларга миниб, шаҳар ташқарисидаги тепалик томон жўнаб кетишиди. Қиз бу ерни яхши кўрарди. Бу уларнинг иккинчи марта бирга сайр қилиши эди. Улар куннинг тафтини пасайтирувчи денгиз шабадасига юзларини тутиб, велосипедда кетиб борарканлар. Мартин оламнинг гўзаллигини, яшаш ва севиш қандай соз эканлигини бутун вужуди билан ҳис қила бошлади. Улар велосипедларини йўл ёқасига қўйиб, ўзлари қўнғир тепа бошига чиқишиди; қуёшда жизғанак бўлган ўт-ўландан яқинда ўрилган пичаннинг қуруқ, хушбўй ҳиди гуркираб димоққа урилди.

— Бу ўтлар ўз вазифасини ўтаб бўлган,— деди Мартин ерга ўтиришгандан кейин. Руфъ унинг курткасига, у эса тўппа-тўгри иссиқ ерга ўтирган эди.

Мартин кишини маст қилувчи, ёқимли, хушбўй ҳидлардан тўйиб-тўйиб нафас оларкан, шу заҳотиёқ, одати бўйича хусусий ҳодисалардан умумий ва асосий ҳодисаларга ўтиб, фикр юрита бошлади.

— Ўзининг ҳаётий вазифасини ўтаб бўлди бу,— деб гапида давом этди Мартин офтобда қовжираган ўтларни меҳрибонлик билан силаркан,— қишки ёғин сувини шимириб, баҳорнинг ilk бўронлари билан курашиди, гуллаб қумурсқа-ю, болариларни ўзига жалб этди, уруғларини шамолга совуриб, атрофга таратди, энди эса табиат олдида ўз вазифасини ўтаб бўлиб...

— Нима учун сиз ҳамма нарсага кўнгилни хира қиладиган бундай амалий нуқтаи назардан қараёзиз?— деб Руфъ унинг сўзини бўлди.

— Тадрижий такомил назариясини ўрганаётганимдан шундай бўлса керак. Очигини айтганда, мен ҳамма нарсанинг асл моҳиятини яқингинада англай бошладим.

— Лекин, менинг назаримда, сиз ана шу амалий нуқтаи назарингиз туфайли гўзалликни тушунмай қолаётганга ўхшайсиз. Гўдак бола капалакларнинг чиройли қанотларидаги чангни артиб ташлаб, уларни маҳв этганидек, сиз ҳам гўзалликни маҳв этяпсиз.

Мартин бошини сарак-сарак қилди.

— Гўзалликнинг ўз маъноси бор, лекин мен шу чоққача ўша маънони ҳис қилганим йўқ. Менга чиройли нарса чиройли бўлгани учун ёқарди, вассалом. Мен гўзалликнинг моҳиятини тушунмасдим. Энди бўлса тушунаман, ёинки, аниқроқ қилиб айтганда, тушуна

бошлаяпман. Мен учун бу ўт, айниқса, унинг нима сабабдан бундайлигини билганимдан кейин, унинг шу тепа бошида ўсиши учун зарур бўлган қўёшнинг, ёмғирнинг ва ер шарбатининг мураккаб таъсирини билганимдан кейин, ниҳоятда гўзал бўлиб кетди. Ҳар битта гиёҳнинг тарихи ажойиб саргузаштлар билан бой; у не-не воқеаларни бошидан кечирмаган. Ана шу фикрнинг ўзи мени илҳомлантиради. Мен қувват билан материянинг ишини, буюк ҳаётий курашларни ўйласам, шу гиёҳ тўғрисида бутун бир достон, наинки бир достон, бир неча достон ёза олишимни ҳис қиласман.

— Бирам чиройли гапирасиз-а,— деди Руфъ ўйчаник билан, унинг синовчан кўзлари ғалати бир тарзда Мартинга тикилиб туарди; Мартин бирдан буни пайқаб қолди-ю, шу заҳотиёқ уялиб кетди, ҳатто боши гангіб, ёноқлари чўғдек қизарди.

— Оҳ, қани энди, мен чиндан ҳам чиройли гапира олсам эди,— деб тутила-тутила гап бошлади Мартин.— Миямда фикрлар шу қадар кўпки, уларни изҳор этишини хоҳлайман. Лекин уларнинг кенглигидан ифода-лашга муносиб сўз топа олмайман. Баъзан, бутун олам, бутун жониворлар олами менга юзланиб, улар учун гапиришимни талаб қилаётгандай туюлади. Мен шу нарсани ҳис қиласман, сизга қандай ифодалаб берсам экан?— бутун борлиқнинг улуғворлигини ҳис қиласман; лекин гапира бошласам кичкина болага ўхшаб, гўлдирайман. Фикр ва туйғуларингни шундай сўз билан ифодалаш, уни шундай ёзиш ёки гапира олиш керакки, токи, гапингни тингловчи ёки жумлаларингни ўқувчи уларни тушунсин, ёзилган китоб ёки айтилган жумлада яна айнан ўша фикр, ўша туйғулар гавдалансин, лекин бу ниҳоятда буюк вазифа. Бу — ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмайдиган вазифа. Мана, кўринг, мен юзимни ўтлар орасига тиқяпман, шунда димогимга кираётган бу ҳидлар миямда минг-минглаб фикр ва лавҳаларни туғдиради. Ахир мен бутун коинот ҳидини ҳидладим-да. Мен қўшиқлар ва кулгиларни эшитяпман, саодат ва офатни, кураш ва ўлимни кўряпман. Миямда сон-саноқсиз лавҳалар намоён бўлади, мен шуларни сизга, бутун оламга изҳор қилсам дейман! Лекин буни қандай бажарай? Тилим лол. Мана, ҳозир ҳам, ўтнинг хушбўй ҳидини ҳидлаб туриб, ҳис қилган нарсаларимни сизга сўз билан ифодалаб бермоқчи бўл-

дим. Лекин ҳеч нима чиқмади. Қўполдан-қўпол, но-
аниқ ишорадан бошқа нарса чиқмади. Қандайдир бир-
бири билан боғланмаган бир неча сўзни айтдим, хо-
лос... Ҳолбуки, мен ўз фикрларимни баён қилиши
шунақаям хоҳлайманки. О...— у умидсизлик билан
қўлларини қисирлатди,— бунинг иложи йўқ! Гапириш
мумкин эмас! Изҳор этиш мумкин эмас!

— Лекин сиз жуда яхши гапирипсиз,— деб таъкид-
лади Руфь,— шу қисқа вақт ичида бунчалик гапириши
ни ўрганиб олганингиздан таажжубдаман. Мистер Бэт-
лер — ҳаммага манзур бўлган нотиқ. Штат қўмитаси
доим сайлов олди компанияси пайтида уни нутқ сўз-
лашга даъват этиб туради. Лекин сиз анави куни овқат
пайтида ундан ёмон гапирмадингиз. Фақат у ўзини бо-
сиб гапира олади. Сиз жуда қизиқонсиз; ҳали сиз ҳам
аста-секин ўзингизни тутиб оласиз. Сиз жуда яхши
нотиқ бўлиб кетишингиз мумкин. Жуда катта муваффа-
қиятларга эришишингиз мумкин... агар хоҳласангиз.
Сизда қандайдир бир сир бор. Шунга қараганда, сиз
оммага бош бўлишингиз мумкин, мен бунга аминман.
Сиз йўлингизга ғов бўлган ҳар қандай қийинчиликни
ҳам, худди грамматикани ўзлаштиргандай, енгиб ўти-
шингиз мумкин. Таниқли адвокат ёки сиёсий арбоб бў-
лишингиз мумкин. Мистер Бэтлер эришган муваффа-
қиятга эришишингиз учун сизга ҳеч нима халал бера
олмайди. Эришгандаям, ошқозонингизни касал қил-
масдан эришасиз,— деб табассум билан илова қилди
Руфь.

Улар ҳамон сұхбат қилиб ўтирадилар; Руфь ўз
одати бўйича, ўқишининг зарурлиги ҳақида ётиғи билан
айни вақтда, талабчанлик билан гапирав, лотин тилини
илмининг ҳар бир соҳасида энг асосий негиз вазифасини
ўташини таъкидларди. У инсоннинг, хусусан, эркак
кишининг энг мукаммал намунаси қандай бўлишини
Мартинга тасвиrlаб берди; бу камолот намунаси буту-
нича ўз отасидан кўчириб, унга мистер Бэтлернинг баъ-
зи бир хусусиятлари илова қилинган эди. Мартин чал-
қанча тушиб ётиб, Руфнинг гапларини тингларкан,
унинг дудоқлари ҳаракатини кузатишдан ҳузур қиласди.
Руфь тасвиrlаб берган истиқбол уни қизиқтирмасди,
шунга кўра у умидсизликдан пинҳона гусса чекаркан,
айни вақтда, шиддатли ишқ азоби уни ўртарди. Қиз

унинг адабий фаолияти ҳақида лом-мим демади, Мартин олиб келган қўл ёзмалар ерда унтилиб ётарди.

Нихоят, сұхбат узилиб қолган пайтларидан бирида Мартин қуёшга тикилиб, унинг уфққа етиб келишига қанча қолганини чамалаб кўрди-да, қўл ёзмаларини йигиштира бошлади, шу ҳаракати билан у қўл ёзмалар борлигини Руфга эслатган эди.

— Вой, эсимдан чиқиби-ю,— деди Руфъ шоша-пеша,— ўқиб берсангиз, жон-жон деб эшитардим!

Мартин унга ўзининг энг яхши кўрган ҳикоясини ўқиб берди. Ҳикояга «Ҳаёт шароби» деб ном қўйган эди. Мартин ҳикоя ёзаётган чогида, уни маст қилган ўша шароб, энди шу ҳикояни ўқиётган чогида яна мисига урди. Ажойиб мавзуда ёзилган бу ҳикояда ўзига хос бир нафосат руҳи мавжуд эди, аммо Мартин тумтароқ сўзлар ва иборалар билан бу нафосатни янада кучайтиришга уринганди. У ҳикоя ёзаётган чогда ловиллаб ёниб турган илҳом алансаси ҳозир ҳам уни қуршаб олган эди, шунинг учун у ўзининг ҳеч қандай нуқсонини сезмасдан, зўр эҳтирос билан ўқирди. Лекин ҳикояга Руфнинг муносабати тамомила бошқача эди. Ҳикоянинг барча заиф томонлари, барча муболагалар, ёш қаламкашларгагина хос бўлган ҳаддан зиёд шавқ-завқ, жуда кўп ерда жумлалардаги ҳамоҳангликтининг бузилиши дарҳол Руфнинг ўткир қулоқларига чалинди. Очиги у Мартиннинг ҳикоясида оҳангдорлик йўқлигини сезди, дабдабали, салмоқдор жумлалар бундан мустасно эди, албатта; аммо айнан шу жумлаларнинг юзакилиги Руфнинг ғашига тегди. «Дилетантизм»¹— қизнинг бу асарга берган қатъий баҳоси шу эди, лекин бу фикрни айтмади. Аксинча, у бор-йўғи бир неча майда камчиликларни тилга олиб, умуман, ҳикояни ўзига ёққанлигини айтиш билан кифояланди.

Лекин Мартиннинг ҳафсаласи пир бўлди. Қиз ҳақли танқид қилди, Мартин буни эътироф этмай иложи йўқ эди, аммо ҳикоясини унга майда-чуйда камчиликларни тузатиш учун ўқимаган эди-ку. Гап тафсилотда ёмас. Бунинг ҳаммасини тузатса бўлади. Вақти келиб, унинг ўзи майда нуқсонларни пайқайдиган, ҳатто уларга йўл қўймайдиган бўлади, албатта. Лекин у ўз

¹ Дилетантизм — юзакилик, саёзлик.

ҳикоясида улкан, жонли ҳаётнинг бир қисмини ифодаламоқчи бўлган эди-ку. Мартин Руфга нуқта ва вергуллар билан ажратилган бир қатор жумлаларни эмас, балки ана шу жонли ҳаётнинг бир қисмини кўрсатмоқчи эди. Мартин ўз кўзи билан кўрган, ўз тафаккури билан англаган ва ўз қўллари билан машинкада босган мана шу сатрлардаги улкан ва муҳим нарсаларни Руфъ ҳам англашини истарди. Афтидан, бу истагимга муяссар бўлмадим шекилли, деб ўйлади у. Балки муҳаррирлар чиндан ҳам ҳақдирилар. У ҳаётнинг улкан, муҳим жиҳатларини мушоҳада қиласди-ю, аммо уни сўз билан ифодалашга қодир эмас эди. Натижада, Мартин ҳафсаласи пир бўлганини яшириб, қизнинг танқидий мулоҳазаларига шундай осонлик билан рози бўлдикни, қиз унинг қалбида қандай зўр эътиroz уйғотганини хаёлига ҳам келтирмади.

— Мана, бунга «Қозон» деб ном қўйганман,— деди Мартин иккинчи қўл ёзмани очаркан.— Бу тўрт-беш журналдан рад этилиб қайтиб келган, шундай бўлса, ҳам, бу ҳикоя ўзимга ёқади, ўз асарингга баҳо берниш қийин, лекин менимча, бу ҳикоянинг бир нимаси бор. Балки мени қизиқтирганчалик қизиқтирмас сизни, лекин ҳикоя қисқагина, бор-йўги икки минг сўздан иборат.

Мартин ҳикояни ўқиб бўлгандан кейин Руфъ:

— Қандай даҳшат!— деб қичқириб юборди.— Жудаям даҳшат-ку бу!

Мартин қизнинг ранги ўчган чеҳрасига, чақнаб турган кўзларига ва асаб билан чалишган қўлларига пинҳона завқ билан қаради. У ниятига етган эди. Ўзининг бутун вужудини қамраб олган туйғулар ва лавҳаларни қизга уқтиришга муяссар бўлган эди. Ҳикоя қизга ёқдими, ёқмадими, бунинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими — ҳикоя унга қаттиқ таъсир этди, уни диққат билан тинглашга мажбур этди, натижада Руфъ ҳикоянинг майда нуқсонларини пайқамади ҳам.

— Бу ҳаёт,— деб эътиroz билдириди Мартин,— ҳаёт ҳамма вақт ҳам жозибали бўлавермайди. Ким билсин, эҳтимол, мен жуда ғалати махлуқ бўлсан керак, чунки шу ерда ҳам гўзалликни кўряпман. Бу гўзаллик менга шу қиёфасида яна ўн карра азизроқ...

— Лекин нега ахир ўша бахти қаро аёл...— деб Руфъ унинг гапини бўлди-ю, гапини тамомламай яна

жон-жаҳди билан қичқирди:— О! Бу бемаънилик! Бу бадкорлик! Бу қабоҳат!

Бир зумга Мартиннинг юраги уришдан тўхтагандай туюлди. Қабоҳат! Буни у ҳеч қачон ўйламаган, ҳеч қачон тасаввур ҳам қилмаган эди. Бутун ҳикоянинг ҳар бир ҳарфи унинг кўзи олдида аланга бўлиб ёниб турар ва унинг шуъласидан қамашган кўзлари ҳеч қандай қабиҳликни кўрмасди. Мана, юраги сийнасида яна гупиллаб ура бошлади. Унинг виждони пок эди.

— Нега чиройлироқ мавзу танламадингиз?— деди қиз.— Биламиз, дунёда қабиҳлик жуда кўп, лекин бу билан...

Руфъ алланарсалар тўғрисида аччиқ-аччиқ гапирав, лекин Мартин унга қулоқ солмасди. У қизнинг тароватли чеҳрасига тикилиб ўтиради; бу чеҳра шундай таъсирчан, шундай иффат шуъласи билан ёритилган әдик, гўё бу иффат Мартин юрагининг энг теран ерига сингиб боргандек ва уни юлдузлар шуъласидек сарин, майин ва сернавозиш самовий нур билан ювиб, тозлаётгандек бўларди. «Биламиз, дунёда қабиҳлик жуда кўп!» Нимани ҳам «биларди» деб ўйлади Мартин ва гўё қиз у билан ҳазиллашаётгандай, мийигида шўх кулиб қўйди. Унинг кўз олдида бирдан ўзи миридан сиригача ўрганган ифлос ҳаётнинг поёнсиз океани «лоп» этиб пайдо бўлди-ю, ҳикоясини тушунмагани учун Руфни айбламади. Мартиннинг ҳикоясига тушунмагани учун қиз айбор эмас эди. Худога шукурки, Руфъ бундай муҳитдан тамомила четда тугилиб ўсган. Лекин Мартин, Мартин ҳаётни биларди, ундаги жамики разолат ва улуғворликни биларди, устини қоплаб ётган барча ифлосликларга қарамай, ҳаётнинг гўзал эканлигини биларди, шунинг учун ҳам бу ҳақда у бутун жаҳонга ўз фикрини айтмай қўймайди. Самовий малоикаларнинг пок ва бенуқсонлигидан ҳеч ким ажабланмайди. Бу ўринда уларнинг хизмати йўқ. Лекин ифлосликлар орасида авлиёлар бўлиши, бу — чинакам мўъжиза! Шу мўъжиза туфайли ҳам яшаш керак! Адолатсизлик ахлатхонасидан униб чиқаётган ахлоқий камолотнинг шоҳиди бўлиши; шахсан ўзининг ўсиш ва ҳали исқирти ювилмаган кўзлар билан гўзалликнинг илк нурларини илғаб олиш; заифлик, ахлоқсизлик, олчоқлик ва ҳайвоний бетамиэликдан ҳам куч, ҳам ҳақиқат, ҳам маъ-

навий олижаноблик хислатларининг бунёдга келаётганини кузатиш учун яшаш керак!

Шу пайт бирдан Мартиннинг қулогига Руфнинг овози эшилди:

— Ҳикоя бошдан-оёқ аллақандай палид нарсаларга асосланган! Фоят латиф ва олижаноб нарсалар жуда ҳам кўп-ку: «In Memoriam»¹ни эсланг.

Мартин: «Локсли Холл-чи?» демоқчи бўлди, агар яна хаёл денгизига гарқ бўлмаганида айтарди ҳам. У қизнинг жамолига тикиларкан, аёл киши юз минг аср мобайнида ҳаёт пиллапоясидан муттасил юриб, ниҳоят, энг юксак камолот чўққисига чиқиши, Руфъ бўлиш, яъни пок ва гўзал, илоҳий қувват соҳибаси — Руфъ бўлиш учун ва Мартин Иден қалбида муҳаббат, покликка интилиш ҳамда ўша илоҳий қувватни синааб кўриш ҳиссини уйғота олиш даражасига кўтарилиш учун қанча мураккаб йўлларни босиб ўтишни ўйлади; ибтидоий ҳаётнинг теран жарлигидан, ҳаётнинг доимий жараёнида юз берувчи сон-саноқсиз хатолар ва муваффақиятсизликлар гирдобидан ақл бовар қилмайдиган тарзда юксалиб чиққан Мартин Иден қалбида муҳаббат уйғота олиш даражасига етгунча, у аёллар қанчадан-қанча мураккаб йўллар босиб ўтганлар. Романтика, гўзаллик ва мўъжиза шундай Мана шулар ҳақида ёзиш керак; фақат уларни ифодалаш учун сўз топилса бас. Малоикалар осмонда — улар фақат малоика, холос. Мартин эса, инсон.

Мартин Руфнинг овозини эшилди:

— Сиз жуда кучли одамсиз, лекин кучингиз қандайдир бебош куч.

— Идиш-товоқ дўконига кириб қолган бегемотга ўхшайман,— деб ҳазил қилди Мартин. Руфъ табассум билан уни тақдирлади.

— Ҳеч ниманинг фарқига бормай, дуч келган нарса тўғрисида ёзавериш яхши эмас. Сизнинг ўз дидингиз, латофатли услубингиз бўлиши керак.

— Мен ўзимга ҳаддан ташқари ишонсам керак,— деб гўлдиради Мартин.

Руфъ унинг бу фикрига қўшилиб, жилмайиб қўйди. ва павбатдаги ҳикояни эшитмоқчи бўлди.

¹ Эсадалик (лотинча).

— Билмадим, сизга ёқармикин,— деди Мартин гўё ўзини оқлаётгандай.— Бу ғалати ҳикоя! Балки мен ошириб юборгандирман, лекин гапимга ишонинг, ниятим холис эди. Икир-чикирларга эътибор бермасликка ҳаракат қилинг. Энг муҳими, асосий фикрни тушуна олсангиз бўлгани. Бу жуда муҳим ва тўғри фикр, факт уни тушунарли қилиб ёза олдиммикин, билмадим.

У ўқий бошлади; ўқиркан, Руфга қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, ҳикоя қизнинг диққатини тортгандай бўлиб туюлди. Руфъ гўё Мартин яратган образларга маҳлиё бўлгандай, нафасини ичига ютиб, ундан кўзини узмай қимир этмай ўтиради. Мартин бу ҳикоянинг номини «Саргузашт» деб атади, бу чиндан ҳам китобий эмас, ҳаётий саргузаштнинг энг юксак чўққиси, яъни ҳам жазога, ҳам вафога бир хилда сахий, ҳам инжиқ, ҳам бевафо, қулларча итоатгўйликни ва тиним билмай ишлашни талаб қилувчи, гоҳ қуёш тафтидан лов-лов ёнаётган саҳрона олиб чиқиб, гоҳ ташналиқ, очлик, машиқатли олис йўл азобига солувчи ёки ажалга гирифтор этувчи даҳшатли безгак азоби билан қайновчи ва ниҳоят, дарё-дарё тер тўқтириб, қон оқизиб, заҳарли қумурсқаларга чақтириб, сон-саноқсиз майда-чуйда, эътиборсиз ҳодисаларни бошдан кечириб, охири гоят ажиб зафар билан туговчи хотимага олиб келувчи даҳшатли ҳукмдорнинг чинакам улуғ саргузашти эди.

Мартин ҳикоясида шуларни ва бошқа бирталай нарсаларни тасвирлаган эди; шу нарсаларнинг ҳаммаси Руфнинг кўзларини чақнатиб, эшлишига мажбур этаётгандай эди; қизнинг ёноқлари чўғдек қизариб кетди, шунинг учун Мартин, ҳикоя охирлаб қолганда, Руфъ ҳозир ҳушидан кетиб йиқилади, деб қўрқиб кетди. Руфъ чинданам зўр ҳаяжонда эди, аммо у ҳикоядан эмас, Мартиннинг ўзидан ҳаяжонланган эди. Масала ҳикояда эмас эди; Руфъ Мартиннинг вужудидан уфуриб турган ва қизни бошдан-оёқ қамраб олган ўша таниш куч таъсирини яна ҳис қила бошлаган эди. Аммо, шуниси қизиқки, ҳикоя ҳам айнан шу куч билан сугорилган эди, Руфъ ҳам ҳозир ўша кучни ҳикоя орқали ҳис қилаётган эди. У ёлгиз шу кучни ҳис қиларди-ю, айни вақтда, восита чилик вазифасини ўтаётган ҳикояни деярли сезмасди; сиртдан қараган одамга у гўё ҳикояни бериллиб эшитаётгандай туюлса ҳам, аслида, тўсатдан хаёлига келиб қолган даҳшатли, ақл бовар қил-

майдиган, тамомила ўзгача бир фикр билан банд эди. Унинг хаёлига бирдан эгар тегищ ҳандаги фикр келди-ю, бу фикрниң миясига қаттиқ ўрнашганлиги уни қўрқитиб юборди. Бу Руфга ярашмасди. Бу унга тамомила ёт фикр эди. Уйғониб келаётган аёллик ҳирси ҳали уни ҳеч қачон изтиробга солмаган эди, шу чоққача у Тенисон шеърияти таъсирига гарқ бўлиб, гафлат оламида яшар ва ҳатто бу энг назокатли шоирниң рицарлар билан қироличалар ўртасидаги самимий муносабатлар ҳақидаги нозик имо-ишораларига ҳам парво қилмасди. Қиз уйқуда эди, бирдан ҳаёт шиддат билан унинг эшигини қоқди. Қўрқиб кетган қиз эшикниң ҳамма занжирларини солиб беркитмоқчи бўлган эди, лекин энди уйғониб келаётган инстинкт антиқа ва ниҳоятда гўзал меҳмонга эшикни кенг очишини талаб қилди.

Мартин Руфниң ўз фикрини айтишини мамнуният билан кутарди. У фикрниң қандай бўлишига ҳеч шубҳа қилмаган эди, шунинг учун Руфъ фақат:

— Гўзал,— деб жавоб қилганида Мартин ҳангманг бўлиб қолди.

Бир оз сукутдан сўнг Руфъ жўшқин оҳангда такрорлади:

— Жуда гўзал!

Тўғри, бу гўзал ҳикоя эди; лекин ҳикояда бошқа йирик бир нарса мавжуд эди, гўзаллик унга тобе эди. Мартин ерда чўзилиб ётарди; машъум шубҳа булутлари боши узра тўплана бошлади... Яна бўлмади. У сўзга уста эмас. У жаҳондаги энг ажойиб мўъжизаларни кўради-ю, лекин уларни тасвирлашга қурби етмайди.

— Сиз қандай фикрдасиз ҳикоянинг...— янги сўзни талаффуз этишдан тортиниб, бир оз тутилиб қолди,— гояси ҳақида?

— Гояси унча аниқ эмас,— деди қиз,— мен олган умумий таассурот шундан иборат. Мен воқеанинг боришини илғаб олишга уриндим, лекин қийин бўлди. Сиз ҳаддан ташқари сергапсиз. Ҳикояга мутлақо алоқадор бўлмаган материалларни олиб кириб, асосий воқеани хиракишириб қўйгансиз.

— Лекин буларниң ҳаммаси асосий гояга алоқадор-ку,— деб шоша-пиша изоҳлай бошлади Мартин.— Асосий гоянинг жуда буюк, оламишумул аҳамияти бор. Мен бутун ҳикояни шу гоя билан сугормоқчи бўлдим.

Ҳикоя бу гоя учун фақат қобиқ вазифасини ўтайди. Мен тўгри йўлдан бораётган эдим, лекин чамамда, вазифани яхши бажара олмабман шекилли. Мен кўнглимдаги гапларни изҳор эта олмадим. Эҳтимол, вақти келиб, ўрганиб қоларман.

Руфъ унинг фикрлари инкишофини кузата олмади. У санъатшунос бўлишига қарамай, бу фикрларга унинг ақли етмас зди. У Мартиннинг фикрларига тушунмасди ва, тушунмаганимнинг сабаби шуки, Мартин ўз фикрини ифодалашга нўноқлик қиласди, деб ўйларди.

— Сиз жуда кўп сўз ишлатаркансаниз,— деб такрорлади қиз,— лекин баъзи ерлари жуда яхши чиққан.

Қизнинг овози Мартинга жуда олисдан эштилаётгандай туюлди, чунки бу пайт у, Руфга «Денгиз қўшиқлари»ни ўқиб берсаммикин, йўқми, деб ўйлаётган эди. Мартин ҳасрат ва умидсизлик билан жимгина ётар, қиз эса унга тикилиб ўтирас экан, миясига ўша эрга тегиш ҳақидаги кутилмаган хаёллар ҳадеб кела-верарди.

— Сиз машҳур бўлишни истайсизми?— деб сўраб қолди бирдан Руфъ.

— Ҳа, шундай шекилли,— деб эътироф этди Мартин,— лекин энг муҳими бу эмас. Мени шуҳратдан ҳам кўра унга олиб борувчи йўл кўпроқ қизиқтиради. Ундан ташқари, шуҳрат менга бошқа бир ишда кўмаклашган бўларди. Мен, очигини айтсам, бир нарса туфайли машҳур бўлишни истардим.

У «сиз туфайли» деб плова қилмоқчи бўлди, агар Руфъ унинг асарларига бирмунча қизиқиб қараганида, эҳтимол, шундай деб айтарди ҳам.

Лекин бу пайт қизнинг хаёли Мартин учун бир қадар муносиб бўлган мансаб топиш билан банд эди, шунинг учун у Мартиннинг нимага шама қилаётганини ҳам сўрамади. Ундан ёзувчи чиқмаслигига Руфъ қатъий ишонган эди. Буни Мартин ҳозиргина ўзининг саёз ёзилган, ғўр асарлари билан исбот қилди. У чиройли гапиришни ўрганиб олган эди-ю, аммо адабий услуби жуда ҳам нўноқ эди. Қиз уни Теннисон, Браунинг билан ва ўзининг энг севимли адилари билан таққослар, бу таққослаш Мартин учун қулай эмасди. Лекин қиз, дилидаги гапларнинг ҳаммасини унга айтиб ўтирмади. Унинг Мартинга бўлган рағбати талабчанлигини заифлаштираётган эди. Хуллас, Мартиннинг ёзувчиликка

майл қўйиши шунчаки бир ишқибозлик эди, лекин вақти келиб, бу барҳам бериб кетса керак. Ана ўшанда Мартин, шубҳасиз, ўз кучини ҳаётнинг бирмунча жиддийроқ соҳасида синаб кўради-да, муваффақият қозонади. Руфнинг бунга имони комил эди. Мартин шундай кучлики, хоҳлаган нарсасига албатта эриша олади... Фақат тезроқ ёзувчиликни ташласа бўлгани.

— Ёзганларингизнинг ҳаммасини менга ўқиб бериб турсангиз, мистер Иден,— деди қиз.

Мартин севинчдан қизариб кетди. Қиз унинг асаларига қизиқиб қолибди — бунга шубҳа йўқ эди. Хуллас, ахир у Мартиннинг асаларини яроқсиз деб топмади-ку. У ҳатто, баъзи ерларини гўзал деб айтди. Мартин руҳлантирувчи сўзларни биринчи марта эшилди.

— Яхши,— деди Мартин ҳаяжон билан,— сизга сўз бериб айтаманки, мисс Морз, яхши ёзувчи бўламан. Мен жуда узоқ йўл босиб келдим, биламан, ҳали яна жуда узоқ йўл босишим керак, лекин эмаклаб бўлса ҳам, бу йўлни босиб ўтаман.— У Руфга машинкада босилган варақларни узатди.— Мана бу — «Денгиз қўшиқлари». Сизга бериб юбораман, вақtingиз бўлганда уйда ўқиб чиқинг. Лекин кейин менга фикрингизни очиқ айтинг. Танқидий мулоҳаза мен учун ниҳоятда зарур! Ўтинаман, бор ҳақиқатни айтинг!

— Мен ҳеч нимани яширмайман,— деб сўз берди Руфъ, бироқ, бугун Мартин билан рўйирост гаплашмаганини кўнглидан ўтказаркан, бундан кейин ҳам у билан рўйирост гаплаша олиш-олмаслигини билмасди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

— Биринчи тўқнашув бўлиб ўтди,— деди Мартин орадан ўн кунча вақт ўтгач, кўзгудаги аксига қараб,— лекин иккинчи, учинчи тўқнашув ҳам бўлади, то...

У жумлани тугалламай, ўзининг гарифона ҳужрасига кўз югуртириб чиқаркан, кўзлари бурчакда сочилиб ётган бир тўп узунчоқ конвертларга маъюс тикилиб қолди. Буларнинг ҳаммаси редакциялардан қайтариб юборилган қўл ёзмалари эди. Буларни янги адресларга юбориш учун марка керак эди; марка олиш учун эса пул керак, шунинг учун ҳам бир ҳафтада анча-мунча қўл ёзма тўпланиб қолган эди. Ҳали қўл ёзмаларининг ҳаммаси қайтиб келганича йўқ, эр-

тагаям, индингаям улар келаверади. Энди, бу қўл ёзмаларни бошқа редакцияларга юборишга унинг имкони қолмади. У ёзув машинкасининг бир ойлик ижара ҳақини тўлагани йўқ, тўлай олмас эди ҳам, чунки қўлидаги пули бир ҳафталик ижара ҳақи билан восита-чилик маҳкамасига тўланадиган ҳаққа зўрга етарди; Мартин шу маҳкама орқали ўзига иш топмоқчи эди. У ўтириб, столга тикилганча ўйга толди. Столда сиёҳ дөглари бор эди, Мартиннинг дилида бирдан столга меҳрибонлик туйгуси ўйғонди.

— Э, бечора кўхна стол,— деди у,— сенинг қошингда жуда кўп баҳтиёр дамларни ўтказдим, сен ҳамиша вафодор дўстим эдинг. Ҳеч қачон кўксимдан итармадинг, ўринсиз инжиқликлар қилиб мени ранжитмадинг, ҳеч қачон иш оғирлигидан нолимадинг.

У столга тирсакларини қўйиб, юзини қўллари билан ёнди. Бир нима томоғига келиб тиқилди, йиглаб юборгиси келди. Биринчи марта муштлашгани эсига тушди: у пайтда олти ёшли бола бўлган Мартинни ўзидан икки ёш катта бошқа бола ўлардай дўппослар, Мартин эса кўзида ёш билан унинг зарбаларини даф қиларди. Ниҳоят, у кўз ёшларига қоришиб кетган бурнидан оққан қонни ютиб йиқилганда, қийқириб юборган болаларнинг тепасида уймалашиб турганини кўрган эди.

— Бола фақир,— деб ғўлдиради у,— ҳозир ҳам яна дўппослашди сени! Дўппослашгандаям ўрнингдан туромайдиган қилишди.

Бу дастлабки муштлашиш хотираси хаёлидан ҳадеганда кетмади. Ўша пайтда, жуда кўп марта муштлашган эди, шуларнинг ҳаммаси бирин-кетин Мартиннинг хотирасида гавдалана бошлади. Ярим йил ўтгач, Мой Қовоқ (ўша боланинг лақаби шундай эди) яна Мартинга ёпишди. Лекин бу сафар Мартин ҳам унинг кўз остини кўкартирди. Бу ҳазилакам гап әмас эди! У ўша бола билан бўлган ҳамма муштлашганларини бирма-бир эслай бошлади. Мой Қовоқ доим енгиб чиқарди. Лекин Мартин бир марта ҳам қочмади. Бу эсига тушганда ғуурланиб қўйди. У муштлашиш пайтида қаттиқ азоб чексаям, ҳар доим охиригача чидаб турарди. Мой Қовоқ инософсиз рақиб эди, у ҳеч кимга шафқат қилмасди. Лекин Мартин ҳаммасига чидади. У ҳамиша жанг охиригача чидади.

Кейин Мартиннинг кўз олдида, икки томонида омонатгина тиккайиб турган синч деворли уйлар тизилишиб кетган тор кўча намоён бўлди. Кўча бошида бир қаватли ғишт иморат бўлиб, у ердан «Ахборот» газетасининг кундузги сонларини босадиган машиналарнинг бир меъёрдаги ғувиллаши эшитилиб турарди. У пайтда Мартин ўн бирда, Мой Қовоқ эса ўн учда эди; икковлари ҳам газета сотишарди. Шунинг учун ҳам икковлари босмахона дарвозаси олдида учрашишарди. Табиий ҳолки, Мой Қовоқ Мартинни кўрган заҳоти унга ўчакишиб қолди, яна муштлашиш бошланди, лекин жанг натижасиз қолди, чунки соат чорак кам тўртда босмахона дарвозаси очилди-ю, ҳамма болалар «гур» этиб газета олгани отилишди.

— Эртага дўппослайман сени,— деб ваъда қилди Мой Қовоқ. Мартин эса йигидан қалтираган овоз билан, эртага шу ерда бўлишини айтди.

Эртаси куни у мактабдан қочиб, муштлашадиган ерга Мой Қовоқдан икки дақиқа олдин етиб келди. Бошқа болалар Мартинни мақташиб, унга маслаҳат беришди, мабодо Мартин шу маслаҳатларга амал қиласа, албатта рақибини енгиши турган гап эди. Лекин айнан шу болаларнинг ўзи, Мой Қовоқка ҳам шу маслаҳатни беришди. Бу текин томошани улар астойдил завқланиб томоша қилишарди. Мартин эса ўша пайтда болаларнинг қандай завқланганини эслаб, ҳозир ўзининг ҳам уларга ҳаваси келиб кетди. Жанг бошланиб, ярим соат, яъни то босмахона дарвозаси очилгунча давом этди. Мартиннинг кўз олдида ўзининг ҳар куни мактабдан қочиб, босмахона дарвозаси олдига шошиб боргани, болалик чоги қайта-қайта намоён бўлаверди. У чопа олмасди. Муттасил муштлашишдан унинг қадди букчайган, оёқлари оқсарди. Унинг аъзойи бадани моматалоқ бўлиб кетган, қўллари тирналган, баъзи тирналган ерлари йиринг боғлай бошлаган эди. Унинг биқинлари, бели, елкалари зирқираб оғрирди; боши худди қўргошин қуйиб қўйилгандай гаранг эди. У мактабда ўйнай олмасди, ўқишдан ҳам орқада қолиб кетди. Кун бўйи партада ўтириш унинг учун бир азоб эди. Бу ҳар кунги жанглар бошлангандан бери назарида, орадан неча юз йиллар ўтиб кетганга ўхшарди, вақт муттасил янги тўқнашишни кутиш билан, худди қўрқинчли тушдай ўтарди. «Нимага Мой Қовоқни ен-

гиб бўлмайди?» деб ўйларди Мартин. У енгилганида, Мартин жами азоблардан бирваракайнига қутулган бўларди. Лекин таслим бўлиш ва Мой Қовоқнинг ўзидаи кучлироқ эканлигини эътироф этиш ҳеч хаёлига келмасди.

Шундай қилиб, ҳам руҳан, ҳам жисман қаттиқ азоб чеккан Мартин матонат сабогини олди, ҳар кун у босмахона дарвозаси олдига судралиб борар ва у ерда ўзи сингари қаттиқ азоб чеккан ашаддий душмани Мой Қовоқ билан муштлашарди; Мой Қовоқ газета сотувчи болалар олдида шарманда бўлишни истамас эди, агар шу болалар гижгижлатмагандага жон-жон деб уришга барҳам берган бўларди. Бир куни уришнинг ҳамма қоидаларига (тепмаслик, чалмаслик, ётганни урмаслик) риоя қилган ҳолда йигирма минут жиққамушт уришишгандан кейин, Мой Қовоқ гандирак-лаб келиб, зўрга нафасини ростлаб жангни дуранг қилиб тугатиб қўя қолишни тавсия қилди. Мартин ҳозир бу таклифни эслаб лаззатланганидан сесканиб кетди: у ҳансираб, ёрилган лабидан оққан қон томоғига тиқилиб, Мой Қовоққа ташланди, гапиришига халақит қилаётган оғзидағи қонни тупуриб ташлади-да: «Дурангга рози эмасман, агар Мой Қовоқ ҳолдан тойган бўлса, таслим бўлсин», деб қичқирди. Лекин Мой Қовоқ таслим бўлишни истамади, жанг яна давом этди.

Эртаси куни яна муштлашишди, ундан кейин ҳам ҳар куни муштлашаверишди. Ҳар сафар уриш бошлиниши олдидан Мартин баданини зирқираб оғриганидан қаттиқ изтироб чекарди, лекин кейин оғриқ сезилмай қолар ва худди туш кўраётгандай вужуди ғазабга тўлиб муштлашаркан, кўз олдида фақат Мой Қовоқнинг кенг жағларини ва ваҳший ҳайвонникига ўхшаб ёниб турган кўзларини кўради, холос. У бутун диққатини шу башарага қаратар, бошқа ҳеч нарса кўзига кўринмас эди. Унинг учун дунёда шу башарадан бошқа ҳеч нима йўқ эди, шунинг учун, Мартин, шу башарани бир парча қонли гўштга айлантирмагунча, ёки ўз афти қонли гўштга айланмагунча, кўнгли тинчимаслигини биларди. Ана ўшандагина муштлашишини тўхтатса бўларди. Лекин Мартиннинг дурангга рози бўлиши асло мумкин эмас эди!

Ниҳоят, бир кун Мартин босмахона дарвозаси олдига одатдаги вақтда келиб, Мой Қовоқни топа олмади.

У келмаган эди. Болалар, Мой Қовоқ таслим бўлди, деб Мартинни табриклай бошладилар. Лекин Мартинни бу ажрим қониқтирумади. У Мой Қовоқни енгмади, Мой Қовоқ ҳам уни енгмади. Ора очилмай қолди. Кейинчалик билишса, худди ўша куни Мой Қовоқнинг отаси тўсатдан ўлиб қолган экан.

Мартин хаёлан бир неча йилни ҳатлаб ўтди ва ўзини театр галёркасида кўрди. У эндигина денгиз сафаридан қайтиб келган эди, ёши ўн олтига тўлиб, энди ўн еттига қадам қўйган эди. Бирдан томошабинлар орасида жанжал кўтарилиди. Кимдир аллакимни туртиб юборибди. Мартин жанжалга аралашиб-ю, бирдан кўзи эски рақиби — Мой Қовоқнинг чақнаб турган кўзлари билан тўқнашди.

— Томошадан кейин сени дўппослайман,— деб унга шивирлади Мартиннинг рақиби.

Мартин «яхши» дегандай бош иргади. Чунки жанжал кўтарилган ерга тартиб нозири шошилиб келаётган эди.

— Томоша тамом бўлгандан кейин эшик олдида учрашамиз,— деб пичирлади Мартин, ўзини саҳнадаги ўйинни берилиб томоша қилаётганга солиб.

Тартиб нозири — полисмен уларни бир кўздан кечирди-ю, нари кетди.

— Шерикларинг борми? — деб сўради Мартин парда ёпилганда Мой Қовоқдан.

— Бўлмасам-чи!

— Undай бўлса мен ҳам уч-тўртта шеригимни чақираман,— деди Мартин.

Танаффус вақтида у мих заводида ишлайдиган учта оғайнисини, битта ўт ўчирувчини, олтига матрос ва Маркет-Стритдаги машҳур ўғрилар тўдасидан ҳам шунча азамат йигитни чорлаб, бир тўда тузди.

Томоша тамом бўлгандан кейин иккала тўда кўчанинг икки чеккасидан юриб кетди. Сал нарироқдаги хилватгина тор кўчада улар тўпланишиб, ҳарбий кенгаш очишиди.

— Энг маъқул жой — Саккизинчи кўчанинг кўприги,— деди Мой Қовоқ тўдасидан малла йигит, — кўприкнинг ўртасида электр фонарлари ёргида муштлашасиз, биз бўлсак фиръавнларга¹ кўз-қулоқ бўлиб

¹ Фиръавнлар — полисменлар.

турамиз. Бир томондан келиб қолиша, иккинчи томонга қочиб кетамиз.

— Майли, розиман,— деди Мартин ўэ одамлари билан маслаҳатлашиб олгандан кейин.

Сан-Антонионинг океанга қуйилиш еридаги тармоғи устига қурилган Саккизинчи кўча кўпригининг узунлиги шаҳардаги уч кварталнинг узунлигига тенг келарди. Кўприкнинг ўртасида ва икки бошида электр фонарлар ёниб туради. Биронта ҳам полисмен бу ерга писиб кела олмасди. Мартиннинг юмуқ кўзлари олдида жанг қилиш учун қулай бўлган бу жой бутун тафсилотлари билан намоён бўлди. У ҳар қайсиси ўз жангчиси орқасида, бир-бирларининг рўпараларида адоват билан хўмрайишиб турган икки тўдани кўрди. Мартин билан Мой Қовоқ белларигача ечинишди. Кузатувчилар кўприкнинг ҳар икки бошига бориб, ўринларини эгалладилар. Матрослардан бири Мартиннинг курткаси, кўйлаги ва қалиғини қўлига кўтариб олди, полиция босиб келиб қолгудек бўлса, у кийимларни бехавотирроқ жойга олиб қочиши керак эди. Мартиннинг кўз олдида ўша вақтдаги ўз қиёфаси яққол кўринди; мана, у давра ўртасига чиқди, Мой Қовоқнинг кўзига тик қараб, муштини кўтарганча деди:

— Ҳеч қандай такаллуфга ҳожат йўқ! Билдингми? Ора очди бўлгунча муштлашамиз! Баҳона қилиш йўқ. Икковимизнинг эски ҳисоб-китобимиз бор, орани очди қилиш керак! Билдингми?

Рақиб тараддулланиб қолди — Мартин буни пайқади, лекин Мой Қовоқ сиркаси сув кўтармайдиган йигит эди, шунинг учун шунча томошабин олдида шарманда бўлишни истамасди.

— Ҳай, майли, чиқ ўртага,— деб қичқирди у,— мунча эзмалик қиласан! Ора очди бўлгунча десанг, ора очди бўлгунча-да!

Шу чоқ улар муштларини дўлайтирганча худди иккита буқача сингари бир-бирларига ташландилар; улар ёшлик гайрати билан уриш, мажақлаш, майиб қилиш истаги билан ёниб уриш бошладилар. Башариятнинг тараққиёт сари минг-минг йиллар давомида босиб ўтган машаққатли йўлларда эришган ҳамма нарсаси бир зумда барбод бўлди. Фақат электр фонуси тараққиётнинг унутиб қолдирилган бир нишонаси сифатида қакқайиб туради. Мартин билан Мой Қовоқ ҳо-

зирғор ва дарахтларда истиқомат қилувчи тош аср ваҳшийларига айланган эдилар. Улар ибтидоий ҳаёт ботқоғига тобора чуқурроқ ботиб борардилар, фазода учиб юрувчи тошлар сингари, муттасил бир-бирига тортилиб, бир-биридан қочувчи атомларга ўхшаб, кўркўона, ғайри ихтиёрий равишда бир-бирлари билан тўқнашардилар.

Мартин бу жангнинг бутун тафсилотини эсларкан:

— Ё тавба! Ғирт мол эканмиз-да ўзимиз ҳам! Ёвойи ҳайвон эканмиз-ку! — деб инграб юборди.

У ўз тасаввурининг фавқулодда кучи туфайли бу воқеани худди кинематографда ўтиргандек аниқ-таниқ, равшан кўради. У айни вақтда бу воқеанинг ҳам иштирокчиси, ҳам томошабини эди. Унинг шунча ойлардан бери ўқиб ўрганганлари бу даҳшатли манзарадан уни жиркантириб титратиб юборарди; лекин ҳадемай ўтмиш хотиралари унинг онгидан ҳозирги замонни сиқиб чиқариб ташлади ва у яна собиқ Мартин Иденга айланди ҳамда денгиз сафаридан қайтиб кела солиб, Саккизинчи кўчанинг кўприги ўртасида Мой Қовоқ билан муштлаша бошлади. У бор кучини йигиб олишар, терлар, қонга беланар, муштлари мўлжалга бориб текканда шодланарди.

Булар одам эмас, балки бир-бирига келиб урилган икки зўр қуюнга ўхшарди. Вақт ўтиб борар, иккала тўда ҳам нафасларини ютиб, қимир этмай турарди. Улар бундай қаҳру газабни ҳеч қачон кўрмаган эдилар ва бу газаб уларни даҳшатга соларди. Уларнинг олдида ўзларидан ҳам ваҳшийроқ иккита ҳайвон олишарди.

Рақибларининг дастлабки жўшқин газаби совиди ва энди улар эҳтиёт ва мулоҳаза билан мушт сола бошладилар. Униси ҳам, буниси ҳам устун чиқа олмасди.

— Дуранг бўлади,— деган овоз эшитилди Мартининг қулоғига.

У бехосдан янглиш ҳаракат қилди, лекин шу заҳоти ёноғига қаттиқ зарба келиб тушиб, уни суягигача торс ёриб юборди. Тўғри муштдан бундай жароҳат очилиши мумкин эмас эди. Мартин одамларнинг таажжубланиб қичқирганини эшитди, юзидан шариллаб қон оқаётганини сезди. Лекин у сир бой бермади. У дарҳол сергакланди, чунки рақибининг қандай одамлигини, унинг қўлидан ҳар қандай разиллик ҳам кели-

шини яхши биларди. Мартин рақибини дикқат билан кузата бошлади-ю, унинг қўлида металл ярақлаганини найқаб қолиб, чақонлик билан қўлидан ушлаб олди.

— Кафтингни оч! — деб бақирди у. — Мени кастет билан урдинг!

Иккала тараф бақириб-чақириб, ҳақорат ёғдириб бир-бирларига ташландилар; яна бир сониядан сўнг тўс-тўполон кўтарилар ва Мартин қасосини қондира олмай қоларди. У ўзида йўқ даргазаб эди.

— Қайтинглар орқага! — деб бақирди у. — Ҳамманглар қайтинглар! Эшитдингларми?

Одамлар тисарилишди. Улар мисоли ҳайвон эдилар, лекин Мартин улардан ҳам ўтиб кетган ваҳший ҳайвон эди ва ҳаммага даҳшат соларди, мана шу даҳшат туйғуси уларни итоат этишга мажбур қилди.

— Бу менинг ишим, ҳеч ким тумшуғини тиқмасин. Ҳей! Бу ёққа бер кастетни.

Бир оз чўчиб қолган Мой Қовоқ унга итоат этди ва номардлик қуроликин унга узатди.

— Бу темиртакни сен бергансан, лаънати сариқ мошак,— деб давом этди Мартин, кастетни сувга улоқтираркан,— орада ўралашиб юрганингни кўрувдим, лекин нима қилганингни пайқамабман. Агар яна тумшуғингни тиққудек бўлсанг, ўласи қилиб дўппослайман. Тушундингми?

Жанг яна давом этди, иккала рақиб ҳам тамомила ҳолдан тойган бўлишига қарамай, ҳамон бир-бирига мушт соларди, ниҳоят, уларнинг атрофини ўраб олган ваҳшийлар галаси қонга тўйиб, даҳшатга тушиб қолди ва уришни тўхтатинглар, деб муштлашаётганларни кўндиришга тушди. Оёгига зўрга турган, инсоний қиёфасини йўқотгунча калтак еб, аллақандай даҳшатли махлуққа айланган Мой Қовоқ тараддуланиб, уришдан тўхтади, лекин Мартин унга ташланиб, кетма-кет мушт тушира бошлади.

Улар гўё жуда узоқ замонлардан бери олишиб келаётгандай эдилар, энди Мой Қовоқ сезиларли даражада сустлашиб бораётганда бирдан «қарс» этган қаттиқ овоз эшитилди-ю, Мартиннинг ўнг қўли «шилқ» этиб осилиб қолди. Суяқ синган эди. Буни ҳамма эшитди, ҳамма тушунди ҳам. Мой Қовоқ ҳам тушунди ва ярадор рақибига худди йўлбарсдек ташланиб, жон ҳолатда уни дўппослаб кетди. Мартиннинг тўдаси ёрдам-

га ташланди. Лекин устма-уст тушаётгани зарбалардан гаигиб қолган Мартин, тинмай гоҳ бўралаб сўкиб, гоҳ оғриқ ва ғазабдан инграб, шерикларига «аралашманглар», деб қичқирав, чап қўли билан рақибини тинмай муштлар, ҳеч нарсанинг фарқига бормай дўйпослар эди. Ҳаяжонли пичирлашлар унинг қулогига гўё жуда олислардан эшитилаётгандай туюлди, кейин у кимнингдир титроқ овозини эшитди: «Йигитлар, бу муштлашиш эмас! Бу қотиллик! Ажратиб қўйиш керак уларни!»

Лекин уларнинг биронтаси ҳам олишаётгандарга яқинлашгани журъат эта олмади, Мартин эса ҳамон чап қўли билан дўйпослаб ётар, қўли ҳар урганда одам башарасига мутлақо ўхшамайдиган аллақандай юмшоқ, қонли, жирканч нарсага тегар, ана шу алланарса эса ҳеч таслим бўлишни истамас, ҳамон унинг хира тортган кўзлари олдидан нари кетмасди. Лекин Мартин ҳамон тўхтамасдан урар, аста-секин энг охирги кучини сарфлаб мушт солар эди, зарбалари тобора заифлаша борди, то бу беўхшов қонли гўшт кўприк тахталарига гурс этуб йиқилмагунча урди, у ўзини асрлар давомида, минг йиллардан бери уришаётгандек ҳис қилди. Шунда Мартин бўшлиққа таянмоқчи бўлиб, маст одамлардай гандираклаб кетди ва рақибининг тепасига бориб, ўзгарган овоз билан:

— Муштлашишни хоҳлайсанми яна? Гапир... Хоҳлайсанми? — деди.

У ҳамон қаттиқ туриб жавоб талаб қиласди, шунда бирдан ўртоқлари уни ушлаб етаклаб кетаётганини, әгнига курткасини кийгизмоқчи бўлишганини ҳис қилди. Ана шундан кейин бирдан ҳушидан кетиб қолди.

Стол устидаги будильник жиринглаб кетди, лекин Мартин уни эшиitmай, юзини қўллари билан бекитиб, қимири этмай ўтираверди. Қулогига ҳеч нарса кирмас, ҳеч нарсани ўйламасди. Бутун бўлган воқеани у шундай аниқ тасаввур этдики, худди ўша кечаси Саккизинчи кўча кўпригига бўлганидек, яна ҳушидан кетди. Бир неча дақиқа давомида уни зулмат ва бўшлиқ қуршаб олди. Сўнг кўзлари ола-кула бўлиб, терлаб-пишиб, худди тирилган мурда янглиғ сапчиб туриб кетди.

— Ахийри сени енгдим-ку, Мой Қовоқ! — деб қич-

қириб юборди у.— Бунинг учун ўн бир йил кутдим, лекин барибир, сени енгдим!

Унинг оёқлари қалтирас, боши айланарди, шунинг учун у гандираклаб кетиб, тўшагига ўтиришга мажбур бўлди. У ҳамон ўтмиш хотиралари чангалида эди. Қаерда ётганини билмай, то бурчакда ётган бир тўп қўл ёзмаларга кўзи тушмагунача ҳангманг бўлиб, атрофга олазарак бўлиб қарап эди. Кўзи қўл ёзмаларга тушганда, хотирасининг ғилдираги ғирислаб айланиб, уни тўрт йиллик масофадан олиб ўтди ва у энди китобларни, шу китоблар орқали таниган дунёни, ўзининг катта орзуласини, рангпар қизга бўлган муҳаббатини эслади; агар бу таъсирчан ва назокатли қиз, ҳозиргина Мартин қайта бошидан кечирган даҳшатли воқеаларнинг бир лаҳзалик шоҳиди бўлсайди, у кечиб ўтган ҳаёт ботқогини бир зумгина кўрсайди, қўрққанидан юраги ёрилиб ўларди!

У ўриндан туриб кўзгуга қаради.

— Энди сен ўша ботқоқликдан қутулиб чиқдинг. Мартин,— гуур билин деди ўзи,— кўзларинг равшан, қўлингни чўзсанг юлдузларга етади, чинакам ҳаёт кечиряпсан, энг қимматли асрий меросларни уларнинг эгаларидан тортиб оляпсан.

У ўз аксига диққат билан тикилди-да, кулиб юборди.

— Озгинагина асабийлашиб, ҳаяжонланиб олдикми? Ҳечқиси йўқ! Бу хавфли әмас. Сен бир вақтлар Мой Қовоқни енгансан, ноширларни ҳам худди шундай енгасан, ўн бир йилдан ҳам кўпроқ вақт сарф қилсанг қиласан, лекин енгасан! Лекин йўлда тўхтаб қолишни хаёлингга ҳам келтирма, фақат олга юр. Курашгандан кейин, охиригача курашиш керак!

У Н ОЛТИНЧИ БОБ

Будильник жингирилаб Мартинни қўйқисдан уйготиб юбордики, жисман заифроқ одамнинг миясида бундан оғриқ турган бўларди. У жуда қаттиқ ухлаган бўлса ҳам, беш соатлик ғафлат уйқуси тугаганидан севиниб, дарҳол уйғонди. У уйқуни ёмон кўтарди. Қиладиган иши жуда ҳам кўп, ҳаётда ҳали жуда кўп нарсани синаб кўриши керак эди! У уйқуга кетган ҳар бир дақиқага ачинарди. Мартин сув тўла тогорага бошини

тиқиб, муздек сув таъсиридан лаззатланаётгандан ҳам, будильникнинг қўнгироги тинмаган эди.

Лекин бугунги кун одатдаги программа бўйича ўгмади. Бошлаб қўйилган ҳикоя йўқ эдики, уни тамом лаш керак бўлсин, қоғозга туширилиши керак бўлгав янги фикрлар ҳам йўқ эди. Мартин кечаке кечқурун ишни жуда кеч тўхтатди, энди нонушта пайти бўлиб қолган эди. У Фискнинг китобидан бир бобини ўқимоқчи бўлди-ю, лекин хаёли бошқа нарса билан банд бўлгани учун китобни сурн қўйишга тўғри келди. Бугун у ҳаёт билан янгитдан жанг қилиши керак эди. бунинг учун маълум вақтгача ёзувчиликни йиғиштириб қўяди. Уз оиласи, ўзи туғилиб ўсган макони билан видолашаётган одамнинг кўнгли нечоғлик ғаш бўлса. Мартиннинг ҳам кўнгли ҳозир шундай ғаш эди. У бурчакда уюлиб ётган қўл ёзмаларига назар ташлади. Ҳа, у ҳеч ким бошпана беришни истамаган, бахти қаро фарзандларини тарқ этиши лозим. У энгашиб, қўл ёзмаларини тартибга солар экан, улардан севимли ерларини қайта ўқий бошлади. «Қозон» ва «Саргузашт»ни ҳатто овоз чиқариб ўқиди. Кечагина ёзилиб, марка йўқлигидан бурчакка ташланган «Қувонч» номли ҳикояси унга айниқса, кўпроқ маъқул бўлди.

— Ҳеч тушунолмадим,— деб ғўлдиради у,— балки муҳаррирларнинг ўзи тушунмаётгандир. Яна нима истайди улар? Улар бундан бешбаттар нарсаларни босиб ётишибди-ку. Улар босаётган асарларининг ҳаммаси... деярли ҳаммаси менинг асарларимдан анча суст.

У нонуштадан кейин ёзув машинкасини гилофига солиб, Оклендга олиб кетди.

— Менинг бир ойлик қарзим бор,— деди у гумастага.— Хўжайнинг айтиб қўйинг, мен ишга кетяпман, қарзимни қайтиб келгандан кейин тўлайман. Бир ой, ё шунга яқин вақт ичида қайтиб келаман.

У паромда Сан-Францискога сузиб ўтди-да, тўғри воситачилик идорасига борди.

— Қандай иш бўлса ҳам барибир, ишлашга розиман,— деб Мартин энди гап бошлаган эди, янги мижознинг кириб келиши унинг гапини бўлди; бу янги одам айш-ишратга ўрганган ишчиларга ўхшаб, жўнгина, аммо олифта кишиниган эди.

Стол ортида ўтирган киши умидсизлик билан бoshини чайқади.

— Наҳотки ҳеч ким топилмәса! — деб сўради янги кирган киши. — Мен шу бугуннинг ўзида албатта биронга одамни топиш им керак.

У ўгирилиб Мартинга қаради, Мартин ҳам унга қарди-ю, ишрат билан ўтган тундан кейин бўзариб, озиб кетган, аммо хийла хушрўй чеҳрали йигитни кўрди.

— Иш қидириб юрибсанми? — деб сўради у Мартиндан. — Қанақа ишини биласан?

— Ҳар қандай оғир иш қўлимдан келади: денгизчиликни биламан, машинкада ёзаман, лекин стенографияни билмайман, от минишним биламан — хуллас, тўгри келган ҳамма ишини қила оламан.

Келган киши «маъқул» дегандай бош иргади.

— Дуруст, тўгри келади. Менинг отим Доусон. Жо Доусон, кирхонада ишлаш учун ўзимга ёрдамчи ахтаряпман.

— Кирхонада? — аёлларнинг тўр тикилган ҳар хил майда-чуйда нозик кийим-кечакларига дазмол босиш ҳақидаги фикр Мартинга жуда аломат туюлди. Лекин ишга ёлловчи йигитнинг аллақаери унга ёқиб қолди, шунга кўра у қўшиб қўйди: — умуман, кир ювишини биламан. Денгизда сузган пайтимда ўрганганиман.

Жо Доусон бир дақиқа ўйланиб қолди.

— Менга қара, биз келишиб олсак керак дейман. Гапнинг нима тўгрида бораётганини билишини истайсанми?

Мартин тасдиқ маъносига бош иргади.

— •Қайнар Булоқ• деган курорт шаҳарчасидаги меҳмонхона қошида кичкинагина кирхона бор. У ерда ишлаш учун икки киши керак. Бош ишчи билан ёрдамчи. Мен бош ишчиман. Ҳар ким ўз ишини қиласди, лекин сен менга бўйсунасан. Қалай, розимисан?

Мартин ўйланиб қолди. Ишнинг натижаси уни қизиқтириб қўйган эди. Бир неча ой ишласа — кейин машғулоти учун яна вақт топилади. У ҳалол ишлаши, жон-жаҳди билан ўқишни биларди.

— Овқатлари яхши, алоҳида хона, — деди Жо.

Шу гап масалани ҳал қиласди. Алоҳида хона бўлса, кечалари чироқ ёқиб ўтиришига ҳеч ким халал бермайди.

— Лекин иш жуда оғир, — деб қўшиб қўйди Жо.

Мартин енги остидан туртиб турган мушакларини силади.

— Мен ишдан қўрқмайман.

— Бўлмаса келишдик!

Жо пешанасига қўлини қўйди.

— Уф, лаънати! Ҳалигача кўзим тиниб, бошим айланяпти. Кеча жуда кўп тортиб юборибман шекилли... Ҳа, айтгандай, шартимиз бундай: Иккаламизга юз доллар пул ва квартира берилади. Мен олтмиш доллар олардим, ёрдамчим қирқ доллар. Лекин у йигит ишни яхши биларди, сен ҳали янгисан. Дастребки пайтларда сен учун ҳам анча-мунча ишлашимга тўғри келади. Фараз қилайлик, сен аввалига ўттиз доллардан оласану, лекин бора-бора қирқ доллардан оладиган бўласан. Мен товламайман. Ишга мослашиб олиб, чинакамига ишлай бошлаганингдан кейин қирқ долларингни олаверасан.

— Розиман,— деди Мартин ва қўлини чўзди. Жо унинг қўлини сиқди.— Фақат озгина бай пули берсангиз яхши бўларди. Йўл кирага, яна бошқа харажатларга.

— Ҳамма пулимни харжлаб бўлдим,— деди маъюслик билан Жо, яна пешанасини ишқаларкан,— фақат қайтиш билети қолди, холос.

— Мен охириги центимгача ижара ҳақига тўлашим керак.

— Э, парво қилма бунга,— деб маслаҳат берди Жо.

— Иложим йўқ. Ўз опамдан қарзман.

Жо унинг аҳволига ачингандай, ҳуштак чалиб қўйди, чеҳрасидан чуқур ўйга толганга ўхшарди.

— Менда ярим шишага пул чиқиб қолади. Юр. Бир иложини ўйлаб топармиз.

Мартин бу таклифни рад этди.

— Ичмайсанми?— деб сўради Жо.

Мартин бош чайқади, Жо эса шу заҳоти маъюс овоз билан деди:

— Сенга ҳавасим келади, лекин мен ҳеч ташлай олмаялман. Бир ҳафта итдай ишлаганингдан кейин, ноилож қовоқхонага борасан. Агар ичиб маст бўлмаганимда, аллақачон бўйнимга пичоқ солворган бўлардим, ё бўлмаса бутун кирхонага ўт қўйиб юборардим. Лекин сенинг ичмаслигингдан хурсандман. Шу тарзда давом этавер.

Мартин ўзи билан бу одам ўртасида қандай чуқур жар — китоблар яратган жар ётганини кўрди; лекин

бу жардан қайта сакраб ўтиш унинг учун қийин эмас эди. Унинг бутун умри ишчилар орасида ўтди, шунга кўра, ўз ўртоқларига ҳамкорлик ҳисси унинг табиатида энг катта ўринни эгалларди. Мартин кўчиб ўтиш масаласини бир зумда ҳал қилди қўйди, ҳолбуки, мияси ғовлаган Жо учун бу ниҳоятда мушкул муаммо эди. Мартин чамадонини Жонинг билетига илова юк сифатида жўнатиб юборади-да, ўзи «Қайнар Булоқ»-ка велосипедда боради. Якшанба куни етмиш километр йўлни велосипедда босиб ўтиб, душанба кунидан ишга киришса бўлади. Ҳозир у уйига бориб, юкларини саранжомлайди. Унинг видолашадиган ҳеч кими йўқ. Руфъ оиласи билан Снеррадаги Тоҳо кўли соҳилига бутун ёз бўйи дам олгани жўнаб кетган.

Мартин «Қайнар Булоқ»-ка якшанба куни кечқурун ҳориб-чарчаб, чангга ботиб етиб келди. Жо уни қучоқ очиб қарши олди. Жо бошини ҳўл сочиқ билан боғлаб олган эди, чунки у кун бўйи ишлаган экан.

— Сени ёллагани кетганлигимдан, кирларнинг бир қисми ўтган ҳафтадан қолган эди,— деб тушунтириди у.— Юкинг эсон-омон етиб келди. Узингнинг хонангга қўйдим. Узиям зилдай оғир экан. Нима солгансан ўзи унга? Олтин эмасми?

Мартин чамадонини очиб, ичидаги нарсалари ола бошлади, Жо унинг каравотига ўтириди. Очиги, бу чамадон ҳам эмас, шунчаки консерва яшиги эди, шу ящик учун мистер Хиггинботам Мартиндан ярим доллар олган эди. Мартин бу ящикка арқондан иккита банд ясад, уни чамадоннамо бир нарсага айлантириди. Уч-тўрт жуфт ички кийим олганидан сўнг, чамадондан ҳадеб китоблар кети узилмай чиқиб келаверди, буни кўриб, Жонинг кўзлари бақрайиб қолди.

— Ие! Тагигача китобми дейман?— деб сўради у.

Мартин тасдиқ маъносида бош иргади-да, умивальник вазифасини ўтовчи ошхона столи устига биринкетин китобларни олиб қўяверди.

— Вой-бў!

Жо шу нидо билан юрагини бўшатиб олиб, жим бўлиб қолди, афтидан, унинг миясида аллақандай бир фикр туғила бошлаган эди. Ниҳоят, у:

— Сен қизларга қалайсан? Ўчмисан?— деб сўради.

— Йўқ,— деб жавоб қилди Мартин.— Китоб ўқишга берилмасиmdан олдин, бўлиб турарди, энди вақтим йўқ.

— Э, бу ерда китоб ўқишига ҳам вақтинг бўлмайди, фақат ишлайсану ухлайсан.

Мартин беш соатлик уйқу нормасини эслаб, кулимсираб қўйди. Унинг хонаси кирхонанинг тепасида эди, сув чиқариш, электр қуввати бериш ва кирхонадаги машиналарни ҳаракатга келтириш вазифасини бажарадиган мотор ҳам шу бинода эди. Қўшни хонада турвчи механик янги келган ишчи билан танишгани кирди, у электр чирогини столдан каравот бошига олиб юришига қулай бўлсин учун уни узун симга улашда ёрдам берди.

Эртаси куни эрталаб Мартин соат олтидан чорак ўтганда турди, унга нонушта соат чорак кам еттида бўлади, деб айтишди. Бу ерда хизмат қилувчилар учун ванна ҳам бор экан, Мартин Жони ҳайратда қолдириб, муздай сувда чўмилиб олди.

— Гирт тентак экансан-ку! — деди Жо улар ошхонага кириб нонуштага ўтиришганда.

Механик, боғбон, боғбон ёрдамчиси, яна икки-учта отбоқар ҳам улар билан нонушта қилишди. Ҳаммалари тумтайиб, апир-шапир овқатланишар ва аҳён-аҳёнда битта-яримта луқма ташлаб қўйишарди; Мартин бундай содда сұхбатга қулоқ солиб ўтираркан, бу тоифадаги одамлардан қанчалик узоқлашиб кетганини ўйларди. Уларнинг мулоҳазалари ниҳоят даражада саёз эди, шунинг учун Мартин булар даврасидан тезроқ қутулиб чиқишини истарди. Шунинг учун у ҳам маза-матрасиз суюқ бўтқани ёнида ўтирганлар сингари апир-шапир еди-ю, ошхона эшигидан ташқари чиққандан кейин, эркин нафас олди.

Буғ билан ишлайдиган мўъжазгина кирхона энг янги машиналар билан жуда яхши жиҳозланган эди; бу машиналар, машина бажарадиган ҳамма ишни бажаарди. Мартин қисқагина йўл-йўриқ олгандан кейин, тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётган кирларни хилларга ажратишига киришди, Жо эса бу орада машиналарни юргизиб юбориб, аччиқ кимёвий моддалардан таркиб топган суюқ совунни ковлай бошлади; бунинг учун у кўзи, оғзи, бурнини сочиқ билан ўраб олишга мажбур бўлган эди, натижада у мумниёланган мурдага ўхшади қолди. Мартин кирларни саралаб бўлгач, ювилганларни сиқишига киришди. Бунинг учун, ювилган кийим минутига бир неча минг марта айланиб, марказдан

қочиш кучи ёрдами билан кийимдаги намни сиқиб чи-
қарадиган махсус барабан орасига суқиб қўйиларди.
Мартин ҳадегандан кийим қуритадиган машина билан
кийим сиқадиган машина орасида бўзчининг мокиси-
дай зир югуриб турди, бўш вақтларида яна калта пай-
поқлар билан узун пайпоқларни хиллади. Тушки ов-
қатдан кейин улар то дазмоллар қизигунча, узун ва
калта пайпоқларни юмалатиши. Кейин, соат олтига-
ча ички кийимларни дазмоллашди, лекин соат олтига
жом чалганида, Жо гумонсираб бош чайқаб қўйди.

— Битира олмадик! — деди у. — Кечки овқатдан ке-
йин ҳам ишлашга тўғри келади.

Кечки овқатдан кейин улар соат ўнгача кўзни қа-
маштирувчи электр шуъласида ишлаб, энг охирги ички
кийимни дазмоллаб, топширишга тахт қилиб қўйиши. Калифорниянинг иссиқ туни, деразалар ланг очилган
бўлишига қарамай, кирхона қиздирилган плита ва даз-
моллардан ўт бўлиб ёнарди. Кўйлакларининг енглари-
ни шимариб олган Мартин билан Жо нафаслари қай-
тиб, қора терга ботиб ишлашарди.

— Худди тропик мамлакат портида кемага юк орт-
гандай бўлдим! — деди Мартин улар зинадан чиқиб
кетишаётганда.

— Сен ишни эплаб кетасан, — дерди Жо. — Жуда
азамат экансан. Бундан буёи ҳам шундай ишласанг,
фақат бир ойгина ўттиз доллар оласан. Кейинги ойга
бориб, қирқ долларнинг ҳаммасини олаверасан. Лекин
илгари ҳеч дазмол босмаган бўлишинг мумкин эмас.
Мени лақиллатиб бўпсан.

— Худо ҳаққи, умримда бир парча латтани ҳам
дазмолламаганиман!

Мартин қаттиқ чарчаганини ҳис қилди ва ўн тўрт
соат муттасил оёқда тик туриб ишлаганини унугиб қў-
йиб, чарчаганидан таажжубланди! У будильник қўн-
гиригини соат олтига тўғрилаб қўйди-да, уйқуга беш
соат ажратиб, соат биргача ўқимоқчи бўлди. У оёқла-
рига дам бериш учун ботинкасини ечди, атрофига ки-
тобларни уйиб, стол ортига ўтирди. У Фискнинг кито-
бини очиб, икки кун бурун келиб тўхтазган еридан ўқий
бошлади. Лекин мияси яхши ишламаганидан бир аб-
зации икки қайталаб ўқиди. Кейин у мушакларининг
зирқираб оғришидан, тоғ томондан очиқ деразага эсиб
кираётган совуқ шамолдан уйгониб кетди. Соат икки

эди. У тўрт соат ухлаб қолибди. Шундан кейин у ечи-ниб ўрнига ётди-да, боши ёстиққа тегар-тегмас яна ухлаб кетди.

Сешанба куни ҳам иш шундай оғир бўлди. Мартин Жонинг чаққонлигига қойил қолди. Эпчилликда унга шайтон ҳам бас кела олмасди. Узундан-узоқ иш куни мобайнида у бир дақиқани ҳам бекор ўтиказмас, бутун фикру зикрини ишда ва йўл-йўлакай Мартинга қаерда беш марта ҳаракат қилиш ўрнига уч марта, уч марта ўрнига икки марта ҳаракат қилиш йўлларини ўргатарди. Мартин Жонинг ишини кузатиб туриб, унга тақлид қилмоқчи бўларди. Унинг ўзи ҳам чаққон, идрокли, моҳир ишчи эди, шунинг учун ҳам ишда ҳеч ким ундан ўзиб кета олмаслигидан доим ғуурланиб юрарди. Энди у бутун диққатини ишга қаратмоқчи, Жонинг барча маслаҳатларига амал қилмоқчи бўлди. У дазмол қилган вақтида пуфакчалар ҳосил бўлмайдиган қилиб, ёқа ва манжетларни шундай моҳирлик билан крахмаллай бошладики, ҳатто Жо уни мақтаб ҳам қўйди.

Улар ҳеч танаффус қилмай ишлашарди. Жо бир ишни тугаллаган заҳоти, ҳеч нимани кутиб ўтирмай, пайсалга солмай, дарҳол бошқа ишни бошлаб юборарди. Улар икки юзта кўйлакни крахмаллашди; ўнг қўллари билан кўйлакнинг ёқаси, манжетларини ва кўкрагини биқирлаб қайнаб турган крахмалга тиқиб, чап қўллари билан унинг қолган қисмини крахмалга теккизмаслик учун юқори кўтариб туришарди; крахмал шунақаям иссиқ эдикни, ҳар сафар крахмал сиқилгандан кейин қўлларини совуқ сувга тиқиб олишарди. Шу куни кечқурун улар аёлларнинг нафис ички кийимларидағи бурмаларни крахмаллаш билан овра бўлиб, соат ўн яримгача ишлашди.

— Тропик мамлакатларда ҳам иш бунчалик қийин эмас,— деди кулимсираб Мартин.

— Лекин у ерлар менга тўғри келмайди,— деб жиддий оҳангда эътироҳ билдириб Жо,— бундан бошка ҳеч қандай иш қўлимдан келмайди.

— Лекин бунақа ишга суягинг йўқ экан.

— Бўлмасам-чи, мен Оклендда ўн бир ёшимдан ишлай бошлаганман. Буг қозоннинг олдида туриб ишлардим. Ушандан бери ўн саккиз йил ўтди, мен ҳамма вақт шу иш билан шугулланаман. Лекин бу ердагидек

жаҳаннам азобини ҳали ҳеч қаерда кўрмадим. Бу ерда кам деганда уч киши ишлаши керак. Эртага кечаси ҳам ишлашга тўғри келади. Чоршанба кунлари доим кечаси ишлашга тўғри келади: ёқа ва манжетлар кўп бўлади.

Мартин яна будильникни бураб қўйиб, стол ортига ўтириди-да, Фискнинг китобини очди. Лекин у бир абзац ҳам ўқий олмади. Сатрлар кўзи олдида дикир-дикир ўйнай бошлади, уни мудроқ босиб, мункиб-мункиб кета бошлади. У хонанинг у бошидан бу бошига бориб, уйқусини қочириш учун мушти билан бошига гурс-гурс урди, лекин бу ҳам фойда бермади. Кейин у олдига китобни очиб қўйиб, бармоқлари билан қовоқларини ушлаб туриб ўқий бошлади, лекин шу заҳотиёқ кўзлари очиқ ҳолда ухлаб қолди. У ҳорғинликни енга олмагандан кейин нима қилаётганини ўзи ҳам ҳис қилмай, ўзини каравотга отди. У етти соат маст уйқуда ётди, будильник қўнғироғидан уйғонаркан, ҳамон уйқуга тўймаганини ҳис қилди.

— Анча ўқидингми? — деб сўради ундан Жо.

Мартин, ўқимадим, дегандек бош чайқаб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ! — деб тасалли бера бошлади унга Жо.— Кийим текислайдиган ғалтакни бугун кечаси ишга туширамиз, эртага ишни соат олтида тугатамиз. Ушанда китоб ўқишинингга вақт бўлади.

Бугун Мартин аччиқ совун эритмаси тўлдирилган каттакон тогорада жун кийимларни чайди, аммо бу иш тогора тепасига қўндирилган, кўндаланг дорга ўрнатилган ғилдирак втулкаси билан поршиндан иборат махсус мослама орқали бажарилди.

— Ўзим ихтиро қилганман,— гуур билин деди Жо.— Ҳам кир тўқмоқлайдиган ёғочнинг, ҳам қўлнинг вазифасини бажаради, бунинг устига ҳафтасига ҳеч бўлмаганда ўн беш минут вақт тежайди! Бу жаҳаннам қаърида ҳар бир минутнинг қадри қанчалик қиммат эканини ўзинг яхши биласан!

Ёқа ва манжетларни кийим ғалтакда текислашни ҳам Жо кашф этган эди. Электр чироғи ёруғида ишни давом эттиришганида Жо тушунтириб берди:

— Бошқа кирхоналарда ҳали буни ўйлаб топишмаган. Мен бўлсан шу туфайли шанба кунлари ишни соат учда тугаллай оламан. Фақат бу ишни жуда усталик билан бажариш керак, вассалом. Бунинг устига

ҳарорат ва босим маълум даражада бўлиши керак, яна кирни ғалтакдан уч марта ўтказиш керак. Мана, қара.

У манжетни қўлига олди.

— Қўл билан ҳам бундай қила олмайсан, тўғрими?

Пайшанба куни Жонинг фигони чиқиб кетди: мўлжалдан ташқари яна бир тугун крахмалланадиган нафис ички кийим юборишибди.

— Падарига лаънат! — деб бақирди у. — Абраҳам! Энди ишлаб бўпман. Бир ҳафтадан бери молдай ишлаб, ҳар бир минутни тежасаму, томдан тараша тушгандай, тўсатдан мўлжалдан ортиқча яна бир тугун крахмалланадиган ички кийим юборишса! Мен озод мамлакатда яшайман, мен ўша голланд тўнғизига унинг ҳақида кўнглимдаги гапни битта қўймай юзига айтаман! Мен у билан французчалаб чуғиллашиб ўтирмайман. Қўшма Штатлар тилида ҳам муносиб сўзлар топилади. Мўлжалдан ортиқ бир тугун кир-а!

— Бугун ҳам ярим кечагача ишлашга тўғри келади, — деди у бир минутдан кейин. У газабланганини унуган ва тақдирга тан берган эди.

Бу кечаси ҳам Мартин ўқий олмади. У бир ҳафтадан бери газета бетини кўрмаган, лекин ўзи ҳам сира кўриш иштиёқи йўқлигидан таажжубда эди. Янги ахборотлар уни қизиқтирмасди. Унинг бирон нарсага қизиқадиган ҳоли қолмаган эди, лекин шунга қарамай, у шанба куни чинданам ишни соат учда тугатсалар, велосипедда Оклендга бориб келмоқчи бўлди. Етмиш миль у ёққа ва етмиш миль бу ёққа велосипедда юриш, бу — дам ҳам ололмайди, келгуси ҳафтага куч ҳам йига олмайди деган гап эди. Поездда борса яхши бўларди-я, лекин бу нарса унга икки ярим долларга тушарди, Мартин эса пул йигишга қатъий аҳд қилган эди.

УН ЕТТИНЧИ БОБ

Мартин анча-мунча янги нарсаларни ўрганди. Биринчи ҳафтада улар бир кун Жо билан икковлари икки юзта оқ кўйлакни ювиб дазмолладилар. Жо тўсинига босимни тўғрилаб турувчи пўлат пружина боғлаб учига дазмол осилган машинани бошқарди. У шу тарзда кўйлакнинг крахмалланган қисмларини дазмоллар,

кейин уни Мартинга ташларди. Мартин уларни тахта устига қўйиб, қолган қисмини дазмоллаб тугатарди.

Айни вақтда, бу соат-басоат тўхтовсиз давом эта-диган оғир, мاشаққатли иш эди. Меҳмонхонанинг ай-вонларида оқ кийим кийган эркаклар ва хонимлар тоза ҳаво олиб сайр қилиб юришарди ёки пастак стол-чалар атрофида ўтиришиб, муздек ичимликлар ичишарди. Лекин кирхонада ҳаво чидаб бўлмайдиган даражада дим. Чўғдек қизариб кетган плитадан гуп-гуп иссиқ ураг эди, нам кўйлакларга теккан дазмоллар остидан буг бурқиб чиқарди. Бу ерда дазмоллар, одатда уй бекаларининг дазмолидан бирмунча кучлироқ қиздириларди. Бармоқни тупуклаб туриб қизиган-қизимаганлигини билишадиган дазмоллар Мартин билан Жо учун совуқ ҳисобланарди. Улар дазмолнинг қизиган-қизимаганлигини аниқлаш учун, тўғридан-тўғри уни юзларига яқинлаштирадилар-да, Мартин учун мутлақо мавқум бўлган аллақандай маҳсус бир ҳассослик билан унинг ҳароратини аниқлардилар. Агар дазмол жудаям қизиб кетган бўлса, уни сувга тиқардилар. Бу ҳам зўр малака ва чаққонлик талаб қиласди. Дазмолни керагидан ортиқ совитиш учун уни сувда бир секундгина ортиқ ушлаб туриш кифоя эди; Мартин ҳам бу оғир ишни худди автомат сингари аниқ, бенуқсон бажараётганига ўзи ҳайратланарди.

Аммо ҳайратланишга вақт ҳам йўқ эди. Мартин бутун дикқат-эътиборини ишга қаратган эди. У мисоли жонли машинадек ҳам боши, ҳам қўли билан тиним билмай ишларди, иш эса унда мавжуд бўлган жамики инсоний хусусиятларни зулукдек сўриб оларди. Мартиннинг бошида дунё ва унинг сирлари ҳақида-ги мулоҳаза учун ўрин қолмаган эди. Унинг миясидаги кенг ва катта хоналар беркитилиб, михлаб ташланган эди. Унинг онги штурман ҳужраси сингари торгина хонага кўчиб ўтган ва у шу ердан туриб, қўл ва бармоқларига буги чиқиб турган мато устида дазмолни қандай юргизиш, кийимларининг сон-саноқсиз енглари, елкалари, этаклари, ёнларини бир энлик ҳам четга чиқиб кетмасдан, бир меъёрда изчиллик билан қандай дазмоллаш кераклиги, дазмолланиб бўлган кўйлакни қандай қилиб гижимланмайдиган қилиб отиб юбориш ҳақида фармойиш бериб турарди. Бир кўйлакни дазмоллаб бўлган заҳоти, бутун эътибори навбатдаги кўй-

лакка қаратиларди. Шу таразда жуда кўп соатлар ўтарди.. Ташқарида Калифорниянинг жазирама офтобида бутун ҳаёт тўхтаб қолган, лекин дим кирхонада бир он ҳам тўхтамасди. Чунки меҳмонхона айвонларида салқинлаб ўтирганлар учун муттасил тоза кўйлаклар керак бўлиб турарди.

Мартин терлаб сув бўлиб кетди. У ҳаддан ташқари кўп сув ичар, лекин ҳарорат шу қадар баланд эдик, сув унинг баданида қолмай, ҳар бир мўй тагидан тер бўлиб сиртга чиқарди. Денгиз сафари пайтида энг оғир иш ҳам унинг фикр юритишига халал бермаган эди. Кема соҳиби унинг вақтигагина хўжайнин эди, меҳмонхона соҳиби эса унинг тафаккурига ҳам хўжайнин бўлиб чиқди. Мартин ақлини ҳам, вужудини ҳам ҳолдан тойдирувчи оғир меҳнатдан ўзга ҳеч нима тўғрисида ўйлай олмасди. Унинг миясида бошқа ҳеч қандай фикр йўқ эди ҳам. У ҳатто Руфни севиши-севмаслигини ҳам билмай қолганди. Руфъ гўё йўқдай эди, чунки оғир заҳмат чеккан Мартиннинг хотираларга берилишга мажоли йўқ, фақат кечқурунлари ўринга ётаётганди, ёки эрталаб ноңушта пайтларидагина унинг кўз олдида қизнинг шарласи гира-шира кўриниб қоларди.

— Дўзах ҳам бунчалик бўлмаса керак-а, тўғрими?— деб сўраб қолди бир куни Жо.

Мартин бош иргади, лекин бирдан асаби қўзиб кетганини сезди. Бу шундоқ ҳам маълум эди. Улар одатда иш пайтида гаплашишмасди. Суҳбат ишдан адаштириб қўярди, мана ҳозир ҳам Мартин Жонинг саволига алаҳсиб, дазмолини икки марта ортиқча обориб, олиб келди.

Жума куни эрталаб кир ювадиган машинани ишга туширишди. Ҳафтада икки марта меҳмонхонанинг дастурхонлари, сочиқлари, чойшаб ва ёстиқ жилдларини ювишга тўғри келарди. Буларнинг ҳаммасини ювиб, дазмоллаб бўлишгач, нафис ички кийимларга гал келарди. Бу ниҳоятда машаққатли ва ҷарчадиган иш бўлиб, ғоят даражада эҳтиётликни талаб қиласарди, шунинг учун Мартиннинг иш суръати бу ерга келганда секинлашиб қоларди; бунинг устига, у хато қилиб қўйишдан қўрқар, чунки бундай пайтдаги хатоси унга фақат зиён келтирарди.

— Мана буни кўряпсанми?— деди Жо, бир сийнабандни кўрсатиб, у шу қадар нафис эдик, ғижимлан-

са бир қисим бўларди,— куйдириб қўйгин-чи, хизмат ҳақингдан йигирма доллар чегириб олиб қолишади.

Лекин Мартин ҳеч нимани куйдиrmади, у асабларини зўриқтириб, мускулларини сусайтириб ишларкан, Жонинг нафис ички кийим кийишга кийиб, ўзлари уни ювиб дазмолламайдиган хотинларнинг бўралаб сўкишини ҳузур қилиб тингларди. Нафис ички кийимни дазмоллаш Мартин учун, шунингдек, Жо учун ҳам, мисоли баданга босилган лаънат тамғасига ўхшарди. Бу нафис кийимлар уларнинг энг қимматли дақиқаларини ўғирларди. Улар бу кийимлар билан кечгача овора бўлишди. Соат еттида нафис кийимларни ювишни тўхтатиб, чойшаб, дастурхон ва сочиқларни ғалтакка солишиди, соат ўн бўлиб, меҳмонхонадаги одамларнинг ҳаммаси уйқуга кетгандан кейин эса, яна нафис ички кийимларга ўтишди ва ярим кечагача, ҳатто соат бир, иккигача тер тўкиб ишлашди! Улар ишни соат икки яримда тугатишиди.

Шанба куни яна нафис кийимлар, ҳар хил майдачўйда нарсалар ювилди ва ниҳоят, соат учда бир ҳафталик иш поёнига етди.

Улар пиллапояга ўтириб, ҳузур қилиб тамаки тортишаркан, Жо сўради:

— Бу сафар Оклендга бормассан дейман?

— Йўқ, бораман,— деб жавоб қилди Мартин.

— Нима бор ахир сенга у ерда? Ё қизинг борми дейман?

— Йўқ, кутубхонага бориб китобларни алмаштиришим керак. Велосипедда бориб келишимнинг сабаби икки ярим долларни сақлаб қолиш.

— Китобларингни почта орқали юбор. Бу чорак долларга тушади.

Мартин ўйланиб қолди.

— Сен, яхниси, эртага дамингни ол,— деб давом этди Жо.— Сенга жуда зарур бу. Мен ўзимдан қиёе қилиб айтяпман. Жудаям силлам қуриб қолди.

Силласи қуригани яққол кўриниб турарди. Сония ва дақиқаларни тежашга бел боғлаган, сусткашлик душмани ва ғовларни бузиб ўтувчи куч-қувватнинг битмас-туғанмас манбани, энг қудратли инсоний мотор, ишда иблисни орқада қолдириб кетувчи Жо, энди иш ҳафтасини тамомлаб, тамомила слайсиб қолгани эди. У ўзини анча олдириб қўйган, чиройли чеҳраси

маъюс ва ҳоргин кўринарди. У папиросни паришон хотирлик билан чекар, овози бир оҳангда, хунук эши тиларди. Ундаги ўт ва тайратдан асар ҳам қолмаган, ҳаттохи тер тўкиб эришган истироҳати ҳам уни қувонтирмаади.

— Душанба куни яна ҳаммаси бошидан бошланади,— маъюс оҳангда деди у.— Ахир кимга кераги бор буларининг ҳаммасини? А? Баъзан, ростини айтсан, бошпанаси йўқ саёқларга ҳавасим келади. Улар ишламайди, ишламаса ҳам бир кунини кўришади-ку. Оҳ, оҳ! Ҳозир бир стакан пиво бўлса, жон-жон деб ичардим, лекин бунинг учун қишлоққа судралиб бориш керак. Лекин сен жиннилик қилма. Китобларингни почта орқали юбору, ўзинг шу ерда қол.

— Кун бўйи нима қиламан бу ерда?— деб сўради Мартин.

— Дам оласан. Сен нечоғлик чарчаганингни ўзинг ҳам тушунмаяпсан. Масалан, менинг якшанбагача шунакаям чарчайманки, ҳатто газета қарашга ҳам дармоним қолмайди. Бир вақтлар терлама касали билан отриган эдим. Касалхонада икки ярим ой ётдим, шунча вақт ичида ҳеч нарсага қўл урмадим. Жуда қойил бўлган эди-да!

— Ҳа, қойил бўлган эди!— деб такрорлади у бир дақиқадан сўнг ўйчанлик билан.

Мартин ванинага тушгани кетди, қайтиб чиқса, Жо аллақаёққа гойиб бўлибди. Бир стакан пиво ичгани кетгандир, деб ўйлади Мартин, лекин уни қидиргани қишлоққа бориш учун юраги дов бермади. У оёқ кийминни ечмай каравотига ётди, сўнг фикрларини бир ерга тўплашга уриниб кўрди. Китобларга-ку қўл ҳам уролмади. У жуда ҳам ҳолдан тойган эди, то кечки овқатгача ҳеч нарса ўйламасдан чала ўлик бўлиб ётди. Жо ҳали ҳам келгани йўқ эди. Мартиннинг саволига боғбон, Жо майхонанинг пештахтаси олдида илдиз отган бўлса керак, деб жавоб қилди. Кечки овқатдан кейин Мартин ухлагани кириб кетди, у эртасига эрталаб ўйғонди; назаридаги тамомила ҳордиқ чиқаргандай эди. Жодан эса ҳамон дарак йўқ эди. Мартин газетанинг якшанба сонини очиб, дарахт тагига, сояга бориб ётди. У эрталабки пайтанинг қандай ўтиб кетганини ҳам сезмай қолди. Ҳеч ким унга халақит қилмади, у ухламади, аммо шундай бўлса ҳам газетани

ўқиб чиқа олмади. Тушки овқатдан кейин яна газетхонликка киришган эди, лекин бир оздан сўнг ўқиб туриб ухлаб қолди.

Якшанба куни шу зайлда ўтди, душанба куни эрталаб эса у астойдил берилди, кирларни навларга ажратарди. Жо эса бошини сочиқ билан ўраб олиб, сўкина-сўкина совун қориштирас ва кир ювадиган машинани юргизарди.

— Ҳеч иложини топа олмаяпман,— деди у,— шанба куни келди дегунча ичкилик хумор қилаверади.

Яна бир ҳафта тинимсиз меҳнатда ўтди, бу сафар ҳам кўзни қамаштирадиган электр чироги ёруғида вақт ярим кечадан оқсанга қадар ишлашди, шанба куни эса, Жо ишни соат учда тугатганларига тузукроқ севиниб улгурмасдан ҳамма қайгуларини унудиши учун қишлоққа жўнади. Мартин бу якшанбани ҳам аввалгисидек ўтказди. У дараҳтлар соясида бир оз мизгиб олди, кейин паришонлик билан газетани кўздан кечирди, ундан кейин, ҳеч нарса қилмай ва ҳеч нарса ўйламай, бир неча соат чўзилиб ётди. Унинг ўй ўйлашга мажоли қолмаган эди, шунинг учун, негадир, ўзини ерга урган, юзига қора суртган кишидек ўзидан ўзи нафратланди. Мартиндаги жамики олий ҳислар топталган, иззат-нафси хўрланган, ҳаётий кучи эса шу қадар заифлашгандики, энди унда орзу-умиддан асар ҳам қолмаган эди. У ўлган. Унинг қалби ўлган эди. У оддий ҳайвонга, иш ҳайвонига айланниб қолганди. Энди у яшил япроқлар орасини ёриб ўтаётган қуёш шуъласининг гўзаллигини сезмас, ложувард самонинг теранлиги ортиқ уни қизиқтирас, сирли жумбоқларга тўла фазо ҳақида фикр тугдирмас, ваҳоланки, ўша жумбоқларни ечишини Мартин жуда-жуда истарди. Ҳаёт чидаб бўлмайдиган даражада зерикарли ва бемаъни эди, гўё у кишининг ғашига тегишдан бошқа нарсага ярамасди. Унинг тасаввур экранига қора парда ёпилган, орзу-тилаклари эса бир қатра ҳам шуъла тушмайдиган қоронги ҳужрага қамалиб, итироб чекиб ётарди. Энди ҳар шанба куни қишлоққа бориб, мунтазам равишда ичиб келадиган ва қаттиқ маст бўлиб, навбатдаги мashaққатли меҳнат ҳафтасини унудиб юборадиган Жога унинг ҳаваси кела бошлади.

Тўртинчи ҳафта бошланди; Мартин ўзини сўкар, ҳаётга лаънат ўқирди. У ўзининг мағлубиятга учрага-

нини минг надомат ила тан оларди. Мұҳаррирлар унинг ҳикояларини рад этиб, түгри қилган эканлар. Буни у энди ўзи ҳам очиқ-ойдиди тушунар ва ўз устидан ҳамда яқинги нада күнглиға келган хом хаёллардан куларди. Руфь унга «Денгиз құшиқлари»ни почта орқали қайтариб юборди. Мартин унинг хатини лоқайдлик билан ўқиб чиқди. Қыз, шеърларни мароқ билан ўқидим, деб зўрма-зўраки ёзгани сезилиб турарди. Лекин Руфь ёлғон гапиришни билмас, ҳақиқатни ўзидан яшириш ҳам унинг учун жуда қийин эди. Шеърлар унга ёқмабди, унинг иштиёқсиз ва қийналиб ёзган мактovларининг ҳар бир сатрида бу яққол сезилиб турарди. Қыз албатта ҳақ эди. Мартин ўз шеърларни қайта ўқиб чиқиб, бунга ишонди; энди у бу шеърлардан ҳеч қандай нафосат тополмади ва бу шеърларни ёзишга уни нима мажбур қилганини энди ҳеч тушуна олмади. Дадиллик билан ёзилган иборалар унга энди кулгили бўлиб, ўхшатишлар даҳшатли ва бемаъни бўлиб туюлди, умуман, бу шеърлар тамомила аҳмоқона ва ҳақиқатдан йироқ эди. У шу заҳотиёқ «Денгиз құшиқлари»ни жон-жон деб ёндириб юборарди-ю, лекин ёқаман деган билан қоғозларни ўт олмасди-да, машина бўлимига тушиб ёндириш учун эса, унда куч йўқ эди; унинг бутун кучи бегоналарнинг кирини ювишга сарф бўлар, ўз шахсий иши учун ҳеч дармони қолмасди.

Мартин нима қилиб бўлса ҳам, якшанба куни Руфга мактуб ёзаман, деб аҳд қилиб қўйди. Лекин шанба куни кечқурун ишни тугаллаб ваннага тушиб чиққач. унда ҳамма ташвишларни унтиш хоҳиши тутилди. У ўзига ўзи: «Бориб кўрай-чи, Жо қандай вақтичоглик қилаётганкин», деди-ю, ёлғон гапирганини шу заҳотиёқ англади; лекин бунинг устида бош қотириб ўтиришга ҳоли келмади, кейин барибир, ўзини ёлғончиликда айбламоқчи эмас эди, чунки унинг бирдан-бир истаги шу ташвишларни бошдан чиқариб ташлаш эди. У гўё сайр қилиб юрган одамдай ҳеч шошмасдан қишлоқ томон йўл олди, лекин қовоқхонага яқинлашганда беихтиёр қадамини илдамлатди.

— Сен сувдан бошқа ҳеч нима ичмасанг керак, деб ўйловдим! — деб қарши олди уни Жо.

Мартин жавоб қилишни лойиқ топмади, виски буюриб, ўзига бир стакани тўлдириб қўйди-да, шишани Жога узатди.

— Тезроқ бўл,— деди у қўрслик билан.

Лекин Жо имиллаб ҳаракат қилаётган эди. Мартин стаканидаги вискини бир кўтариб ичди-да, яна қуйди.

— Энди кутиб ўтиришим мумкин,— деди Мартин қовогини уйиб.— Лекин барибир, тезроқ бўл.

Жо ортиқ ялинтириб ўтирмади, улар баравар ичиши.

— Ахийри бўлмабди-да?— деди Жо.

Лекин Мартин бу масалани музокара қилишни истамади.

— Сенга айтувдим-ку, бу иш эмас, жаҳаннам азоби деб,— гапида давом этди Жо.— Очигини айтсам, таслим бўлганинг менга ёқмаяпти, Март. Э, падарига лаънат! Ке, ичамиз.

Мартин индамасдан ичар, дам-бадам виски буюриб, соchlari силлиқ қилиб таралган, мовий кўз, ўзи қиз болага ўхшаган буфетчи йигитни тонг қолдирди.

— Одамларни бунақа молдай ишлатиш гирт абллаҳлик,— дерди Жо.— Агар ичмайдиган бўлганимда аллақачон кирхоналарига ўт қўйиб юборган бўлардим. Худо ҳаққи, уларнинг баҳтига ичиб тураман.

Лекин Мартин унга жавоб қилмади. Яна икки-уч стакандан кейин кайфи ошиб, маст бўлиб қолди. Мана, ниҳоят, шунча ҳафтадан бери биринчи марта ҳаёт нафасини у ҳам ҳис қила бошлади. Унинг хаёллари қайтиб келди. Орзулари қоронғи ҳужрадан отилиб чиқиб, уни порлоқ чўққилар сари чорлай бошлади. Унинг тасаввур экрани яна кумушдай ярақлай бошлади ва унда бир-бирларини қувалашиб, равшан лавҳалар липиллаб ўта бошлади. Энг гўзал ва гайри оддий нарсалар унга ҳамроҳ бўлди, у яна ҳамма нарсани билар, ҳамма нарсага қодир эди. Шуларни у Жоға тушунтиromoқчи бўлган эди, аммо Жо ҳам ўз орзулари билан банд әкану оғир ишдан халос бўлиб, ўзининг буғ билан ишлайдиган каттакон кирхонаси бўлишини орзу қиларди.

— Ҳа, Март. Кирхонамда болалар ишлашмайди, гапимга ишонаверишинг мумкин. Болаларни асло ишлатмайман. Соат олтидан кейин кирхонамда ҳеч кимни қолдирмайман. Эшитяпсанми? Машиналар кўп бўлади, одамлар ҳам, ишни вақтида тугатиш мумкин бўлади. Сени бўлса, Март, ўзимга ёрдамчи қилиб ола-

ман. Режам мана бундай. Ичиши ташлайману, пул йиға бошлайман, икки йилдан кейин қарабсанки...

Лекин Мартин Жони буфетчига рўпара қилиб, ўзи унинг гапига қулоқ солмай қўйди; буфетчи эса, то янги кирган хўрандалар — иккита шу ерлик фермер чақирмагунча, Жонинг гапларига қулоқ солиб турди. Мартин шу фермерларни ҳам, яна бир неча батракни, меҳмонхона боғбонининг ёрдамчиси билан отбоқарни, буфетчининг ўзини ҳам, яна қовоқхонага худди соядек лип этиб кириб пештахтанинг нариги бошида турган саёқни ҳам хуллас, трактирдаги ҳамма хўрандларни шоҳона саховат билан меҳмон қилди.

У Н САККИЗИНЧИ ВОБ

Душанба куни эрталаб Жо сўка-сўка кирларининг дастлабки тўпини кир ювадиган машинага ботирди. У:

— Шунинг учун ҳам айтяпманки...— деб гап бошлаган эди, Мартин:

— Товушингни ўчир!— деб жекириб берди.

Кейин, тушкни овқатга ўтиришганда у:

— Кечир мени, Жо,— деди.

Жонинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Қўявер, огайни,— деб жавоб қилди у,— ахир биз жаҳаннам қаърида яшаяпмиз-ку, ўқтии-ўқтин жининг қўзиб кетса ажабланарли әмас. Лекин шу вақт ичида менга ёқиб қолдинг-да, ўлай агар. Шунинг учун ҳам бир оз хафа бўлувдим. Мен, негадир, биринчи кўрган вақтимдан сенга кўнглим яқин бўлиб қолди.

Мартин унинг қўлинни сиқди.

— Бу ердан бошимизни олиб кетамиз,— деб таклиф киритди Жо,— жаҳонгашталик қиласмиз. Ҳеч қачон дайдиб кўрмаганману, лекин жуда соз бўлса керак. Бундоқ ўйлаб қара: қўлингини ҳеч нимага урмасдан юраверасан! Бир марта терлама касали билан оғриб касалхонада ётиб чиққанман, ҳозир ўша пайтни эсласанг ҳузур қиласан киши. Кошкийди, тағин бир касал бўлиб қолсам!

Ҳафталар кетидан ҳафталар ўта бошлади. Меҳмонхона гавжум эди, нафис ички кийимлар тобора кўпроқ келаверди. Йигитлар мардоналиқ мўъжизасини

кўрсатиб, электр чироги ёргида ярим кечагача ишлашар, овқат вақтини қисқартиришар, ишни нонуштадан олдин бошлишарди. Мартин энди ваннага кириб, совуқ сувда чўмилмас, чунки вақт етишмас эди. Жо, ҳар бир дақиқани тежар, бирон дақиқани бекор ўтказмас, уларни худди хасис одам олтинларини санагандек ҳисобга оларди; у гўё машинага ўхшаб, шиддат ва жон-жаҳди билан ишлар, ишлаганда ҳам, бир замонлар Мартин Иден исмли одам бўлиб, эндиликда машинага айланган киши билан доимо ҳамжиҳатлика ишларди.

Ўй ўйлашга Мартиннинг вақти йўқ эди. Унинг хаёлхонаси берк, деразаларига тахталар қоқиб, парчиннаб ташланган, ўзи эса шу хаёлхона остонасида шарпадек бир соқчи бўлиб туради. Ҳа, у шарпага айланган эди. Жо тўғри айтди. Иккови ҳам, поёни йўқ меҳнат ўлкасидаги шарпалар эди. Балки буларнинг ҳаммаси тушдир? Баъзан Мартин қордек оппоқ матолар устида вазмин дазмол юргизиб, қайноқ буғга кўмилиб ишларкан, буларнинг ҳаммаси чиндан ҳам фаяқат туш, деб ўзига ўзи тасалли бермоқчи бўларди. Эҳтимол, тез орада, эҳтимолки, минг йилдан кейин, у яна ўзининг кичкинагина ҳужрасида, ҳамма ёғига сиёҳ томган столи ортида ўтирган жойида уйғониб кетар ва бўлинниб қолган ишини давом эттирас. Е бўлмаса, эҳтимол, унинг ёзувчилиги туш бўлгану, энди вахтада туриш учун уйғониб кетар ва койкасидан иргиб туриб, палубага чиқар, сўнг тропиканинг чараклаган юлдузлари остида штурвал олдига бориб турар, шунда бадани қуруқ шамолнинг салқин нафасидан жунжикар.

Яна шанба бўлди, соат учда иш тугади.

— Бориб бир стакандан пиво иссакмикин,— деб сўради Жо лоқайд овоз билан, чунки яна шанба кунларида гидек ланж бўлиб қолди.

Лекин Мартин гафлатдан уйғонгандай бўлди. У велосипедини созлади, ғилдиракларини мойлади, рулини текширди ва мурватларини тозалади. Мартин бoshини рулга эгиб, олдидаги чанг йўлга тикилганча, тепкиларни бир меъёрда босиб, ғизиллаб ўтиб кетганда, Жо қовоқхонада ўтирган экан. Мартин етмиш миль масофани босиб ўтиши керак эди. У Оклендда тунаб, якшанба куни қайтиб келди ва душанба куни,

толиққан бўлса ҳам, бу сафар маст бўлмаганидан мамнун ҳолда ишга кириши.

Бешинчи ҳафта, унинг кетидан олтинчи ҳафта ўтди. Мартин эса ҳамон машина сингари ишларди, фақат қалбининг энг теран еридагина аллақандай кичкинагина учқун бор эдики, у ҳар ҳафта охирида велосипедда бир юз қирқ миль келадиган масофани босиб ўтишга мажбур этарди. Лекин бу дам олиш эмас эди. Бу ҳам машинага ўхшаш механик иш эди, бора-бора Мартинниг қалбидағи аввалги ҳаётидан қолган бирдан-бир нишона — ўша сўнгги учқун ҳам сўнди. Еттинчи ҳафтанинг охирида у ҳеч тихирлик ҳам қилмасдан. Жо билан бирга қишлоққа жўнади ва яна душанбагача ҳаёт қучогида эканлигини сезди.

Бироқ кейинги шанба куни у қақшаган аъзойи баданидаги ҳоргинликни ундан ҳам кучлироқ ҳоргинлик билан бартараф қилиш учун яна велосипедда етмиш миль йўл босди. Кейин фақат учинчи ойининг охирида у Жо билан бирга учинчи марта қишлоққа борди. Маст бўлиб, яна жонланди, гўё бехосдан чақнаган яшин ёргуда ўзининг қанчалик ҳайвонга айланганини — ичгани учун эмас, молдек ишлагани учун ҳайвонга айланганини кўрди. Мастилик сабаб эмас, шатижа эди. Зарурят қонунига биноан кун орқасидан тун қандай эргашиб келса, мастилик ҳам иш орқасидан шундай эргашиб келарди. Иш ҳайвонига айланганингдан кейин, ҳеч қачон нурли чўққиларга чиқа олмайсан: бу фикрни унинг кўнглига виски солди, бу фикрга у қўшилди. Виски буюк ҳикматни очиб берди. У Мартинга муҳим бир ҳақиқатни кўрсатди.

Мартин қогоз билан қалам сўраб олди-да, бутун улфатларга виски буюрди ва ҳамма унинг соғлиги учун ичиш билан банд бўлганда, у пештахтага суюниб, қогозга бир нималарни ёзди:

— Жо, телеграмма,— деди у.— Уқиб кўр.

Жо мастилик билан тиржайиб ўқий бошлади. Лекин ўқиган нарсасидан кайфи учди кетди. У Мартинга гинахонлик билан тикилди, кўзларида ёш милтиллади.

— Мени ташлаб кетмоқчимисан, Март?— деб сўради у ғамгин қиёфада.

Мартин «ха» дегандек бош иргади-да, битта болани чақириб, уни телеграфга ғизиллатди.

— Тўхта! — деди Жо тили зўрга калимага келиб. — Мен баъзи нарсаларни ўйлаб олишим керак.

У йиқилиб кетмаслик учун пештахтани ушлаб қолди, Мартин эса, то Жо фикрини йиғиб олгунча, уни қучоқлаб ушлаб турди.

— Иккала ишчи кетади, деб ёз, — деди тўсатдан Жо. — Ёз.

— Аммо сен нега кетасан? — деб сўради Мартин.

— Сен нега кетаётган бўлсанг, мен ҳам шунинг учун.

— Мен денгиз сафарига жўнайман, сен боролмайсан.

— Тўгри, — жавоб қилди Жо, — лекин мен жаҳонгашта бўламан. Жудаям қойил бўлади-да.

Мартин унга синовчан кўзлари билан бир дақиқача тикилиб турди-да, ниҳоят деди:

— Улай агар, тўгри гапирдинг! Иш ҳайвони бўлгандан, дарбадар бўлган яхши. Ҳар на бўлганда ҳам бир кунингни кўрасан. Ҳолбуки, ишлаб шу пайтгача ҳеч тузукроқ кун кўрмагансан ҳам.

— Кўрганман, — деб эътиroz билдириди Жо, — бир марта касалхонада ётганман. Терлама бўлганман, сенга айтиб берган эдим шекилли. Жудаям соз бўлган эди-да!

То Мартин телеграммадаги «иккинчи ишчи» сўзини «кирхонанинг иккала ишчиси» деб тузатгунча Жо ҳикоясини давом эттириди:

— Касалхонада ётганимда ҳеч ичгим келмаган эди. Қизик-а? Лекин бир ҳафта мобайнида эшакдек ишлаганимдан кейин, бир тўйиб ичмасам бўлмайдида. Ошпазларнинг... новвойларнинг ҳам... молдай ичишини ҳамма билади. Иш ўзи шунаقا. Тўхта! Телеграмма ҳақининг ярмини мен тўлайман.

— Кўйсанг-чи, кейин ҳисоблашамиз, — деди Мартин.

— Ҳей, бу ёққа келинглар, мен эрийман! — деб қичқирди Жо.

Душанба куни эрталаб Жо ҳаяжондан ҳеч ўзига келолмасди. У бошининг оғриганига парво қилмади, ишга ҳам қизиқмади. У деразага лоқайд тикилиб ўтириб, қуёшни, дарахтларни томоша қиларкан, қанчадан-қанча қимматли дақиқалар ўтиб кетди.

— Буни қара! — деб қичқирди у. — Шуларнинг ҳаммаси менини-ку, ахир. Озодлик бу! Мен дарахт

соясида ётиб, истасам, минг йил ҳам ухлашим мумкин. Юр, Март, ҳеч нарсага парво қилмаймиз. Нимани кутамиз? Олдимида бекорчилар мамлакати ётибди, энди мен ўша ёқقا билет оламан, лекин орқага қайтиш учун билет олиш йўқ.

Бир неча дақиқадан сўнг, Жо кир юниш машинасига кирларни сола туриб, меҳмонхона хўжайинининг кўйлагини кўриб қолди. Жо унинг белгисини танирди. Энди эришилган озодликдан маст бўлиб, у кўйлакни ерга отди ва уни оёғи билан топтай бошлади.

— Шу кўйлак сенинг башаранг бўлса соз бўларди, голланд тўнгизи! — деб бақиради у. — Мана! Сени жазоинг шу! Ҳа! Мана! Қани, биронта одам ўртага тушиб кўрсин-чи! Қани, тушиб кўрсин!

Мартин кула-кула уни тартибга чақира бошлади. Сешанба куни кечқурун иккита янги ишчи келди, Жо билан Мартин ҳафтанинг охиригача уларга кирхона-нинг бутун йўл-йўриқларини ўргатиш билан машғул бўлишди. Жо ўтириб олиб, йўл-йўриқ кўрсатарди, аммо ўзи қўлини ҳеч нимага урмасди.

— Аҳмоги йўқ! — деди у, — ҳеч нарсани қилмайман. Муддатдан олдин бўшатиб юборса ҳам майли, барибир, қўлимни ҳеч нимага урмайман. Ишлаб бўлганман. Энди юк вагонларида сайр қиласман, дараҳт сояларида ётиб ухлайман. Ҳей, шалвираганлар! Тезроқ қимирланглар! Тер тўкиб ишланглар, жин ургурлар! Тарракдек қотганингиздан кейин, сиз ҳам худди мен сингари чирийсиз, сиз қандай яшадингизу, мен қандай кун кечирдим, барибир эмасми? А? Қани, менга айтинг-чи, азизлар, барибир эмасми, ахир?

Шанба куни улар ҳисоб-китоб қилишиб, чорраҳагача бирга боришли.

— Сен, албатта, мен билан кетмайсан, сенга ёлвoriшнинг ҳам ҳожати йўқдир-а? — деб сўради Жо тамомида умидсиз қиёфада.

Мартин бошини сарак-сарак қилиб қўиди. У велосипедига миймоқчи бўлиб турган эди. Улар қўл сиқишиб хайрлашишли. Жо Мартиннинг қўлини бирпас ушлаб туриб, деди:

— Бу дунёда ҳали сен билан яна кўришамиз, Март. Юрагим сезиб турибди. Алвидо, Март! Бахт ёр бўлсиз сенга. Яхши кўраман сени, худо ҳаққи, яхши кўраман!

То Мартин муюлишга бориб кўздан гойиб бўлгунча, Жо йўл ўртасида унинг орқасидан хомуш тикилиб турди.

— Ажойиб йигит-да,— деб ғўлдиради у,— жуда ажойиб йигит.

Кейин у йўл ёқалаб, водокачка томон кетди; у ерда, чекка йўлда беш-олтига бўш юк вагони поезд составига уланишини кутиб турарди.

УН ТУҚҚИЗИНЧИ ВОВ

Руфъ оиласи билан Оклендга қайтиб кетгач, Мартин яна у билан учраша бошлади. Таҳсилни тугатиб илмий даража олган Руфъ энди ҳамма вақтини илмга сарфламас, Мартин эса, бутун маънавий ва жисмоний кучини оғир меҳнатда сарфлаб чарчаганидан, ёзмай қўйган эди. Бу ҳол уларнинг тез-тез кўришиб туришларига имкон берарди, оқибат улар бир-бирларига тобора кўпроқ яқинлаша бошладилар.

Дастлабки пайтларда Мартин ҳеч иш қилмай фақат дам олди. У кўп ухлар, кўп ўйлар, умуман, катта баҳтсизликдан кейин тадрижий равишда ўзига келаётган кишидек яшарди. Лекин мана, у сўнгги ҳафталарда эринчиоқлик билан кўз югуртириб чиқадиган газеталарни энди аста-секин қизиқиши билан кузата бошлади, бу унинг такрор уйгонаётганидан дарак берувчи илк аломат эди. Шундан сўнг у яна мутолаага киришиди, аввалига шеърий ва насрний асарларни ўқий бошлади, лекин яна бир неча кун ўтар-ўтмас, анчадан бери унубиб юборган Финскинг асарларига боши билан шўнгиб кетди. Маргиннинг жисмоний жиҳатдан ўта согломлиги, унинг деярли бутунлай йўқолиб кетган гайратини қайта тиклашга имкон берди, оқибат, унда яна ёшлиқ гурури ва эҳтирос уйғонди.

Мартин, мириқиб дам олганимдан кейин денгиз сафарига жўнайман, деганида Руфъ хафа бўлганини яшиrolмади.

— Нега энди?— деб сўради қиз.

— Пул керак,— деди Мартин,— ноширларга янгидан ҳужум бошлашим учун менга пул керак. Бу курашда пул ва матонат энг яхши қуролдир.

— Дуруст, агар фақат пул керак бўлса, нега кирхонада қолиб ишлайвермадингиз?

— Чунки кирхонада мен ҳайвонга айланиб қолардим. Бунақа ишда ичкиликка берилиб кетиш ҳам ҳеч гап эмас.

Қиз унга даҳшат билан қаради.

— Айтмоқчисизки... — деб гап бошлади у.

Мартин жавоб беришдан осонликча бош тортиши мумкин эди, лекин у ёлғон гапиришни хуш кўрмасди, бунинг устига яна, оқибати нима бўлса-бўлсин, баринбир, ҳамма вақт рост гапираман, деб аҳд қилиб қўйгани эсига тушиб кетди.

— Ҳа,— деб жавоб берди у,— бир неча марта маст бўлдим.

Руфъ сесканиб кетиб, нарироққа силжиди.

— Менга таниш бўлган одамларнинг биронтаси ҳам бундай аҳволга тушмайди.

— Зеро уларнинг биронтаси ҳам «Қайнар Булок» кирхонасида ишламаган,— деб Мартин аччиқ истеҳзо билан эътиroz билдириди.— Ваъзхонларнинг айтишича, меҳнат яхши нарса, ҳатто унинг инсонга фойдаси ҳам бор; худо шоҳид, мен ҳеч қачон меҳнатдан қўрққан одаммасман. Лекин ҳамма нарса ҳам меъёрида бўлса яхши. Ҳолбуки, кирхонада ана шу меъёр йўқ эди. Шунинг учун ҳам денгиз сафарига бел bogладим. Бу охирги сафарим бўлади. Қайтиб келгач, журнал саҳифаларига йўл топа оламан. Бунга имоним комил.

Руфъ ғамгин ва норози тарзда сукут сақлар, Мартин эса у кечирган нарсаларни Руфъ тушуна олмаслигини ҳис қилди.

— Вақти келиб, мен булар ҳаммаси ҳақида бир китоб ёзаман, китобнинг номи «Меҳнатнинг хўрланиши» ёки «Ишчилар синфида мастлик психологияси» бўлади ёки шунга ўхшаш ном топаман.

Агар Мартин билан Руфнинг танишишган биринчи кунини мустасно қиласак, шу пайтгача улар ҳеч қачон бир-бирларидан бу қадар узоқда турмаган эдилар. Мартиннинг қалбидағи норозилик туйғусини ниқоблаоб турган очиқ эътирофи Руфни ўзидан узоқлаштириб юборди. Лекин қизни бу узоқлашишнинг сабабидан кўра, шу узоқлашишнинг ўзи кўпроқ ҳайратга солган эди. Шу узоқлашиш ҳолати уларнинг бир-бирларига нақадар яқин бўлиб қолганини кўрсатар ва Руфъ унга яна ҳам яқинлашишни истарди. Бундан ташқари унинг Мартинга раҳми келар, шу сабабли

унинг қалбида Мартинни тўғри йўлга солсам, деган соддагина орзулар пайдо бўларди. Қиз йўлдан озган бу йигитни қутқармоқчи, уни қуршаб олган муҳитдан халос этмоқчи, йигитнинг хоҳишига хилоф бўлса-да, уни ўзидан қутқармоқчи эди. Руфнинг назарида, уни бу ишга ундаётган нарса мавҳум ва олижаноб мулоҳазалар эди, шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммасига факат рашик ва ишқ истаги сабаб эканлиги унинг хаёлига келмасди.

Куз, ҳаво очиқ кунлари улар кўлинча велосипед миниб, шаҳардан четга, жуда узоқларга кетишарди, у ерларда, тепаликларда ўтириб, кишида нашъали фикрлар уйғотувчи яхши, таъсири назм асарларини галма-гал овоз чиқариб ўқишарди. Руфъ унга фидойи-лик, сабр-тоқат, меҳнатсеварлик хислатларини талқин қилишга ҳаракат қиласди, чунки қиз бу хусусиятларни ўз отаси, мистер Бэтлер ва бутун дунёни китоб билан таъминлаётган «китоблар қироли»га айланган, кўчиб келганда бир қашшоқ бола бўлган Эндию Карнегида кўрган эди.

Руфнинг бу уринишларини Мартин қадрлар эди. У энди қизнинг фикр-ўйларини хийла яхши тушунар, унинг қалби қирқ муҳр босилган сирли китобга ўхшамасди. Улар суҳбатлашишар, тенг кишилардек фикрларини очиқ айтишарди. Бу суҳбат пайтида пайдо бўлган ихтилофлар Мартиннинг Руфни севишига ҳалал бермасди. Йигитнинг муҳаббати тобора теранлаша ва зўрая борди, чунки у Руфни шу туришича севар, ҳаттоки қизнинг жисмоний заифлиги унинг кўзида алоҳида гўзаллик бахш этарди. У узоқ йиллар ўриндан туриб бир қадам ҳам юрмаган ва ниҳоят, унугимас бир кун Браунинг билан бирга қочиб, очиқ ҳавода дадил қадам ташлаган касалманд аёл Элизабет Баррет ҳақида ўқинган эди. Браунинг ўз севгилиси учун нелар қилган бўлса, Мартин ҳам Руфъ учун шундай қилишга бел боғлаган эди. Лекин, аввал Руфъ унга кўнгил қўйинши керак. Қолгани осонликча бўлаверади. У қизнинг жонига малҳам, белига қувват бўлади. Мартин Руфъ билан келгусида турмуш қуриб, бирга яшаши ҳақида тез-тез хаёл сурарди. У ўзи билан Руфни меҳнат билан бунёд қилинган ҳуэур-ҳаловатли ва фаровон ҳаёт қўйнида тасаввур қиласди. Улар китоб ўқишиади ва шеърият ҳақида суҳбат қуришади. Руфъ

ранг-баранг ёстиқчаларга ёнбошлаб ётиб, овоз чиқариб унга китоб ўқийди. Мартиннинг кўз олдида ҳамиша икковларининг бутун ҳаётлари рамзи бўлган бир манзара намоён бўларди. Баъзида қиз эмас, ўзи овоз чиқариб ўқийди, бундай пайтларда у қизнинг белидан қучоқлаб ўтиради, қизнинг жажжи боши зса Мартиннинг елкасига қўйилган бўлади, баъзан икковлари бир китобни овоз чиқармасдан ўқишади ва босма сатрлардан уфуриб турган бутун нафосатни ёлғиз кўзлари билан қамраб олишади.

Руфъ табнат манзарасини яхши кўрарди ва шунга кўра Мартиннинг бой тасаввури шу кўнгилли воқса содир бўлаётган саҳна декорациясини ўзгартиришга имкон берарди. Гоҳ улар баланд тик қоялар билан ўралган водийда ўтиришади, гоҳ бу манзара аллақаердаги тоглар қўйнидаги чаманзорга ёки этакларига денгиз тўлқинлари келиб шалоплаб урилаётган хилват қум тепаларга айланиб қолади, баъзида у ўзи билан Руфни тропик юртдаги вулканли оролда ҳис қиласди, бу ерда шовиллаб оқиб тушаётган шалолаларнинг томчиларини шамол денгизга учирив олиб кетади. Лекин улар, гўзал орзулар султонлари бўлмиш Мартин билан Руфъ, ҳамиша олдинда, китоб узра бош эгиб ўтирган ҳолда намоён бўлар, табнат гўзаллиги улар учун фон вазифасини ўтарди, холос. Бу лавҳанинг ичкари томонида уларнинг жаҳон бойликларидан лаззатланишига имкон туғдирган меҳнат ва муваффақият ҳамда шу меҳнат туфайли орттирилган давлат кўланкалари туман пардаси орасидан гирашира кўзга ташланиб турарди.

— Қизгинам эҳтиёт бўлсанг яхши бўларди,— деди бир кун Руфнинг онаси қизига огоҳлантирувчи оҳангда.

— Нима дейтганингизга тушуняпман, лекин бу бўлмаган гап. У менинг...

Руфъ уялганидан қизариб кетди, бу — ҳаётнинг муқаддас сирлари ҳақида ўз онаси билан, яъни унинг учун муқаддас ҳисобланган она билан умрида биринчи бор гаплашган қизнинг уялиши эди.

— У сенинг тенгинг эмас,— деб онаси қизнинг гапини тамомлади.

Руфъ бош иргади.

— Мен бундай демоқчи эмасдим, лекин бу тўғри

гап. У қўпол, бесўнақай, кучли... Ҳаддан ташқари бақувват, у ёмон муҳитда...

Қиз дудуқланиб қолди. Онаси билан бундай мавзуларда гаплашши унинг учун мутлақо янгилик эди. Бу сафар ҳам она қизнинг фикрини ниҳоясига етказди.

— У ёмон муҳитда яшаган. Шундай демоқчимидинг?

Руфъ яна бош иргади, юзига қон югуриди.

— Ҳа, мен айнан шуни айтмоқчи эдим. Бу, албатта унинг айби эмас, лекин у ҳаддан ташқари кўп тўқнаш келган...

— Ҳаёт сарқитларигами?

— Ҳа. Шунинг учун нимаси биландир мени хавотирга соляпти. Баъзан у ўз бошидан кечирганларни хотиржамлик билан ҳикоя қила бошлаганда мени даҳшат босади. Гўё у айтаётган гапларнинг ҳеч ёмон томони йўқдек. Лекин бу яхши эмас. Тўгрими?

Она-бала бир-бирларини қучоқлаб ўтиришарди, Руфъ сукутга толган эди, она қизининг яна гап бошлашини кутиб, меҳрибонлик билан унинг қўлинни силади.

— Лекин у билан бирга бўлиш мен учун мароқли,— деб гапида давом этди Руфъ,— биринчидан, мен унга баъзи жиҳатдан васийлик қиласман. Ундан кейин... мен шу пайтгача эркаклардан ҳеч дўст орттирмаган эдим, аслида у менга дўст эмас. У айни вақтда, ҳам дўст, ҳам шогирд. Баъзида мен ундан қўрқаман, шунда мен худди бульдог ит билан — тишларининг оқини кўрсатиб, ириллаб, ҳозир занжирини узиб менга ташланмоқчи бўлиб турган мана бундоқ, катта бульдог билан ўйнашаётганга ўхшайман.

Руфъ яна сукутга чўмди, онаси эса унинг гапиришини кутарди.

— Унга худди... бульдогта қизиққандек қизиқаман. Лекин унинг яхши фазилатлари жуда кўп, айни вақтда, у билан ўзгача муносабатда бўлишим учун... халақит берадиган томонлари ҳам оз эмас. Кўриб турибсизки, мен ҳамма нарса тўгрисида ўйлаб қўйганман. У сўкинаркан, чекаркан, ичаркан, муштлашаркан ҳам, бу тўғрида менга унинг ўзи гапириб берди, ҳатто муштлашишини яхши кўришини яшади. Бу мутлақо мен орзу қилган...— бирдан қизнинг овози сўнди, сўнг паст овоз билан жумлани тамомлади:—

Мен эр қилишни хоҳлаган одам эмас. Бундан ташқари, у қўпол, кучи ҳаддан ташқари кўп. Менинг севикли ёрим фусункор шаҳзодага ўхшаб, хипча бел, сарвқомат, қоп-қора сочли ўқтам йигит бўлиши керак. Йўқ, хавотир олманг, Мартин Иденга ишқим тушмайди, агар уни севиб қолсам, энг бахти қаро қиз бўлардим.

— Мен буни айтганим йўқ,— деди онаси мужмал қилиб,— лекин сен уни ўйладингми? Бундай одам ҳар жиҳатдан сенга муносиб эмас... Агар сени у севиб қолса нима бўлади?

— Лекин у... у мени анчадан бери севади!— деб чинқириб юборди Руфь.

— Шундай бўлиши муқаррар эди,— меҳрибонлик билан деди миссис Морз.— Ахир сени билган одам, севмай тура олармиди?

— Олни мени ёмон кўради!— жўшқин овоз билан деди Руфь.— Мен ҳам Олнини ёмон кўраман. У менга яқин келганида, худди мушукдек уни тимдалаб олгим келади, биламан, у мени ёқтирумайди, лекин, ҳар ҳолда, уни ёқтирумаслигим аниқ. Мартин Иден ёнида ўзимни яхши сезаман. Ҳали ҳеч ким мени севмаган, •шу қадар• севмаган. Ахир •шу қадар• севилмоқ қандай яхши. Нима демоқчи бўлганимни тушуняпсизми, ойижон? Қиз бола ўзини аёл деб ҳис қилиши жуда кўнгилли бўларкан...— Руфь юзини онасининг сийнасига яшириди.— Биламан, мен ўлгудек ёмонман, лекин ёлғон гапириб нима қиласман, нима ҳис қиляпканимни сизга очиқ айтяпман.

Миссис Морз ҳам хафа бўлди, ҳам севинди. Қизи — университет дипломини олган қизчаси ғойиб бўлиб, қаршисида қадди камолга етган қизи турарди. Тажриба ўнгидан келди. Руфнинг табиатидаги камчиллик тўлдирилди, тўлдирилгандаям бехатар ва енгилгина тўлдирилди. Бу бесўнақай матрос ўз бурчини адоэтди. Руфь уни севмаса ҳам, у ҳар ҳолда, қизда аёллик ҳисларини уйғотган эди.

— Унинг қўллари қалтирайди,— дерди Руфь уялганидан юзини яшириб,— бу ҳам кулгили, ҳам бемаъни, унга ҳатто раҳмим келади. Қўллари жуда қаттиқ титраб, кўзлари жуда қаттиқ чақнай бошлаганда, унга насиҳат ўқиб, ҳамма камчилликларини юзига сола бошлайман. У мени бошига кўтариб юришгаям

тайёр, биламан, унинг қўллари билан кўзлари кишини алдамайди. Шуни ўйлашим биланоқ, ўзимни улғай-гандек сезаман. Демак, вужудимда табиатимга монанд бир нарса борки, мен ҳам бошқа қизларга... ва... ва... ёш аёлларга ўхшашлигимни ҳис қиласман. Биламан, мен илгарилари уларга ўхшамасдим ва ўхшамаслигим сизни ҳаяжонга соларди. Сиз безовталанаётганингизни сездирмасдингизу, лекин мен сезардим... ва Мартин Иденнинг таъбирича «сафга туриш»ни истардим.

Бу она учун ҳам, қиз учун ҳам энг бебаҳо дамлар эди, қош қорая бошлаган пайтда уларнинг намланган кўзлари йилтиради. Руфь — маъсума, самимий ва тажрибасиз қиз; она — меҳрибон, тушунадиган ва панд-насиҳат қиласидиган аёл эди.

— У сендан уч ёш кичкина,— деди миссис Морз,— унинг киборлар даврасида ҳеч қандай мавқеи йўқ. У ҳеч ерда хизмат қилмайди, маош олмайди. Қўлидан ҳеч қандай иш келмайди. Агар сени севса, ҳикоя ёзиш, болаларга ўхшаб хаёл суриш ўрнига сенга уйланишга имкон ва ҳуқуқ берадиган бирон машғулот тўгрисида ўйлаб кўриши керак эди. Унга ҳеч қачон эс кирмаса керак, деб қўрқаман. У масъулиятни сезмайди, сенинг отангда, мистер Бэтлерда ва умуман, бизнинг даврага мансуб барча кишиларда бўлгани каби, эркак кишига хос бўлган чинакам иш ахтариб топиш истаги йўқ унда. Назаримда, Мартин Иден икки дунёда ҳам пул ишлаб топмаса керак. Лекин бу дунёда пулсиз яшаб бўлмайди, пулсиз баҳтли бўлмайди киши. Мен, албатта, катта мол-дунё ҳақида гапириялганим йўқ, дурустроқ кун кўришга етадиган доимий даромад бўлса бас. У сенга ўз севгиси тўғрисида оғиз очдими?

— Оғиз очгани йўқ. Ҳатто, гапиришга уриниб ҳам кўргани йўқ, барибир, гапирса ҳам қулоқ солмасдим. Ахир мен уни севмайман-ку.

— Бунга хурсандман. Менинг қизим, покиза қизим, бундай одамни севишини истамасдим. Ахир дунёда олижаноб, пок йигитлар озми? Бир оз сабр қил. Бир кун эмас-бир кун сен шундай одамни учратиб, бир-бирларингни севиб қоласиз. Мен отанг билан қандай баҳтли умр кечирган бўлсам, сен ҳам у билан шундай баҳтли бўласан. Сен бир нарсани ёдингда гутишинг керак...

— Нимани, ойн?

Миссис Морз оҳиста ва мулойим овоз билан деди:

— Болаларингни.

— Мен... мен буни ўйлаган эдим,— деб эътироф этди Руфь, аҳён-аҳёнда унинг вужудини қамраб олувчи кутилмаган орзуларни эсларкан, сўнг уялганидан яна қизариб кетди.

— Мартин Иден, айнан шу болалар туфайли сенга эр бўла олмайди,— деди миссис Морз маъноли қилиб.— Болалар соф ирқли бўлиши керак, унинг бунга қурби етиши амри маҳол. Отанг матросларнинг туриш-турмуши ҳақида менга гапириб берди, сен... сен гапимга тушуняпсанми?

Руфь ҳамма нарсани тушунаётганини ҳис қилиб, ҳаяжон билан онасининг қўлини сиқди, ҳолбуки, унинг хаёлидаги ўша даҳшатли ва муғлақ тасаввур ҳеч вақт аниқ ва муайян тафаккур шаклига кира олмасди.

— Биласизми, ойн, мен сиздан ҳеч қачон гап яширмайман,— деб гап бошлади қиз,— фақат баъзи баъзида, бугунгига ўхшаб, ўзингиз ҳам суриштириб туришингиз керак. Сизга буни анчадан бери гапираман, деб юрувдим, лекин қандай қилиб бошлишни билмаётувдим. Бу сохта уятчанлик, албатта, лекин сиз менга жуда осонгина кўмаклашишингиз мумкин! Баъзида сиз ҳолимни сўраб туришингиз, юрагимдагини очиб ташлашимга имкон беринингиз керак. Ахир сиз ҳам аёлсиз-ку! Ойн!— деб бирдан қичқириб юборди Руфь, у онасининг қўлидан маҳкам ушлаб ва тенг эканликларини ҳис қилиб, курсанд бўлди.— Агар бу сухбатни сиз бошламаганингизда, ҳеч қачон бу тўғрида ўйламаган бўлардим. Сизнинг ҳам аёл эканлигинизни англамоқ учун, аввал ўзимни аёл киши, деб ҳис қилишим керак эди.

— Икковимиз ҳам аёлмиз,— деди она қизини бағрига босиб қучоқларкан,— улар ўз тақдирларининг умумийлиги ҳақида янги туйғу вужудга келганидан ҳаяжонланиб, бир-бирларини қучоқлаганча хонадан чиқдилар.— Икковимиз ҳам аёлмиз,— деб такрорлади яна она.

Миссис Морз бир соатдан кейин эрига ғуур билан:

— Қизалогим ниҳоят, ўзини аёл деб ҳис қила бошлиди,— деди.

— Яъни бирони севиб қолибди, демоқчимисан? — деб сўради эр хотинига савол назари билан тикилиб.

— Йўқ, уни севиб қолишибди, демоқчиман,— жавоб қилди хотин табассум билан.— Тажриба яхши натижа берди. Қизимиз қалбида аёллик хислатлари уйгонибди.

— Унда, Иденни четлатиш керак,— мистер Морз қисқагина қилиб, жиддий оҳангда якун ясади.

Лекин хотини бош чайқади:

— Ҳожати йўқ, бир неча кундан кейин у денгиз сафарига жўнаб кетади. Қайтиб келганида Руфь бу ерда бўлмайди. Уни Клара холасинингга юборамиз. Бир йил мамлакат шарқида яшаб, ҳар хил одамларни, уларнинг туриш-турмушларини кўриб келса, ҳаво ва муҳитни ўзгартирса, ўзига фойда.

ПИГИРМАНЧИ БОБ

Езиш истаги Мартинни яна қамраб олди. Унинг миясида янгидан-янги ҳикоя, шеър мавзулари пайдо бўларди. Кези келганда шу мавзуларни қаламга олиш учун уларни шоша-пиша дафтарига қайд қилиб қўярди. Лекин ёзмасди. Бу кунлар унинг учун таътил эди, шунинг учун бу кунларни муҳаббатга бағишлимоқчи, ҳордиқ чиқармоқчи бўлди-ю, бу аҳдини тўла-тўкис бажаришга мұяссар бўлди. Унинг қалби яна булоқдек қайнай бошлади, энди Руфь ҳар сафар Мартин билан учрашганида унинг соглом тани ва куч-қувватининг қудратли жозибасига яна илгаригидек мафтун бўларди.

— Эҳтиёт бўл,— деди бир кун онаси қизини огоҳлантириб.— Сен, назаримда, Мартин Иден билан ҳаддан зиёд кўп учрашяпсан.

Аммо Руфь бунга жавобан жилмайиб қўйди, холос. Қиз ўзига жуда қаттиқ ишонарди, бунинг устига Мартин яна бир неча кундан кейин денгиз сафарига жўнаб кетиши керак. У қайтиб келганда Руфь узоқда, Шарқий Америкада бўлади. Шунга қарамай Мартиннинг куч ва согломлиги қиз учун кучли бир жозиба эди.

Мартин унинг яқинда Шарққа кетишини билар ва ишни пайсалга солмаслик кераклигини тушунарди. Аммо Руфдек қизнинг юрагига қандай йўл топиш ке-

раклиги ҳақида у ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эди. Унинг эски тажрибалари вазиятни фақат мушкуллаштиради, холос. У айланишиб ўрганиб қолган қиз-жувонлар Руфга асло ўхшамас эдилар. Улар турмушни билишар, ишқ-муҳаббат, кўнгил овлаш, ўйнашиш ималигига яхши тушунишарди, Руфъ эса буларнинг биронтасига ҳам тушунмайди. Қизнинг табнатидаги ажиб маъсумалик йигитни ҳайратга келтирас, тилини лол қилас, беихтиёр, бу қизга муносиб эмасман, деган фикр хаёлига келарди. Ишини мушкуллаштирувчи яна бир нарса бор эди. Унинг ўзи ҳали бирон марта ҳам бирон аёлга ошиқ бўлмаганди. Баъзида аёллар унга ёқар, баъзиларига ҳатто кўнгил ҳам берар, аммо буларни асло муҳаббат деб бўлмасди. У бепарволик билан бир ҳуштак чалса бўлди, аёллар шу заҳоти таслим бўлишарди. Бу унинг учун бир дақиқалик эрмак, тасодиф, эркаклар ҳаётида кўп учрайдиган мураккаб ўйиннинг узвий бир қисми, шундаям иккинчи даражали қисми эди. Энди эса, умрида биринчи марта қўрқоқлик қилиб, уяляпти, хижолат бўляпти. У севгилисиning ажиб маъсумалиги қаршисида ўзини қандай тутишни, нима дейишни билмай лол эди.

Мартин бу хилма-хил бевафо дунёни кезиб юрган чоғларида бир оқилона қондага амал қилишга, яъни нотаниш ўйин ўйнаётганда ҳеч қачон биринчи бўлиб бошламасликка одатланган эди. Бу қонда бир эмас, бир неча минг марта ўзини оқлади; бунинг устига, бу қонда кишининг мушоҳада қобилиятини ривожлантиради. Мартин мўлжал қилишни, ўз кучини чамалаш, рақибининг заиф томони очилгунча кутиб туришга ўрганиб олди. Шунингдек, муштлашган вақтида ҳам, доимо душманинг заиф ерини топиб олишга ҳаракат қиласди. Ана ундан кейин тажрибаси қўл келиб, янгишмасдан зарба берарди.

Энди у Руфга ўз муҳаббатини изҳор этишни истар, ҳам бунга журъат этолмай, айнан шундай пайт пойларди. У қизни таҳқирлаб қўйишдан қўрқар, чунки ўзига ишонмасди. Лекин у ўзи билмасдан туриб тўғри йўл тутган эди. Муҳаббат дунёда нутқдан олдин пайдо бўлган ва ўзи вужудга келган илк замонлардаёқ турли носита ва усулларни ўзлаштириб олганким, уларни ҳанузгача ҳеч унутмай келади. Мартин айнан ана шу қадимий усуллар билан Руфнинг илтифотига

сазовор бўлмоқчи эди. Аввалига у тушунмасдан ҳаракат қилган эди, ҳақиқат эса фақат кейинчалик ошкор бўлди. Қўлининг қиз қўлига хиелгина тегиб кетниши ҳар қандай тумтароқ сўздан ҳам таъсирли, йигитнинг куч-қувватини бевосита ҳисе қилиш шеър мисралари ва қофияларидан ҳам, минглаб ошиқлар авлодининг оташин ишқий сўзларидан ҳам қудратлироқ эди. Сўз билан муҳаббат изҳор қилиш биринчи галда Руфнинг онгига таъсир этар, ҳолбуки, қўл тегизиб қўйиш, бир зумлик яқинлашув эса, қизнинг вужудида пинҳона ётган аёллик хислатларига бевосита таъсир этарди. Қизнинг онги ўзи сингари ёш эди. Аммо аёллик хислати башарият каби эски, ҳатто ундан ҳам қадимирироқ эди. Бу савқи табиий муҳаббат дунёга келган ўша қадим замонларда тугилган, аммо кейинги асрларда бунёдга келган жамики нозик урфодатлар бу қадимий ҳикмат кучи қархисида ожиз эди. Руфнинг ақли ун чиқармас эди. Мартин ҳам унинг ақлига эмас, балки қизнинг муҳаббат дардида изтироб чекаётган томонига сўзсиз мурожаат қиласар, Руфъ эса, йигитнинг бу даъватининг бутун куч-қудратини англаб етганича йўқ эди. Мартиннинг севиши қизга кундай равshan эди, шунинг учун Руфъ унда муҳаббат нишоналари пайдо бўлишидан, қўзларининг чақнашидан, қўлларининг қалтирашидан, офтобда қорайган ёноқларининг бирдан чўғдек қизариб кетишидан лаззатланарди. Баъзида Руфъ ҳатто Мартиннинг юрагига ўт ёқар, лекин буни шу қадар тортинчоқлик ва мунислик билан қиласарди, на Мартин, на ўзи пайқарди буни. Руфъ ўзида аёллик қудрати борлигини тушуниб ўзида йўқ севинар ва Мартин билан ўйнашиб, унга тегажаклик қилиб, бундан бамисоли Момо Ҳаводек лаззат топарди.

Мартин аса сукут сақларди, чунки гапни нимадан бошлишни билмасди, у вужудини қамраб олган туйгуларнинг бениҳоя кучли бўлгани учун сукут сақлар ва қўрқа-писа, нўноқлик билан яқинлашиш йўлини ахтарарди. Мартиннинг қўл тегизишидан қиз ҳузур қиласар, ҳузур қилиш у ёқда турсин, ҳаттоки лаззат оларди. Мартин буни билмас, аммо ўзининг Руфга ёқишини сезарди. Тўғри, улар саломлашганда ва хайрлашгандагина қўл сиқишар, лекин велосипедга минаётганда, бир-бирларига китоб узатганда ёки уни

биргаликда вараклаганда, кўпинча бармоқлари бир бирига тегиб кетарди. Шундай вақтлар ҳам бўлардики, қизнинг соч толалари унинг ёноқларига тегиб кетар ёки қиз китобнинг қизиқ ерига келганда энгашиб бир онгагина елкаси билан йигитга суйкалиб кетарди. Руфъ бундай дамларда ўзини қамраб олган ажиб туйғулардан хижолат бўлиб, жилмайиб қўярди: масалан, баъзида Руфъ Мартиннинг соchlарини титкилагиси келарди; Мартин эса, айни вақтда, ўқишдан чарчаб, бошини унинг тиззасига қўйишини ва кўзларини юмганча келажак ҳақида — икковларининг келажакда бирга яшашлари ҳақида ўйлашни жон-дили билан истарди. Мартин якшанба кунлари bog сайилга чиққан пайларида жуда кўп марта бошини биронта қизнинг тиззасига қўйиб, бамайлихотир ухлаб кетарди. Мартин ўша қизга уни қуёшдан саклаш, ўзининг муҳаббатга ҳаддан ташқари лоқайд эканлигига ажабланиб, ошиқона кўзлари билан тикилиб ўтириш имконини берар эди. Маъшуқасининг тиззасига бош қўйиши Мартинга дунёда энг осон ишдек туюларди, энди эса. Руфнинг жамолига боқаркан, буни имкон хорижидаги ақлга сиғмайдиган орзу деб тан олди. Лекин Мартин табиатидаги тамкинлик, унинг ўзига ҳам сездирмай, мақсад сари олиб бораётган эди. У айнан шутамкинлиги туфайли Руфнинг кўнглида шубҳа тугдирмади. Тажрибасиз ва уятчан Руфъ бу учрашувларининг оқибати қандай хатарли эканлигини тушунмасди. Руфъ нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, йигит сари толпинар, у эса орадаги яқинлик тобора зўрая бораётганини сезаркан, дадилроқ бўлишни истар ва лекин журъат эта олмасди.

Бир кун Мартин ахийри журъат қилиди. Руфнинг уйига келиб, уни пардалари туширилган хонада ўтирганини кўрди; қиз боши қаттиқ оғриётганидан шикоят қилди.

— Ҳеч нима кор қилмаяпти,— деди қиз Мартиннинг саволига жавобан.— Доктор Холл дори ичишимни ман қилиб қўйди.

— Мен сизни ҳеч қандай дори-дармонсиз тузатаман,— деди Мартин.— Албатта, сизга унинг таъсири этиш-этмасини билмайман, лекин хоҳласангиз синаб кўриш мумкин. Менинг даволаш усулим — уқалаш. Буни Японияда ўргатишган эди. Японлар уқалашга

жуда моҳирдирлар. Кейинчалик худди шу уқалаш усулини хиёл ўзгартирилган шаклини гаваяликларда ҳам кўрдим. Улар бу усулини «ломи-ломи» деб атарканлар. Бу уқалаш баъзан ҳар қандай дори-дармондан ҳам яхшироқ таъсири қиласи кишига.

Мартиннинг қўли қизнинг пешанасига тегар-тегмас, Руфъ хўрсниб туриб деди:

— Қандай яхши-я!

Ярим соатдан кейин қиз:

— Чарчамадингизми? — деб сўради.

Бу савол ортиқча эди, чунки қиз Мартиннинг ниша деб жавоб беришини биларди. Шунинг учун Руфъ мудраб, ўзини Мартиннинг ихтиёрига топширди. Унинг бармоқларидан шифобахш куч оқиб ўтиб, дардига даво бўларди — ҳар ҳолда, қизга шундай туюларди. Нихоят, оғриқ шунчалик йўқолдики, Руфъ баҳузур ухлаб қолди, Мартин эса секингина хонадан чиқиб кетди.

Кечқурун қиз унга телефон қиласи.

— Кечки овқат маҳалигача ухлабман,— деди Руфъ,— сиз мени бутунлай тузатиб қўйдингиз, мистер Иден, миннатдорчилигимни қандай билдиришимни ҳам билмайман.

Мартин ҳам севинганидан, ҳам хижолат бўлганидан зўрга гап топиб жавоб қиласи, чунки Браунинг билан Элизабет Баррет ўртасидаги ишқий можаро ҳеч хаёлидан кетмасди. Браунинг ўз маъшуқаси учун нималар қилган бўлса, у, яъни Мартин Иден ҳам Руфъ Морз учун шуни қила олади. У хонасига қайтиб кириб, ўрнига ётди-да, Спенсернинг «Социалогия»сини ўқишга киришди. Лекин ўқигани билан ҳеч нима мисига кирмасди. Унинг бутун фикру зикри муҳаббатда эди, у бир оздан сўнг, ҳамма ёғига сиёҳ томиб ифлос бўлиб кетган столча олдига бориб ўтирганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу оқшом ёзилган сонет, «Муҳаббат сонетлари» туркумидаги элликта шеърнинг биринчи бўлди; бу шеърларни у икки ойдан кейин ёзиб битирди. У Элизабет Барретнинг «Португалча сонетлар»идан илҳомланиб ёзган эди. Мартин шеърларини буюк ижод учун энг қулай вазиятда — ошиқи шайдо бўлиб юрган маҳалида ёзган эди.

У Руфъ билан учрашмаган вақтларида «Муҳаббат сонетлари» билан шуғулланар, ўз уйнда ёки қироат-

хонада мутолаа қилар, ноширларнинг қандай асарларни ёқтиришларини билишга уриниб, журналларнинг ҳамма сонини навбатма-навбат диққат билан кузатиб борарди. Мартин Руфь билан бирга бўлган пайтларида эса дам орзу-умидларга тўлар, дам кўнгли алағда бўларди, аммо ҳам у, ҳам бу ҳол Мартинни бир хилда изтиробга соларди. Мартин Руфнинг бош оғриқ касалини тузатгандан кейин бир ҳафта ўтгач, Норман ойдин кечада Меррит кўлида қайиқда сайр қилишни таклиф қилди. Артур билан Олии буни бажону дил маъқуллашди. Мартиндан бошқа ҳеч ким елканли кемани бошқаришни билмасди, шунинг учун ҳам ундан, капитанлик вазифасини зиммасига олишни илтимос қилишди. Руфь қайиқнинг тумшуғига, Мартиннинг ёнига ўтириди, қолган уч йигит қайиқ ўртасидаги кўндаланг скамейкачаларга ўтириб олиб, ўзларининг студентликка тегишли ишлари ҳақида узундан-узоқ мунозара бошлаб юборишиди.

Ой ҳали чиқмаган эди, юлдузлар чараклаган осмонга жимгина тикилиб ўтирган Руфь бирдан ўзини ёлғиз ҳис қила бошлади. Мартинга қаради. Бирдан эсиб келган шамол қайиқни хиёлгина бир томонга оғдирди, шунда Мартин бир қўли билан румпель¹, иккинчи қўли билан граташкотни² ушлаганча, сувга туртиб чиқиб турган соҳилни айланиб ўтиш учун, қайиқнинг йўналишини бир оз ўзгартириди. У қизнинг қараётганини сезмас, қиз эса унга тикилиб қараб ўтипаркан, бу зўр истеъодли йигитни бекорга вақт сарфлаб муваффақиятсизликка учраши очиқ-ойдин кўриниб турган ўрта миёна ҳикоя ва шеърлар ёзишга ун DAGАН антиқа ҳавас ҳақида ўйларди.

Руфнинг кўзлари йигитнинг чиройли қўндирилган бошига, юлдузлар ёруғида гира-шира кўриниб турган бақувват бўйнига тушди, сўнг унинг вужудини яна шу бўйинни маҳкам қучоқлаб олиш истаги қамраб олди. Мартиннинг Руфга ёқмаётгандай туюлган ўзига хос кучи айни замонда уни мафтун ҳам қилган эди. Руфь борган сари ўзини ёлғиз ҳис қилиб, ўзининг ҳориганини сезди. Қайиқнинг чайқалиши ғашига тегар-

¹ Румпель — руль ричаги.

² Граташкот — кемада елканнинг пастки уча боғланадиган жой.

ди. У Мартиннинг фақат қўли тегиши билан бошининг оғриши қолганини эслади. Мартин унинг ёнида, шундоққина ёнгинасида ўтирибди, қайиқ қийшайган пайтда қиз Мартин томонга сурилаётгандек бўлди. Шу чоқ бирдан Руфнинг Мартинга суюнгиси келиб кетди-ю, бу истагига ўзи ҳам тушуниб улгурмай, итоаткорлик билан йигит томонга эгилди. Балки бунга қайиқнинг чайқалиши сабаб бўлгандир? Руфъ буни билмасди. У кейин ҳам ҳеч қачон буни билолмади. У фақат Мартинга суюнганини ва энди ўзини яхши, хотиржам ҳис этаётганини биларди. Майли, ҳаммасига қайиқнинг чайқалиши сабабчи, деб ҳам фараз қиляйлик, аммо Руфъ Мартиндан четланишни истамасди. У йигитнинг елкасига оҳиста бош қўйди, Мартиқ қизнинг қулайроқ ўтириши учун вазиятни ўзгартирганда ҳам у нари сурилмади.

Бу телбалик эди, лекин Руфъ ҳеч нима тўғрисида ўйлашни истамасди. У аёл эди, аёлларнинг суюнишга бўлган эҳтиёжи уни шунга даъват этарди; тўғри, у Мартинга сезилар-сезилмас суюнган эди, аммо шунга қарамай, эҳтиёж қондирилди. Руфдаги ҳоргинликдан асар ҳам қолмади. Мартин лол эди. У сеҳрни бузуб юборишдан қўрқарди. Бу сеҳр унинг сиполиги ва ҳуркаклиги туфайли ҳамон давом этарди, лекин Мартиннинг боши айланиб, фикрлари чалкашиб кетди. Нима бўлаётганини ҳеч тушуна олмасди. Бу ниҳоятда фусункор ҳол эди, аммо бундай ҳолат ўнгидан бўлиши мумкни эмас эди. У шкот билан румпелини қўйиб юбориб, Руфни бағрига босиб қучоқлаш истагини зўр-базўр босди. Агар шундай қиласа, ишнинг пачаваси чиқишини беихтиёр ҳис қиласар ва қўллари банд бўлгани учун хаёлан тақдирга шукронга ўқирди. Бироқ у қайиқни фақат шамол ихтиёрига топшириш учун, ҳеч уялиб-нетиб ўтирмай елканни бўшатиб юборди-да, атайлаб қайиқнинг сузишини секинлатди. Шамолнинг йўналиши ўзгарган чогда у ҳам жойини ўзгартириши керак бўларди, натижада икковлари ўртасидаги яқинлик йўқоларди. Бу тадбирларнинг ҳаммасини у баҳслашиб ўтирган ҳамроҳлар кўнглида ҳеч қандай шубҳа уйғотмай, моҳирлик билан бажаардиди. Шу пайт у денгиз, қайиқ ва шамолни ўз измига сола олишга ўргатиб, бу жозибали ойдин кечада, севгилиси билан ўзи ўртасидаги яқинликни чўзишга имкон бер-

ган узоқ йиллик мاشаққатли матрослик ҳаётига ташаккур үқиди.

Инжудек ярқираган ой ўз шуъласи билан уларни ритгандада Руфь Мартиндан нарироққа сурилди. Мартиннинг ҳам айнан шундай ҳаракат қилганини сезди. Икковлари ҳам буни бошқалардан яширмоқчи эдилар. Бу уларнинг сири бўлиб қолиши керак эди. Руфь иди икки юзи лов-лов ёниб чеккароқда ўтирад, нима ҳол юз берганини у ҳозиргина англаған эди. У шундай бир иш қилиб қўйған эдикни, уни акаларига ҳам. Олнига ҳам сездиришни истамасди. Бунга қандай журъат этдийкин? У илгарилари ҳам жуда кўп марта ойдин кечада ёш йигитлар билан қайиқда сузган, аммо ҳеч қачон бундай ҳодиса рўй бермаган эди. Ҳатто, бунақа истак туғилмаган ҳам эди унда. Қиз бу уйғониб келаётган аёллик туйғусидан хижолат гортар ва қўрқарди. У Мартинга ўгринча қараб қўйди, Мартин бу пайт шамол йўналишини ўзгартириш билан банд эди; шунда Руфь, ўзини бундай bemuloҳаза ва беҳаёй йўлга бошлаган Мартиндан нафратланишга ҳам тайёр эди. Ҳа, уни шу йўлга бошлаган Мартин Иден эди! Балки онаси ҳақдир, чиндан ҳам жуда тез-тез учрашяптилар. Руфь шу заҳотиёқ, энди бу ҳеч қачон такрорланмайди, деган қатъий қарорга келди. Бундан буён у билан камрок учрашишга ҳаракат қиласди. Қизнинг кўнглига ҳатто, кези келганда, қайиқнинг чайқалицидан беҳузур бўлиб, ой чиқиши олдидан ўзимни ёмон ҳис қилдим, деб ёлғон айтсаммикин, деган бемаъни фикр ҳам келди. Лекин сирни фош этувчи ой бош кўтариши билан, бир-бирларидан нари бурилиб ўтиришганини эслади-ю, Мартиннинг бу баҳонага ишонмаслигини тушунди.

Бундан кейинги кунларда Руфь боши гангий юрди; у ўз ҳисларини таҳлил қилишни истамади, ўзига нима бўлганини ва бундан кейин нима бўлишини ўйламай қўйди, у безгак тутгандай қалтираб табиатнинг гоҳ даҳшатли, гоҳ фусункор сирли даъватига қулоқ соларди. Лекин у бир нарсага қатъий қарор қилди-ю, ана шу қарори унга ишонч багишлади: Мартиннинг муҳаббат изҳор этишига имкон бермаслик керак. Мартин муҳаббатдан сўз очмаса, олам гулистон. Биречча кундан кейин у денгиз сафарига жўнаб кетади. Тар борди-ю, ишқ ҳақида оғиз очса ҳам, ҳеч нима

бўлмайди. Ахир Руфъ уни севмайди-ку. Тўғри, ўша ярим соатлик вақт Мартин учун жуда қийин, қиз учун анча мушкул бўлади, чунки Руфъ умрида биринчи марта муҳаббат изҳор қиласетганларини эштади. Ёлғиз шу фикрнинг ўзидан юраги қувончга тўлди. У ҳақиқий аёл бўлди, эркак унга муҳаббат изҳор қилияпти. Унинг жисмидаги жамики аёллик хислатлари эркакнинг даъватига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр эди. Бутун вужуди жимирилаб кетди, миясида ҳамон бир фикр, худди чироқ атрофида учган парвона янглиғ зўр бериб айланарди. У хаёлга жуда берилиб кетиб, Мартиннинг унга расмий суратда муҳаббат изҳор этишини тасаввур қила бошлади; қиз Мартинни гапиртириб, ўзи унга тақрор-тақрор рад жавобини берарди, рад жавоби бераркан, Мартиннинг олижаноблигидан фойдаланиб имкони борича, ўз жавобини мулойимроқ изҳор этишга уринарди. Даставвал у чекишини ташлаши керак. Буни қиз жуда қатъий талаб этади. Йўқ, йўқ, Мартиннинг муҳаббат ҳақида оғиз очишига асло йўл қўймайди. Бу унинг қўлидан келади, кейин, шундай қиласман, деб онасига ҳам сўз берган. Юзлари қизарган ва бутун вужудини титроқ босган Руфъ ман этилган фикрларни минг-минг афсус-ла хаёлидан қувиб чиқаради. Илк муҳаббат изҳор этишни ҳам қулайроқ вақтга, муносиброқ йигит билан учрашгунча, кейинга қолдиришга тўғри келади.

ПИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Илиқ ва ҳузурбахш ажойиб кунлар бошланар, эрта куз пайтларида Калифорнияда бундай кунлар кўп бўлади; бундай пайтда қуёш гўё тутунга буркангандай туюлади, кучсиз эсан шабада мудраб ётган ҳавони зўрга тебратади. Худди ранг-баранг иплардан тўқилгандек кўкиш туман дўнгликлар орасига яширинган; кўрфазнинг нариги соҳилида эса, Сан-Франциско шаҳри туман ичида ястаниб ётарди. Кўрфаз эритилган металл сингари ярақлар, унинг сатҳида онда-сонда, гоҳ қилт этмай турган, гоҳ оқимга қараб сустлик билан сузиб бораётган кемаларнинг елканлари оқариб кўринарди. Узокда, кумуш ранг туман ичиде Тамаль-пайс қад кўтарган, Олтин Қопқа ботиб бораётган қуёш шуъласида чиндан ҳам олтиндек товланарди, унинг

нарёғида эса поёни йўқ Тинч океан кўзга ташланар эди; океан уфқларида, кириб келаётган қишининг ilk хабарчилари — қуюқ булутлар тўдаланган эди.

Езининг кетар чоғи эди. Лекин у бу дўнгликлар орасида юриб, кетишни пайсалга солар, водийларда бинафша ранг кўланкаларни қуюқлаштирава ўзининг умр кечирганидан, ҳаётининг самарали ўтганидан кўнгли тўлиб, ҳоргинликнинг сурма ранг кафанига ўралганича, сокин ва хотиржам жон берарди. Мартин билан Руфъ ўз севимли тепаларининг ён бағрида, бошларини китоб саҳифасига эгиб, ёнма-ён тиқилишиб ўтиришарди; Мартин унга овоз чиқариб, Браунингни севган аёлнинг ишқий шеърларини ўқирди; у аёл шоирни шундай қаттиқ севган эдикни, бундай севги камдан-кам аёлларда учрайди.

Бироқ мутолаа секин борарди. Сўниб бораётган табиат гўзаллигининг жозибаси ниҳоятда кучли эди. Йилнинг олтин фасли, худди гуноҳ қилишга қилиб, пушаймон бўлмаган гўзал хоним сингари, қандай яшаган бўлса, шундай ўлаётган эди, теварак-атрофдаги ҳавонинг ўзи ҳам ширин хотиралардан хумор бўлиб, ҳолсизлангандек туюларди. Бу ҳолсизлик Мартин билан Руфнинг қонига сингиб, уларнинг иродасини бўшаштирава, фикр ва қарорларини камалак ранг туман билан чулгарди. Мартин бу ҳолсизлик туйғусини қайтара олмас, баъзан ўзини илиқ тўлқинга ғарқ бўлгандай ҳис қиласди. Уларнинг бошлари бир-бirlарига жуда яқин келди, Руфнинг соч толалари тасодифан эсан шабададан Мартиннинг ёноғига тегиб кетганда, китобдаги сатрлар йигитнинг кўз олдида жимирилашиб кетди.

Мартин янглишиб кетиб, ўқиётган ерини йўқотиб қўйганда:

— Назаримда, нима ўқиётганингизни ўзингиз эшитмаяпканга ўхшайсиз,— деди Руфъ.

Мартин чақнаб турган кўзларини қизга тикди, лекин сир бой бермасдан жавоб қилди:

— Сиз ҳам эшитмаяпсиз. Охирги сонетда нима ёзилган эди?

— Билмайман,— деб кулиб юборди Руфъ.— Эсимдан чиқиб қолди. Энди ўқимай қўя қолайлик. Ҳаво жуда ҳам ёқимли.

— Энди биз анча вақтгача бирга сайр қилмай-

миз,— деди Мартин жиддий оҳангда.— Ҳўв ана у ёқда уфқда бўрон кўтариляпти.

Китоб унинг қўлидан сиргалиб тушиб кетди, энди улар ҳеч нарса кўрмаётган хаёлчан кўзларини мудроқ босган кўрфазга тикиб жим ўтирадилар. Руфъ Мартиннинг бўйнига кўз қирини ташлаб қўйди. Ернинг тортиш кучи қонунидан ҳам кучлироқ, тақдирин азалдек қудратли бир куч бирдан қизни ўзига торта бошлади. У елкасини Мартиннинг елкасига тегизиш учун атиги бир энликкина энгashiши керак эди, бу ҳол унинг ихтиёрисиз содир бўлди. У гўё капалак гулга тегиб ўтгандай Мартинга елкасини хиёлгина тегизиб қўйди, тегди-ю, шу заҳоти Мартиннинг ҳам унга айнан шундай енгил тегиб қўйганини, яна шу заҳоти Мартиннинг бутун вужудида титроқ турганини ҳам ҳис қилди. Руфъ дарҳол ўзини четга суриши керак эди. Аммо у энди ўзини идора қила олмай қолди. У нимаки қилса, ҳаммасини бехосдан, гайри ихтиёрий равишда қиласди, хуллас, у шодиёна телбалик ҳиссига берилиб, энди ҳеч нарсанинг ташвишини қилмай қўйган эди.

Мартин иккиланиб туриб, қўлини узатди ва Руфнинг белидан қучоқлади. Қиз вужудини ўртаб юборган лаззат билан кутар, лекин нимани кутаётганини ўзи ҳам билмас эди; унинг дудоқлари қовжираб кетди, юраги қаттиқ-қаттиқ урас, қони ўт бўлиб жўшарди. Мартин уни яна қаттиқроқ қучоқлай бошлади, у Руфни секин-секин, жуда эҳтиётлик билан ўзига тортарди. Қизнинг ортиқ кутишга тоқати қолмади. У энтикиб хўрсинди-да, гайри ихтиёрий ҳаракат билан, бошини йигитнинг сийнасига қўйди. Мартин шу заҳоти бошини эгди-ю, дудоқлар дудоқларга туташди.

Бу муҳаббат бўлса керак, деб ўйлади Руфъ бир зумгагина ҳушига келиб. Агар муҳаббат бўлмаса ўта шармандалик. Албатта, бу фақат муҳаббат эди. У белидан қучиб, лабларини унинг лабларига туташтирган бу одамни севади. Қиз беихтиёр ўз вазиятини яхшиламоқчи бўлгандай ҳаракат қилиб, йигитнинг пинжига яна суқилди, кейин бирдан, унинг қучогидан деярли отилиб чиқди-да, ўзини йўқотиб, қатъийлик билан Мартин Иденнинг қуёшда қорайган бўйнига қўллари билан маҳкам чирмашиб олди. Қаноатланган орзу қувончи шу қадар кучли, шу қадар ширин

эдики, Руфъ шу онинг ўзида эшилар-эшилмас бир инграб ҳушидан айрилиб, Мартининг кўксига бошини қўйди.

Яна анча вақтгача оғизларидан бир оғиз ҳам сўз чиқмади. Мартин иккى марта энгашиб, қизни ўпди, ўпаркан ҳар гал, қизнинг дудоқлари қўрқа-писа Мартининг лаблари сари толпинар, сийнаси эса, ғайри ихтиёрий равишда янада қулайроқ вазиятга тушишга уринарди. Қизнинг Мартиндан ажralишга мадори йўқ эди, Мартин эса, уни жимгина қучоқлаб ўтириб, кўрфазнинг нариги соҳилидаги улкан шаҳарга тикилар, аммо кўзлари ҳеч нимани кўрмасди. Бу гал унинг кўз олдида ҳеч қандай лавҳалар намоён бўлмади. У фақат шу ажойиб кун сингари иссиқ, ўз муҳаббати сингари алангали ранглар ва ҷарон шуълаларни кўрди. У Руфга энгашди, Руфъ гап бошлади:

— Мени қачондан бери севасиз? — пиширлаб сўради қиз.

— Сизни кўрганим биринчи куни, биринчи дақиқадан бери. Ўша вақтдаёқ сизни севиб қолган эдим, ўшандан бери тобора, яна қаттиқроқ сева бошладим. Энди эса, яна ҳам кучлироқ севаман, азизам. Мен девона бўлиб қолдим. Бу бахтдан бошим ганиб қолди.

— Мартин... азизим! Аёл бўлиш қандай яхши, — деди қиз чуқур бир тин олиб.

Мартин уни яна маҳкам қучоқлади, сўнг оҳистагина сўради:

— Сиз-чи, сиз биринчи марта қачон сезган эдингиз?

— О, буни мен аллақачон, деярли ўша заҳотиёқ сезганиман.

— Бундан чиқди, мен кўршапалак сингари кўр эканман-да! — деб Мартин қичқириб юборди, унинг оҳангида ўқинч бор эди. — Мен буни ҳозиргина, сизни ўпган пайтимда сездим.

— Мен ундей демоқчимасдим. — Қиз хиёлгина сурилиб Мартинга тикилди. — Мени севишингизни кўпдан бери сезганиман демоқчийдим.

— Ўзингиз-чи? — деб сўради йигит.

— Мен севишимни бехосдан пайқаб қолдим. — Қиз жуда оҳиста гапира бошлади, кўзлари туманланиб, илиқ бир ифода касб этгандай бўлди, ёноқларига қиалил югурди. — Токи сиз мени... Қучоқламагунингизча

тушунмаган эдим. Кейин, мени шу дақиқагача, ҳеч қа-
чон сизга хотин бўлишни ўйламаган эдим, Мартин.
Нима билан мени мафтун этдингиз?

— Билмадим,— деб жилмайди Мартин,— ўз му-
ҳаббатим билан бўлса керак-да. Менинг муҳаббатим
наинки, аёл кишининг юрагини, ҳатто тошни ҳам эри-
та олади.

— Буларнинг ҳаммаси мен тасаввур қилган муҳаб-
батга ҳеч ҳам ўхшамайди,— деди гангиг қолган
Руфь.

— Сиз уни қандай тасаввур қилган эдингиз?

— Унинг бунақа эканлигини ўйламаган эдим.

Руфь Мартиннинг кўзларига бир он тикилиб тур-
ди-да, сўнг ерга қараб деди:

— Мен ҳеч нарсага тушунмас эканман.

Мартин Руфни яна бағрига босиб қучоқлагиси кел-
ди, лекин уни чўчишиб юборишдан қўрқиб тарадду-
ланиб қолди, фақат қизнинг белидан қучиб турган
қўли беихтиёр титраб кетди. Шунда қизнинг ўзи унга
толпинди-ю, дудоқлари бир-бирига туташиб, бир-бир-
ларидан узоқ бўса олишди.

— Ота-онам чима деркин энди?— деди бирдан қиз
ташвишга тушиб.

— Билмадим. Лекин буни билишимиз қийин эмас.

— Ойим рози бўлмаса-чи. Унга айтишга сира ҳам
тилим бормайди.

— Келинг, мен айтай,— дадиллик билан таклиф
этди Мартин.— Негадир, назаримда, ойингиз мени
унча хуш кўрмайдиганга ўхшаб туюлади, лекин ҳеч-
қиси йўқ. Унинг кўнглини олиш иложини топаман.
Сизнинг кўнглингизни ола олган одам, ҳар қандай
одамнинг ҳам кўнглини ола билади. Агар бу режамиз
амалга ошмаса...

— Унда нима бўлади?

— Биз барибир ажралмаймиз. Аммо онангизнинг
рози бўлишига менинг имоним комил. Онангиз сиз-
ни жудаям яхши кўради.

— Ойимнинг юрагини ёриб юбормасам деб қўрқа-
ман,— ўйчан бир вазиятда деди Руфь.

Мартин, оналар юраги осонликча ёрилавермайди,
деб айтмоқчи бўлди-ю, лекин унинг ўрнига:

— Аммо муҳаббат, дунёда энг улуғ нарса!— деди.

— Биласизми, Мартин, мен баъзида сиздан қўрқа-

ман. Сизниг кимлигингизни, илгари ким бўлганингизни ўйласам, ҳозир ҳам қўрқаман. Сиз мен билан жуда-жуда яхши муомалада бўлишингиз керак. Шуни унутмангки, мен, очигини айтганда, ҳали гўдакман! Мен ахир ҳали ҳеч кимни севмаганман!

— Мен ҳам. Икковимиз ҳам гўдакмиз. Икковимиз ҳам инҳоятда бахтиёрмиз. Ахир илк муҳаббатимиз икки ёқлама бўлиб чиқди!

— Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас,— деб бирдан қичқириб юборди Руфъ, тез ва кескин ҳаракат билан унинг қучогидан отилиб чиқаркан,— негаки, сиз... Ахир сиз матрос бўлгансиз-ку, матрослар эса, мен биламан...

Руфъ индамай қолди.

— Ҳар қайси портда хотин олишга одатланиб қолишишган,— деб Руфнинг гапини тугаллади Мартин.— Сиз шундай демоқчимидингиз?

— Ҳа,— деб оҳистагина жавоб қилди қиз.

— Лекин у муҳаббат эмас-ку,— деб қатъият билан эътиroz билдириди Мартин.— Мен кўп портларда бўлдим, лекин то сизни учратгунимча муҳаббатга ўхшайдиган ҳеч қандай ҳисни бошимдан кечирмадим. Биласизми, биринчи марта сизнинг уйингиздан қайтаётганимда, мени сал бўлмаса тутиб олиб кетишмоқчи бўлишишган эди.

— Нега тутишади?

— Нега бўларди. Полисмен мени маст деб ўйлади. Мен чиндан ҳам маст эдим... муҳаббатдан маст эдим!

— Лекин биз мавзудан четлаб кетдик. Сиз, иккаламиз ҳам гўдакмиз, деб айтдингиз, мен эсам, бу мумким эмас дедим. Гап мана шу ҳақда бораётган эди.

— Илгари ҳеч кимни севмаганман, деб айтдим-ку,— эътиroz билдириди Мартин,— сиз менинг биринчи, энг биринчи севгилимсиз.

— Барибир матрос бўлгансиз,— деб таъкидларди қиз.

— Шунга қарамай, биринчи марта сизни севдим.

— Дуруст, лекин аёллар... бошқа аёллар ҳам бўлган-ку!.. О!— шунда Руфъ Мартинни қаттиқ таажжубга қўйиб, бирдан юм-юм йиглай бошлади, уни юпатиш учун озмунча бўса олинмади.

Мартиннинг эсига бенхтиёр Киплингнинг сўзлари келди: «Лекин асилзода леди билан Жуди О'Греди бошқа жиҳатлардан баравар эдилар». Аслини олган-

да, бу тўғри фикр, деб ўйлади Мартин, ҳолбуки, у ўқиган романлар бошқача фикр юритишга мажбур этарди. Шу романлар асосида, у юқори табақага мансуб бўлган аёл қишига мушарраф бўлишнинг бирдан-бир йўли — расмий равишда уйланишини тактиф қилиш, деб тасаввур қила бошлади. Ўзи ўсиб катта бўлган муҳитда йигит ва қизлар учун ўпиш ва қучоқлашлар оддий бир ҳол эди. Лекин юқори синфиning назокатли намояндалари орасида бу тарзда муҳаббат изҳор этиш Мартиннинг назарида, мумкин бўлмаган бир ҳолдай туюлган эди. Бундан чиқди, романларда ёлгон ёзилган экан. Бу фикр ҳозир исботланди. Бир хилдаги сўёсиз навозиш, ҳам қашшоқ ишчи аёлларга, ҳам юқори табақа қизларига бир хилда таъсир этиши мумкин экан. Уларнинг мавқелари бир-бирига ўхшамаса ҳам, •бошқа жиҳатлардан баробар• эдилар. Агар у Герберт Спенсерни эслаганида эди, бу фикр ўзининг ҳам хаёлига келган бўларди. Шунга кўра Мартин Руфни навозиш ва бўсалар билан юпатар экан, асилизода леди билан Жуди О'Греди, аслини олганда, ҳар жиҳатдан баробар, деган фикрга жон деб қўшилди. Бу фикр Руфни унга яқинлаштирас, унга мусассар бўлишни енгиллаштиради. Руфнинг чиройли бадани ҳам бошқа одамларнинг баданига ўхшарди. Уларнинг эр хотини бўлишлари учун ғайри имконий ҳеч нарса йўқ эди. Улар ўртасидаги бирдан-бир фарқ синфи фарқ эди, аммо бу ҳам, очигини айтганда, фақат зоҳирий фарқ эди. Бунга парво қилмаса ҳам бўларди. Ахир Мартин қирмизи ранг шоҳона либос кийиш даражасигача кўтаришган румолик бир қул ҳақида китобда ўқиган эди-ку. Нега энди у ҳам Руфга мушарраф бўлиш даражасига кўтарила олмасин? Руфъ нечоглик соф, маъсума, ўқимишли ва қалби нозик қиз бўлмасин, барини, у Лиззи Конолли каби ва дунёдаги жамики лиззи коноллилар каби оддий бир аёл. Уларга хос бўлган ҳамма хусусият Руфга ҳам хос эди. Руфъ севиши, нафрлатланиши мумкин эди, эҳтимол, жазаваси тутиб, тўполон қилган пайлари ҳам бўлгандир; ниҳоят, у рашк қила олар, Мартиннинг ҳар бир портдаги ўйнашларини ўйлаб, ҳалитдан рашк қила бошлади ҳам.

— Бундан ташқари, мен сиздан каттаман,— деди бирдан Руфъ Мартиннинг кўзига тикилиб,— мен сиздан уч ёш каттаман.

— Шундай бўлса ҳам, боласиз. Ҳаётий тажрибага бойликда мен сиздан уч эмас, ўттиз уч ёш каттаман,— деб эътиroz билдириди Мартин.

Ҳақиқатда эса, муҳаббат бобида улар иккови ҳам ҳали гўдак эдилар; Руфнинг университет дипломи, илмий даражаси, Мартиннинг фалсафий маълумоти ва машаққатли ҳаёт тажрибасига қарамай, улар ўз туйғуларини гўдакларга ўхшаб нўноқлик ва соддиллик билан баён этардилар.

Улар ботиб бораётган қуёш нурлари қучогида худди ҳақиқий ошиқ-маъшуқалардай суҳбатлашиб ўтиришарди; муҳаббатнинг ва уларни бир-бирига қовуштирган тақдирнинг қудратли мўъжизасидан таажжуғланишар, бир-бирларини ҳали дунёда ҳеч ким муясар бўлмаган энг кучли муҳаббат билан севишларига ишонишар эди. Улар муттасил ўзларининг илк учрашувларини эслашар, бир-бирларидан олган таассуротларини қайта тиклашга, ўша пайтда нима ўйлашганини, нимани ҳис қилишганини аниқ эслашга уринишарди.

Гарбдаги булатлар ботиб бораётган қуёшни ютиб юборди. Уфқ алвон рангга кирди, теварак-атроф ҳам шу алвон рангга бурканди ва Руфь «Алвидо, бахтиёр кун», деб оҳиста ашула айта бошлади. У бошини Мартиннинг елкасига қўйиб куйлар, қўллари эса Мартиннинг қўлларида эди, шу чоқ икковлари ҳам бир-бирларининг қалбларини ўз қўлларида ушлаб туради.

И И Г И Р М А И К КИ Н Ч И Б О Б

Миссис Морз оналиқ туйғусидан маҳрум бўлганда ҳам, Руфни кўрган заҳоти нима ҳол юз берганини билди олган бўларди. Бунинг учун қиз ёноқларига юрган қизилликка, ҳам қувонч, ҳам зафар шодлиги аке этиб турган порлоқ кўзларига бир қараашнинг ўзи кифоя эди.

— Нима бўлди?— деб сўради миссис Морз, то қизининг ўрнига кириб ётгунича зўрга сабри чидаб.

Руфь ўз навбатида титроқ овоз билан:

— Сездингизми?— деб сўради.

Она жавоб бериш ўрнига қизини меҳрибонлик билан бағрига босиб, сочини силади.

— У ҳеч нима демади! — деди Руфь... — Бундай бўлишини мен ҳеч истамаган эдим, гапиришига сира ҳам йўл қўймаган бўлардим, лекин у ҳеч нима демади.

— Модомики, у ҳеч нима демаган экан, ҳеч нима рўй бермабди-да?

— Шундай бўлса ҳам, рўй берди.

— Худо ҳаққи, эркам, нималар деяпсан ўзинг! — деди миссис Морз. — Нима гап ўзи? Нима бўлди?

Руфь онасига ҳайрон бўлиб қараб қолди.

— Ҳамма гапга тушунгандирсиз деб ўйловдим, — деди қиз. — Биз энди Мартин билан қаллик-куёвмиз.

Миссис Морз қаҳ-қаҳ уриб кулди, унинг бу кулгисида шубҳа ва таассуф сезилиб турарди.

— Лекин у ҳеч нима демади, — деб гапида давом этди Руфь. — У мени севади, вассалом. Бу сиз учун нечоғлик кутилмаган ҳол бўлса, мен учун ҳам худди шундай кутилмаган ҳол. У бир оғиз ҳам сўз айтмади. У шунчаки мени қучоқлади-ю, мени... мен эсимни йўқотиб қўйдим. У мени ўпди, мен ҳам уни ўпдим... Ўзга иложим йўқ эди. Мен уни ўпишум керак эди. Ана ўшанда мен уни севишимни англааб қолдим.

Руфь онасининг эркалашини кутиб, жим қолди, аммо миссис Морз жаҳл аралаш сукут қўйнида эди.

— Албатта, ўзим ҳам тушуниб турибман, хунук иш бўлган, — нафаси ичига тушиб яна гапида давом этди Руфь. — Мени авф эта олармикинсиз, билмайман. Лекин бошқа иложим йўқ эди. Мен ўша дақиқагача уни севишимни билмаган эдим. Фақат энди отамга ўзингиз айтинг.

— Балки отангга билдирмай қўя қолганимиз маъқулдир? Мартин Иден билан ўзим гаплашиб, унга ҳамма гапни тушунтираман. У тушунади, берган ваъдасидан воз кечади.

— Йўқ, йўқ, — деб қичқириб юборди Руфь дарров. — Унинг мендан кечишини истамайман. Мен уни севаман, севиш жуда яхши бўларкан. Мен унга турмушга чиқаман, агар розиллик берсанглар албатта.

— Руфь, тасаддуғим, отанг икковимизнинг сен тўғрингда бошқа режаларимиз бор... Йўқ, йўқ, йўқ, биронтага зўрлаб эрга беришаркан, деб хаёлингга ҳам келтирма. Биз шунчаки, сен ўз муҳитимиздан биронта нуфузли ва обрўли, чинакам жентльмен кишини ўзинг танлаб, ўзинг севиб турмушга чиқишингни истардик.

— Ахир мен энди Мартинни севаман-ку,— деди Руфь мунгли овоз билан эътиroz билдириб.

— Ўзингнинг куёв танлашингга асло тўсқинлик қилмоқчи эмасми, лекин сен бизнинг фарзандимизсан, шунинг учун бундай одамга турмушга чиқишингга йўл қўя олмаймиз. У сенинг жамики латофату на зокатли муомалангга қўполлик ва адабсизлик билан жавоб беради. У асло тенгинг эмас. Ҳатто сени боқиши га ҳам қурби етмайди. Биз бойликнинг кетидан қувадиган одамлар эмасми, лекин эр деган хотинининг бекаму кўст ва фаровон яшашига имкон туғдира олиши шарт; шунинг учун ҳам қизимизнинг ялангоёқ, муттаҳам, матрос, ковбой, контрабандачи ва худо билсин яна алланима бало бўлган одамга эмас, балки у билан роҳату фарогатда яшай оладиган кишига турмушга чиқишини истаймиз. Бунинг устига Мартин Иден ўлгудек енгилтак, ҳеч масъулиятни сезмайдиган одам.

Руфь онасининг ҳақ гапираётганини эътироф этиб, лол қолди.

— У вақтини бўлмагур ёзув-чизув билан ўтказиб юрибди, ҳатто энг лаёқатли ва маълумоти зўр кишилар ҳам камдан-кам эрича оладиган нарсага эришмоқчи. Ўйланишни кўнглига олган одам, сал-пал уйланиш тараддудини кўради-да, ахир. У бўлса парвойи фалак. Биламан, сен ҳам бу фикримга қўшилишасан, ҳали айтганимдек, унда масъулият ҳиси йўқ. Қаёқдан ҳам бўлсин унда? Ҳамма матрослар шунаقا. У ҳеч қачон тежамли бўлмаган, ўзини тута билмаган. Орқа-ўнгига қарамасдан харажат қилишга одатланиб қолган, бу унинг суюк-суюғига сингиб кетган бўлса же рак. Албатта, бунга у айбдор эмас, лекин бу билан ма-салада ўзгармайди. Сен унинг аввалги ҳаёти — ишрат-парастлик ва ахлоқсизлик билан ўтган ҳаёти ҳақида ўйлаб кўрдингми, у, албатта шу зайлда кун кечирган. Сен, никоҳ нималигини биласанми, қизим?

Руфь бир сесканиб кетиб, ўзини онасининг пинжи-га урди.

— Ўйлагандимки...— Руфь муносиб сўз ахтариб анча вақт жим қолди.— Бу даҳшат, албатта. Бу ҳақда ўйлаш мен учун жуда оғир. Муҳаббатим бошимга битган бало эканлигини сезиб турибман, лекин ўзимга ўзимнинг кучим етмайди. Сиз дадамни севмаганлиги-

нгиз мумкинми? Мен ҳам шу аҳволга тушганман. Унда ҳам, менда ҳам қандайдир бир нарса бор — шу кунга қадар уни мен тушунмаган эканман, лекин бу шундай нарсаки, уни севишга шу нарса мажбур этялти мени. Уни севиб қоламан деб хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, аммо мана, севиб қолдим,— деб шодиёна бир оҳангда гапини тугаллади Руфь.

Суҳбат алламаҳалгача давом этган бўлса ҳам, ҳеч натижা бермади, ниҳоят, улар ҳеч қандай тадбир қўлламасдан, бир оз вақт сабр қилиб туришга қарор қилдилар.

Бир соатдан кейин миссис Морз ўз найрангининг ҳеч кутилмаган натижা берганини айтиб, қандай қарорга келишганини эрига айтиб берган эди, мистер Морз ҳам бу қарорни маъқул топди.

— Шундай бўлиши муқаррар эди,— деди мистер Морз,— чунки қизимиз шу матросдан бошқа биронта ёркак билан яқин муносабатда бўлган эмас. Бир кун эмас-бир кун унда аёллик ҳиси уйғониши керак эди. Уйғонди ҳам, аммо, мана оқибат, қизимиз келиб-келиб шу бебошни севиб қолибди... Турган гапки, Руфь уни бирпасда севиб қолган ёки ҳеч бўлмаганда, севаман деб, ўзини ўзи ишонтирган — аслини олганда униси ҳам, буниси ҳам бир гўр.

Миссис Морз, Руфнинг истакларига тўғридан-тўғри қаршилик кўрсатишдан кўра, унга бошқача йўл билан таъсир этмоқчи бўлганини айтди. Бунинг учун вақт етарли, чунки Мартин ҳозир уйланиш тўғрисида ўйлай олмайди ҳам.

— Майли, Руфь у билан истаганича учрашаверсин,— деган қарорга келди мистер Морз.— Мартинни қанча яхши билса, шунча тез ундан кўнгли совийди. Кейин шундай қилиш керакки, қизимиз у йигитни бошқа бирон одам билан таққослаб кўрсин. Уйимизга юқори табақа ёшларидан, маданиятли ва баодоб йигит-қизлардан, чинакам жентльменлардан тез-тез таклиф этиб туриш керак. Шулар олдида Мартин бутунлай бошқача бўлиб кўринади. Руфь унинг асл қиёфасини ана ўшанда кўради. Ундан кейин, ахир у ҳали гўдак бола-ку. Энди йигирма бирга кирди. Руфь ҳам ҳали ёш. Бу болалик ҳаваси, вақти келиб унутилиб кетади.

Улар шу қарорга келишди. Ўз оила аъзолари ўртасида Мартин билан Руфь унаштирилган деб эътироф

этиди ю, аммо ҳеч кимга овоза қилинмади. Ота билан она, бунинг кераги ҳам йўқ, деган фикрда эдилар. Унашиш муддатининг жуда узоқка чўзилиши ўз-ўзидан маълум эди. Мартинга, ўз турмуш тарзини ўзгариши ва биронта жиддий иш билан шуғулланиши зарурлиги ҳақида ҳеч нима дейишмади; ёзувларни тарк этинг, деб унга ҳеч ким маслаҳат ҳам бермади. Унинг ҳаётда муваффақият қозонишига кўмаклашиш бу оила аъзоларининг ниятида йўқ эди. Мартин бўлса, ўз бадхоҳларининг тегирмонига сув қутиш билан овора эди, чунки у жиддийроқ бир машғулот ахтариб топиш ҳақида мутлақо бош қотирмасди.

— Билмадим, менинг ташаббусим сизга маъқул бўлармикин,— деди Мартин Руфга орадан бир неча кун ўтгач,— опамнинг уйида туриш менга қимматга тушиб кетяпти, шунинг учун алоҳида яшамоқчиман. Мен Шимолий Окленддаги сокин бир уйдан бир хонани ижарага олдим, керосинка ҳам сотиб олдим, ўзим овқат пишираман энди.

Руфъ севиниб кетди. Айниқса, унга керосинка ёқкан эди.

— Мистер Бэтлер ҳам шундан бошлаган эди,— деди у.

Мартин муҳтарам жентльменнинг исми шарифини эшишиб, қовоқларини уйди ва гапида давом этди:

— Мен ҳамма қўл ёзмаларимга маркалар ёпиштириб, яна редакцияларга жўнатиб юбордим. Бугун янги квартирага кўчиб ўтаман-да, эртадан иш бошлайман.

Руфъ бу шодиёна хабарга жон-тани билан хайрихоҳлик билдираркан:

— Хизматга кирибсиз-да!— деб қичқириб юборди ва табассум билан унга яқин келиб, қўлинни маҳкам сиқди.— Нега энди менга ҳеч нима демадингиз? Қандай хизмат ўзи у?

Аммо Мартин бошини сарак-сарак қилди.

— Мен, эртадан бошлаб яна ёзишга киришаман демоқчи эдим. Кизнинг чаккаси тириди, Мартин шоша-пиша гапини давом эттириди:— Гапимга тўғри тушунинг. Бу сафар мен ширин хаёлларга бериilmайман. Мен энди, ёлғиз моддий аҳволни яхшилаш учун жиддий ишлаш ниятидаман. Яна денгиз сафарига жўнагандан шу маъқул, оклендлик оддий хизматчига қараганда хийла дурустроқ пул топаман, деб ўйлайман.

Кейинги ойлар ичида кўп нарсалар устида бош қотирдим. Мен аравага қўшилган отек ишлаганим йўқ, деярли ҳеч нима ёзганим ҳам йўқ, ёзган бўлсам ҳам, матбуот учун ёзмадим. Бутун вақтимни сизни севишига ва турли-туман нарсалар устида мулоҳаза юритишга багишиладим. Тўгри, баъзи нарсаларни ўқиб турдим, лекин у ўқиганларим — асосан, журналлар — менинг мулоҳазаларим билан бевосита алоқадор эди. Мен ўзим тўғримда, дунё ҳақида, дунёда тутган мавқеим ҳақида ва сизга манзур бўладиган мартабага эришиш учун қандай имкониятларга эга эканлигим ҳақида ўйладим. Бундан ташқари, мен Спенсернинг «Услуб фалсафаси»ни ўқиб чиқдим; у китобда менга, аниқроғи, менинг ёзувчилик фаолиятимга, шунингдек, ҳар ойда журналларда босилаётган асарларга бевосита алоқадор бўлган жуда кўп ажойиб фикрларни учратдим. Мана шуларнинг ҳаммаси итижасида, яъни ўй-мулоҳазалар, мутолаалар ва сизга бўлган муҳаббатим итижасида шундай қарорга келдим: адабиётни касб қиласман. Дурдона асарлар ёзишини вақтинча тарк этиб, ҳар хил олди-қочди нарсаларни; фельетонлар, латифалар, кундалик ҳаёт ҳақида кичик шеърлар, ҳажвиялар, хуллас, нимага талаб бор бўлса, шуни ёзаман. Ахир, газеталарга, юмор саҳифаларига, якшанбалик иловаларга материал ҳозирлаб берадиган адабиёт агентликлари мавжуд-ку. Мен уларга нима керак бўлса шуни ёзаман, сизни ишонтириб айтаманки, бу ишдан чакана пул топмайман. Ойнга тўрт юз, ҳаттоқи беш юз доллар ҳам туширадиган азаматлар бор. Мен уларга ўхшамоқчи эмасман; лекин, ҳар ҳолда ион пулимни топиб тураман, ундан кейин ўз ишим билан шугулланишимга ҳам, ўқишимга ҳам вақтим бўлади; ҳолбуки, ҳеч қандай хизматда ҳам менинг ўқишимга имкон тугилмайди. Мен чинакам асарлар устида ҳам секин-аста қалам тебратаб бошлайман, ҳам ўқийман, ҳам чинакам ишга ҳозирлик кўраман. Биласизми, ҳозир мен қанчалик илгарилаб кетганимни кўриб, ўзим ҳам ажабланаман. Мен қўлимга биринчи марта қалам олганимда, очиги, нима тўғрида ёзиши билолмай бошим қотган эди. Ҳар хил ҳодисалар ҳақида уларнинг асл моҳиятини мукаммал тушунмасдан туриб ёзверардим. Менда ҳеч қандай гоя, ҳеч қандай мулоҳаза йўқ эди. Фикр юри-

ишим учун, ҳатто сўз ҳам тополмасдим. Бошимдан ёчирган нарсаларнинг ҳаммаси кўз олдимда маънодиз лавҳалар бўлиб қаторлашиб турарди. Лекин мен ўп ўқиб, сўз бойлигимни ортирганимдан кейин, ўша ҳавҳаларнинг ҳаммасида илгари мен пайқамаган жуда кўп нарсаларни кўра бошладим. Ана шундан кейин ҳақиқий асарлар ёза бошладим: Мен «Саргузашт», «Қувонч», «Қозон», «Ҳаёт шароби», «Қувноқ кўча», «Муҳаббат сонетлари» ва «Денгиз қўшиқлари»ни ёздим. Мен бу сингари ва булардан ҳам анча яхшироқ асарларни яна кўп ёзаман, лекин улар билан факат бўш вақтларимда шуғулланаман. Энди мен ортиқ ҳавойилик қилмайман. Аввалига, нон пули топиш учун қора иш билан шуғулланаман, сўнг дурдоналар ёзишга киришаман. Кеча кечқурун, ўзимнинг ҳақлигимни атайлаб сизга исбот қилиш учун, ҳафталик юмористик газеталар учун беш-олтита майда-чуйда нарса ёзиб қўйдим, ётиш олдидан эса, ҳазиломуз термалар ёзишда ҳам куч синаб кўриш хаёлимга келиб қолди-ю, бир соатча вақт ичида бир эмас, тўрт терма ёзиб ташладим. Ҳар бир бандига бир доллардан олиш мумкин. Иш орасида, уйқуга ётар пайтда тўрт доллардан ишлаб туриш чакки эмас, албатта. Тўғри, бундай ишнинг ҳеч қандай қиймати йўқ. Бу зерикарли ва бир хил иш, лекин умрбод конторада ўтириб, ойнига олтмиш доллардан маош олиб, кети узилмайдиган рақамларни дафтарга кўчириш билан овора бўлишдек зериктирадиган иш эмас. Бунинг устига бу иш ҳар ҳолда адабиётга алоқадор ва ҳақиқий асарлар ёзишимга имкон тугдиради.

— Лекин ўша ҳақиқий асарларни, дурдона асарларни ёзишингиздан нима наф? — деб сўради Руфь. — Барibir, уларни сота олмайсиз-ку!

— Ундей деманг... — деб гап бошлади Мартин. Руфь унинг гапини бўлди:

— Ҳозир ўзингиз санаб ўтгай ва ўзингизга жуда ҳам ёқсан асарларингиздан ҳалигача бирон сатрини ҳам сота олмадингиз-ку. Биз ҳеч ким сотиб олмайдиган дурдона асарларга орқа қилиб, турмуш қура олмаймиз.

— Унда, ҳамма сотиб оладиган лапарларга орқа қилиб турмуш қуришимиз мумкин, — деди Мартин ўжарлик билан ва Руфини қучоқлади. Лекин ҳозир

Руфнинг эркаланишга хуши йўқ эди,— мана, эши-тиң,— деди Мартин атайлаб шўх оҳангда,— буни санъат деб бўлмайди-ю, пул ишласа бўлади:

Пўклигимда бир жўрам
Ақчага бўлиб муҳтож,
Қарз сўраб кепти атай,
Тополмай қилиб алам,
Жўрам тушкур ноилож
Сўккан эмиш пайдарпай,
Уйда йўқ бўлган эсам,
Дардини қайдан билай!..¹

Шеърнинг шўх, ўйноқи ритми Мартиннинг тобора кўпроқ саросимага туша бошлаган чехраси билан ҳамоҳанг эмасди. Руфъ ҳатто кулимсирамади ҳам. У Мартинга хомуш тикилиб ўтиради.

— Балки бу термангиизга бир доллар беришар ҳам,— деди қиз,— лекин у циркдаги масхарабознинг даромадига ўхшайди. Бу билан ўзингизни камситасиз-ку, нега тушунмайсиз, Мартин! Мен, ўзим ҳурмат қилган севгили ёримнинг қофияли бемаъни шеърлар ёзгандан кўра, бирмунча жиддийроқ ва ўзига муносиб иш билан шуғулланишини истардим.

— Сиз унинг мистер Бэтлерга ўхшашини истармидингиз?— деб сўради Мартин.

— Биламан, сиз мистер Бэтлерни ёқтирмайсиз,— деб гап бошлади қиз.

— Мистер Бэтлер — ажойиб одам,— деб Мартин унинг сўзини бўлди.— Унинг овқат ҳазм қилолмайдиган меъдасидан бошқа ҳамма томони яхши. Лекин, очиги, ҳайронман, нима учун шеър ёзиш, машинкада ёзишдан ёки конторада ёзув-чиズув билан шуғулланишдан кўра ёмон экан? Униси ҳам, буниси ҳам мақсадга эришиш учун бир восита, холос-ку. Сиз менинг дастлабки пайтларда ҳар турли контора дафтарлари устида ивирсиб ўтиришимни ва ниҳоят, биронта адвокат ёки тожир бўлиб чиқицишимни истайсиз. Мен эса, газеталарга майда-чуйда нарсалар ёзишдан бошлаб, оқибат йирик адаб бўлишни истайман.

— Бунинг фарқи бор,— деб таъкидлай бошлади Руфъ.

— Қандай фарқ?

¹ Романдаги шеърларни З. Обидов таржима қилган.

— Чунончи, сиз ўзингиз мұваффақиятли чиққан, деб ҳисоблаган асарларингизни ҳам ҳеч сота олмаяпсиз. Ахир сиз жуда күп маротаба уриниб кўрдингиз, аммо муҳаррирлар ҳеч нимангизни сотиб олмаяптилар.

— Менга мұхлат беринг, азизам,— деди Мартин ёлворувчи оҳангда.— Бу фақат вақтиначалик иш, мен уни жиддий иш деб ҳисобламайман. Менга иккى йиля мұхлат беринг. Шу икки йил ичида албатта мұваффақиятга эришаман, ўшанды асарларим талаш бўлиб кетади. Нима деяпканимни яхши биламан. Мен ўзимга ишонаман, қўлимдан қандай ишлар келишини яхши биламан. Мен адабиёт нима эканлигини тушунаман, нўноқ ёзувчилар газета ва журнал саҳифаларини қандай ярамас нарсалар билан тўлдираётганини ҳам биламан. Шунинг учун аминманки, икки йилдан кейин мен мұваффақият ва шон-шуҳрат йўлига тушиб оламан. Лекин хизматга кириб ҳеч кўтарила олмайман. Ундан ишга ҳушим йўқ. Негадир, назаримда, зерикарли, бачкана, тутуруқсиз ва маъносиз бўлиб туюлади. Ҳар қалай, мен ундан ишга ярамайман. Мен ҳеч қачон конторанинг оддий ходими лавозимидан нарига ўта олмайман, аммо биз контора ходимининг арзимас маоши билан баҳтиёр кун кечира олармидик? Мен дунёning энг ажиб ноз-неъматлари билан сизни таъминлаш орзуидаман ва ҳар на бўлганда ҳам орзумга эришаман. Эришмай қўймайман! Машҳур ёзувчи пул топишда мистер Бэтлерга ўхшаганларнинг ўнтасини йўлда қолдириб кетади. Биласизми, «яхши тарқалган» китоб, муаллифга эллик минг доллар, ҳаттоқи юз минг доллар ҳам келтириши мумкин. Баъзан ундан бир оз кўпроқ, баъзан бир оз озроқ, умуман, ўрта ҳисобда шунга яқин пул туширади.

Руфь сукут сақлаб ўтиради. У жуда хафа эди, хафа бўлганини яширмоқчи ҳам эмасди.

— Хўш, ёмонми?— деб сўради Мартин.

— Менинг умид ва режаларим тамомила бошқа эди. Машинкада ёзишин биласиз, шунинг учун, стенографияни ҳам ўрганиб олиб, дадамнинг конторасига ишга кирсангиз яхши бўларди, деб ўйловдим, ҳозир ҳам шу фикрдаман. Сиз жуда истеъододли одамсиз, ажойиб ҳуқуқшунос бўлиб чиқишингизга ишончим комил.

ПИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Руфь Мартиннинг ёзувчилик қобилятига ишонмаса ҳам, Мартин уни бояги-боягидай севиб эъзозлайверди. «Таътил» пайтларида Мартин ўзи ҳақида кўп ўйлади ва ўз ҳисснётларини таҳлил қилди. Гўзаллик унинг учун шону шуҳратдан ҳам қимматроқ эди. бунга у қатъий ишонч ҳосил қилганидан кейин фақат Руфь учун шуҳрат қозонишни истарди. Шу Руфь деб у шуҳрат қозонишга жону дили билан интиларди. У ўз севгилиснинг ундан фахрланиши ва уни ўзи а муносиб деб топиши учун бутун дунёга машҳур бўлишни орзу қиласди.

Мартин гўзалликни шу қадар севардики, унга хизмат қилишдан завқ оларди. Руфни эса гўзалликдан ҳам ортиқ севарди. У муҳаббатни дунёда энг гўзал нарса, деб ҳисобларди. Ахир, Мартинни бесўнақай матросдан мутафаккир ва санъаткорга айлантириб, унинг қалбида бундай буюк ўзгариш ясаган шу қиз эмасми? Модомики, муҳаббат Мартинга илм-фандан ҳам, санъатдан ҳам юксак бўлиб туюлган экан, бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ. Мартин тафаккур бобида ўзининг Руфдан, унинг акаларидан ва отасидан кучлироқ эканини энди англай бошлади. Руфь университетда таҳсил олган, санъатшунос деган номга сазовор бўлган бўлса ҳам, шу афзаликларига қарамай, бундан бир йил бурун ҳеч нимадан хабари бўлмаган ва мустақил ўқиш билан Мартинчалик дунёни, санъатни, ҳаётни англашни орзу ҳам қила олмас эди.

Мартин буларнинг ҳаммасини тушунарди, лекин бу нарса на унинг Руфга бўлган муҳаббатига, на Руфнинг унга бўлган муҳаббатига халал берарди. Муҳаббат гоят гўзал, гоят олижаноб туйғу эдиким, чинакам ошиқ бўлган Мартин, бу туйғуни таҳқирлаш мумкин эмас, деб ҳисобларди. Руфнинг санъат ҳақида, Франция инқилоби ҳақида ёки умумий сайлов ҳуқуқи ҳақида қандай фикр юритишига муҳаббатнинг нима дахли бор? Буларнинг ҳаммаси ақл-идрок оламига тааллуқлидир, муҳаббат эса ақлдан юксак туради. Мартин муҳаббат туйғусини ерга уролмасди, чунки унга ўзи сажда қиласди. Муҳаббат ақл-идрок водийси устидаги жуда юксак чўққида маскан қурган эди. У ҳаётнинг жавҳари, ҳаётнинг энг олий шакли бўлиб, ҳар кимга ҳам насиб бўлавермасди. Мартиннинг севимли

муаллифларининг фалсафаси унга муҳаббатнинг биологик аҳамиятини очиб берди; лекин Мартин, уларниг асосий қоидаларини ўзича ривожлантиришда давом этиб, инсон организмийи айнан муҳаббат туфайли ўз бурчини мукаммал оқлайди, шунга кўра, муҳаббат, ҳаётнинг энг юксак неъмати сифатида ҳеч қандай шартсиз қабул этилмоги лозим, деган холосага келди. Мартиннинг тасаввурида ошиқ йигит ҳузур-ҳаловатли ҳаётга йўлланма олган шахс бўлиб кўринар, шунинг учун ҳам унга бу олам неъматлари — бойлик, илм, муваффақият, ҳаттоки, ҳаётнинг ўзини ҳам заррача қадрламайдиган «ошиқи шайдо» бўлган йигит образи ёқарди, негаки, у йигит «бўса ола туриб, жон бериш» га тайёр эди.

Бундай фикрлар Мартиннинг эсига илгари ҳам келиб туради, аммо кўпчилигини кейинчалик ўйлаб топди. Ҳозирчалик эса, қаноат билан ҳаёт кечириб, тинмай ишлар ва фақат Руфь билан учрашиш мақсадидагина машғулотни тўхтатишни ўзинга эп кўради. У Мария Сильва исмли португалиялик аёлга квартира ҳақи учун ойига икки ярим доллар тўларди. Хийла шаллақи табиат бу португалиялик аёл бева эди, шунинг учун бир гала бола-чақасини боқаман деб, тиним билмай ишлар, аҳён-аҳёида қўшини қовоқхонадан ўн беш центга сотиб олган бир шиша нордон вино билан дард-аламини унутмоқчи бўларди. Мартин аввалига бу хотини ёмон кўриб қолди, айниқса, унинг аччиқ тили гашига тегарди, лекин кейинроқ, бу аёлнинг бир амаллаб кун кўриш учун қанчалик сабр-тоқат билан ие-не мashaққатларни бошидан кечираётганини кўриб, қойил қолди. Унинг уйида ҳаммаси бўлиб тўртта кичикичик хона бор эди, шулардан бирини Мартин эгаллади. Иккинчи хона меҳмонхона вазифасини ўтарди, ерга ёзилган олачипор пояндоз бу хонага файз киритиб турарди, лекин беканинг ўлган болаларидан бирининг тобутда ётган сурати хонага маъюс тус берарди. Меҳмонхона фақат меҳмонлар учун сақланар, унинг эшиги доим берк бўлар, ўзининг яланг оёқ болалари эса у ерга тантанали кунлардагина киритиларди. Мария овқатни ошхонада пиширар, бутун оила шу ернинг ўзида овқатланар, шу ернинг ўзида Мария кир ювар, дазмоллар, якшанба кунидан бошқа ҳар куни тиним билмай ишларди. У қўшиларнинг кирини ювар, унинг

асосий даромад манбаси шу эди. Ётоқхона Мартиннинг хонасига ўхшаш мўъжазгина бўлиб, у ерда Мариянинг ўзи ҳамда еттига боласи истиқомат қилишарди. Уларнинг ҳаммасини қандай қилиб жойлашишини Мартин асло тасаввур қила олмас эди, кечқурунлари у парда девор ортидан болаларнинг гурпанглашганини, чумчукларнинг чириллашини эслатувчи қий-чувларини эшитарди. Мариянинг иккита сигири бўлиб, булар ҳам унинг даромад манбаси эди; Мария уларни хар куни эрталаб ва кечқурун соғар, сигирлар майдонда ўтлаб юришар, ёки йўл ёқасидаги ўтларни ўғринча чимдиларди. Ўй бекасининг иккита жулдуровоқи ўғли сигирларни боқар, босқача қилиб айтганда, полисменлар кўриб қолмасин учун зийраклик билан атрофга ола-зарак бўлиб туришарди.

Мартин ўзининг шу тор ҳужрасида ухлар, ўқир, ёзар, ўйлар, рўзгори билан шугулланарди. Кўча то монга қараган битта дераза олдида овқат столи бўлиб, у айни вақтда ҳам ёзув столи, ҳам кутубхона, ҳам машинка қўйиладиган курси вазифасини ўтарди. Орқа деворга тираб қўйилган каравот хонанинг учдан иккисини эгалларди. Стол ёнида кийим-бош қўйиш учун шкаф бор эди; кўринишидан, бу шкафни ясаган уста, унинг харидор учун қулайлигидан кўра, кўпроқ оладиган даромадини ўйлаганга ўхшарди; унинг устидан қоқилган юпқа фанер тоб ташлаган эди. Бу шкафчи ҳужранинг бир бурчагида турарди, бошқа бурчакда эса ўчоқбоши, яъни совундан бўшаган яшик, яшик устида керосинка, яшик ичида эса товоқ-қошиқ, ошхона асбоблари, яшик тепасида озиқ-овқат учун токча, яшик ёнида, сув солинган челак турарди; хонада водопровод жўмраги йўқ эди, сув олгани ошхонага чиқиши керак эди. Кўпроқ овқат пиширилган кунлари иссиқ буғ хонани тўлдирад, шунда ҳаммадан ҳам шкафчанинг сирти кўпроқ шикаст кўради. Мартин велосипедини каравоти тепасига осиб қўйди. Дастлабки пайтларда уни пастда қолдириб юрди, лекин Сильванинг болалари унинг тепкиларини бураб олиб, шиналарини тешаверишди. Шундан кейин у велосипедни эшик олдидаги бостирмага қўймоқчи бўлди, лекин бостирма жуда кичикина бўлиб, велосипедни ёмғирдан сақлай олмасди, шунинг учун Мартин ниҳоят, велосипедни уйига олиб кириб, шипга осиб қўйди.

Деворга ўрнашган торгина шкафда Мартиннинг ки-йим-бошлари осилиб турар, столда ва стол остида сиғмай қолган китоблар ётарди. Мартин мутолаа вақтида янги сўзларни қайд қилишини одат қилган эди, ҳозир қайд дафтарлари шу қадар кўпайиб кетган эдик, уйининг у бошидан бу бошига арқон тортиб, уларни худди қуритгани дорга илган кирдай тизиб, илиб қўйишга тўғри келди. Натижада уй ичида юриш жуда мушкуллашди. У деворга ўрнашган шкаф эшигини ёлмасдан туриб оча олмасди ва аксинча. Хона ичида тўғри юриб бўлмасди. Остонадан каравот бошига етиб боргунча, жуда мураккаб илон изи йўлни босиб ўтиш керак эди, шунинг учун ҳам Мартин қоронгида албатта битта-яримта нарсага қоқилиб кетарди. Хонага кирадиган эшик билан шкаф эшикчаси очиб ёпилгандан кейин, ўроқ боши вазифасини ўтовчи яшикка қоқилиб кетмаслик учун шартта ўнг томонга бурилиш, кейин каравот ёнидан чапга бурилиш керак эди; лекин хиёлгина бўлсин мўлжалдан адашилса, столга бориб урилиш турган гап эди. Шу тарзда моҳирлик билан олга юриб, каналга кириш мумкин эдиким, унинг бир қирғоги стол бўлса, каравот иккинчи қирғоқ вазифасини ўтар эди. Лекин борди-ю, хонадаги ягона стул ўз ўрнида турган бўлса, канал тўсилярди қоларди. Шунинг учун, стул ишлатилмаган пайтда, каравот устига қўйиб қўйиларди, шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Мартин кўпинча овқатни ўтириб пиширади, чунки то сув қайнаб чиққунча, ё гўшт қовурилиб бўлгунча иккиси-уч саҳифа ўқиб қўярди. Ўроқбоши банд қилган бурчак шу қадар тор эдик, Мартин ўтирган ўринида қўл чўзиб, ўзига керакли нарсани олаверарди. Ўтириб овқат қилиш ҳатто қулай ҳам эди: тик турганида ёругни тўсарди.

Мартин айни вақтда ҳам тўқ тутадиган, ҳам арzon таомларни пиширишни биларди, бундан ташқари, унинг соглом ошқозони дуч келган ҳамма нарсани ҳазм қилиб юборарди. У истеъмол қиладиган асосий таомлар нўхат шўрва, картошка ва мексикача усулда пишириладиган йирик-йирик жигар ранг ловия эди. Мартин, кунига бўлмаганда бир марта шундай усталлик билан гуруч таом пиширадини, бундай пазандалик биронта ҳам американлик уй бекасининг қўлидан келмасди. Мартин сариёғ ўрнига нон билан мева қоқисини ерди, қоқи ҳўл мевага нисбатан иккиси марта

арзон турарди. Аҳён-аҳёнда у бир бўлак гўшт ёки суяк шўрва пишириб, таомнинг хилини кўпайтиради. Кунинга икки марта қаймоқсиз ёки сутсиз кофе ичар, кечқурун эса чой ичарди; лекин кофе ҳам, чой ҳам ниҳоятда усталик билан дамланарди.

Мартин чор-ночор пулни расамади билан сарфлашга мажбур эди. Кирхонада ишлаб топган пулларининг деярли ҳаммасини таътил вақтида харжлаб бўлди, ўзининг «жўн» асарларини эса жуда узоқларга жўнатган, шунинг учун яна бир неча ҳафтадан кейингина улардан жавоб келиши мумкин эди. У тарки дунё қилган одамдай яшар, фақат оласини бориб кўргани ёки Руфъ билан учрашгани хилватхонасини тарк этарди. У уч кишининг ишини қиларди. Ҳамон бир вақтлардагидек фақат беш соат ухлар ва фақат отдек согломлиги туфайли ҳар куни ўн тўққиз соат сурункасига оғир меҳнатга бардош берарди. Мартин бир дақиқани ҳам бекор ўтказмасди. У кўзгу рамкаси орқасига баъзи сўзларнинг изоҳлари ёзилган ва талаффуз этиш белгилари кўрсатилган қоғозларни қистириб қўярди: у соқолини олаётганда ёки сочини тараётганда шу сўзларни такрорларди. Худди шундай қоғозлар керосинка тепасига ҳам осиб қўйилган эди; у овқат пишираётганда ёки идиш-товоқ юваётганда ўша сўзларни ёд оларди. Бундай қоғозлар доимо ўзгариб турарди. Китоб мутолааси пайтида нотаниш сўзни учратиб қолса, дарҳол лугатни титиб, у сўзининг маъносини қоғозга кўчирап ва деворга осиб қўярди ёки кўзгу рамкаси орқасига қистириб қўярди. Мартин бундай сўзлар ёзилган қоғозларни чўнтағига ҳам солиб юрар ва кўчада кетаётганда ёки дўконда навбат кутиб турган пайтида уларга қараб-қараб қўярди.

Мартин бу усулини фақат сўз ўрганишгагина тадбиқ этмасди. У ном қозонган муаллифларнинг китобларини ўқиркан, услубининг хусусиятлари, сюжет тузилишини, муаллифнинг ўзига хос иборалари, ўхшатишлари, асқияларини, хуллас, муваффақият қозоним учун имкон берувчи ҳамма хусусиятларини қайд қилиб борарди. Шуларнинг ҳаммасини у кўчириб олиб, мукаммал ўрганарди. У тақлид қилишга уринмасди. Фақат қандайдир умумий принципларни изларди. У кўпчилик ёзувчиларнинг асарларида учраган адабий усувларнинг узундан-узоқ рўйхатини тузарди; бу нар-

са адабий усулнинг моҳияти ҳақида умумий холоса чиқаришига ёрдам берарди, сўнг у шу холосаларга таянган ҳолда ўзининг хусусий, янги, оригинал усулини ўйлаб чиқарар ва уларни меъёри билан бир ўлчовда тадбиқ этишга уринарди. У жонли тилдаги чиройли ибораларни — худди ўтдек куйдирувчи ёки аксинча, қулоққа хуш ёқувчи майин сўзларни, одамларнинг бемаъни валдирашларидан ажралиб кўзга ташланиб турадиган оҳанрабодек сўзларни ёзиб, шу йўсиnda тўплаб юрарди. Мартин ҳамма вақт ва ҳар ерда ҳодисаларнинг негизида ётувчи принципларни изларди. У ҳодисаларнинг қандай вужудга келишини билишга ҳаракат қиласар ва айни вақтда ўзи ҳам яратиш имконига эришишини орзу қиласарди. Гўзалликнинг ажиб жамолини томоша қилиш унга кифоя эмас эди; у ошхона иси ўтириб қолган ва уй бекаси болаларнинг қийчувни эшитилиб турган торгина ҳужрасида гўё ўз тажрибахонасида ўтирган кимёгар сингари гўзалликни таркибларга бўлиб, унинг қандай тузилишини ўрганишга ҳаракат қиласарди. Бу нарса унинг гўзалликни кашф этишига ёрдам бериши керак эди.

Мартин фақат ақл-идрок билан ишлаши мумкин эди. Унинг одати шунаقا эди; у ўз қалами остидан нима чиқишини билмай, фақат тасодифга ва ўз қобилияти кучига таяниб, кўр-кўrona ишлай олмасди. Тасодифий муваффақиятлар уни қаноатлантиrmасди. У ҳар бир ҳодисанинг «қандай» ва «нима учун•лигини ўзи билишни истарди. Унинг ижоди пухта ўйланган ижод эди, шунинг учун Мартин ҳикоя ё шеър ёзишга киришишдан олдин, бутун асарнинг планини миясида пухта ўйлаб олар, ўз мақсадини ҳам, ўз мақсадига эришиш учун ихтиёрида бўлган бадий воситаларни ҳам аниқ тасаввур этарди. Шу бўлмаса уринишлари зое кетишини биларди. Иккинчи ёқдан, у миясида тўсатдан лоп этиб пайдо бўлган ва кейинчалик асарга халал бериш у ёқда турсин, ҳаттоки унинг гўзаллигини оширадиган, такомиллаштирадиган, синовдан шараф билан ўтган тасодифий сўзлар ва жумлаларни қадрлар эди. Мартин учун бундай сўзлар онгли ижодий уриниш натижасигина эмас, балки ундан ҳам улугроқ нарса эдиким, шунинг учун уларни эҳтиром билан тилга оларди. Лекин Мартин гўзалликни тадқиқ этиш билан шуғулланиб, униш қонунларини билишга

уринаркан, бу гўзаллик таркибида аллақандай мубҳам бир гўша борлигини ва у ерга киришга ўзининг қодир эмаслигини ва ҳали биронта ҳам одамзод у ерга кира олмаганини эътироф этарди. У Спенсер асарларини ўқиб, шу нарсани мустаҳкам ўзлаштириб олди: инсон нарсаларнинг энг сўнгги моҳиятини англашга қодир эмас, гўзаллик сири, мисоли ҳаёт сири сингари ҳеч қандай ақлга сигмайдиган мураккаб, ҳаттоқи ундан ҳам мураккаброқ муаммодир; гўзаллик ва ҳаёт бир-бiri билан чамбарчас боғланган, инсоннинг ўзи эса шу юлдузлар тўзони, қуёш нури ва яна аллақандай номаълум нарсаларнинг бир заррачасидир.

Шу мулоҳазалар таъсири остида Мартин бир кун «Юлдузлар тўзони» номли мақола ёзди; бу мақоласида у танқидга эмас, танқидчиларга ҳужум қилган эди. Бу нафис, маъноли ва ҳажв билан суғорилган чуқур, ажойиб асар эди. Бироқ шу мақолани ҳам журнallар рад этди. Мартин эса юрагини ҳаяжонга соглан фикрлардан халос бўлиб, ўз йўлида давом этди. У кўпдан бери, миясида пайдо бўлган ҳар бир фикрни аввал яхшилаб пиштишни, яхшилаб ўйлаб олишни ва шундан кейингина уни қоғозга кўчиришни одат қилган эди. Шу пайтгача бир сатр ҳам асари босилиб чиқмаганидан ҳеч хафа эмасди. Асар ёзиш унинг учун мураккаб ақлий процесснинг сўнгги босқичи, йигилган факт ва ҳолатларни умумлаштирувчи, алоҳида-алоҳида, тарқоқ фикрларни боғловчи сўнгги тугун эди. У бир мақолани ёзиб бўлиб, миясида янги гоя ва масалалар учун жой бўшатарди. Хуллас, бу кўпчилик одамларга хос бўлган, вақт-вақти билан «гапириб ё ёзиб хумордан чиқиши» одатига ўхшаган бир ҳол эдикни, бу одат баъзан ҳақиқий ёхуд сохта изтиробларга бардош беришга ёки уларни унтишга ёрдам беради.

ИИГИРМА ТУРТИНЧИ БОБ

Орадан ҳафталар ўтди. Мартиннинг пули тугаб қола ёзган бўлса ҳам, нашриёт чекларидан ҳамон дарак йўқ эди. Жиддий ҳикоялар муқаррар қайтиб келарди, «жўн» асарларнинг тақдирини ҳам бундан дуруст эмасди. Энди унинг кичкинагина ошхонасида турли таомлар пиширилмай қолди, чунки унинг бор-йўғи ярим халта гуручи билан озгина туршаги колган эди. Бен кун шулар билан кун кечирди. Кейин насияга мол

олиб кун кўрмоқчи бўлди. Мартиннинг қарзи йириклишиб, уч доллару саксон беш центга етганда, португалиялик баққол унга насияга мол беришни тўхтатди.

— Негаки,— деди баққол,— сизники иш йўқ. Қандай тўлайди сиз ҳақ?

Мартин эътиroz билдиришга ожиз эди. Баққолнинг мулоҳазасида жон бор эди. Фақат ялқовлигидан иш қидиришни истамаётган навқирон, соппа-соғ ишчига қандай қилиб насияга мол берсин.

— Пул топасан — овқат оласан,— дерди баққол.— Ақча йўқ — овқат йўқ. Шунақа...

Сўнг португалиялик Мартинга нисбатан ҳеч қандай шахсий гарази йўқлигини исботлаш учун илова қилди:

— Кел, ич, битта стакан. Маники меҳмон қиласди. Сен дўст, мен дўст.

Мартин ҳам дўст эканлигини тасдиқлаш учун бир стакан винони ичди-ю, овқат емасдан ётиб ухлади.

Мартин сабзавотни бошқа дўкондан оларди, савдо ишида унча қаттиқўл бўлмаган америкалик баққол Мартиннинг қарзини беш долларгача олиб чиқди. Шундан кейин насияга мол беришни тўхтатди. Новвой икки долларга етганда, қассоб эса тўрт долларга етганда насияга мол беришни тўхтатишиди. Мартин ҳамма қарзларини жамлаган эди, уларнинг умумий миқдори ўн тўрт доллару саксон беш пенс бўлди. Езув машинкасининг ҳақини тўлайдиган вақт ҳам етиб келди, лекин Мартин ундан қарзга яна икки ой фойдаланишга қарор қилди, шунда у яна саккиз доллар қарз бўларкан. Бу муҳлат ҳам ўтгандан кейин, насияга мол олишининг ҳеч имкони қолмайди.

Сабзавот дўконидан у охириги марта бир халта картошка олган эди, шунинг учун Мартин бир ҳафта муттасил кунига уч мартадан фақат картошка пишириб еди. Вақт-вақти билан у Мораларникида овқатланар ва шу билан бир оз куч йиғиб оларди, ҳолбуки, у столга териб қўйилган турли-туман таомлардан одоб сақлаб бир бўлак ҳам ортиқча емасдан, ўзини Таитал¹ азобига соларди. Баъзида Мартин уятни йиғиштириб қўйиб, опасиникига овқат пайтида борарди-да,

¹ Таитал — қадимги юнон афсонасининг қаҳрамонларидан. У худолар томонидан муттасил очлик ва ташнялик взобига маҳкум этилган эди. Ҳолбуки, унинг теварак-атрофи турли ноз-неъматлар билан тўла бўлган.

андиша донрасидан чиқмай — ҳар ҳолда, Морзларни кидагидан кўпроқ овқат ерди.

У ҳамон ўша тарзда кун-уззукун жонини жаббор га бериб ишлар, почтальон ҳам кун сайин рад этилга: қўл ёзмаларни ҳеч канда қилмай олиб келиб турарди Марка олишга пул йўқ эди, шунинг учун, қайтиб келган қўл ёзмалар стол тагида уюлиб ётарди. Бир вақт у деярли икки суткагача туз тотмади. У Морзларнида овқатланишни орзу қила олмасди, чунки Руфь икки ҳафтага Сан-Рафаэлга меҳмондорчиликка кетган эди, опасиникига боришга уяларди. Худди шу кунларда, ўлганинг устига чиқиб тепгандай, почтальон бирваракайига унинг бешта қўл ёзмасини қайтариб олиб келди. Шундан кейин Мартин пальтосини олиб, Окландга жўнади-ю, бир оздан кейин уйга пальтосиз, аммо чўнтағида беш доллар пул билан қайтиб келди. У ҳар қайси баққолга бир доллардан қарзини тўлаган эди, яна ошхонасида пиёз дод қилиб қовурилаётган гўштнинг жиз-бизи эшишилди, кофе қайнади ва каттакон хурма тўла пиширилган олхўри пайдо бўлди. Мартин овқатланиб олиб, столга ўтирди-ю, шу куниёқ яrim кечада «Судхўрлик қудрати» деган мақоласини ёзиб тугатди. Ёзиб бўлиб, уни стол остига улоқтирди, чунки беш доллар пулдан ҳеч вақо қолмаган эди: марка олишга пул йўқ эди.

Бир неча кундан сўнг Мартин соатини, ундан кейин велосипедини гаровга қўйди; овқатдан иқтисод қилиш ҳисобига, маркалар сотиб олди ва яна ҳамма қўл ёзмаларни ҳар томонга юборди. «Даромадли» асарлар Мартиннинг умидларини пучга чиқарди. Уларни ҳеч ким сотиб олмас эди. У ўз асарларини газета ва арzon баҳоли ҳафталик журналларда босилиб чиқаётган асарлар билан таққосларкан, ҳамон илгаригидек, ўзининг улардан минг карра яхши ёзишига ишончи комил эди. Бироқ, шунга қарамай, у ёзган асарининг бир сатрини ҳам сота олмади. Мартин аксарият газеталар тайёр материалларни махсус агентликлардан, яъни «синдикатлар»дан олишини билиб қолиб, бир неча мақоласини улардан бирига юборди, лекин тез кунда қўл ёзмалари у ердан ҳам қайтиб келди, қўл ёзмаларга, синдикат ўз штатидаги ходимларнинг кучи билан материал уюштиради, деб ёзилган босма бланка илова қилинган эди.

Мартин ёшлар учун чиқариладиган журналлардан бирида «аралаш» деб аталувчи бир неча устун латифа ва шингил ҳикоячаларни ўқиб қолди. Мана, пул топишнинг яна бир усули! Лекин Мартиннинг бунда ҳам ҳеч омади юришмади: юборган асарларининг ҳаммаси ҳар галгидек яна ўзига қайтиб келди. Кейинчалик билса, редакция ходимлари қўшимча даромад ишлаши мақсадида, бундай майдо-чуйда асарларни одатда, ўзлари ёзаркан, ваҳоланки, энди бу нарсаларнинг унга ҳеч аҳамияти қолмаган эди. Ҳар ҳафтада чиқадиган юмористик газеталар унинг ҳамма лапару, шеърларини қайтариб юборди; Мартиннинг йирик журналларга юборган шеърий фельетонлари ҳам босилмади. Энди газета фельетонни қолган эди. Мартин газеталарда босилаётган фельетонлардан юз карра яхшироқ фельетон ёзарди — буни у жуда яхши тушунарди, шунга кўра, у адабиёт агентликларидан иккитасининг адресини билиб олиб, уларни очерк ва кичик ҳикоялар билан кўмиб ташлади. Бироқ ёзган йигирмата асаридан биронтасини ҳам бостира олмагач, Мартин ёзишдан воз кечди. Ҳолбуки, у ҳар куни ўнлаб ҳикоя ва фельетонлар ўқирдики, улар Мартиннинг бу соҳада яратган асарлари билан тенглашишга ожизлик қиласидилар. Тарвузи қўлтиғидан тушган Мартин, ниҳоят, ўз асарларимга маҳлиё бўлиб, ижодимга танқидий кўз билан қарашдан ва у тўғрида соғлом фикр юритиш қобилиятидан маҳрум бўлибман, деган қарорга келди.

Бераҳм нашриётлар автомати ҳамон ўз ишини давом эттиради. Мартин пакетга қўл ёзма билан бирга жавоб хати учун марка солиб, сўнг уни почта қутисига ташларди, уч-тўрт ҳафтадан кейин эса, почтальон эшигини тақиллатиб, қўл ёзмасини қайтариб берарди. Афтидан, мазкур адресларда биронта ҳам тирик жон бўлмай, фақат яхши созланган, мойланган автоматлар бўлса керак. Умидлари пучга чиққан Мартин умуман, муҳаррирларнинг борлигига ҳам шубҳа қила бошлиди. Ҳали шу чоққача биронта ҳам муҳаррирнинг жони борлиги сезилмади; Мартин ёзган асарларнинг барчаси муттасил ҳеч қандай изоҳсиз рад этилиб келарди, бу эса, муҳаррир — ҳарф терувчилар, метранпажлар

¹ Босмахонада терилган текстларни саҳифаларга бўлувчи.

ва редакция дастёрлари томонидан тўқилган афсона шулар тарқатиб юрган бир афсона деган фикрини гўтасдиқлаётгандай бўларди.

Мартиннинг ҳаётидаги бирдан-бир баҳтиёр дамла; унинг Руфь билан ўтказган дамлари эди, ҳолбуки бундай баҳт ҳамиша насиб бўлмас эди. Қалбини доимо бетинч қилган ҳаяжон, Руфь ўз севгисини ошкор қилгандан кейин уни яна ҳам кўпроқ азобга сола бошлиди, чунки Руфнинг ўзи ҳамон илгаригидай етишиб бўлмайдиган юксакликда эди. Мартин ундан иккни йил кутиб туришни илтимос қилган эди, лекин вақт ўтиб борарди-ю, Мартин ҳали ҳам ҳеч нимага муяссар бўла олгани йўқ эди. Бундан ташқари, Руфь Мартиннинг машғулотини маъқул кўрмасди, буни йигит доим ҳис қилиб турарди. Рост, Руфь бу тўгрида унинг юзига шартта айтмаса ҳам, ҳар ҳолда, аниқ шама қилиб турарди. Руфь хафа бўлмас, лекин маъқулламасди ҳам; ҳолбуки, унчалик ювош табиат бўлмаган бошқа аёл уни ранжитаверишганидан албатта аччиғланган бўларди. Руфь, ўзи қайта тарбияламоқчи бўлган одам қайта тарбияланмаяпканидан аччиғланарди, холос. Дастлабки пайтларда бирмунча итоаткор бўлиб туюлган Мартин, кейинроқ бирдан оёғини тираб туриб олди-ю, мистер Морзга ҳам, мистер Бэтлерга ҳам ўхшашни истамади.

Руфь Мартиннинг диққатга лойиқ, муҳим томонларини пайқамас, ёки тушунмасди, бу ундан ҳам ёмон эди. Инсон ҳаётида мавжуд бўлган ҳар қандай шаклга ҳам мослана оладиган ҳалимдай юмшоқ бу одамни Руфь ўжар ва қайсар деб ҳисобларди, чунки у Мартинни ўзи билган бирдан-бир қолипга солишига ожиз эди. Руфь унинг фикрлари парвозини кузатишга қодир эмас эди ва Мартин Руфнинг қурби етмайдиган чўйқиларга чиққанида, қиз шунчаки, уни адашяпти деб ҳисобларди. Қиз отасининг, онасининг, акаларининг ва ҳатто Олнининг мулоҳазаларига ҳам тушунарди-ю, Мартинга тушунмас эди ва бунинг учун айбни Мартиннинг ўзига тўнкарди. Ҳакиқатни жаҳонга таратишга уринган сўққабош кишининг азалий фожиаси такрорланаётган эди.

Бир куни Мартин Руфь билан Пралс ва Вандерутер ҳақида баҳслашиб қолди.

— Сиз эътибор қозонган ҳар бир кимса олдида таъ-

зим қилишга одатланиб қолгансиз,— деди Мартин.— Уларнинг эътиборли ва улкан нуфузли одамлар эканига қўшиламан, уларни Қўшма Штатларнинг адабиёт танқидчилари деб аташади. Ҳар бир мактаб муаллими Вандеруотерни Америка мунаққидларининг доҳийси деб тан олади. Лекин мен унинг асарларини ўқиб кўрган эдим, моҳир маҳмаданаликнинг энг оддий намунаси бўлиб туюлди менга. Тумтароқ жумлалар билан ниқобланган юзаки мулоҳазалардан бошқа ҳеч вақо йўқ. Пралс ҳам ундан қолишмайди. Чунончи унинг «Урмон бахмал ўтлари» мақоласи гоят чирой ли ёзилган. Биронта ҳам вергулини олиб ташлаб бўлмайди, умумий оҳангига келсак, бай-бай, нақадар дабдабали! Қўшма Штатларда энг катта ҳақ оладига танқидчи шу бўлади. Лекин, қўполлигимни худонин ўзи кечирсин, очигини айтганда, у асло танқидчи эмас. Англияда танқид санъати анча юксак савияда туради. Гап шундаки, бу сингари танқидчилар ҳамма вақт барчага маълум ҳақиқатни такорлайдилар; бу ҳақиқат уларнинг ёзувларида ҳам дабдабали, ҳам юксак ахлоқий тус касб этади. Улар оғиздан оғизга ўтиб юрувчи мулоҳазалар жарчиси, холос. Уларнинг танқидий мақолалари якшанбалик хутбани эслатади. Улар ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, инглиз филологларини қўллаб-қувватлайдилар, филологлар эса ўз навбатида бу танқидчиларни қўллайдилар. На уларнинг, на буларнинг бош чаноги остида биронта мустақил гоянинг маскан қурганини кўра оласиз. Улар фақат барча эътироф этган нарсаларнингина биладилар — очигини айтганда — уларнинг ўзини ҳамма эътироф этган. Барча тасдиқланган гоялар уларга худди пиво бутилкасига ёпиширилган этикетка сингари чинпа ёпишади. Сўнг, уларнинг энг асосий вазифаси университет ёшлари миясидаги жамики оригинал фикрларни ситиб чиқариш ва муайян андазадан чик май фикр юритишга мажбур этишдан иборат.

— Менимча,— деб эътироф билдириди Руфь,— ҳамма эътироф этган нарсага амал қилганим туфайли, ҳақиқатга сиздан кўра яқинроққа ўхшайман, чунки сиз муқаддас тасвиirlарга ҳужум қилган ёввойи одамдек, баобрў одамларга ташланяпсиз.

— Муқаддас тасвиirlарни ёввойилар эмас, миссионерлар оёқ ости қиладилар,— деб кулди Мартин.—

лекин, афсуски, барча миссионерлар мажусийлар мамлакатларига тарқалиб кетгандар, оқибат, мистер Вандеруотер билан мистер Прапсни ағдаришга ёрдам берадиган биронта ҳам миссионер қолмаган.

— Улар билан бирга ҳамма университетларининг профессорларини ҳам,— деб илова қилди қиз.

Мартин қатъий бош чайқади.

— Йўқ. Табинёт фанлари муаллимлари қолсин. Улар чиндан ҳам катта иш қиляптилар. Лекин миялари зигирча келмайдиган тўтиқушнамо инглиз филологияси муаллимларидан ўндан тўққизини ҳайдаб юборилса ҳам заарар қилмасди.

Мартиннинг филологларга нисбатан бу қадар ёмон кўз билан қараши Руфга шаккокликтай туулди. У салмоқли овоз билан гапиувчи нозик маданият аҳли бўлмиш басавлат ва олифта кийинган университет муаллимларини ўзи негадир севиб қолган, шу беўхшов костюм кийган, қора ишчига хос пўлат мускулли, вазмин табнат, кечаги матрос билан ҳеч бир нарса тўгрисида хотиржам гапира олмайдиган, ўз фикрини одоб билан баён қилиш ўрнига, қизишиб кетадиган. сабот кўрсатиш керак бўлган ерда бақириб юборадиган одам билан бенхтиёр таққослаб кўрди. Муаллимлар ҳар ҳолда, дурустгина маош олишарди ҳамда улар — буни эътироф этмай бўлмайди — чинакам жентльмен эдилар, ҳолбуки, Мартин, бир пенс ҳам ишлаб топа олмас, жентльменга ҳам унча ўхшамасди.

Руфь Мартиннинг далилларини чуқурроқ таҳлил қилишни ҳатто лозим ҳам топмади. Вазият унинг далиллари хатолигидан далолат бериб турарди. Муаллимлар адабиёт ҳақида, шубҳасиз, тўғри мулоҳаза юритардилар, чунки улар ҳаётда муваффақият қозонгандар одамлар эдилар, биронта ҳам асарини сота олмагани учун ҳам Мартин янгишарди. Мартиннинг таъбири билан айтганда, уларнинг «омади» келгану, Мартинники келмаётган эди. Шунинг учун ҳам, кечагина, худди шу хонанинг ўртасида уялганидан чўрдай қизариб, бесёнақайлик билан биронта безак буюмини тушириб юборишдан қўрқиб атрофга аланглаб турган ва «Свайнберн»нинг ўлганига анча бўлдими, деб сўраб, «Тобора юксакка» ва «Ҳаёт сураси»ни ўқиганман, деб тентакларча мақтанган йигит адабиёт ҳақида қандай қилиб тўғри мулоҳаза юрита олсин.

Шундай қилиб, Руфъ ўзининг ҳамма эътироф этган нарса олдида бош әгишини ўзи тасдиқлади. Мартин унинг фикрларини жуда яхши тушунса ҳам, уларга аҳамият бермасди. У Руфнинг Пралсга, Вандеруотерга ва инглиз филологияси муаллимларига нисбатан қандай муносабатда бўлишидан қатъи назар уни севарди, лекин Мартин тафаккур соҳасида шундай юксакликка эришган әдикни, Руфъ бундай юксакликниң борлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Руфъ эса ўз навбатида, Мартинни музика соҳасида ҳеч нима тушунмайди, деб ўйларди, унинг опера ҳақидаги мулоҳазаларини нотўғри дебгина қолмай. атайин айтилган тескари фикр, деб биларди.

Бир куни улар операдан қайтаётганларида Руфъ:
— Сизга ёқдими? — деб сўради.

Шу куни кечқурун Мартин, бир ой мобайнида ўзини аёвсиз равишда сиқиб, овқатни иқтисод қилиш эвазига Руфни театрга таклиф қилган эди. Спектакль қизга кучли таъсир этди. Руфъ Мартиннинг спектакль ҳақида гап бошлини узоқ кутгандан кейин, ниҳоят, ўзи савол беришга журъат этган эди.

— Менга увертураси жудаям ёқди, — деб жавоб қилди Мартин, — гоят гўзал нарса.

— Хўш, операнинг ўзи-чи?

— Опера ҳам ёқди, яъни демоқчиманки, оркестри ёқди. Агарда анави масхарабозлар саҳнада камроқ жилпанглашса ёки бутунлай чиқиб кетишса, ундан ҳам яхши бўларди.

Руфъ ҳангманг бўлиб қолди.

— Сиз Тетралани билан Барильони айтяпсизми? — деб сўради қиз.

— Ҳа, ўшаларни ҳам, қолган ҳамма артистларни ҳам айтяпман.

— Аммо улар буюк артистлар-ку!

— Барибир. Улар аҳмоқона жилпанглашиб, музикани бузишди, холос.

— Чинданам, Барильонинг овози сизга ёқмадими? — деб юборди Руфъ. — Ахир у Карузодан кейин иккинчи хонанда ҳисобланади-ку!

— Иўқ, нега энди, менга ёқади, Тетралани яна ҳам кўпроқ ёқади. Фикрим тўғри бўлса, у аёлнинг ниҳоятда иодир овози бор экан.

— Ахир... ахир... — Руфъ нима дейишни билмай

қолди.— Унда мен ҳеч нарсага тушунолмаяпман. Сиз уларнинг овозидан завқланяпсизу, айни вақтда музикани бузишди дейсиз.

— Ҳа, балли. Мен уларнинг овозини концертда эшитиш учун ҳеч нарсани аямасдим, аммо оркестр чалаётган пайтда эшиитмаслик учун ундан ҳам кўпроқ берардим. Мен бедаво реалист бўлсам керак. Буюк хонандалар ҳамма вақт ҳам буюк артист бўлавермайди. Тўгри, Барильонинг малоҳатли овоз билан ишқий арияни ижро этиши, Тетраланининг ундан ҳам малоҳатли овоз билан унга жўр бўлиши ва буларнинг ҳаммасини ранго-ранг бўёқларга бой, ажиб оркестр музикаси фонида ижро этилиши гоят соз, албатта. Шакшубҳасиз, гоят зўр лаззат багишлайди бу. Лекин мен саҳнага қараб, вазминлиги икки юз қадоқ келадиган дароз хоним билан унинг ёнида юзи солқиган, қўкрак қафаси темирчиникига ўхшаган, чорпаҳилдан келган, паст бўйли кишини кўрган заҳотим ва уларнинг сунъий қиёфада туриб, худди жиннихона аҳли сингари ўз юракларини чанглаб, қўлларини силташларини кўрарканман, юқорида айтганим таассуротларим бир зумда барбод бўлади. Ҳолбуки, мен бу шаҳзода билан гўзал малика ўртасида бораётган муҳаббат саҳнаси эканлигига ишонишим керак. Йўқ, мен ишонмайман. Бу беҳуда, аҳмоқона нарса. Бу табиий эмас. Ҳамма гап шундаки, бу табиий эмас. Наҳотки, шу тарзда муҳаббат изҳор қилувчи одамлар ҳам бўлса? Агар мен сизга шу тарзда муҳаббат изҳор қилсам, юзимга тарсаки қўйиб юборган бўлардингиз.

— Сиз тушунмайсиз,— дерди Руфь аччиғи чиқиб, ҳар бир санъатнинг ўз чегараси бўлади. (У яқинда дорилфунунда эшиитган санъатнинг шартли белгилари ҳақидаги лекцияни эслади.)— Мана, тасвирий санъатни олинг, у икки ўлчовдан иборат. Бироқ сиз расмга тикиласизу, ундаги манзарани уч ўлчовда тасаввур қиласиз, ҳолбуки, мазкур учинчи ўлчовни рассом ўз истеъдоди кучи билан яратгандир. Адабиёт соҳасида муаллиф ҳамма нарсага қодир ва ҳамма нарсадан хабардордир. Ахир у қаҳрамон аёлининг пинҳона ўйларини тасвирилаганда унга сиз уни ҳақли деб топасизку, шундайми? Ҳолбуки, ўша қаҳрамон аёл ўйлаганида, ҳеч ким унинг хаёлидан ўтган тапга қулоқ солмаган. Театрда ҳам, ҳайкалтарошлиқда ҳам, операда

ҳам, умуман, ҳамма соҳада ҳам аҳвол шу. Баъзи бир зиддиятларга кўнишишга тўғри келади.

— Ҳа, тушунаман,— деб жавоб қилди Мартин,— ҳар қандай санъат ҳам шартли. (Мартиннинг, ўз фикрини бунчалик тўғри ифода этганини кўрган Руфь таажжубга тушиб қолди: гўё бу одам кутубхонага бориб, нима қўлига тушса, фарқига бормай, ўқийвергаи ва ўзича мустақил савод чиқарган эмас, балки дорил-фунунда таҳсил олган одамга ўхшарди.) Лекин мазкур шартлилик ҳам реал бўлиши керак. Картон қозга чизилган ва саҳнанинг четларига тиккайтириб қўйилган дарахтларни биз ўрмон деб ҳисоблаймиз. Бу шартлилик, аммо етарли даражада реалдир. Лекин биз денгиз тасвирини ўрмон деб тан олмаймиз-ку. Биз бундай қила олмаймиз. Шундай қилсак, ўз ҳисларимизни зўрлаган бўлардик. Шунга кўра ҳам, биз ҳозир шоҳиди бўлган иккита телбанинг жамики бачкана қилиқларини муҳаббат туйгуси ва қайфиятининг ифодаси, деб ҳисоблай олмаймиз.

— Наҳотки, сиз музика соҳасида ҳам ўзингизни машҳур танқидчилардан устун қўймоқчи бўлсангиз,— деди аччиғланиб Руфь.

— Йўқ, асло. Мен шахсий мулоҳазамни баён этишга ўзимни ҳақли деб биламан. Буларнинг ҳаммасини сизга айтишимдан мақсад, Тетралани хонимнинг филники каби «нозик» ҳаракатлари нима сабабдан оркестрдан олган таассуротимни поймол қилганини изоҳлаб бермоқчиман. Балки музика танқидчилари мутлақо ҳақдирлар. Лекин менинг ўз мулоҳазам бор ва бутун дунёдаги танқидчиларнинг ҳаммаси бир тараф бўлганда ҳам, уни танқидчиларнинг ҳукмига бўйсундирмайман. Қўймайман. Кўнглимга ёқмаган нарсани ёқмади деявераман, нега ахир, ёқмаган нарсани, менга ёқди, деб айтишим керак экан! Фақат унинг аксарият одамларга ёққани ёки ёққандай кўрингани учунми? Мен ўз дишимни модага тобе қилишини истамайман.

— Лекин тайёргарликсиз музикани англаб бўлмайди,— деб эътиroz билдириди Руфь,— опера эса маҳсус тайёргарлик талаб қиласди. Балки...

— ...Мен операни эшитиш учун унчалик тайёр эмасдирман?— деб Мартин Руфининг гапини тугаллади.

Руфъ тасдиқ маъносида бош иргади.

— Эҳтимол,— деб рози бўлди Мартин,— шундай бўлганидан ҳатто хурсандман ҳам. Агарда мени болалигимдан опера эшитишга ўргатишганида, эҳтимолки, бугун ҳалиги ошиқ-маъшуқлардан таъсирланиб, ийиб кетиб кўз ёши тўкиб ўтирган бўлармидим, артист хонимнинг қилиқларидан қўшиқ ва музика яна ҳам жозибали бўлиб туулган бўлармиди. Лекин сиз ҳақсиз. Буларнинг ҳаммаси тарбияга боғлик, мени эса, энди тарбиялаб бўлмайди, вақт ўтди. Менга ё реал нарса керак ёки ҳеч ниманинг кераги йўқ. Ҳақиқат асари бўлмаган хаёлий нарса менга таъсир этмайди, шунинг учун, пак-пакана Барильо титраб-қақшаб дароз хоним Тетраланини бағрига босганини ва унга севги изҳор этганини кўрганимда опера, назаримда, бошдан-оёқ сохта бўлиб туулади.

Лекин зоҳирий белгиларга қараб баҳо беришга, ҳаммага манзур бўлган нарсаларга сажда қилишга ўрганиб қолган Руфъ, Мартиннинг фикрларига шунуктаи назардан баҳо бера бошлади. Ахир у ким бўлибдики, ёлғиз ўзини ҳақли ҳисоблаб, жамики маданият аҳилларини омиликда айбласин? Мартиннинг айтган гаплари Руфга заррача ҳам таъсир этмади. Руфъ умум эътироф этган ҳамма нарсага жуда одатланиб қолгану, лекин исёнкор фикрларга майли йўқ эди; бунинг устига у болалик чогидан музика билан шуғуллаиар, ўз табақаси кишилари сингари болалик чогидан операни севарди. Кечагина рэгтайм¹ ва кўча қўшиқларидан бошқа ҳеч нима эшитмаган бу Мартин Иденинг жаҳон музика хазиналари ҳақида фикр юритишга қандай ҳаққи бор? Бу ҳол Руфнинг иззатнафсига қаттиқ ботган эди, у Мартин билан ёнма-ён кетиб бораркан, ранжиганини элас-элас ҳис эта бошлади. Жуда бўлмаганда, Мартиннинг мулоҳазаларини бир инжиқлик ёки бемаъни ҳазил, деб топиш мумкин эди. Лекин Мартин Руфнинг уйи эшиги олдида у билан хайрлаша туриб, уни қучоқлаб, меҳр билан ўпганида, яна муҳаббат ҳиссига берилган Руфъ ҳамма нарсани унубтиб юборди. Кейин, Руфъ тўшагида ухломай ётаркан, бундай ғалати одамни қандай севиб қол-

¹ Жаздав олдин яратилган америка негрларининг рақс музикаси.

гани, оила аъзоларининг корозилигига қарамай қандай севиб қолгани ҳақида анчагача ўйлаб ётди.

Эртаси куни Мартин Иден даромад учун ёзган асарларини бир четга йигиштириб қўйиб, бир нафасда «Хом хаёл фалсафаси» номли мақолани ёзиб ташлади. Ичига қўл ёзма солиниб, устига марка ёпиштирилган конверт «сафарга чиқди», лекин шўрлик «Фалсафа»нинг пешанасига жуда кўп мартаба марка ўзгартириш ва жуда кўп марта узоқ сафарларга чиқини ёзилган эди.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Мария Сильва қашшоқ эди, қашшоқликнинг нималигини яхши биларди. Руфь эса «қашшоқлик» сўзини маълум даражада яшашда бир ўнгайсиэлик, деб тушунарди. У Мартин Иденинг қашшоқ эканлигини билар ва хаёлан унинг ҳаётини ёш Авраам Линкольннинг ёки мистер Бэтлернинг, умуман, ҳаётини муҳтожликдан бошлаб, ниҳоят, муваффақиятга эришган ва ажойиб ҳаёт кечира бошлаган жамики одамларининг ҳаёти билан таққосларди. Руфь қашшоқликнинг кўнгилсиз ҳодиса эканлигини эътироф этаркан, айни вақтда буржуазиянинг, қашшоқлик — ақл-идрокли ва қобилиятли одамларни юксак мартабага рағбатлантирадиган ажойиб восита, деб тасалли берувчи назариясига ҳам қўшиларди. Шунинг учун, Мартиннинг соат ва пальтосини гаровга қўйганини эшитиб, Руфь унчалик хафа ҳам бўлмади. Аксинча, энди яна ҳам тезроқ эсини йигиб, адабий машғулотларини тарк этади, деган умидда хурсанд ҳам бўлди.

Руфь Мартиннинг озиб, бир ҳолатда бўлиб қолган юзига тикилганда ҳам, унинг оч қолгани хаёлига келмасди. У ҳатто Мартиндаги ўзгаришни, руҳланишни, илгарилари Руфни ҳам ўзига ром қилиб, ҳам ҳурkitадиган ҳайвоний куч-қудратни йўқолганини кўриб, қувонди ҳам. Баъзида Руфь унинг кўзларида аллақандай антиқа учқунлар кўриб завқланарди; бу уни шоирга ёки олимга, яъни Мартинни унинг ўзи хоҳланган кишига ўхшатиб юборардиким, Руфь ҳам уни шу шоир ё олим сифатида кўришни истарди. Лекин Мартиннинг чўккан юзлари ва чақнаб турган кўзларини кўрган Мария Сильва бу ҳолатни тамомила бошқача

тушунарди, у шу аломатларга қараб, ўз уйида турувчи йигитнинг турмушидаги ўзгаришларни кун сайин кузатиб борарди. Мартин бир куни уйидан пальто кишиб чиқиб кетиб, кун совуқ ва ёмғир ёғиб турган бўлишига қарамай, пальтосиз қайтиб келганини кўрган эди. Шундан кейин Мартиннинг юзи бир неча вақтгача тўлишиб, кўзларида очлик учқунлари сўнганди. Шунингдек, Мария соат билан велосипеднинг ҳам гойиб бўлганини пайқади, бу ҳол ҳам Мартинга бир оз дармон бўлган эди. Бундан ташқари, Мария Мартиннинг қанчалик кўп ишлашини биларди, чунки бир кечада қанча керосин сарфлаши унга аниқ маълум эди. Иш! Мартиннинг ўзидан кам ишламаслигини Мария жуда яхши тушунарди, ваҳоланки, унинг иши мутлақо бошқача эди. Мартиннинг қанча оч бўлса, шунча гайрат билан ишлаганини кўриб, Мария таажжуб қиласади. Баъзан у Мартиннинг жуда ҳам оч эканлигини сезган пайтларида болаларидан бирининг қўлига янги ёпилган нон бериб, Мартинга киритиб юборар, шунда ҳам у, бунақа ширин нон ёпиш сизнинг қўлингиздан келмаса керак, деган баҳона билан киритиб юборарди. Баъзида у бир товоққина қайноқ шўрва бериб киритар, аммо айни вақтда, ўз жигарпораларим — фарзандларимнинг оғзидан ошини тортиб олишга ҳаққим бормикин, деб изтироб чекарди. Мартиннинг қалби Марияга нисбатан миннатдорчилик ҳисси билан лиммо-лим тўларди, чунки у камбингалларнинг меҳрибонлигининг қадрига етадиган одам эди.

Бир куни Мария уйида қолган охириги озуқаларини пишириб, бир гала болаларини тўйғизди-да, охириги ўн беш цент пулига бир галлон арzon вино олиб келди ва ошхонага сув олгани кирган Мартинга винодан қуйиб берди. Мартин Мариянинг соглиги учун, Мария эса Мартиннинг соглиги учун ичишди. Кейин Мария унинг ишига ривож тилаб ичди, Мартин эса Жемс Грант тезроқ келиб, кир ювиш ҳақини тўласин, деб ичди. Жемс Грант дурадгор шогирди бўлиб, ювдирган кирининг ҳақини вақтида тўламас, натижада Мариядан уч доллар қарз бўлиб қолган эди.

Мартин ҳам, Мария ҳам оч қоринга ичишган эди, шунинг учун, янги пордон вино икковининг ҳам миңсига урди. Улар бир-бирларига ҳеч ўхшамасалар ҳам,

икковлари ҳам қашшоқ, икковлари ҳам ёлғиз қўл эди; шундай бўлса ҳам ҳеч қачон қашшоқликларини тилга олмасдилар, ана шу қашшоқлик ишлари уларни бир-бiriга чамбарчас боғлаб қўйган эди. Мартиннинг Азор оролларида бўлганини эшишиб, Мария севиниб кетди, чунки Мария ўн бир ёшигача ўша ерда яшаган эди. Ота-онаси кейин кўчиб ўтган Гавайи оролларида ҳам Мартиннинг бўлганини билиб, боши осмонга етди. Лекин Мартин унга Маийи оролида ҳам бўлганини айтганда, ўша оролда турмушга чиқкан Мария севинганидан терисига сиғмай кетди. Мария бўлгуси эри билан илк бор танишган Кагулун оролида эса Мартин икки марта бўлган экан. Ҳа, қанд ортган кемаларни Мария нега эсламас экан! Ие, шу кемаларда сузганими? Буни қаранг-а, дунё шунақаям тор эканми? Вайлукуда-чи? Мартин у ерда ҳам бўлган... Плантациянинг бош нозирини танирми? Бўлмасам-чи. унинг соғлиғига бир стакан вино ҳам ичган.

Улар шу тарзда хотиралар оламига гарқ бўлиб, оч қоринга нордон вино ичиб ўтиришди. Шуни ҳам айтиш керакки, келажак Мартинга унчалик мудҳиш бўлиб туюлмасди. У бир кун эмас, бир кун муваффақиятга ва шон-шуҳратга эришади. У ҳозирданоқ уларнинг нафасини ҳис қиляпти. Яна озгина уринса, қўли билан тутиб олиши мумкин. Шу пайт у қаршисида ўтирган аёлнинг сўлғин чеҳрасига тикилиб қарай бошлади. У киритиб юборган нон билан шўрва эсига тушди-да, қалбида миннатдорлик туйғуси уйғонганини ҳис қилди, унга яхшилик қилмоқчи бўлди.

— Мария,— деб қичқириб юборди у бирдан,— дилингиздаги энг катта орзуингизни айтинг.

Мария ҳайрон бўлиб унга тикилиб қолди.

— Масалан, ҳозирнинг ўзида кўпроқ нимани хоҳлардингиз?

— Етти жуфт ботинка — болалар учун.

— Уларни оласиз.— деб юборди Мартин, Мария оса ғурур билан бош силкиб қўйди.— Хўш, яна ундан муҳимроқ нима истайсиз?

Мариянинг кўзларида самимий қувонч учқунлари чақнади. Мартин у билан, яъни кўп замонлардан бери ҳеч ким ҳазиллашмаган Мария билан ҳазиллашаётган эди.

Мария гапиргани оғиз жуфтлаган эди, Мартин:

— Шошмасдан ўйлаб кўринг,— деди огоҳлантири-
моқчи бўлгандай.

— Якши,— деди Мария,— маники ўйлади. Ман уй
кирак, маники уй, бепул яшайман. Ойда етти доллар
тўламайди маники.

— Ўйингиз ҳам бўлади,— деб ваъда қилди Мар-
тин,— яқин кунларда. Хўш, юрагингиздаги энг катта
орзунингиз нима? Сиз мени ҳамма нарсага қодир худо
деб фараз қилинг. Қани, гапиринг, қулогим сизда.

Мария чуқур ўйга толиб, бир дақиқача жим қолди.

— Сизники қўрқиб кетади.

— Йўқ, йўқ,— деб кулди Мартин,— мен қўрқмай-
ман. Қани, гапираверинг.

— Катта нарса,вой, жуда катта нарса,— деб огоҳ-
лантирди Мария.

— Майли, майли. Айтаверинг.

— Якши,— у ўзининг энг азиз, энг муқаддас ор-
зусини айтишга оғиз жуфтлаб, болалар сингари чуқур
хўрсиниб қўйди.— Ферма кирак, сут ферма. Кўп си-
гир, кўп ўтлоқ, кўп ўт кирак. Сан-Лиана яқинида.
Сан-Лианада меники опа яшайди. Оклендда меники
сут сотади. Пул кўп. Жо билан Ник сигир боқади йўқ.
Якши мактаб боради. Катта инженер бўлади, йўл қу-
ради. Ҳа, сут ферма хоҳлайди меники.

Мария жим бўлиб қолиб, порлаб турган кўзлари
билан Мартингэ қаради.

— Сизнинг ўз фермангиз бўлади,— деб дарҳол
жавоб қилди Мартин.

Мария тасдиқ маъносида бош иргади-да, сўнг сахо-
ватли тухфа соҳибининг соғлиғига ичди, ҳолбуки, у
ваъда қилинган бу тухфаларга ҳеч қачон мұяссар бўл-
маслигини жуда яхши биларди. Лекин у Мартиннинг
раҳмдиллиги учун ундан беҳад миннатдор эди, шу-
нинг учун у олган ҳадяни қанчалик қадрласа, берил-
ган ваъдани ҳам шунчалик қадрларди.

— Ҳа, ҳа, Мария,— давом этди Мартин,— Ник би-
лан Жо сигир боқмайди. Болалар йил бўйи мактабда
ўқишиади, пишиқ тикилган яхши ботинкалар кийиб
юришиади. Сизнинг жуда яхши фермангиз, ўз уйи-
нгиз, ошхона, молхонангиз бўлади. Сизнинг чўчқала-
рингиз, товуқларингиз, полизингиз, мевазорингиз,
хуллас, ниманки зарур бўлса, ҳаммаси бўлади, сиз-
нинг битта, ҳаттоқи, иккита хизматчи ёллашга қур-

бингиз етади. Шунда сиз қўлингизни совуқ сувга ҳам урмай, фақат болаларни тарбиялаш билан машгул бўласиз. Борди-ю, биронта дуруст одам учраб қолса, унга турмушга чиқасиз, кейин, фермани эрингиз бошқаради, сиз эса дам оласиз.

Мартин келажакдаги давлатидан Марияга сахийлик билан катта улуш ажратиб, ўрнидан турди, сўнг ягона костюмини гаровга қўйгани чиқиб кетди. Бу қарорга у осонликча келмади, чунки шу иши билан ўзини Руфь билан учрашиш имкониятидан маҳрум этарди. Мартиннинг бошқа дурустроқ костюми йўқ эди, ямоқ тушган матрос курткасида эса новвойхонага, қассоб дўконига кириши, опасиникига бориши мумкин эди, лекин Морзларникига кийиб боришни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди.

Мартин умидсизлик жари ёқасида қайғуга ботиб, тер тўкиб меҳнат қиласди. У иккинчи жангда ҳам маглубиятга учраши, чинданам яна иш қидириши кераклиги ҳақида тобора кўпроқ ўйлай бошлади. Шундай қилса, ҳамма баққоллар ҳам, опаси ҳам, Руфь ҳам ҳатто Мария ҳам хурсанд бўлади; Марияга у икки ойлик ижара ҳақини тўламаган эди. Мартин икки ойдан бері ёзув машинкасининг ҳам ҳақини тўламаган эди, шунинг учун магазин, ё қарзни тўланг, ё машинкани қайтариб беринг, деб талаб қўя бошлади. Шундан сўнг, таслим бўлишга ва курашни қулай бир фурсат келгунча йигишириб қўйишга рози бўлган Мартин темир йўл почтальони лавозимига имтиҳон топширгани жўнади. У имтиҳондан жуда яхши ўтиб, ўзи ҳам ҳайратда қолди. Лекин қачон ўрин бўшаши маълум эмас эди.

Мана ниҳоят, Мартин тамомила мушкул аҳволга тушиб қолган пайтда тўсатдан нашриёт машинасининг юриши ўзгарди. Е унинг биронта мурвати ўрнидан чиқиб кетган, ё унчалик яхши мойланмаган бўлса керак, ҳар ҳолда, кунларникинг бирида эрталаб почтальон муҳрланган кичкина бир конверт олиб келиб берди. Мартиннинг кўзи конвертнинг бир чеккасидаги «Трансконтинентал ойлик журнали»нинг щампига тушди. Унинг юраги ўйнаб, кейин бўшашиб кетди, тиззалари қалт-қалт қилиб титрай бошлади. У ўз хонасига кириб, қўлидаги очилмаган конверт билан каравотига ўтирди, шу пайт, одамларникинг қувонч-

ли хабардан қандай ўлишларини жуда аниқ тасаввур қилди.

Албатта, бу қувончли хабар бўлиши керак эди. Бундай кичкина конвертга қўл ёзма сигниши мумкин эмасди. Мартиннинг эсида: «Трансконтинентал ойлик журнали»га беш минг сўздан иборат «Қўнғироқ садоси» исемли «даҳшатли» ҳикоясини юборган эди. Модомики, энг яхши журналлар қўл ёзмани қабул қилиш билан муаллиф ҳақини тўлашар экан, афтидан, бу конвертдаги нарса чек бўлиши керак. Бир сўзга икки центдан бўлса, мингта сўзга йигирма доллар; демак, конвертда юз долларга ёзилган чек ётибди. Юз доллар! Мартин конвертни йиртаркан, қарзларини хаёлан ҳисоблаб чиқди: З доллару 85 цент баққолга 4.00 — қассобга; 2.00 — новвойга; сабзавот учун — 5.00; ҳаммаси 14.85. Ундан кейин ижара ҳақи — 2,50; яна бир ойлик ҳақни олдиндан тўлаш керак — 2.50; ёзув машинкасининг икки ойлик ижара ҳақи — 8.00; бир ойлигини олдиндан тўлаш учун — 4.00; ҳаммаси бўлиб 31.85. Бундан ташқари гаровга қўйилган молларни сотиб олиш керак: соатга — 5.50; пальтога — 5.50; велосипедга — 7.75; костюмга — 5.50 (60 процент судхўрга — барибир эмасми!). Жами 56.10. Бу пул унинг кўзи олдида худди ҳавода ялтироқ рақамлар билан ёзилгандай намоён бўлди. Агар ҳам уйнинг, ҳам машинканинг бир ойлик ҳақини олдиндан тўлаб қўйилганини зътиборга олинса, қолган 43 доллару 90 цент миқдоридаги пул жуда катта бойлик эди.

Бу орада у, ниҳоят, конвертни очиб, ичидан машинкада босилган хат олди. Чек йўқ эди. У конвертни силкитиб кўрди, ёруққа тутиб кўрди, кўзларига ишонмай йиртиб қаради. Чек йўқ эди. Шундан кейин у хатни ўқий бошлади; ўқиркан, муҳаррирнинг мақтов гаплари орасидан мақсадни англашга, нима учун чек юборилмаганига изоҳ топишга уринарди. Хатда изоҳ топилмади, аммо у шундай нарса ўқидики, у нарса худди момақалдироқ гулдуросидек Мартинни гангитиб қўйган эди. Хат қўлидан тушиб кетди. Кўзлариниб, бошини «таппа» ёстиққа ташлади ва титраб-қақшаб кўрпани устига тортди.

«Қўнғироқ садоси» учун беш доллар. Беш минг сўзга беш доллар! Бир сўз учун икки цент ўрнига, ўн сўзга бир цент! Яна, босилган заҳоти чек юборилади.

деб хабар қилган ноширнинг ҳикояни осмонга кўтариш
мақтаганини айтмайсизми? Бундан чиқди, Мартин-
нинг ҳамма билганлари — энг ками бир сўзга иккича
цент тўлайдилар, деганлари ҳам, қўл ёзма қабул қи-
линиши билан гонорар тўланади деганлари ҳам ёлғон
экан-да. Ҳаммаси пучак гаплар экан, Мартин эса лақ-
қа тушиб ишониб юрибди. Буни у илгари билганида
ёзмаган бўларди. Ишга киради — Руфъ учун ишлар-
ди. У қанчадан-қанча вақтини ёзув ишига сарфлага-
нини ўйлаб, соchlари тікка бўлди. Шунча уринишла-
ри, фақат ўнта сўзга бир центдан ҳақ олиш учун
екан-да! Газеталарда ёзилишича, ёзувчилар учун яра-
тилган бошқа ажойиб имкониятлар ва бошларига ёғи-
лаётган иззат-ҳурматларнинг ҳаммаси ҳам, бундан
чиқди газетачиларнинг уйдирмалари экан-да. Ёзувчи-
лик касби ҳақидаги бошқа одамлардан эшитган гап-
ларнинг ҳаммаси нотўғри чиқди. Мана далили:
•Трансконтинентал ойлик журнали»нинг бир сони йи-
гирма беш цент турди, унинг чиройли муқовада
чиқиши энг яхши журналлардан бири эканлигидан
далолат беради. Бу Мартин Иден туғилмасдан анча
илгари чиқа бошлаган кўхна ва баобрў журнал эди.
Унинг муқовасида ҳамиша бутун дунёга машҳур бўл-
ган бир ёзувчининг •Трансконтинентал ойлик журна-
ли»нинг буюк вазифалари ҳақида айтган ҳикматли
гапи босилиб чиқади; мазкур машҳур адаб ўзининг
фаолиятини шу журнал саҳифаларида бошлаган эди.
Келиб-келиб, мана шу буюк вазифалардан илҳомлан-
ган журнал беш минг сўзга беш доллар тўламоқчи!
Шу пайт, Мартиннинг эсига ўша ҳикматли гап муал-
лифининг бегона юртда қашшоқликда вафот этгани
тушиб қолди-ю, бунинг ҳеч таажжуб қиладиган ери
йўқ, деган қарорга келди.

Ҳа. Уни лақиллатишган. Газеталар ёзувчиларнинг
гонорарлари ҳақида роса вайсашган экан, у эса шу ту-
файли икки йил вақтини бекор ўтказиб юборди! Энди
етар. Энди у бир сатр ҳам ёзмайди! У Руфнинг хоҳи-
шига, атрофидаги одамларнинг хоҳишига қараб иш-
тутади — ишга киради. Бирдан Мартиннинг эсига Жо —
аллақаерларда, бекорчилик юртида дайдиб юр-
ган Жо тушиб қолди. Мартиннинг унга ҳаваси келиб,
хўрсиниб қўйди. Кундалик ўн тўққиз соатлик иш бир-
дан ўза таъсирини кўрсатди. Лекин Жо ошиқ эмас,

муҳаббат юклаган масъулиятдан ҳоли әди-да, шунга кўра, бекор юриб, оламни кезиши мумкин әди. Лекин Мартин нима мақсадда ишлашини билади, шунинг учун ҳам у ишлайди. Эртагаёқ тонгдан туриб иш қидира бошлайди, эртагаёқ Руфнинг олдига бориб, турмуш тарзини ўзгартирмоқчи бўлганини, отасининг конторасига ишга киришга тайёр эканлигини айтади.

Беш минг сўзга беш доллар, ўн сўзга бир цент — санъатнинг бозордаги баҳоси мана шу! Бунинг замирида ётган адолатсизлик, бўхтон, разолат Мартинга ором бермасди. 3.85 рақами (баққолга қарзи), юмуқ бўлса ҳам, кўзларига кўриниб ўртаб юборарди. Мартиннинг эти увуша, суюклари зирқираб оғрий бошлади. Айниқса, бели сирқираварди. Унинг боши ҳам, энсанси ҳам оғрир, ҳатто бош чаноғи остида миясининг ўзи ҳам оғриётгандай туюларди; айниқса, пешсанасининг оғриганига чираб бўлмасди. Кўзи олдида эса, ҳамон ўша шафқатсиз, беомон 3.85 рақами ярақлаб турарди. Мартин бу гашга тегувчи шарпадан халос бўлиш учун кўзини очган әди, лекин қуёшнинг ёрқин шуъласи қаттиқ оғритиб юборди; яна кўзини юмиб олган әди, 3.85 рақами аввалгидек ярақлаб кўрина бошлади.

— Беш минг сўзга беш доллар, ўн сўзга бир цент! — бу фикр бошини гаранг қилган әди; кўзлари олдида парпираб турган 3.85 рақамидан қутула олмаганидек, бу фикрни ҳам ҳеч бошидан чиқариб ташлай олмасди. Ниҳоят, 3.85 рақамида аллақандай ўзгаришлар содир бўла бошлади; Мартин мароқланиб кузатиб турган әди, у аста-секин 2.00 рақамига айланди. Ҳа, Мартиннинг эсига тушди, бу унинг новвойга берадиган қарзи! Навбатдаги рақам 2.50 бўлиб чиқди. Бу рақамга жуда қизиқиб қолди, гўё у рақам Мартиннинг ҳаёт-мамоти масаласини ҳал қиласидигандай әди. У чиндан ҳам, кимгадир икки ярим доллар қарз, лекин кимга? Мартин бу масалани ҳал қилиши, қандай қилиб бўлмасин, албатта ҳал қилиши шарт әди, шунинг учун ҳам у хотирасининг узундан-узоқ қоронги йўлакларида тентираб юриб, кераксиз маълумот ва хотиралар айқаш-уйқаш бўлиб ётган миянинг бурчаклари, хилват ерларини тимирскилаб, бу жумбоқча жавоб ахтарди. Ниҳоят, бу пул Марияга берадиган қарзи эканлигини эслади, аммо эслагунича орадан сир неча аср вақт ўтиб кетгандай бўлди. Мартин, ел-

жасидан тог ағдарилгандай енгил ҳис қилди ўзини, шундай мураккаб жумбоқни ечганимдан кейин эйди баҳузур дам олишим мумкин, деб ўйлади. Лекин айтгани бўлмади. 2.50 рақами ўчиб, унинг ўрнида бошқа — 8.00 рақами ёна бошлади. У кимдан саккиз доллар қарз экан? Яна хотиранинг илон изи кўчаларида мاشаққат чекиб тентираш керак эди.

Бу тентираш қанчага чўзилганини Мартин билмас (унинг назарида, жуда ҳам узоқ давом этгандек эди), лекин бирдан у эшик тақиллашидан ҳушига келди ва Мариянинг, касал бўлиб қолмадингизми, деб сўраган овозини эшитди. Мартин нотаниш, хирқироқ овоз билан, озгина кўзим илинибди, деб жавоб қилди. Кўзини очиб, хонанинг қоп-қоронғилигидан таажжубланди. Мактуб кундузи соат иккida келган эди, ҳозир кечқурун. Афтидан, касал бўлиб қолганга ўхшайди.

Шу чоқ унинг кўзи олдида яна 8.00 рақами пайдо бўлди-ю, у яна жон-жаҳди билан ўйлай бошлади. Аммо энди у мугамбирлик қила бошлади. Айқаш-уйқаш бўлиб ётган хотиралар орасида сангиб юришнинг ҳеч ҳожати йўқ экан. Гирт гўл экан-да! Таваккал қилиб, улкан хотира чархпалагини айлантириш керак: ана, айлана бошлади — тўсатдан чархпалак ғайри оддий тезлик билан айланиб, Мартинни ҳам ўзи билан чирпирак қилиб учира бошлади ва зулмат сари тортиб кетди.

Мартин ўзини кирхонада ишлаётганини, қотирма манжетларни юмалатадиган ғалтак орасига қўяётганини кўриб-ҳеч таажжубланмайди. Манжетларга аллақандай рақамлар ёзилган. Кийимга янгича белги қўйиш усули бўлса керак, деб ўйлайди Мартин ва белгига тикилиброқ қарайди; манжетта 3.85 рақами ёзилган. Бу баққолга берадиган қарзи өканлигини ва уни албатта ғалтакдан ўтказиш кераклигини эслайди. Шу чоқ хаёлига маккорона бир фикр келади. Ҳозир ҳамма қарзларини ерга улоқтиради-да, кейин тўламайди қўяди. Гап битта — вассалом. Мана у андишани йиғишириб қўйиб, манжетларни гижимлай бошлайди, сўнг уларни жудаям ифлос бўлиб кетган полга улоқтираверади. Кир уюми борган сари баланд кўтарилади, ҳар бир рақам икки ҳисса, ўн ҳисса кўпаяди, мингминглаб шунаقا рақамларга бўлинади, лекин фақат Мариянинг икки ярим доллар қарзи кўпаймайди.

Бу — Мариянинг ҳадеб қистамаслигига далолат беради, шунинг учун Мартин илтифот қилиб, фақат унинг қарзини тўлашга аҳд қиласди. Шундай аҳд қиласди-ю ерда уюлиб ётган кийимлар орасидан уни ахтара бошлиди. У кўп асрлар давомида ахтаради, лекин шу пайт бирдан эшик очилади-ю, хонага мәҳмонхона хўжайнини — хўппа семиз голландиялик кириб келади. Унинг юзи ғазабдан лов-лов ёнади, у момақалдироқ янглиғ овози билан бутун оламни ларзага келтириб бақира бошлиди: «Манжетларнинг ҳақини маоши нигиздан чегириб олиб қоламан!» Уюлиб ётган кирлар бирдан тоғ бўлиб кетади, шунда Мартин, бу манжетларнинг ҳақини узиш учун минг йил ишлаб бериши кераклигини тушунади. Мәҳмонхона хўжайнини ўлдириш ва кирхонага ўт қўйишдан бўлак чора қолмайди. Лекин семиз голландиялик унинг ёқасидан ушлаб олиб, силкита бошлиди. Кейин уни дазмоллар турган стол оша, плита, кийим юмалатадиган ғалтак, кир юувучи машина, кир сиқувучи машиналар оша улоқтиради. Мартин осмонда шунақаям чархпалак бўлиб учиб борадики, тищлари такиллаб, мияси гувиллади, у голландияликнинг бунчалик кучлилигига ҳайрон бўлади.

Кейин у яна кир юмалатувчи дастгоҳ олдида пайдо бўлади, бу сафар у ювилиб, юмалатилган манжетларни қабул қиласди, бу манжетларни дастгоҳнинг нариги томонида турган ойлик журнал ношири узатиб туради. Ҳар бир манжет дастгоҳдан чек бўлиб чиқади, Мартин уларни дикқат билан кузатади, аммо чекларнинг ҳаммаси ҳам ёвилмаган. У дастгоҳ бошида миллион йилдан бери туради, биронта тўлдирилган чек чиқиб қолса, ўтқазиб юборишдан қўрқиб, ҳадеб чек қабул қилаверади, мана буниси унинг номига ёзилган чек бўлиб чиқиб қолса-я! Нихоят, шундай чек чиқади. Мартин уни титроқ қўллари билан олиб, ёруққа тутиб кўради. Бу беш долларга ёзилган чек эди. «Ҳа-ҳа-ҳа», деб кулади ношир дастгоҳ орқасига беркиниб. «Яхши, ҳозир сени ўлдираман», дейди Мартин. У болта олиб келгани қўшни хонага чиқади, у ерда қўл ёзмаларни крахмаллаётган Жони кўриб қолади. Мартин қўл ёзмаларни қутқариш ниятида Жога болта отади, аммо болта ҳавода муаллақ туриб қолади. Мартин қайтиб дастгоҳ олдига югуриб келади, аммо у ерда қор қуюни

авжга чиққан экан. Йўқ, бу қор эмас, балки ҳар биттаси камида минг долларли сон-саноқсиз чеклар қуюни эди. Мартин уларни териб, юзта-юзталаб дасталай ва ҳар бир дастани авайлаб лента билан боғлай бошлайди.

Бирдан Мартиннинг қаршисида Жо пайдо бўлади. Жо қўлидаги дазмоллар, кўйлаклар, қўл ёзмаларни ҳавога отиб найрангбозлик қила бошлайди. Баъзан у дасталангандек чекларни олиб осмонга отади, шунда чек дастаси томни тешиб, фазода кўздан гойиб бўлади. Мартин Жога ташланади, лекин Жо қўлидан болтани тортиб олиб, уни ҳам осмонга отади. Болтанинг орқасидан Мартиннинг ўзини ҳам улоқтиради. Мартин томни тешиб учиб чиқиб кетади ва ҳавода анча-мунча қўл ёзмаларни тутиб олади-да, ерга бир қучоқ қўл ёзма билан қайтиб тушади. Лекин уни яна шамол ҳавога учирив кетади. У гир-гир айланиб узоқ-узоқларга парвоз қилиб кетади. Жуда увоқдан бир боланинг «Мен билан рақс туш, Вилли, яна бир марта рақс туш!» деб айтган қўшиги эштилади.

Болта чеклар, қотирилган кўйлаклар ва қўл ёзмалардан ташкил топган сомон йўл ўртасида қадалиб туради; Мартин уни қўлга олади-да, ерга тушган заҳоти зудлик билан Жони ўлдиришга аҳд қиласида. Лекин у ерга қайтиб туша олмайди.

Кечаси соат иккита Мария парда девор орқали унинг инраганини эшитиб, хонасига кирди, атрофига иссиқ дазмолларни териб, қонталаш кўзларига ҳўл сочиқ ёпиб қўйди.

И И Г И Р М А О Л Т И Н Ч И Б О Б

Мартин Иден эртаси куни әрталаб иш қидиргани бормади. У ҳушига келиб, хонага бир-бир назар ташлаганида вақт тушдан оғган эди. Сильванинг саккиз ёшли қизи Мэри Мартиннинг тепасида навбатчилик қилиб ўтиради, Мартин кўзини очиши билан у чин-қирганича онасининг олдига югурди. Учоқ бошида овқат пишираётган Мария хонага кирди. У қадоқ қўлинни Мартиннинг ўт бўлиб ёнаётган пешанасига қўйди, томирини ушлаб кўрди.

— Овқат еяди? — деб сўради у.

Мартин бошини сарак-сарак қилди. Унинг овқатга хуши йўқ эди, шунинг учун, у бир вақтлар очлигини ҳис қилганини эслаб, ҳатто ажабланди ҳам.

— Мен касалман, Мария,— деди у заиф овоз билан.— Нима бўлди менга? Билмайсизми?

— Тумов бўлгансиз,— деди Мартин,— уч кун, сизники тузалади. Овқат емаган яхши. Кейин ейсиз. Эртага.

Мартин касал бўлишга одатланмаган эди, шунинг учун Мария қизи билан хонадан чиқиб кетгач, кийинишига уринис, кўрди. Кўзлари шу қадар қадалиб оғрирдики, дам ўтмай юмишга мажбур бўларди. У бутун ирова кучини тўплаб, ўзини каравотдан туришга мажбур этди-да, стол ёнига ўтирди, лекин шу пайт дармони қуриб, бошини столга қўйганча анчагача ўрнидан туролмай қолди. Ярим соатдан кейин у бир амаллаб ўрнига қайтди-да, кўзларини юмганча, қаерида оғриқ сезаётганини аниқлашга ҳаракат қилиб, қимир этмай ётди. Мария унинг хонасига бир неча марта кириб, пешанасига қўйилган ҳўл сочиқни янгилашиб турди. Лекин бемаъни гап билан жонга тегмай, деган оқилона қарорга келиб, у билан гаплашмади. Миннатдор Мартин ғўлдираб гапирди:

— Мария, сизнинг сут фермангиз, яхши сут фермангиз бўлади.

Кейин у кечаги кунни, энди аллақачон ўтиб кетгандек туюлган кечаги кунни эслади. У «Трансконтинентал ойлик журнали»дан мактуб олганидан буён, ўзининг адашганини тушуниб, ёзувчиликни тарк айлагани ва ҳаёт китобининг янги саҳифасини очганидан буён бир аср вақт ўтгандек әди. У ўқ ёй ипини жуда ҳам таранг қилиб тортган экан, мана, оқибат, узилиб кетди. Агарда у очлик ва муҳтожликда яшаб, бунчалик дармонини қуритиб қўймаганда, дард уни енга олмасди. Аъзойи баданига жойлашиб олган микроб билан олишишга унинг кучи етмади. Мана, оқибат, ўрнидан туролмай ётиб қолди.

«Модомики, жонимни фидо қилиб китоб ёзганимдан, ҳаттоки бир кутубхона китоб ёзганимдан нима маъно чиқди?— деб сўрарди у ўзидан ўзи.— Йўқ, бу менга тўғри келмайди. Падарига лаънат адабиётнинг Менинг пешанамга ёзилган нарса — конторада ёзувчиизув билан шуғулланиш, ҳар ойда маош олиб, кичкинагина бир уйда Руфь билан бирга яшаш».

Икки кундан кейин Мартин икки бурда нон билан битта тухум еди ва бир чашка чой ичиб, шу вақт ичидаги келган хат ва газеталарни олиб келишни илтимос қилди. Лекин кўзлари ҳамон санчиб оғрир, ўқишга қийналарди.

— Менга хатларни ўқиб беринг, Мария,— деди у.— Каттакон, қалин конвертларни очманг. Уларни стол остига улоқтиринг. Фақат кичик конвертлардаги хатларни ўқинг.

— Манини билмайди,— деб жавоб қилди аёл.— Тереза билади, у мактаб боради.

Тўққиз ёшлардаги қизча — Тереза Сильва конвертларни очиб ўқий бошлади. Мартин ёзув машинкасининг ҳақини тўлаш ҳақидаги қатъий талабномани паришонхотирлик билан тинглади, чунки боши ўзига иш топиш хаёли билан банд эди. Бирдан унинг қулоғига шундай сўзлар чалинди:

— «Агар биз таклиф қилган қисқартириш ва ўзгартиришларга рози бўлсангиз...— деб ҳижжалаб ўқиди Тереза.— Ҳикоянгизни фақат бизнинг журналдагина босиш ҳуқуқини берсангиз, сизга қирқ доллар таклиф қиласиз».

— Хат қаёқдан, қайси журналдан?— деб қичқириб юборди Мартин.— Бу ёққа бер-чи.

У кўзининг оғригини ҳам унутиб қўйиб, жон-жаҳди билан ўқий бошлади. «Оқ сичқон» журнали унинг энг дастлабки «даҳшатли» ҳикояларидан «Гирдоб»га қирқ доллар тавсия қилаётган эди. Мартин хатни бир неча марта ўқиб чиқди. Муҳаррир ҳикоянинг гояси унчалик аниқ эмаслиги, аммо айнан шу гоя ўзининг оригиналлиги билан ёқиб қолгани ва ҳикояни босишга рози эканликлари ҳақида очиқдан-очиқ ёзган эди. Яна, агар у «Гирдоб»нинг учдан бирини қисқартиришга рози бўлса, дарҳол унга қирқ долларга чек юборилиши ҳам айтилган эди.

Мартин қўлига қалам олиб, муҳаррирга, ҳикоямни тўртдан учини қисқартиришингизга ҳам розиман, менга чекни мумкин қадар тезроқ юборсангиз бўлгани, деган маънода хат ёзиб юборди.

Тереза хатни почта қутисига ташлагани югуриб кетди, Мартин эса ёстиққа суянганича ўйга толди. Демак, ҳар ҳолда ёлғон эмас экан-да. «Оқ сичқон» журнали қўл ёзмани қабул этган заҳоти пул тўламоқчи.

«Гирдоб» ҳикоясида уч минг сўз бор эди. Учдан бири қисқартирилса икки минг қолади. Демак, ҳар бир сўз нақ икки центдан тушаркан. Қўл ёзма қабул қилинishi билан тўланаркан, бир сўзга икки центдан тўлашаркан, газеталарда тўғри айтилган экан! У бўлса «Оқ сичқон»ни учинчи даражали журнал, деб ҳисоблаб юрибди-я. Афтидан, у журналлар ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган. У «Трансконтинентал ойлик журнали»ни биринчи даражали журнал деб ҳисобларди, аммо у ўн сўзга бир центдан тўлаяпти! У «Оқ сичқон»ни менсимаган эди, аммо бу журнал йигирма баробар қимматроқ ҳақ тўлаяпти, яна асарнинг босилиб чиқишини кутмасдан!»

Унга бир нарса равшан эди: тузалиб кетса, иш қидириб юришга эҳтиёж қолмайди. Миясида «Гирдоб»дан қолишмайдиган юзлаб ҳикояларнинг мазмунлари қалашиб ётибди, агар ҳар донасига қирқ доллардан туширадиган бўлса, ҳар қандай хизматда тонган пулдан юз чандон кўпроқ пул топади. У, жангда мағлубиятга учрадим, деб турган пайтида, голиб чиқди. У ёзувчиликни танлаб янглишмаган экан. Унинг йўли очиқ. «Оқ сичқон» ҳикоясини босиб чиққандан кейин, унинг асарларни босишига тайёр журналлар рўйхати тобора кўлаяверади. Энди «тирикчилик» учун ёзадиган икир-чикир асарларга барҳам берса ҳам бўлади. Барibir, улардан бир доллар ҳам наф йўқ. У иш билан, ҳақиқий ижод билан шуғулланади, ижодида ўзида бўлган жамики қимматли маълумотлардан фойдаланади. Мартин, ҳозир Руфнинг шу ерда бўлиб, қувончига шерик бўлишини истарди. Бирдан у тўшаги устида сочилиб ётган хатлар орасида Руфдан келган битта хатни ҳам кўриб қолди. Руфъ унинг тўсатдан гойиб бўлиб, бир неча кундан буён дом-дараксиз кеттанидан мулоҳимлик билан гинахонлик қиларди. Мартин мактубни зўр ҳаяжон билан қайта-қайта ўқиди, ёзувни томоша қилди, ҳар бир ҳарфга ҳавас билан тикилди, имзосини меҳр билан ўпди.

Унга юборган жавобида, битта-ю битта костюмини гаровга қўйгани учун боролмаганини очиқ ёзди. У ўзининг касаллиги ҳақида ҳам айтиб ўтиб, ҳозир деярли тузалиб қолганини, яна икки ҳафталардан кейин (шу муддат ичida Нью-Йоркдан чен етиб келиши ке-

рак эди) костюмини сотиб олиб, ўша куниёқ унинг ҳузурида бўлишини ёэди.

Лекин Руфъ икки ҳафтагача кутиб ўтиришни истамади, Ахир унинг севгилиси касал ётибди-ку. У әртаси куниёқ Артур билан бирга файтонда етиб келди; бу ташриф Сильванинг болаларини ва теварак-атрофдаги болаларни қувонтириб, Марияни қаттиқ саросимага солиб қўйди. Мария бу ғайри оддий меҳмоnlарни ўраб олган болаларига шапалоқ урди, тилни ниҳоят даражада бузиб, кийим-бошининг исқиртлиги учун узр сўради. Унинг қўлларида совун кўпиги қотиб қолган эди, олдига фартук ўрнида тутиб олган ҳўл чинта меҳмонларга бу аёлнинг қандай иш билан шуғулланаштганини аниқ айтиб турарди. Файтонда келиб, уйида турувчи йигитни сўраётган бу яхши кийинган ёшлар Марияни шу қадар эса юнатиб қўйдик, ҳатто уларни ўзининг кичкинагина меҳмонхонасига таклиф әтишни ҳам унтиб қўйди. Мартиннинг хонасига кириш учун, олам-жаҳон кир ювилганидан буғга тўлган ҳаммомдек иссиқ ошхонадан ўтишга тўгри келди. Мария ҳаяжонланганидан хона эшиги билан шкаф эшикчасини очиб-ёпишдек мураккаб ишни ҳеч бажара олмасди, натижада, bemornining хонаси пага-пага кирган буғ, мағзава ва кир кийимлар ҳидига тўлиб кетди.

Руфъ эпчиллик билан ўнгга бурилди, кейин чапга, кейин яна ўнгга бурилди-да, Мартиннинг столи билан каравоти оралиғидаги торгина оралиқдан ўтди. Артур унчалик эҳтиёткор бўлмагани учун, ошхона вазифасини ўтовчи бурчакдаги ҳурмача ва товаларни тарақлатиб тушириб юборди. Ундан кейин, Артур хонада унча узоқ турмади. Битта-ю битта стулга Руфъ ўтириди, акаси эса, ўз вазифамни ўтаб бўлдим, деб ҳисоблаб кўча эшик олдига чиқди, у ерда Артурга жуда ҳам қизиқкан Сильванинг бир гала болалари дарҳол унинг атрофини ўраб олишди. Бутун маҳалла болалари файтон атрофида ўралашиб юришарди; улар биронта даҳшатли ҳодиса рўй беришини кутишарди. Бу ёқларда файтонлар фақат тўй ёки аза кунлари пайдо бўларди; аммо ҳозир ҳеч ким уйлангани ҳам, ўлгани ҳам йўқ, демак, биронта кутиямаган можаро юз бериши муқаррар.

Мартин шу кунларда муттасил Руфни қўмсаб изтироб чекарди. Қалби оташин мұҳаббат билан ёнган бу

йигит биронта ҳамдард кишига, шунчаки оддий ҳамдард эмас, балки унинг қалбини тушунадиган самимий ва меҳрибон одамга муҳтоҷ эди; лекин Руфъ, унинг, яъни Мартин Иденнинг орзуларини тушунгани учун эмас, балки, табиатан раҳмдил бўлгани учун ғамхўрлик қилаёттанини Мартин ҳали тушунмасди. Мартин Руфнинг қўлидан ушлаб, у билан гаплашиб ўтираркан, қиз муҳаббатга берилиб, унинг қўлини меҳрибонлик билан сиқиб жавоб қиласа ва ёш тўла кўзларини унинг чўкиб, бир ҳолатда бўлиб қолган ёноқларига тикар, шўрлик нақадар бахтсиз ва бечора деб ўйларди.

Мартин «Трансконтинентал ойлик журнали»дан хат олиб, қандай умидсизликка тушганини ва «Оқ сичқон» нинг таклифидан нақадар севинганини шошашига гапирди, лекин Руфъ бунга зътибор қилмади. У Мартин талаффуз этаётган сўзларни эшитар, маъносига ҳам тушунар эди, аммо унинг ка қувончига, на қайғусига шерик бўларди. Қиз ўз фикридан қайтмаган эди. Ҳикоялар, журналлар ва муҳаррирлар уни камдан-кам қизиқтиради. У фақат бир нарса тўғрисида: қачон Мартин билан турмуш қура оларкинмиз, деб ўйлар эди. Рост, буни Руфнинг ўзи тушунмасди, шунингдек, Мартинни «ишга жойлашиш»га мажбур этиш истагининг ўзи унчалик тушуниб етмаган оналик инстинктига асосланганини ҳам англамасди. Албатта, агар бу гапни Руфнинг тўғри юзига айтишса, у биринчидан, хижолат чекар, иккинчидан, аччиғи чиқиб, ниятим фақат севгилимга ғамхўрлик қилишдан иборат эди, деб айтган бўларди. Лекин, бунга қарамай, Руфъ то Мартин ўзи танлаган соҳада эришган биринчи муваффақиятидан ҳаяжонланиб Руфга дилидаги гапларни очиб соларкан, қиз унинг гапларига қулоқ солса ҳам, ҳеч нарса эшифтмай, атрофига аланглаб, кўз олдидаги нарсаларга ҳайрон бўлиб ўтирди.

Руфъ умрида биринчи марта қашшоқлик билан юзма-юз тўқнашди. Назарида муҳаббат билан очлик ҳамиша бирга бўладиган юксак нарсадек туюлар, аммо уларнинг ҳаётда қандай бўлишини ҳеч қачон тасаввур қилмаган эди. Ҳар ҳолда, у бундай манзаранинг шоҳиди бўлишни ўйламаган эди. Ошхонадан кираётган кирнинг қўланса ҳиди Руфнинг кўнглини беҳузур

қиларди. Модомики, бу бахти қаро аёл тез-тез шунақа кир юваркан, деб үйлади Руфь, унда бу қўланса ҳид Мартиннинг бутун вужудига сингиб кетган бўлса керак. Қашшоқлик юқумлидир. Атроф муҳитдаги ифлосликлар Мартинга ёпишиб қолгандай туюла бошлиди Руфга. Мартиннинг ўсиб кетган соқоли (Руфь Мартиннинг соқоли олинмаган ҳолда биринчи марта кўриши эди) қизда нафрат уйғотарди. Мартиннинг ияги ва ёнокларидағи тиккайиб турган туклардан унинг юзи, худди Сильванинг кулбаси сингари мудҳиш ва ифлос бўлиб туюларди, бу ҳол эса Мартиндаги ҳайвоний қувватни Руфнинг кўзига янада бўрттириб кўрсатарди. Келиб-келиб шу пайтда Мартиннинг иккита ҳикоясини нашрга қабул қилишганини айтмайсизми! Энди у ўзининг бемаъни режаларига қаттиқ ёпишиб олади. Ҳолбуки, яна озгина вақт ўтганда, у таслим бўлиб, хизматга кирган бўларди. Энди бўлса у бу мудҳиш кулбада оч ўтириб, ёзувчилигига муккасидан шўнғиб кетади.

— Ниманинг ҳиди келяпти? — деб сўради бирдан Руфь.

— Кир ҳиди бўлса керак. Мария кир юяпти, — деб жавоб қилди Мартин. — Мен бунга кўнишиб қолганман.

— Йўқ, йўқ, яна аллақандай, уйга ўтириб қолган қўланса ҳид бор.

Мартин жавоб беришдан олдин, ҳавони исказбўрди.

— Мен тамаки ҳидидан бошқа ҳеч нима сезмаяпман, — деди у.

— Ҳа, балли. Қандай бадбўй! Нега энди бунчалим кўп чекасиз, Мартин?

— Ўзим ҳам ҳайроимни. Юрагим сиқилиб кетган пайтларда кўпроқ чекаман. Умуман, менга өскидан одат бўлиб қолган. Мен кичкина болалик чоғимдан чека бошлаганиман.

— Ёмон одат бу, — таънаомуз деди Руфь. — Бу ерда нафас ҳам олиб бўлмайди.

— Айб тамакида. Мен энг арzon папирос чекаман. Озгина сабр қилинг, қирқ долларнинг чекини олай, фаришталар ҳузурида ҳам чекса бўладиган тамакидан сотиб оламан. Ҳар ҳолда, чакки эмас! Уч кун ичидан иккита қўл ёзмамини қабул қилишди. Шу қириқ

беш доллар билан деярли ҳамма қарзларимдан узилиб оламан.

— Икки йиллик ишингиз эвазигами? — деб сўради Руфъ.

— Йўқ, бу ишга бир ҳафтадан ҳам озроқ вақт сарфлаганман. Илтинос, анави кул ранг муқовали дафтарчани узатиб юборсангиз. Ана, столнинг бурчагида ётиби.

Мартин дафтарчани очиб, тез-тез вараклай бошлиди.

— Ҳа, жуда тўғри, «Қўнғироқ садоси» тўрт кунда; «Гирдоб» икки кунда ёзилган экан. Бир ҳафталик иш ҳақи қирқ беш доллар. Ойнига бир юз саксон доллар! Бундай маошини қайси ишда топа олардим? Бу ҳали хамир учидан патир. Ҳолбуки, сизни мукаммал таъминлашим учун менга минг доллар керак бўлади. Беш юз долларли маошга ҳам мен кўнмаган бўлардим. Аммо бошда қирқ беш доллар ҳам ёмон эмас. Изимга тушиб олишимга имкон беринг. Ана ўшандаги ҳамма трубалардан тутун чиқариб юборамиз.

Бу ибора Руфга бир вақтлардаги сұхбатни аслатди.

— Сиз ҳозир ҳам ҳаддан зиёд тутатяпсиз,— деди у.— Гап тамакининг сифатида эмас... Чекишининг ўзи, нима чекаётганингиздан қатъи назар, бемаъни одат. Сиз худди ўзиорар мўрконга ёки жонли вулканга ўхшайсиз. Бу даҳшат! Азизим Мартин, бунинг даҳшат эканлигини ўзингиз ҳам биласиз-ку!

Руфъ меҳр ва муҳаббат тўла нигоҳлари билан бокди, Мартин унинг тиниқ мовий кўзларига, майин чехрасига боқаркан, яна бир вақтлардагидек, ўзининг қизга муносиб эмаслигини ҳис қилди.

— Мен чекишини ташлашингизни истайман,— деб пичирлади қиз,— мени деб ташланг шуни!

— Яхши,— деди Мартин,— чекишини ташлайман! Сизни деб, жамики истаган нарсаларингизга амал қидаман, азизим, жоним!

Руфъ васвасага тушиб қолди. Мартиннинг нечоғлик осонлик ва итоаткорлик билан ён беришини кўриб, ҳозир агар ёзувчиликни ҳам тарк этасиз, деб талаб қилсан, йўқ демайди, деб ўйлади. Лекин гапи оғзида қолди. Руфъ бу гапни айта олмади. Юраги дов берма-

ди. Бундай қилиш ўрнига у энгашди-да, бошини Мартиннинг кўксига қўйиб, пичирлади:

— Мартин, азизим, буни мен ўзимни эмас, сизнинг фойдангизни ўйлаб айтдим. Сизга чекиш зарар бўлса керак, ундан сўнг, қул бўлиш, ҳаттоқи одатга қул бўлиш ҳам яхши эмас.

— Мен сизнинг қулингиз бўламан,— деб жилмайди Мартин.

— Ундей бўлса, фармон беравераман.

Руфъ ўзининг дилидаги хоҳишини унга айтиб олмаганидан ич-ичидан ачиниб, Мартинга айёрона боқди.

— Ҳазрати олияларининг фармонларига мунтазирман.

— Мақбул. Сизга менинг биринчи буйругим мана шу: кунда соқол олишни унутманг. Юзларимни тимдалаб олганингизни кўринг.

Шундай қилиб, сухбатга эркалашлар, шўх кулгилар билан хотима ясалди. Лекин, ҳар ҳолда, Руфъ баъзи бир муваффақиятларга эришди, биринчи галнинг ўзида бундан ортиғи ортиқлик қиласади. Руфъ Мартинни чекишни ташлашга мажбур этганидан аёлларга хос ғуурга берилди. Келгуси сафар уни ишга киришга кўндиради: ахир у Руфнинг ҳамма истакларига амал қилишга сўз берди-ку.

Руфъ ўрнидан туриб, хонани кўздан кечира бошлиди. У кир иладиган арқонга осилган ёзувларга эътибор берди, велосипедни антиқа тарзда осиб қўйилганига диққат қилди, стол остида уюлиб ётган қўл ёзмаларни кўриб афсусланди: қанчадан-қанча вақт бекор кетган-а? Керосинкани кўриб, хурсанд бўлди-ю, лекин озиқ-овқат турадиган токчалар бўмбўш эканлигига кўзи тушди.

— Ейдиган ҳеч нимангиз йўқ-ку! Вой, шўрлик,— деб юборди қиз ачиниб,— сиз ҳали оч ётган бўлсангиз керак?!

— Озиқ-овқатларим Марияникида туради,— деб ёлғон гапирди Мартин,— ўша ер қулайроқ. Қўрқманг, мен оч эмасман. Мана, бир кўринг!

Руфъ яқинлашиб, Мартиннинг тирсагини буқанини ва кўйлаги тагида метиндек қаттиқ мушаги туртиб чиққанини кўрди. Бу нарса унинг нафратини қўзгади. Мартин унинг ҳиссиётини таҳқирлаган эди. Лекин

қизнинг қалби, қайноқ қони, вужудидаги ҳар бир томири қудратли мускуллар сари толпинарди ва Руфъ ўзига таниш бўлган мавҳум кучга итоат этиб, Мартиндан ўзини четта олиб қочиш ўрнига, унинг устига энгашди. Сўнг Мартин уни бағрига босиб, маҳкам қулоқлаганида, ҳаётнинг фақат зоҳирий ҳодисаларидан гина хабардор бўлган идроки норози бўлиб, галаён кўтарди; лекин қалби, ҳаёт шабадаси тегиб ўтган аёл қалби тантана қиласарди. Бундай дамларда Руфъ Мартинга бўлган муҳаббатининг бутун куч-қудратини англай бошлар, зеро, йигитнинг бақувват қўллари унинг белини чирмаб олиб, ғоят зўр эҳтиёт билан маҳкам сиққанда, бахтиёрликдан Руфнинг боши айланиб, кўзи тиниб кетарди. Бундай пайтларда Руфъ урф одатни бузганини ҳам, юксак орзуларга хиёнат қилганини ҳам, ҳаттоки, индамай ота билан онага итоат этмаётганини ҳам оқлар эди. Ота-онаси унинг бу одамга турмушга чиқишини исташмас эди. Руфнинг Мартинга ошиқ бўлиши гўё исноддек туюларди уларга. Руфъ Мартиндан йироқлашиб, яна эҳтиросиз ва сермулоҳаза Руфга айланган пайтларда, ораларидағи муҳаббат қизнинг ўзига ҳам худди исноддек бўлиб туюларди. Лекин Мартин ёнида бўлганида уни севарди; тўгри, баъзи пайтларда бу севги дилсиёҳликка сабаб бўлар, аммо барибир, бу амирона ва ғолиб муҳаббат эди.

— Тумов енгил касал,— деди Мартин.— Рост, бир оз бошим оғриб, этим увшяпти, лекин тропик безгак олдида иш эшолмайди.

— Сиз тропик безгак билан оғриганмисиз?— деб сўради Руфъ паришонхотирлик билан; бу билан у Мартиннинг қучогида ҳис қилаётган саодатли сарҳушлик ҳиссини яна чўзишини истарди.

Қиз Мартиннинг жавобига деярли қулоқ солмасди, аммо шу чоқ бир жумла тўсатдан унинг диққатини ўзига тортди. Мартин Гавай оролларидан биридаги моховлар истиқомат қиласиган маҳфий колонияда тропик безгак билан оғриб қолганини эслаетган эди.

— У ерга қандай бориб қолган эдингиз?— деб сўради Руфъ. Мартиннинг ўзига нисбатан ўтакетган бепарволиги Руфга жиноятдек туюлган эди.

— Тасодифан,— деб жавоб қиласи Мартин,— мен ҳеч қандай моховлар ҳақида ўйлаганим ҳам йўқ эди.

Бир кун кемадан қочдиму соҳилга сузиб чиқиб, ўзимга хатарсиз бир бошпана ахтариб, оролнинг ичкарисига йўл олдим. Мен уч кунгача гуава меваси, ёввойи олма, банан, хуллас, жунглида нимаики ўсса шуни еб юрдим. Тўртинчи куни бир сўқмоқча чиқиб қолдим. Тоғ томонга қараб кетган йўл устида янги босилган одам изи бор эди. Бир ерда сўқмоқ пичоқнинг дамидек ўткир тоғ қиррасидан ўтарди. У ерда сўқмоқнинг кенглиги уч футдан ошмасди, икки томонида эса чуқурлиги бир неча юз фут келадиган жар. Яхши қуролланган битта одам бу ерда юз минг кишилик қўшиннинг ҳужумини қайтариши мумкин эди. Орол ичкарисига борадиган бирдан-бир йўл шу эди. Уч соллардан кейин мен уюлиб-уюлиб ётган совуқ вулкан лавалари орасидаги кичик бир водийга тушдим. У ерда мева дарахтлари ва етти-саккизта қамиш кулба бор эди. Бу ернинг аҳолисига кўзим тушиши билан, қаерга келиб қолганимни пайқадим. Бир қарашнинг ўзи кифоя эди.

Мисоли Дездемонадек даҳшатга келган, лекин сеҳрлангандек, ҳанг-манг бўлиб қолган Руфъ бу гапларни эшишиб сўради:

— Сиз нима қилдингиз?

— Қўлимдан нима ҳам келарди? Уларнинг бошлиғи бошдан-оёқ моҳов кемириб ташлаган бир оқ кўнгил чол экан: у ҳақиқий қиролдек ҳукмронлик қиласкан. Бу водийни топган ҳам, бу ерда колония ташкил қиласкан ҳам шу экан; лекин, ўз-ўзидан маълумки, бу гайри қонуний иш эди. Уларнинг милтиқлари ва ўқлари бор эди; айтгандек, канакилар ниҳоятда уста мерган бўладилар. Улар тўнғиз ва ёввойи мушукларни ов қилишга одатланган эканлар. Демоқчиманки, қочишни хаёлга ҳам келтириш мумкин эмас эди. Оқибат, Мартин Иденга ўша ерда уч ой қолиб кетишига тўгри келди.

— Лекин қандай қилиб қочиб қутулдингиз?

— Агарда, ярим хитой, чорак оқ тақ ва чорак гавайилик бир қиз бўлмаганда, ҳали ҳам ўша ерда ётган бўлардим. У шўрлик жуда гўзал ва бунинг устига яна саводли эди. Онасининг Гонулулуда камида бир миллионлик давлати бор эди. Ана шу қиз, ахир бир кун мени балодан қутқарди. Биласизми, унинг онаси колонияни пул билан таъминлаб турарди, шунинг

учун ҳам жазога тортишларидан қўрқмасди. Лекин қиз, бу маконни ҳеч кимга очмаслик ҳақида менга онт ичирди. Мен ҳам онтимга содиқ қолдим. Ҳозир мен бу ҳақда биринчи марта гапирияпман. Ўша пайтда бечора қизда мохов касалининг энг биринчи нишоналари энди пайдо бўла бошлаган эди. Ўнг қўлининг бармоқлари ириб тушиб кетган ва тирсагидан юқори-роқда кичкинагина дод пайдо бўлган эди. Ҳозир ўлган бўлса керак.

— Қандай қилиб қўрқмадингиз? Яхшиямки, бу даҳшатли касални ўзингизга юқтирумабсиз!

— Аввалига жуда қийналдим,— деб эътироф этди Мартин.— Лекин кейинчалик кўникиб қолдим. Бунинг устига ўша бахти қора қизга жуда раҳмим келди, натижада ўзимни эҳтиёт қилишим кераклигини ҳам унутиб қўйдим. У ҳам руҳан, ҳам жисман шундай гўзал қиз, касаллик унга эндинигина ўтган эди. Қизнинг ўзи ҳам энди ҳеч қачон инсон юзини кўрмасликка ва ибтидоий ёввойи одамларга ўхшаб ҳаёт ке-чириб, тадрижий равишда тириклайн чиришга маҳкум этилганини биларди. Бу мохов касалининг нақадар даҳшат әканлигини сиз ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсиза.

— Бечора қиз!— деб ингради Руфь.— Шундай бўлса ҳам сизни қўйиб юборгани таажжубли ҳол.

— Нега?— деб сўради Мартин тушунмай.

— Чунки у қиз сизни севган бўлса керак,— деб гапида давом этди Руфь ҳамон паст овозда.— Қани, очиғини айтаверинг: севармиди?

Мартиннинг офтобда қорайган юзлари кирхонада ишлаганидан ва тарки дунё қилиб яшаганидан, кейинги пайтларда ёса, очлик ва хасталикдан оқариб кетган эди; энди, ана шу рангпар чеҳрасига хиёлгина қизиллик югурга бошлади. У жавоб бергани энди оғиз жуфтлаган эди, Руфь унинг олдини олди.

— О, ўтинаман, жавоб берманг! Жавобга ҳожат йўқ!— деди қиз кулиб.

Лекин Руфнинг кулгисида аллақандай қатъийлик оҳангি сезилгандай, кўзлари совуқ ярақлаб кетгандай бўлди. Шунда, бир вақтлар Тинч океаннинг шимолий қисмида бўронга дуч келгани эсига тушди. Унинг кўз олдида бир онгагина совуқ ой шуъласи билан ёритилган даҳшатли тўлқинлар манзараси намоён бўлди.

Бунинг кетидан қўзига моховлар колониясидаги қиз кўринди ва Мартин, у қиз айнан мени севганлиги учун қочишимга имкон тугдирган, деб ўйлади. Лекин:

— У олижаноб қиз эди,— деди соддагина қилиб,— шунинг учун мени ўлимдан қутқариб қолди.

Шу билан масала равшан бўлди ҳисоб эди, лекин Мартин бирдан пиқ-пиқ йиги овозини эшишиб қолди-ю, Руфъ юзини тескари ўгириб, деразага қараб турганини кўрди. Қиз яна Мартинга ўтирилиб қараганида, унинг чеҳрасида дентгиз бўронини эслатувчи ҳеч қандай аломат қолмаган эди.

— Жудаям тентакман-да,— деди Руфъ ўзидан ёзтириб,— лекин ўзимни тута олмайман. Сизни жудаям яхши кўраман, Мартин, жудаям. Эҳтимол, бора-бора кўнишиб қоларман, лекин ҳозир сизни беихтиёр ўтмишдаги ҳар бир шарпага рашк қиласман. Сизнинг ўтмишингизда эса, шарпалар кўп бўлган!. Рост, рост, бўлмай иложи ҳам йўқ эди.— У Мартиннинг эътиroz билдиришига имкон бермай, тез-тез гапира бошлади.— Ана, Артур ҳам мени имлаб чақирияпти. Кутиш бечоранинг жонига тегди. Хайр, азизим. Чекишни ташлашга ёрдам берадиган қандайдир бир дори бор,— деди Руфъ эшик олдига борганида,— сизга бериб юбораман.

Руфъ хонадан чиқиб, эшикни ёпди, кейин яна қия очиб:

— Севаман, севаман,— деб пичирлади-да, шундан кейингина уйдан чиқиб кетди.

Мария Руфни файтонга иззат-эҳтиром билан кузатиб қўяркан, йўл-йўлакай, унинг кийимини батафсил кўздан кечириб чиқди. (Мария ҳеч қачон бунақа бичимдаги кийимни кўрмаган эди, шунинг учун кийимниҳоятда бежирим бўлиб туюлди унга.) Файтон муюлишда кўздан гойиб бўлгунча бир гала бола ҳафсаласи пир бўлиб қараб турди. Ундан кейинги дақиқада ҳамманинг дикқати Марияга қаратилди; у бирдан бутун кварталда энг эътиборли кимса бўлиб қолган вди. Бироқ унинг ўз чурвақаларидан қайсиям бири, аслинода меҳмонларнинг онаси олдига эмас, уйларида турдиган кишининг олдига келганини айтиб, ишни пачава қилиб қўйди. Шундан кейин Мария яна ҳеч эътибори йўқ одам аҳволига тушиб қолди ва лекин Мартин, қўни-қўшиларнинг ўзига зўр эҳтиром кўрсата бошлаганини ҳис қилди.

Марининг олдида унинг обўси жуда ошди, лекин бояги ажойиб файтонни баққол ҳам кўрганда, Мартинга яна уч доллару саксон беш центлик мол насията бериши шубҳасиз эди.

ИИГИРМА ЕТТИНЧИ БОВ

Мартининг бахт қуёши балқиди. Руфъ келиб жетган куннинг эртасига у Нью-Йоркда чиқадиган бетайин бир журналдан учта триолети¹ эвазига уч долларга чек олди. Яна икки кундан кейин Чикаго газеталаридан бири унинг «Хазина қидиувчилар»ини қабул қилиб, ҳикоя босилиб чиққандан кейин ўн доллар тўлашга ваъда берди. Бу жуда арzon баҳо эди, лекин у Мартининг ўз қалбини ҳаяжонга соглан фикрларни биринчи марта қофозда ифода этган ilk асари эди. Бу хушхабар устига, яна унинг ёшлар учун ёзган саргузашт қиссасини ҳам «Ёшлик ва етуклик» номли ойлик журнал қабул қилди. Тўғри, қиссада йигирма бир минг сўз бўлишига қарамай, унга бор-йўғи ўн олти доллар таклиф қилишаётган эди; бу эса, ҳар минг сўз тахминан етмиш беш центдан тушади, деган гап эди, шу пулни ҳам, қисса чоп қилингандан сўнг тўлашмоқчи эди, лекин бу асар Мартининг адабиёт соҳасидаги иккинчи уриниши эди, холос; асардаги камчиликлар ҳозир Мартининг ўзига ҳам яққол кўриниб турарди.

Шуни ҳам айтиш керакки, унинг энг дастлабки асарларини ҳам жўн асар деб бўлмасди. Бу асарларда, ҳаддан зиёд куч — чумчуқни тўп отиб уриб туширишга ҳам тайёр бўлган ҳаваскор ёзувчининг еру кўка сиғмайдиган куч-қудрати бор эди. Мартин дастлабки асарларини арzon-гаров бўлса ҳам пуллай олганидан хурсанд эди. У мазкур асарларининг қийматини биларди, бунинг учун унчалик кўп вақт ҳам керак бўлмади. Бутун умиди сўнгти асарларидан эди. У журналларда босилаётган ҳикоя ва қиссаларнинг муаллифидан кўра улуғроқ сиймо бўлишни орзу қиласди. У чинакам санъаткор эга бўлган жамики усулларни ўзлаштиришга интиларди. Лекин кучини бекорга сарфлашни истамасди. Билъако, кучни жиловладига ўрганиб олиб, яна ҳам кўпроқ куч йигишга уринарди.

¹ Триоҳет — 8 қаторли шеър.

Шу билан бирга, унинг реализмга бўлган меҳри ҳам сўнмади. У ўзининг ҳамма асарларида реализмни хаёл билан, хаёл яратган гўзаллик билан бирлаштиришга уринарди. У реализмга, инсонга ва унинг орзуларига ишонган илҳомбахш реализмга иниларди. У ҳаётни борлигича тасвирлашни, нотинч кўнгил инишлиларини тасвирлашни истарди.

Мартин мутолаа қилиб, иккита адабий мактаб мавжудлигини аниқлади. Улардан бири инсонни, унинг ҳақиқий табиатини мутлақо назарга олмаган ҳолда, қандайдир бир илоҳият деб тасвирласа, иккинчиси аксинча, одамни фақат ҳайвон деб тасвирлар, унинг маънавий орзуларини ва буюк имкониятларини тан олишини истамасди. Мартин на у ва на бу йўлнинг кўрсатмаларига амал қиласди, чунки уларни ҳаддан ташқари бир ёқлама таълим, деб ҳисобларди. Унинг фикрича ҳақиқат улар ўртасида эди, «илоҳий» мактаб ҳақиқатдан қанчалик йироқ бўлса, «ваҳший» мактаб ҳам, ўзининг ҳайвонийлиги билан унга асло яқинлашмас эди.

Мартин бир вақтлар Руфга манзур қила олмаган «Саргузашт» ҳикоясида ўзининг бадиий ҳақиқат ҳақидаги орзусини амалга оширишга уриниб кўрди, «Худо ва ҳайвон» мақоласида эса, шу масалага доир бўлган ўз назарий мулоҳазаларини баён қилди.

Лекин «Саргузашт» ва ўзи энг яхши деб ҳисобланган бошқа ҳикоялари редакцияма-редакция юради, Мартин ўзининг ilk асарларига эътибор бермас, фақат улар учун олаётган гонорарга хурсанд эди; у «даҳшатли» ҳикояларини ҳам унчалик қадрламасди. ҳолбуки, улардан иккитасини яқингинада журналда босишга қабул этишган эди. Бу ҳикоялар бошдан-оёқ уйдирма бўлиб, Мартин уларга зоҳирлан реаллик тусини берган эди, ҳикояларнинг кучи ҳам ана шунда эди. Бемаъни ва ақл бовар қилмайдиган нарсани ҳақиқатга ўхшатиб тасвирлашни Мартин моҳирона найрангбозлик, деб ҳисобларди, вассалом. Бундай асарларнинг буюк адабиётга ҳеч бир дахли йўқ эди. У асарларнинг бадиий ифодаси кучли бўлиши мумкин эди, лекин Мартин, ҳаётий ҳақиқатдан ажralиб турган бадиий маҳоратни қадрламасди. Найрангбозликнинг моҳияти уйдирмага жонли ҳаёт ниқобини кийдиришдан иборат эди ва Мартин «Саргузашт», «Қу-

вонч», «Қозон» ва «Ҳаёт шароби» каби асарлари савиясига күтарилилмасидан олдин, беш-олтита «даҳшатли» ҳикояларида шу усулга амал қилган эди.

То «Оқ сичқон»дан чек келгунча триолетлар учун олинган уч доллар билан бир амаллаб кун кўриб туриш мумкин эди. Мартин шубҳа билан қараб турган португалиялик баққолдан уч долларлик чекни майдалатиб олди-да, унинг ўзига қарзи юзасидан бир доллар берди, қолган икки долларни новвой билан сабзавот-фурушга бўлиб берди. У ҳали гўшт ейдиган даражада бой эмас эди, шунинг учун то орзиқиб кутилган чек етиб келгунча, бир амаллаб очин-тўқин кун кечириб юриди. «Оқ сичқон»дан чек келганида, Мартин нима қилишини билмай, эсанкираб қолди. У умрида бирон марта ҳам банкда бўлган эмас, пул масаласида бўлса инчунун, шу сабабдан, ҳозир албатта Окленддаги йирик банклардан бирига бориб, қирқ долларлик чекини пул бериладиган туйнукка менсимаслик билан ташлаш каби гўдакларга хос бир истак туғилди. Лекин ақли шайтонга ҳай бериб, чекни баққолдан майдалаб олишга ва шу билан ўз обрўсини оширишга даъват этди, бу ҳол, кейинчалик, яна зарур бўлиб қолганда қарзга мол олишга имкон тұғдиради. Мартин истар-истамас баққолнинг олдига борди, чекни майдалаб, унинг қарзларидан батамом қутулди. У баққолнинг дўконидан бир ҳамён пул билан чиқиб, бошқа қарзларини ҳам тўлагани кетди: новвой билан қассобнинг қарзини берди, Марияга ўтган ойнинг ижара ҳақини, яна бир ой олдин кейинги ойнинг ҳақини тўлади, велосипедини сотиб олди, ёзув машинкасининг ижара ҳақини тўлади. У қарзларининг ҳаммасидан узилиб бўлгандан кейин, чўнтағида атиги уч доллар қолган эди.

Лекин шу озгина пул ҳам Мартинга катта бойликдек туюларди. У костюмини сотиб олиб, шу заҳотиёқ Руфнинг олдига жўнади; йўл-йўлакай у ўзини тия олмай, чўнтағидаги майда пулни шиқиллатиб лаззатланиб қўярди. Оч одам кўзини овқатдан уза олмаганидай, чўнтағида бир қанча вақтдан бери сариқ чақа бўлмаган Мартин ҳам танга-чақаларни қўлидан қўёлмасди. У очкўз ҳам, хасис ҳам эмас эди, лекин пул унинг учун маълум миқдордаги доллар ва центлардан кўра қимматлироқ нарса ҳисобланарди. Улар мувафф

фақият гарави эди, шунинг учун тангаларга чекилган бургут суратлари ғалабадан дарак берувчи қушларга ўхшаб туюларди Мартинга.

Оlam гўзал, деган фикр яна аста-секин Мартиннинг кўнглида пайдо бўла бошлади. Дунё энди унга яна ҳам гўзалроқ бўлиб кўрина бошлаган эди. Бир неча ҳафта мобайнида дунёни зулмат чулғагандек эди; лекин энди, ҳамма қарзлар тўланиб, чўнтақда яна уч доллар жиринглаб ётганда, Мартиннинг қалбида муваффақиятга ишонч яна ошди, офтоб Мартинга яна иссиқ, чарогон бўлиб туюлди, ҳаттоқи бирданига шаррос қўйган ёмғир ҳам уни хурсанд бўлиб табассум қилишга ундади. Мартин оч ўтирган кунлари доим, бутун дунёга сочилиб кетган минг-минглаб очлар ҳақида ўйлаган эди, лекин энди қорни тўйгандан кейин, очлар ҳақида ташвиш қилмай қўйди, энди ўз муҳаббатига гарқ бўлган Мартин ер юзида яшовчи сон-саноқсиз ошиқлар ҳақида ўйлай бошлади. Ишқий шеърларнинг мисралари аста-секин эсига туша бошлади, натижада шундай ижодий эҳтирос таъсирига берилиб кетган Мартин трамвайдага иккии квартал нарига ўтиб кетганини ҳам сезмай қолди.

Мартин келганда Морзларнинг уйи меҳмонлар билан гавжум эди. Сан-Рафаэлдан Руфнинг иккита қиз холавачаси меҳмон бўлиб келган эди, шу муносабат билан миссис Морз меҳмонларни зериктирмаслик баҳонаси билан ўз режасини — Руфъ атрофига ёшларни тўплаш режасини амалга оширишга киришган эди. У Мартиннинг келишга илож тополмаганидан фойдаланиб, ишни бошлаб юборган, шунинг учун ҳозир ишлар жуда авжида эди. Миссис Морз турмушда муваффақият қозонган ёки қозонаётган кишиларни уйига таклиф қилишни мақсад қилиб қўйган эди. Шундай қилиб, меҳмонхонада Руфнинг холаваччалари — Дороти билан Флоренсдан бошқа яна иккита дорилфунун муаллими: бири — лотиншунос, иккинчиси — инглиз филологияси мутахассиси; Руфнинг мактабдош ўртоғи, яқинда Филиппиндан келган ёшгина қўшин офицери; Сан-Францискодаги кредит жамиятининг бошлиғи Жозеф Перкинснинг шахсий котиби Мелвилл фамилияли йигитча; ниҳоят, Стэнфорд дорилфунунида таълим олиб чиқиб, банклардан биринда бош бухгалтер лавозимида ишлаётган Ниль ва Қўшма клублар-

нинг аъзоси, сайлов компаниялари вақтида республика-ка партиясининг доимий ваъзхони, ўттиз беш ёшлардаги башанг йигит — ҳар жиҳатдан истиқболи порлоқ йигит Чарльз Хэпгудлар бор эди. Хонимлардан бири — портретшунос рассом, иккинчисининг касби музикачи, учинчиси эса Сан-Францисконинг хароб маҳаллаларида ўзининг хайрия фаолияти билан ном чиқариб, жамиятшунослик фанлари доктори даражасига әришган эди. Айтгандай, миссис Морзнинг режасида аёллар учча муҳим роль ўйнамасдилар. Улар иккинчи даражадаги ўринда эдилар. Ахир муваффақият қозонган ёшларни бирон нарса билан уйга жалб қилиш керак эди-да.

Руфь Мартинни меҳмонлар билан таништиришдан олдин унга:

— Суҳбат пайтида қизишманг,— деб пичирлаб қўйди.

Мартин аввалига ўзини жуда ўнгайсиз ҳис қила бошлади; у яна бир вақтлардагидек, ҳаракат қилганида жиҳозлар ёки безак ашёларидан биронтасига тегиб кетишидан қўрқиб юрди. Бундан ташқари, меҳмонлар олдида ўзини ўнгайсиз сезди. У илгари ҳеч қачон шунча кўп атоқли кишилар билан бирга бўлган эмас эди. Хусусан, бош бухгалтер Хэпгуд унда зўр таассурот қолдирди, шунинг учун Мартин фурсат келганда у билан яқиндан танишишга аҳд қилди. Мартин зоҳирлан чўчиб турган бўлса ҳам, аслида ўзининг қудратига қаттиқ ишонар эди, шунинг учун ҳам, эркак ва аёллар билан куч синашишни сабрсизлик билан кутар, уларнинг Мартин бехабар бўлган яна нималарни китоблардан ва ҳаётдан ўрганганларини билишга ошиқарди.

Руфь унга қараб-қараб қўяркан, холаваччалари билан жуда баҳузур суҳбатлашаётганини кўриб бениҳол таажжубланаар, севинарди. Мартин чиндан ҳам ўтирган чогида ўзини жуда хотиржам ҳис қиласди. Чунки у ул-булни ағдариб юборишидан хавотир олмасди. Руфь иккала холаваччасининг ҳам бамаъни ва ажойиб суҳбатдош эканлигини биларди, шунинг учун уйқуга ётаётганида, уларнинг Мартин хақида айтган мақтovларини эшлитиб, таажжубланди. Мартин эса, ўз улфатлари даврасида ўтакетган аскиячи ва барча кечки йигинларда ҳамда якшанба кунги дала сайилларидан йигилганларнинг жони дили бўлишга одатланиб

қолган эди, шунга кўра кутилмагандан бу ерда ҳам вақтичоғлик қилиш ва пайров сўзларни ишлатиш мумкинлигини сезди. Гўё муваффақият ҳомийси унинг орқасида тургандай ва гапларини маъқуллаб, елкасига қоқаётгандай туюларди; мана шунинг учун ҳам Мартин ҳеч торгинмасдан кулар, бошқаларни ҳам кулдирди.

Ингиннинг охирида Руфнинг қўрққан нарсаси олдига келди. Мартин профессор Колдуэлл билан сұхбат қиласди, у қўлларини пахса қилиб гапирмаса ҳам, Руфъ унинг кўзларини бошқача чақнай бошлаганини, овози аста-секин баландлашиб, ёноқларига қон югурга бошлаганини диққат-ла кузата бошлади. Ўзини тута олмайдиган ва ғайратини боса олмайдиган Мартин вазмин табиат ёш профессорнинг тамомила акси эди.

Лекин Мартин энди сиртқи одоб қоидалари ҳақида ўйламай қўйган эди. У ҳамсұхбатининг нақадар маълумотли ва ҳар томонлама таҳсил олган киши эканлининг дарҳол пайқади. Бунинг устига, профессор Колдуэлл Мартиннинг инглиз филологияси муаллимлари ҳақидаги умумий тасаввуридаги одамга асло ўхшамасди. Мартин профессорни ўз ихтисоси мавзуудан гап очишга мажбур қилишни жуда истарди, профессор аввалига гапни бошқа томонга буришга уриниб кўрган бўлса ҳам, Мартин, охирида ўз истагига эришди. Нима сабабдан ўлтиришларда ҳар кимнинг ўз касби ҳақида гапириши номатлуб деб ҳисоблашларига Мартин тушунмасди.

— Ахир бу бемаънилик-ку,— деган эди у Руфга бундан бир неча кун илгари,— нимага ҳар ким ўз касби кори тўгрисида сұхбатлашиши мумкин эмас? Бас, ҳар ким ўзининг кучли томонини кўрсата олмас экан, унда нима учун одамлар тўпланишади? Инсон доим нимага кўпроқ қизиқса, унинг асосий машғулоти нима бўлса, ўз ҳаётини нимага бағишлиган бўлса, нимани ўйласа ва ҳаттоки кеча-ю кундузи нимани орзу қилса, у ана шу соҳада ҳаммадан кучли бўлади. Чунончи, мистер Бэтлер киборлар орасида расм бўлган одатга риоя этиб, бирдан Поль Верлэя ҳақида, немис драмаси ҳақида ёки д'Аннуцио романлари ҳақида ўз фикрларини изҳор қилиб қолди, деб фараз қилинг. Ҳамманинг юраги сиқилиб ўларди. Масалан, мен агар мистер Бэтлернинг гапларини эшлишини истасам, унинг ҳу-

қуқшунослик ҳақида гапиришини афзал кўрадим. Бу соҳада унга ҳеч ким тенг кела олмайди, умр эса қисқа, шунинг учун мен ҳамиша одамлардаги энг яхши жиҳатларни ўргангим келади.

— Бироқ,— деб эътиroz билдирган эди Руфь,— ҳамма учун бир хилда қизиқарли бўлган мавзулар ҳаубор.

— Йўқ, бу масалада сиз янглишдингиз,— деб ўз навбатида Мартин ҳам эътиroz билдирган эди,— деярли ҳар бир киши, ҳар бир грух ўзидан юқорироқ та бақадаги одамларга тақлид қиласди. Жамиятда энолий табақадагилар кимлар? Ишёқмаслар, бадавлат ишёқмаслар. Одатда улар, бирор иш билан машғу: бўлган одамлар биладиган нарсалар ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмаслар. Улар бундай нарсалар тўғрисида сухбатлашишдан зерикадилар, ана шунинг учун ҳам кўпчилик ичидаги ҳар кимнинг касб-кори ҳақида сухбат қуришини «адабсизлик», деб жар соладилар. Айни вақтда, улар одамларнинг сухбат мавзуини ҳам тайинлаб берадилар. Янги опера, янги романлар, карта, бильярд ўйинлари, коктейль ичимликлари, автомобиллар, яхталар, от кўргазмалари, ов, балиқ тутиш ва ҳоказолар ҳақида, яъни сезяпсизми, ишёқмасларга яхши таниш бўлган жамики нарсалар ҳақида сухбат қуриш мумкин эмиш... Аслини олганда, шунинг ўзи ишёқмасларнинг касб-коридир. Ҳаммадан қизиги шундаки, доно одамлар ёки ўзларини доно деб ҳисоблашларини истаганлар, бундай пайтда тентак ва ялқовларнинг райига итоат этадилар. Лекин менга қолса, одамнинг фақат энг яхши жиҳатларини ўрганишни истардим. Буни сиз ҳар кимнинг касб-кори устидаги сухбат дейсизми, назокатсизлик дейсизми, нима деб атасангиз атайверинг, менга барибир.

Аммо Руфь Мартинни тушунмасди. Расм-одат бўлиб қолган нарсаларни қоралашини унинг қайсарлиги ва саркашлигидан деб биларди.

Ҳар ҳолда, Мартин ўзининг жиддийлиги билан профессор Колдуэллини қизиқтириб қўйди, уни ўзига таниш мавзууда гап очишга мажбур этди. Руфь яқин келганда. Мартин гапираётган эди:

— Лекин сиз Калифорния дорилфунунида бундай зағфатани баён этишга журъат эта олмасангиз керак?

Профессор Колдуэлл елкасини қисди.

— Ҳар бир номусли солиқ тўловчи киши бир оз сиёсатчи бўлиши керак. Сакраменто¹ бизга маблаг ажратади, шунга кўра, Сакраментони, университет маъмуриятини, партия матбуотини, аниқроқ қилиб айтганди, иккала партия матбуотини эътиборга олишга тўғри келади.

— Бу тушунарли, лекин сизнинг ҳолингиз нима кечади? — деди Мартин. — Сиз ўзингизни қирғоққа отиб юборилган балиқдай ҳис қилишингиз керак!

— Бизнинг университетимиз ҳовузида менга ўхшаганлар жуда кам учрайди. Баъзан мен, чиндан ҳам ўзимни қирғоққа улоқтирилган балиқдай ҳис қиласман ва Парижнинг бирон ерида нўноқ қаламкашлар орасида ёки лотин кварталининг сертўполон аҳли орасида ўзимни бирмунча дурустроқ ва эркинроқ ҳис қилган бўлардим, деб ўйлай бошлайман. Ўшанда мен энг арzonбаҳо ресторанларда овқатланиб, кларет ичардиму коинот ҳақида бениҳоя дадил мулоҳазалар юритардим. Баъзида ўзимга ўзим радикал табиат одамдек туюламан. Бироқ, афсуски, ҳали мен пухта ўзлаштира олмаган масалалар жуда кўп! Мен муҳим масалаларни англаб олишга, хусусан, ҳаётнинг асосий масалаларини ўзлаштиришда менга халал берадиган маҳдудлигимни кўриб даҳшатга тушаман.

Мартин унинг гапини эшишиб ўтириб беихтиёр «Тропик шамол қўшиги»ни эслади.

Куну тун уфуриб,
Елканлар кўксини қабартираман.

Мартин бу сўзларни сал бўлмаса овоз чиқариб айтиб юборай деди. У профессорга қараб ўтириб, унинг шимоли-шарқдан эсадиган шиддатли, совуқ ва кучли шамолга ўхаш жиҳатлари борлигини топди. Профессор ҳам мазкур шамол сингари вазмин ва инобатли эди, лекин унинг кишини ҳайратда қолдирадиган хислатлари ҳам бор эди. Шимоли-шарқий тропик шамол ҳеч қачон жон-жаҳди билан ўша кучидан фойдаланмагани сингари, профессор ҳам, афтидан, ўз мулоҳазасини ҳеч қачон поёнига етказиб баён қилмаса керак, деб ўйлади Мартин. У образли мушоҳада қилиш қобилиятини йўқотмаган эди. Унинг мияси худ-

¹ Сакраменто — Калифорния штатининг пойтахти.

ди хотиралар ва уйдирмалар тўла каттакон омборга ўхшарди, омборнинг эшиги эса доимо очиқ туради. Қандай кор-ҳол рўй бермасин, Мартиннинг хаёли ўша омбордан бир зумда бир-бирига ўхшаш ёки аксинча, бир-бирига зид нарсаларни олиб чиқарди-да, уни ёрқин образларда ифодалаб берарди. Бу иш тамомила гайри ихтиёрий равишда бажариларди, мавжуд ҳаётдан олинган ҳар бир ҳодисага, албатта, хаёлан яратилган лавҳалар қўшилиб кетарди. Тунов куни Руфнинг кўзида рашидан пайдо бўлган учқунлар унга ой нуридаги пўртанани эслатганидек, ҳозир профессор Колдуэлл кўз олдида ботиб бораётган қуёш нурларидан қирмизи рангга бўялган денгиз манзарасини ва шимоли-шарқий тропик шамол қуваётган оқ кўпикли тўлқинларни келтиради. Унинг кўзи олдида ҳар дақиқа сайин шу тарзда ҳар турли манзаралар пайдо бўлар, аммо улар Мартиннинг фикр юритишига халал бериш у ёқда турсин, аксинча, унинг мулоҳазаларини равонлаштиради. Ана шу манзаралар, илгари Мартин бошидан кечирган ҳамма саргузаштларнинг, ўз кўзи билан кўрган ва китоблардан ўқиб билганларининг акс садоси эди, ҳамда улар муттасил — ҳушёрлик чоғида ҳам, уйқусида ҳам миясида гужғон ўйнашарди.

Мана энди Мартин оқил ва ўқимишли профессор Колдуэллнинг равон нутқини эшитаркан, беихтиёр ўзининг ўтмишини эслади. У ўзининг илк ёшлик даврини, Стетсон фабрикасидан чиқсан шляпани бошига яримта қилиб қўндириб, эгнига тугмаси икки ёқлама қадаладиган куртка кийган, йирик-йирик қадам ташлаб юрувчи ўйинқароқ йигит қиёфасида кўрди; бу йигитчанинг бирдан-бир орзузи полиция рухсат этган доирдан четга чиқмай, бебошлиқ, шўхлик қилиш эди. Мартин бу лавҳаларни хотирларкан, унинг бирон ерини юмшатиш ёки ёддан чиқаришни ўйламасди ҳам. Ҳа, у ўз ҳаётининг маълум бир даврида энг оддий уришқоқ, доимо полиция билан олишиб келган ва ишчи маҳалласининг номусли аҳолисига даҳшат солган шайканинг бошлиги эди. Лекин энди унинг орзулари ўзгарди. У атрофига қараб яхши тарбия кўрган ва башибонг кийинган эркаклару хонимларга кўз югуртирас, нафис маданият ҳавосидан нафас оларкан, шу чоқ унинг ёшлик даврини эслатувчи шарпа, икки ёқлама тугмаланадиган куртка кийиб, меҳмонхонаага

ёзилган гилам устидан алпанг-талпанг юриб келаверди. Ана шу кўча болалари шайкасининг бебош бошлиги энди мана бу Мартин Иденга айланиб, ҳозир юмшоқ курсида университет профессори билан бамайлихотир сұхбат қуриб ўтирибди.

Очиғини айтганда, Мартин ҳалигача ҳаётда ўзининг чинакам ўрнини топа олгани йўқ. У ҳамма ерда ҳам осонлик билан одамларга дарров әл бўлиб кетарди, доимо ҳамманинг ҳурматини қозонар, негаки, ишда ҳам, ўйинда ҳам орқада қолмас, ўзини ҳимоя қила олар, шу бўлан бирга ўзига нисбатан ҳурмат уйғота оларди. Лекин у ҳеч қачон, ҳеч қаерда илдиз ота олмасди. У ўз ўртоқларини хурсанд қила олар, лекин ўзининг ҳеч қачон кўнгли тинчимасди. Уни доимо аллақандай ташвиш безовта қилас, қулогига доимо уни аллақаёқларга чорловчи садо эшишиларди, шунинг учун у то китоблар, санъат ва муҳаббатга эришгунча ором тополмай бутун умрини дарбадарликда ўтказди. Мана энди, у киборлар меҳмонхонасида ўтирибди — ўзининг илгариги улфатлари орасида фақат у Морзлардек асилзодалар уйига баҳузур кела биларди.

Бу ҳақдаги мулоҳазаларнинг ҳеч бири Мартиннинг дикқат билан қулоқ солишига халал бермасди. У ҳамсуҳбатининг тушунча доираси нақадар кенг экамлигини кўрди. У, ҳар ҳолда, Спенсер туфайли билимнинг умумий асосларидан боҳабар бўлса ҳам, ора-сира ўзи олган таҳсилнинг камчилик ва қусурларини сеза бошлиди. Бу қусурларга барҳам бериш учун фақат вақт керак эди, холос. «Ана ўшанда, беллашамиз!» деб ўйлади Мартин. Лекин ҳозирча у профессорнинг оғзидан чиқсан ҳамма сўзларни эҳтиром билан тинглаб, ўзини унинг оёқлари остида ўтиргандай ҳис қиласди. Вироқ Мартин учун ҳамсуҳбатининг мулоҳазаларидаги заиф томонни аниқлаб олиш унчалик осон бўлмаса ҳам, у нарса сұхбат мавзуи ўзгарганда билиниб қоларди. Ниҳоят, Мартин бу заиф томоннинг нимадан иборат эканини аниқлаб олганидан кейин, профессор билан ораларидаги тенгсизлик ҳисси дарҳол ғойиб бўлди.

Руфъ уларнинг олдига иккинчи марта яқинлашганда, Мартин энди гап бошлаган эди.

— Сизнинг нимада адашаётганингизни ёки аниқроқ қилиб айтганда, фикрларингизнинг заиф томони нимадалигини айтиб беришим мумкин,— деди у.—

Сиз биологияни назарга илмайсиз, мулоҳазаларингизда мен шу нарсани пайқадим. Яъни, мен жонсиз моддаларни жонлантириш борасида лабораторияда олиб бориладиган тажрибалардан тортиб, энг кенг миқееддаги жамиятшунослик ва эстетик умумлашмаларга-ча ҳамма нарсани қамраб олган чинакам илмий биологияни назарда тутяпман.

Руфъ тамомила ҳанг-манг бўлиб қолди. У профессор Колдуэллинг лекциясини икки йил мобайнида эшигтан, профессор унга донишмандликнинг қайнар булоги бўлиб туюлар эди.

— Гапингизга учалик тушуна олмадим,— деди тараддуланиб профессор.

— Сизга изоҳлаб беришга ҳаракат қиласман,— деди Мартин.— Эсимда, Миср тарихини ўқиганимда, унда Миср санъатини тушуниш учун аввал шу мамлакатнинг шароитини ўрганиш лозим, деган жумлани ўқиган эдим.

— Жуда тўғри,— деб эътироф этди профессор.

— Шунинг учун ҳам,— деб давом этди Мартин,— менимча, ўз навбатида, аввал ҳаётнинг ўзини нимадан ва қай тарзда ташкил топганини билиб олмасдан, мамлакатнинг хусусиятини ўрганиб бўлмайди. Қонунлар, муассасалар, урф-одатларни ва динни, уларни яратган одамларни, ҳаттоки, бу одамларнинг табиатини ўрганимай туриб, қандай қилиб тушуна олами? Адабиёт ҳам Миср ибодатхоналари ва эҳромлари сингари одам яратган нарса эмасми? Наҳотки коинотда бутун жаҳон такомили қонунига тобе бўлмаган бирон нарса бўлса? Мен айрим санъатларнинг такомил тарихини ишлаб чиқилганини биламан, лекин у юзаки ишланган менимча. Бу ўринда инсон четда қолган. Чолгулардан арфа, скрипка такомили, музика, рақс, қўшиқларнинг такомили ғоят пухта ишланган. Лекин инсоннинг ўзи, у биринчи чолғу асбобини ясамасдан, илк дафъа қўшиқ куйламасдан бурун такомиллаша бошлаган аъзолари ҳақида нималарни айтиш мумкин? Сиз мана шуларни унутяпсиз, мен эса, айнан шуни биология, деб атайман. Бу ниҳоятда кенг маънодаги биологиядир. Мен жуда пойма-пой гапиряпман, лекин фикримга тушунишингизни истардим. Бу фикр сиз гапираётган пайтда миямга келди, шунинг учун уни дарҳол аниқ ифодалаб бера олмаяпман. Сиз, масала-

нинг ҳамма томонини — унинг жамики омилларини қамраб олишга имкон бермайдиган инсоний маҳдудликни эслатиб ўтдингиз. Мана, ўзингиз инсоннинг жамики ишлари ва амалиётлариниң асоси бўлмиш биологик омилни, яъни, пировардида, ҳар қандай санъатга пойдевор бўладиган нарсани унутиб қўйяпсиз — ҳар ҳолда, менга шундай туюляпти.

Мартиннинг шу заҳотиёқ енгилиб адойи тамом бўлмагани Руфни ажаблантирди; профессор Колдуэлл, афтидан, ҳамсуҳбатининг ёшлигини эътиборга олди шекилли, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солди. Профессор бир оз сукутдан сўнг, соатининг олтин занжирини ўйнаб, гап бошлади:

— Биласизми,— деди у,— буюк бир одам, Жозеф Леконт исмли такомилшунос олим бир вақтда менга айнан шундай таъна қилган эди. Ҳозир у вафот этиб кетган, шунинг учун мени ҳеч ким фош қилолмайди энди, деб ўйлаб юрадим, аммо мана сизнинг сиймонгизда янги айбловчини кўриб турибман. Назаримда, сизнинг қоралашингизда ҳақиқатнинг муайян, ҳатто-ки, жуда улкан ҳиссаси борга ўхшайди — буни эътироф этмай иложим йўқ. Мен ҳаддан ташқари классикага берилиб кетиб, табииёт фанларининг тараққиётини унчалик яхши кузата олмабман; бунга сабаб, балки гайратнинг, ишга бўлган лаёқатнинг етишмовчилигидадир. Менинг ҳеч қачон биронта ҳам физика ё кимё лабораториясида бўлмаганимни билсангиз жуда ҳам ажабланардингиз. Афсуски, бу ҳақиқат. Мистер Иден, Леконт ҳам худди сиз сингари ҳақ эди, аммо қанчалик ҳақ эканингизни билолмайман.

Руфь бир нарсани баҳона қилиб, Мартинни четга тортди ва пичирлаб деди:

— Профессорга жудаям ёпишиб олдингиз-ку. Балки бошқаларнинг ҳам у билан сухбатлашгиси келаётгандир.

— Авф этинг,— хижолат бўлиб ғўлдиради Мартин,— уни мен сухбатта тортган эдим, сухбат ниҳоятда қизиқарли бўлганидан бошқаларни унутиб қўйибман. Қисқаси, шу пайтгacha мен ҳеч қачон бунақа ақлли ва ўқимишли ҳамсуҳбатни учратмаган эдим. Кейин, биласизми? Илгарилари мен университетни битириб чиқсан ёки жамиятда юксак мартабага эришган одамларнинг ҳаммаси ақл ва илм соҳасида худди шундай...

— Профессор гайри оддий одам,— деб эътиroz билдириди Руфь.

— Эҳтимол. Энди ким билан сұхбат қуришимни истайсиз? Менга қаранг, яхшиси, анави Хәпгуд билан учраштира қолинг.

Мартин бош бухгалтер билан ўн беш минутча сұхбатлашды, буни күрган Руфь севгилисингүзининг ўзини тутишидан терисига сиғмай қувонарди. Мартиннинг күзлари бирон марта ҳам чақнамади, ёноқлари бирон марта ҳам қизармади, шунинг учун Руфь унинг хотиржамлик билан сұхбатлашишидан таажжубда эди. Билъакс, банк арбоблари табақаси Мартин олдида бутунлай эътибордан қолди ва кеча охирига борганда, банк арбоби — пасткаш одамнинг синоними¹ экан, деган фикр туғилди. Қүшин офицери ўз қисматидан беҳад мамнун, жуда оқ күнгил, соғлом ва тамкин йигит экан. Унинг ҳам университетда икки йил муттасил ўқыганини әшитиб, Мартин жуда ҳайрон қолди, унинг олган илмлари қаёқда қолганига ҳеч ақли бовар қиласди. Лекин, шундай бўлса ҳам, офицер Мартинга Чарльз Хәпгуддан юз карра кўпроқ маъқул бўлди.

Кейинчалик Мартин Руфга шундай деган эди:

— У одамнинг пасткашлiği эмас, балки шу пасткашликин тумтароқли, ўзига бино қўйиб, такаббурлик билан изҳор этиши аччиғимни чиқарди. Қанча вақт кетади бундай баёнотга? Бу корчалон, ишчи партиясининг демократик партия билан қўшилганини айтиб бўлгунча, мен бутун реформация тарихини баён қилиб беришим мумкин эди. Покер ўйнайдиган қиморбоз учун қарта қоғозлари қандай бўлса, унинг учун оғзидан чиқаётган сўзлар ҳам шундай. Бир кун эмас-бир кун бу ўйинни сизга амалда кўрсатаман.

— Унинг сизга ёқмаганига жуда афсусланяпман,— деб жавоб қилди Руфь.— Уни мистер Бэтлер жуда яхши кўради. Мистер Бэтлер уни энг номусли ва ишончли киши деб айтади; у уни ҳар қандай банк муассасаси таяниши мумкин бўлган улкан қоя деб атайди.

— Мен бунга шубҳа қилмайман, ҳатто ундан эшиганим уч-тўрт оғиз сўз ҳам бунинг учун кифоя. Лекин энди менинг банкларга ҳеч қандай ҳурматим қолмади.

¹ Синоним — маънодош сўз.

Фикрларимни очиқдан-очиқ изҳор қилаётганим учун мендан хафа эмасмисиз, азизам?

— Асло! Бу жуда қизиқ.

— Ҳа,— деб таъкидлади Мартин,— ахир мен маданиятдан илк таассурот олаётган ёввойи одамман-да. Менинг бу таассуротларим, маданиятли киши учун жуда мароқли бўлиб туюлиши керак, албатта.

— Холаваччаларим ҳақида қандай фикрдасиз?— деб сўради Руфь.

— Улар бошқа аёллардан кўра кўпроқ ёқишиди менга. Жуда хушчақчақ ва маъмандикни билмайдиган, содда табнат қизлар экан.

— Бундан чиқди, сизга бошқа аёллар ҳам ёқибди-да? Мартин бош чайқади.

— Анави жамоат арбоби бўлган аёл,— ижтимоий масалалар тўғрисида валақлайдиган тўтиқушнинг ўзгинаси. Онт ичиб айтаманки, унинг қорнини ёрсангиз «алиф» чиқмайди. Портрет чизувчи рассом ниҳоятда нохуш аёл. Хэнгудга жуда муносиб бўларди-да у. Музикачи тўғрисида-ку гап бўлиши мумкин эмас! Билмадим, эҳтимол у яхши чалар, бармоқлари клавишлар устида тез йўргалар, лекин у музика соҳасида ҳеч нимага тушунмайди.

— Аммо у жуда яхши чалади,— деб эътиroz билдиришга уриниб кўрди Руфь.

— Ҳа, у сиртдан қараган одамга жуда моҳирона чалаётганга ўхшайди, лекин у музиканинг асл моҳиятини мутлақо тушунмайди. Мен ундан, сиз музикадан қандай дохилий мафҳум топасиз, деб сўрадим, биласизми, бу масала мени доим қизиқтиради, аммо у аёл, музика жони дилим, у дунёдаги санъатлар ичидаги энг буюги, музикани мен жонимдан ҳам ортиқ кўраман, дейишдан бошқа ҳеч нима деб жавоб бера олмади.

— Сиз ҳаммани ҳам ўз касб-кори тўғрисида гапиришга мажбур этибсиз,— деди Руфь ўпкаланиб.

— Тан оламан. Бироқ улар ўз касблари тўғрисида бамаънироқ бир гап айта олмаганларидан кейин, гапни биронта умумий мавзуу устига кўчирганларида менинг қанчалик қийналишимни тасаввур қилиб кўринг. Мен бўлсам, бу одамлар маданиятнинг барча имтиёзларидан фойдалана олганлар, деб ўйлабман...— Мартин бир он сукутга толди: бошига Стетсон шляпаси, эгнига икки ёқлама тутмаланадиган куртка кийган

Йигитнинг чайқалиб юриб хонага кириб келаётгани яна кўзинга кўринди.— Ҳа, мен бўлсам, уйингизга тўплангандарнинг ҳаммаси ниҳоятда ақлли ва ўқимишли одамлар бўлса керак, деб юрибман. Аммо улар билан қисқа муддатли мулоқотда бўлдим, энди хулоса чиқаришим мумкин; у одамларнинг аксарияти қип-қизил нодон одамлар, қолган тўқсон фоизи чидаб бўлмайдиган даражада руҳсиз одамлардир. Лекин профессор Колдуэлл улардан тамомила мустасно. У миясининг энг сўнгги ҳужайрасигача чинакам инсон.

Руфъ хурсанд бўлиб кетди.

— Менга профессор тўғрисида гапириб беринг,— деди у,— ажойиб фазилатлари тўғрисида эмас, уни ўзим ҳам яхши биламан, унинг сизга номаъқул жиҳатлари ҳақида гапиринг. Жудаям билгим келади шуни.

— Тағин бирдан панд еб қолсам-чи,— деб ҳазил аралаш эътиroz билдириди Мартин,— олдин сиз гапиринг. Ё сиз унинг фақат яхши томонларини биласизми?

— Мен уни икки курс лекциясини тингладим, икки йилдан кўпроқ биламан, шунинг учун ҳам сизнинг таассуротингизни билишга жуда қизиқаман.

— Хусусан, салбий томонлариними? Начора, марҳамат! Ўйлайманки, у сизнинг ҳурмат-эътиборингизга арзийдиган одам. Мен шу пайтгача учратган ҳамма одамлар орасида у энг ақлли, энг билимдон одам, лекин унинг кўнгли нотинч. Йўқ, кўнглингизга ёмон нарса келмасин!— деди Мартин.— Айтмоқчиманки, у нарсаларнинг энг чуқур моҳиятини кўргану кейин жуда қўрқиб кетган ва ҳеч нарса кўрганим йўқ, деб ўзини ўзи ишонтирмақчи бўлган одамни эслатади. Фикримни аниқ баён этолмадимми? Бошқача йўл билан тушунтиришга уриниб кўраман. Сиз, чакалакзор ичига яширинган, ибодатхонага олиб борадиган сўқмоқни топган бўлса ҳам, бу йўлдан бормаган одамини тасаввур қилинг. Эҳтимол, унинг ибодатхонага кўзи тушгандиру, лекин бу сароб эди, деб ўзини ўзи ишонтирмақчи бўлгандир. Ёки яна бошқа мисол. Бир киши савоб иш қилмоқчи бўлгану, лекин уни зарур деб топмаган, оқибат ўша қўлидан келадиган ишни қилмаганилиги учун доим афсусланиб юради. У ўз иши эвазига оладиган мукофотдан ичida кулади, лекин қалбининг яна ҳам теранроқ бир ерида шу мукофотни ва қи-

лиши керак бўлган ишидан оладиган ҳузурини қўмсайди.

— Мен уни бундай тасаввур қилмайман,— деди Руфь,— кейин, очигини айтсан, нима демоқчи бўлганингизга унча яхши тушунмаяпман.

— Чунки ўзим ҳам ҳали мукаммал тушуниб ғланим йўқ,— деди Мартин ўзини оқламоқчи бўлгандай,— мантиқан асослай олмаяпман ҳам. Мен шундай ҳис этяпман, эҳтимол, янгишаётгандирман. Сиз, албатта, профессор Колдуэллни мендан яхшироқ билсангиз керак.

Морзларникида бўлган бу ўтириш Мартиннинг дилида жуда галати ва бир-бирига зид ҳислар туғдирди. Қилмоқчи бўлган ишидан кўнгли совиди, ўзи юксак савияли деб ўйлаган одамлардан ҳафсаласи пир бўлди, ваҳоланки, Мартин уларнинг савияларига етишини орзу қиласди. Иккинчи томондан, эришган муваффақияти унга далда берди. Эътибор қозониш у ўйлаганидан осон экан. Мартин юксакликка кўтарилиш қийинчиликларини енгиб олиш билан бирга (у сохта камтарлик юзасидан буни ўзидан яширишга уринимасди), ўзи тенглашмоқчи бўлган одамлардан юқорилаб кетган эди, профессор Колдуэлл бундан мустасно, албатта. Мартин ҳаётни ҳам, китобларни ҳам бу одамларнинг ҳаммасидан анча яхши биларди, шунинг учун улар ўз илмларини қайси бурчакларга ва ертўлаларга тиқиб ташлаганларини билолмай ҳайрон эди. У ҳали ўзининг ўта истеъодли одам эканлигини хаёлига ҳам келтирмас, мутафаккирларни асло Морзларнинг меҳмонхонасидан ахтариш керак әмаслигини, у мутафаккирларнинг, ердан жуда баландда оддий ҳаёт ташвишлари ва пасткашликлардан ниҳоятда йироқда парвоз қилиб юрувчи бургутларга ўхшашлигини ҳам билмас эди.

ИИГИРМА САККИЗИНЧИ ВОБ

Омад Мартин Иденнинг адресини йўқотиб қўйди, баҳт элчилари унинг эшигини қоқмай қўйдилар. Мартин ҳаттоқи якшанба ва байрам кунлари дам олмай, йигирма беш кун мобайнида деярли ўттиз минг сўздан иборат «Шарманда бўлган қуёш» номли катта бир мақола ёза бошлади. Бу Метерлинк мактабига хос мистицизмга қарши пухта ўйланган ҳужум эди — мўъжизаларни орзу қилувчи хаёлпарастларга қарши

позитив билимлар қалъасидан қилингани ҳужум эди; түғри, бу мақоланинг ўзида ҳам мўъжиза унсурлари мавжуд эди, аммо улар фактларга зид эмасди. Мартин кейинроқ бу йирик мақоласига: «Мўъжиза коҳинлари» ва «Уз шахсимиз меъёри» деган иккита кичик мақоласини ҳам илова қилди. Сўнг, учала мақола Мартиннинг ҳисобига редакцияма-редакция саёҳатга чиқди.

•Шарманда бўлган қўёш•га сарф бўлган йиғирма беш кун мобайнида Мартин ўзининг «даромад келтирувчи» асарларини олти ярим долларга сотишга муваффақ бўлди. Битта асарига у эллик цент, ҳафталик юмористик журналга юборилган бошқа бир асарига бир доллар олди. Бундан ташқари яна иккита юмористик шеъридан бирини икки долларга, бошқасини уч долларга сотди. Ниҳоят, насияга мол олиш мумкин бўлмай қолгандан кейин (шундоқ ҳам баққол беш долларгача насияга мол берган эди), Мартин яна велосипеди билан пальтосини олиб бориб гаровга қўйишга мажбур бўлди. Ёзув машинкасидан фойдаланаётгани учун яна ҳақ талаб қила бошладилар ва Мартинга, шартимизга мувофиқ ҳақни бир ой олдиндан тўлашингиз керак, деб эслата бошладилар.

Бир неча майда-чуйда асарларига харидор топилганидан кўнгли кўтарилиган Мартин яна «даромадли» асарлар ёзишга киришмоқчи бўлди. Эҳтимол, шулар билан бир амаллаб кун кўриш мумкин бўлар. Унинг столи остида адабиёт агентликлари томонидан рад этилган йигирматача майда ҳикоялар тахланиб ётарди. У газетада босиладиган ҳикояларни қандай ёзиш ё ёзмасликни ўрганиш мақсадида ва шу йўсинда қатъий бир дастур ишлаб чиқиш ниятида мазкур ҳикоярини қайта ўқиб чиқди. У газетада босиладиган ҳикоялар фожиали бўлмаслиги керак, улар фалокат билан тугамаслиги керак ва услубининг гўзаллиги, тоянинг оригиналлиги, туйғуларнинг нозиклиги билан ажralиб турмаслиги керак, деган фикрга келди. Аммо ҳикояда ҳис-туйғу албатта бўлиши, бўлганда ҳам ошиб-тошиб ётган бўлиши керак, бир вақтлар уни «қашшоқ бўлса ҳам, иномусли бўлсин», деган мавауда ёзилган тумтароқ ватанпарварлик руҳидаги мелодрама ва пьесаларни галёркада ўтириб олқишлишга даъват этган энг дабдабали ва олижаноб туйғулар мавжуд бўлиши керак эди.

Мартин шу нарсаларни аниқлаб олиб, ўзи ишлаб чиққан дастур асосида ҳикоялар ёзишга киришди. Дастур уч қисмдан иборат эди: 1) икки ошиқ-маъшуқ бир-бирларидан жудо бўлишга мажбур; 2) биронта ҳодиса туфайли улар қайта топишадилар; 3) тўйга чорловчи қўнгироқ садолари. Учинчи қисм ўзгармас эди, лекин биринчи ва иккинчи қисмлар чексиз ўзгариб тураларди. Ошиқ-маъшуқлар машъум англашилмовчилик, юз берган бирон тасодиф, ўзга ошиқ йигитнинг рашки, жоҳил ота-оналар, айёр ҳомийларнинг касрига қолиш ва ҳ. к. сабаблар туфайли ажрашиб кетиши мумкин эди; уларнинг қайта топишишига ошиқнинг ёки маъшуқанинг биронта мардонавор иши, ҳомийнинг, ота-онанинг ёки рақибларнинг мажбурий ё ихтиёрий рози-ризолиги, биронта сирнинг кутилмаганда фош қилиниши, ошиқнинг фидойилиги ва шу каби сон-саноқсиз ҳодисалар сабабчи бўларди. Розилик билдириш учун қизнинг қўйган биринчи қадами жуда таъсирили чиқарди, Мартин бу мавзуни такомиллаштириш давомида яна кўп таъсирили воситалар ва найранглар ўйлаб чиқарди. У фақат бир нарсани ўз хоҳишича бажара олмасди: ҳар бир ҳикоянинг охира, осмон узилиб ерга тушса ҳам, албатта тўйга чорловчи қўнгироқ садолари янграши керак эди. Ҳикоянинг ҳажми ҳам доимо муайян, яъни энг кўпи бир ярим минг, энг ози бир минг икки юз сўздан иборат бўларди.

Бу хилдаги ҳикояларни ёзиш санъатини мукаммал ўзлаштириб олишдан олдин, Мартин беш-олтита схема тузиб олди ва ёзув жараёнида ҳикояни шу схемага мослаб бичиб-тўқийверди.

Бу — юқоридан пастга, пастдан юқорига, ўнгдан чапга, чапдан ўнгта ҳам ўқилаверадиган, ҳеч мияни қотириб ўтирмай, доимо тўғри ва аниқ жавоб олиш мумкин бўлган математика жадвалига ўхшарди. Мартин мазкур схемалар асосида, ярим соат ичida ўнлаб сюжет тузиб, бир четга олиб қўяр, кейин бўш вақтларида ёза бошларди. Одатда, буларни у кун бўйи жиддий ишлар билан шуғуллангандан кейин, уйқуга ётиш олдида ёзарди. Кейинчалик у Руфга, бундай ҳикояларни ҳатто тушимда ҳам яратса оладиган бўлиб қолдим, деб айтган эди. Энг муҳими — схема тузиб олиш, қолган иш ўз-ўзидан кетаверарди.

Мартин Иден ўз дастурининг амалий натиска бери-

шига шубҳа қилмас эди. Шунга кўра, у дастлабки икки ҳикоясини редакцияларга юбораркан, уларнинг пул бўлишига ишончи комил эди. Дарҳақиқат, ўн кунлардан кейин Мартин ҳар бири тўрт долларли иккита чек олди.

Бу орада у журналистлар ҳақида янгидан-янги нохуш хабарлар топди. «Трансконтинентал ойлик журнали» унинг «Қўнғироқ садоси»ни босиб чиқарди, лекин чек юбормади. Мартин пулга муҳтоҷ эди, шунинг учун редакцияга мактуб ёзди. Чек ўрнига у мужмал жавоб олди, жавоб хатда яна бирон нарсангизни юборинг, деган илтимос ҳам бор эди. Мартин икки кун оч ўтириб, яна велосипедини гаровга қўйишга мажбур бўлди. У ўзининг беш доллар ҳақи борлигини ҳафтада икки бор «Ойлик» журналининг әсига солиб турди, лекин дастлабки жавоб тасодифан келган бўлса керак. «Ойлик» журнали мана бир неча йилдирки, зўрга кун кўриб келар, унинг на обуначилари ва на харидорлари қолган эди, у фақат ўз саҳифаларида босиладиган эълонлар ҳисобига (бу ҳам бўлса хайр-эҳсон учун бериларди) яшаб келардики, Мартин булардан бехабар эди. Шунингдек, у «Ойлик» журнали ношир билан муҳаррир учун бирдан бир даромад манбани эканлигини ва бу даромадни улар фақат муаллифларга мунтазам равишда ҳақ тўламаслик әвазига олишларини ҳам билмасди. Ношир Мартинга тегишли беш долларга ўзининг Аламададаги уйини бўяганини, бўяганда ҳам ўз қўли билан бўяганини, чунки бўёқчилар союзи томонидан белгиланган ҳақни тўлашга пули етмаслигини, аммо у ёллаган биринчи штрейкбрехер, аллаким томонидан атайлаб туртиб юборилган нарвондан йиқилиб оёгини синдирганини ва касалхонага жўнатилганини Мартин қаёқдан ҳам билсин.

Шунингдек, Мартин Чикаго газетаси қабул қилган «Хазина қидиувчилар» очерки учун тегадиган ўн долларни ҳам олмади. Очерк босилиб чиқсан эди, у шаҳар қироатхонасидаги газеталарни кўриб чиқиб, бунга ишонч ҳосил қилди, лекин ноширдан ҳеч қандай жавоб ола билмади. Унинг хатлари жавобсиз қоларди. Мактубларининг етиб борганига ишонч ҳосил қилиш учун Мартин буютирма хат ёзарди. Бу талончилик, деган қарорга келди у куппа-кундуз куни совуққонлик билан қилинган талончилик — у оч наҳор ўтирса-ю,

унинг нон пулини, ягона имкониятини, унинг молини ўгирлашса.

«Ёшлик ва етуклик» ҳафталик журнали Мартин юборган йигирма минг сўздан иборат қиссасининг учдан икки қисмини босиб чиқарди-ю, бирдан бутунлай чиқмай қўйди. Шундай қилиб, ўн олти доллардан ҳам умид узилди.

Булар ҳам камдай, унинг энг яхши деб ҳисоблаган «Қозон» ҳикояси нест бўлиб кетди. Умидсизликка тушган Мартин сон-саноқсиз журналлардан ниҳоят, Сан-Францискода чиқадиган «Тўлқин»ни танлаб, ҳикоясини шу журналга юборган эди. Негаки у бу журналдан тез жавоб олиши мумкин эди: редакция яқинда, кўрғазнинг нариги соҳилида эди. Икки ҳафталардан кейин у ўз ҳикоясининг журналнинг кўзга ташланадиган ерида расмлар билан безатилиб босилганини кўриб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Мартин севинчдан юраги гуп-гуп уриб, уйнга қайтиб келди-да, бу энг яхши ҳикояси учун қанча ҳақ тўлашларини ўйлаб топишга уринди. У ҳикояни зудлик билан қабул қилиниб, босиб чиқарилганидан хурсанд эди. Тўғри, ношир ҳикоянинг қабул қилингани ҳақида унга хабар бермаган эди, лекин бу кутилмаган воқеа унга яна ҳам лаззатлироқ туюлди. Мартин бир-икки ҳафта кутди, кейин яна бир неча кун ўтгандан кейин сохта уятчанликни йигиштириб қўйиб: «Тўлқин»нинг муҳарририга, эҳтимол, иш бошқарувчининг эътиборсизлиги натижасида менинг арзимас ҳақимни юбориш унутилгандир, деган мазмунда хат ёзди.

«Лоақал беш доллар тўлашса ҳам,— деб мулоҳаза қиларди, Мартин,— шунга ловия билан нўхат сотиб олишим, кейин яна шунга ўхшаган ҳикоялардан беш олтитасини ёзиб ташлашим мумкин».

Ниҳоят, жавоб келди; бу жавоб хати ўзининг ўтакетган ҳаёсизлиги билан Мартинни донг қотириб қўйди:

«Бизга юборган ажойиб ҳикоянгиз учун сиздан беҳад миннатдормиз. Биз, редакция ходимлари, уни маҳорә билан ўқиб чиқдик, ўзингиз кўргандирсиз, журнализмнинг энг чиройли ерида босиб чиқардик. Расмлар сизга манзур бўлгандир, деб умид қиласиз.

Езган мактубингиз мазмунидан маълум бўлдики, сиз муаллифлик гонорарини олишни умид қилибсиз. Афсуски, биз буютирилмаган асаллар учун ҳақ тў-

ламаймиз, сизнинг ҳикоянгиз шулар жумласидан эди. Биз уни босмага қабул қиласканмиз, шартимиз сизга аён бўлса керак деб ўйлаган эдик, албатта. Бундай кўнгилсиз англашилмовчилик содир бўлганига афсусланишдан ўзга иложимиз йўқ. Сизга яна бир бор миннатдорлик билдирамиз ва сиздан яна бирон нарса олишни умид қиласмиш. Сизга ҳурмат билан ва ҳоказо».

Мактубнинг иловасида, одат бўйича «Тўлқин» ҳеч кимга бепул юборилмайди, лекин шунга қарамай, редакция Мартин Иденни келгуси йил обуначилар сафиға киритишини ўзи учун зўр шараф деб билади, деб ёзилган эди.

Шу кўнгилсиз воқеадан сўнг Мартин доим қўл ёзмасининг биринчи саҳифасига: «Одатдаги ставкангиз бўйича ҳақ олишга розиман», деб имзо чекадиган бўлди.

«Бир кун эмас-бир кун,— деб у ўзига тасалли берарди,— улар менинг одатдаги ставкам бўйича ҳақ тўлайдиган бўладилар!»

Бу пайтларда Мартин мустақил равишда камолотга етиш эҳтиросига берилган эди; шунга кўра у «Қувноқ кўча», «Ҳаёт шароби», «Қувонч», «Денгиз қўшиқлари» ва бошқа илк асарларини тинмай тузатар ва қайта-қайта ишларди. Унга ўн тўққиз соатлик иш куни яна озлик қила бошлади. Кўп йиллардан бери тамаки чекиб келаётган Мартин хуморини меҳнат билан унтишга уриниб, жон-жаҳди билан ўқир ва ёзарди. Руфъ юборган дорини у ёзув столи галадонининг энг узоқ бурчагига тиқиб ташлаган эди. Айниқса, оч пайтларида тамакисиз вақт ўтказиш мащаққатли эди; у чекиши истагини унтишга қанчалик уринмасин, ҳеч әплай олмасди. Мартин буни ўзи қилган энг буюк жасорат деб ҳисоблар, Руфъ эса, уни тўғри иш қиляпти деб ўйларди, холос. Руфъ Мартинга вазъда қилган дорисини тўғнағиҷлар сотиб олиш учун бериладиган пулга олган эди, лекин бир неча кундан кейин уни бутунлай эсидан чиқариб юборди.

Мартин ўзининг схема бўйича ёзган ҳикояларини ёмон кўрар, улардан куларди, лекин айнан ана шу ҳикояларга харидор топилиб туар әди. Шу ҳикоялар туфайли у қарзларидан узилди, ҳатто велосипедига янги шина ҳам сотиб олди. Уни шу ҳикоялар боқар, яна жиддий иш учун ҳам вақти қоларди. Бундан таш-

қари, «Оқ сичқон»дан олинган қирқ доллар ҳамиша Мартинга илҳом багишлиб турарди. Ким билсин, биринчи даражали бошқа журналлар ҳам номаълум муаллифларга шунча, ҳаттоқи, эҳтимол, ундан ҳам кўпроқ ҳақ тўларлар. Лекин энг муҳим вазифа ана шу биринчи даражали журналларда асарини бостириш йўлини топишдан иборат эди. Улар Мартиннинг онг яхши ҳикоя ва шеърларини кетма-кет рад этиб келардилар, ҳолбуки, мазкур журналларнинг ҳар сонида ўнлаб дидсиз ва bemaza нарсалар босиларди.

«Қани энди,— деб ўйларди баъзан Мартин,— шу такаббур ноширлардан биронтаси илтифот кўрсатиб, менга кўнглимни кўтарувчи бир сатргина хат ёёса! Эҳтимол, ижодим жуда ҳам ғайри оддийдир, эҳтимол, турли мулоҳазаларга кўра уларга тўғри келмаяпгандир, лекин наҳотки, асарларимда жавобга арзийдиган ҳеч нарса бўлмаса».

Шундан кейин Мартин қўлига «Саргузашт»ни ёки шунга ўхшашиб бошқа ҳикояни олиб, юзинчи марта қайта ўқиб чиқаркан, ноширларнинг сукут сақлашлари сабабини аниқламоқчи бўларди.

Калифорниянинг илиқ баҳори кириши билан Мартиннинг ҳузур-ҳаловатли кунлари тугади. Бир неча ҳафта мобайнида, адабиёт агентлигининг негадир сукут сақлаши уни ташвишга солиб қўйди. Ниҳоят, кунларнинг бирида схема бўйича ёзилган ўнта ҳикояси қайтиб келди. Қўл ёзмаларга илова қилинган хатда, агентлик материалга кўмилиб кетган, шунга кўра, бир неча ой давомида биронта ҳам янги қўл ёзмани қабул қила олмайди, деб ёзилган эди. Мартин эса, мана шу ўнта ҳикоядан умидвор бўлиб, кейинги кунларда ҳатто бирмунча серхаржроқ бўлиб қолган эди. Агентлик, одатда бир ҳикояга беш доллардан тўлар ва ҳанузгача биронта ҳам ҳикоясини рад этмаган эди; шунинг учун ҳам Мартин худди жорий счётида эллик доллар пули ётган одамдай иш тутган эди. Шундай қилиб, унинг учун тўсатдан оғир синовлар даври бошланди, натижада у умидсизликка тушиб, эски ҳикояларини яна майда нашриётларга юбора бошлади; улар ҳикояларини босардилару ҳақ тўламасдилар, янги асарларини эса йирик журналларга юборарди, лекин булар ҳақ ҳам тўламасдилар, босмасдилар ҳам. У яна гаровга мол қўйиладиган дўконга қатнай бош-

лади. Нью-Йоркда чиқадиган ҳафталик журналлар томонидан қабул қилинган бир неча кулгили шеърлари бир амаллаб кунини ўтказишга имкон берди. Шунда у барча йирик журналларга: «Нима сабабдан менинг асарларимни босмайсизлар?» деб ёзишга журъат этди. «Ўзбошимчалик билан юборилган қўл ёзмалар одатда муҳокама қилинмайди, босилаётган материалларнинг аксари қисми журналларнинг буюртмасига кўра номи чиққан ва тажрибали муаллифлар томонидан ёзилади», деб жавоб қайтаришди Мартинга.

ИИГИРМА ТҮҚИЗИНЧИ БОБ

Бу ёз Мартин Иден учун жуда оғир келди. Муҳаррирлар ва тақризчилар дам олгани тарқалиб кетишган эди, шунга кўра одатда уч ҳафтада қайтадиган қўл ёзмалар, энди редакцияларда уч ойлаб ётиб қоларди. Мартинга тасалли берадиган бирдан-бир нарса шу эдики, маркага пул сарфлаш керак эмасди. Елгиз қароқчи журналчаларда ҳаёт қайнарди. Шунинг учун, Мартин ўзининг барча илк асарлари «Марварид тутивчилар», «Денгизчининг касби», «Тошбақа ови», «Шимоли-шарқий тропик шамоли»ни шу журналчаларга юборди. Лекин бу қўл ёзмалардан биронтасига ҳам ҳақ тўланмади. Тўғри, олти ой давом этган ёзишмалардан кейин, Мартин «Тошбақа ови» учун гонорар сифатида хавфсиз устара, «Акрополь» журнали эса, «Шимоли-шарқий тропик шамоли» учун унга беш доллар пул ва беш йилга мазкур журналга бепул обуна қилишга ваъда берди, лекин ваъдасининг иккинчи қисминигина бажо этди.

Мартин диди нозик, лекин камбагал Бостон иоширларидан бирининг қуруқ ҳамёнидан Стивенсон ҳақида ёзган сонети учун бир амаллаб икки доллар ундириди. Сан-Франциско йирик темир йўл ширкати маблагига нашр этиладиган журналлардан бирининг муҳарририга Мартиннинг эндигина ёзиб битирган икки юз сатрли «Паризод ва марварид» номли ўткир сатирик достони жуда ёқиб қолди. Муҳаррир достонга тўланадиган ҳақ эвазига Мартинга поездда юриш учун текин билет тавсия қилди. Мартин шу билетни бошқага беришим мумкинми, деб сўраб хат ёзиб юборди. Текин

билетдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқага бериш мумкин эмаслигини ва демакки, бундан пул ишлаш имкони йўқлигини билгач, қўл ёзмани қайтариб юборишларини талаб қилди. Орадан кўп ўтмай қўл ёзма қайтиб келди, қўл ёзма билан бирга, муҳаррирниг достонни журналда боса олмаганидан таассуфлангани ҳақидаги мактубини ҳам олди. Мартин қўл ёзмани яна Сан-Францискога, бу сафар «Қовоқ ари» номли журналга юборди; бу журнални бир вақтлар ажойиб бир журналист ташкил қилган ва қисқа муддат ичида унинг обрўсини жуда ошириб юборган эди. Бироқ, бахтга қарши, «Қовоқ ари»нинг бахт юлдузи Мартин туғилмасдан анча олдин сўна бошлаган эди. Муҳаррир достон учун Мартинга ўн беш доллар ваъда қилди, лекин достон босилиб чиқди-ю, муҳаррир, афтидан, ваъдасини унтиб қўйди. Мартин жуда кўп марта хат ёзиб, биронтасига ҳам жавоб олмагач, ниҳоят, ҳақоратомуз хат ёзган эди, журналниг янги муҳарриридан совуққина хат олди; янги муҳаррир, собиқ муҳаррирниг хатоларига жавобгар эмаслиги, «Паризод ва марварид» достони ўзига мутлақо ёқмагани ҳақида ёзган эди.

Лекин Чикагода чиқадиган «Глобус» журнали Мартинни роса хуноб қилди. Мартин кўп мулоҳазалардан сўнг, ниҳоят, очдан ўлмаслик учун «Денгиз қўшиқлари»ни бостиришга қарор қилди. Ўнлаб журналлар рад этган бу шеърлар ниҳоят, «Глобус» редакциясидан ўзига сокин «бошпана» топди. Туркумда ўттизта шеър бўлиб, Мартин ҳар бир шеърга бир доллардан олиши керак эди. Биринчи ойдаёқ тўртта шеъри босилиб чиқди, Мартин фурсат ўтмай, тўрт долларга чек олди; лекин у журнални ўқиди-ю, ҳангманг бўлиб қолди: Шеърларниг сарлавҳалари ўзгартирилган эди: «Finis» сўзи «Финиш»¹ деб босилган: «Елғиз қоя қўшиғи»га «Маржон қояси қўшиғи» деб ном қўйилган эди. Яна бир шеър мутлақо тўғри келмайдиган бошқа ном билан ўзгартирилган эди: «Медуза шуъласи» ўрнига муҳаррир «Қайтиш йўли» деб сарлавҳа қўйган эди. Шеърларниг ўзи бундан ҳам бешбаттар бузилган эди. Мартин газабдан тишлиариши

¹ «Finis» (латинча) — тамом; Финиш (ингл.) — спортда юргурган одамнинг охирги марраси.

ғижирлатар, соchlарини юларди. Жумлалар, сатрлар, бутун-бутун бандлар тушириб қолдирилган, чалкашиб кетган, жойи алмашиб кетганидан баъзи бандларни мутлақ тушуниб бўлмасди. Баъзи мисралар тамомила бошқа шеър мисралари билан алмаштирилган эди. Мартин, бундай ёвузлик бамаъни муҳаррирнинг қўлидан келишини тасаввур ҳам қила олмасди, бу иш босмахонанинг биронта дастёри ёки нусха кўчирувчининг ҳунари бўлса керак, деб ўйларди. Мартин, шеърларимни босишни зудлик билан тўхтатиб, ўзимга қайтариб юборинг, деб талаб қилди, у дам ёлвориб, дам пўписа қилиб, ҳеч кетини узмай хат ёзаверди. Лекин ҳамма хатлари эътиборсиз қолди. Ҳар ойда журнアル саҳифаларида унинг расво қилинган шеърлари босилиб чиқарва Мартин ҳар ой сайнин гонорар чеки олиб турарди.

Мартин шу муваффақиятсизликлар пайтида «Оқ сичқон»дан олган қирқ долларни эслаб, яна ўзига тасалли берарди-ю, лекин тирикчилик учун майдачуда асарлар ёзишга тобора кўпроқ вақтини сарфларди. У кутилмаганда, қишлоқ хўжалик ва тижорат журналларида «ин пули» чиқадиган жой топиб олди, у ҳатто ҳафталик диний журнал билан ҳам алоқа қилишга уриниб кўрди-ю, лекин бу ерда очликдан ўлиши муқаррарлигини англаb қолди.

Аҳвол танг бўлиб, қора костюм яна гаровга қўйилган пайтда, республика партияси округ қўмитаси эълон қилган конкурсда Мартин ютиб чиқди. Аслида, бу бир эмас, учта конкурс бўлиб, Мартин учаласида ҳам голиб чиқсан эди. У ўзидан, ўзининг шундай воситалар билан кун кўришидан аччиқ-аччиқ кулди. Унинг достони ўн доллар миқдоридаги биринчи мукофотга, ташвиқот қўшиги беш долларли иккинчи мукофотга ва ниҳоят, республика партиясининг вазифалари ҳақидаги мақоласи йигирма беш долларли биринчи мукофотга сазовор бўлган эди. То пул олар чоғи етиб келгунча севиниб юрди. Афтидан, қўмитада бирон ҳодиса юз берган бўлса керак, чунки аъзолар орасида бир банк эгаси ва бир сенатор бўлишига қарамай, қўмитада пул топилмади. Бу сансалорлик пайтида Мартин демократ партияси вазифаларини ҳам яхши тушунганини исбот қилиб, шундай конкурс учун ёзган мақоласига биринчи мукофотни олди. Бу ерда у ўзининг йигирма беш долларини ундириб олди. Республика

лика конкурси бўйича олиши керак бўлган қирқ долларни эса ололмади.

Мартин Руфъ билан учрашиш учун бир ҳийла ишлатишга мажбур бўлди. Шимолий Окленддан Морзларнинг уйига пиёда бориб келиш жуда кўп вақтини олгани учун Мартин велосипедини сотиб олиб, қора костюмини гаровга қолдирмоқчи бўлди. Велосипедда бориши ҳам вақтини тежар, ҳам ажойиб жисмоний машғулот әди. Бундан ташқари унинг эгнидаги калта каноп шим ва эски тўр кўйлак велосипед мингандан киядиган кийимга жуда ўхшарди. Мартин тушки овқатдан кейин яна Руфъ билан велосипед сайрига чиқа бошлади. Уларнинг уйида энди Руфъ билан икки оғизгина гаплашишга ҳам имкон қолмаган эди, чунки миссис Морз, менинг уйимда фақат киборлар кўнгил очиши мумкин деб тузган режасини амалга оширишда давом этарды. Морзларнинг меҳмонхонасига келиб туради ган асилзодалар ва яқингинада Мартиннинг зўр эҳтиромига сазовор бўлган шу жамоа намояндалари, энди унинг гашига тегарди. Энди бу жамоа унга мумтоз бўлиб кўринмасди. Машаққатли турмуш, оғир иш ва доимий муваффақиятсизликлар Мартинни асабий ва сержаҳл қилиб қўйган эди, шунинг учун ҳам, бу одамларнинг бемаъни гаплари унинг аччинини чиқаарди. Лекин у мағрур бўлганидан қилмасди буни. У буюк мутафаккирларнинг китобларини ғоят зўр эҳтиром билан ўқир ва одамлар тўғрисида уларни мазкур мутафаккирларга қиёс қилиб туриб ҳукм чиқаарди. У Руфнинг уйида ҳанузгача биронта ҳам чинакам доно одамини учратмаган эди; лекин ўша бир келганча қайтиб келмай қўйган профессор Колдуэлл бундан мустасно эди, албатта. Қолган ҳамма меҳмонлар аянчли ақидапарастлар, қисқа фикрли арзимас одамлар эди. Мартин уларнинг нодонлигидан ҳайратга келарди. Нега улар бу қадар нодон? Улар олган илмларини қаерга ташлаб келганлар? Ахир улар ҳам Мартин ўқиган китобларни ўқишган-ку. Қандай қилиб улар бу китоблардан ҳеч қандай сабоқ ола олмаганлар?

Дунёда заковатли одамлар, теран фикрли мутафаккирлар борлигини Мартин биларди. Унинг Морзлар мұхитидан ҳам юксалиб кетишига кўмаклашган китоблар бунинг энг яхши исботи эди. Ҳаттоқи «жамият» деб юртилувчи мұхитда ҳам Морзлар меҳмонхо-

насини тўлдирган кишилардан донороқ ва анча ажо-йиброқ одамларни учратиш мумкин эди, буни Мартин яхши биларди. Мартин ўқиган инглиз романларининг персонажлари киборлар меҳмонхонасида сиёсий ва фалсафий мавзуларда мубоҳаса юритарди. У наинки Англияниң, ҳаттоқи Американиң ҳам йирик шаҳарларида салонлар мавжудлигини ва у ерларда санъат ва илмий тафаккур намояндалари тўпланишларини биларди. У илгари тентак эди, шунинг учун ишчилар табақасига мансуб бўлмаган ҳар бир яхши кийинган кимсани гоят ўткир фаросатли, гўзаллик туйгусига бой одам, деб тасаввур қиласади. Қотирма ёқа унга маданият аломати бўлиб туюлар, лекин дорилфунун дипломи билан чинакам таҳсил асло бир-бирига ўхшамаслигини билмасди.

Ҳай, майли! Юксалиш учун у ўзига ўзи йўл очади. Руфни ҳам эргаштириб кетади. Мартин қизни жони дилидан севар ва унинг ҳар қандай муҳитда ҳам кишилар эътиборини ўзига тортиб туришига ишонар эди. Мартин ўзи яшаган муҳит бир вақтлар унга халақит бергани сингари, Руфъ туғилиб ўсган муҳит ҳам кўп жиҳатдан унга халақит беришини биларди. Шу чоққача Руфъ ўз савиясини оширишга имкон топа олмаган эди. Отасининг кабинетидаги китоблар, деворларга осилган суратлар, роялдаги ноталар — булар ҳаммаси фақат зоҳирий дабдаба эди. Морзлар ва уларнинг таниш-билишлари чинакам адабиёт, чинакам тасвирий санъат, чинакам музика олдида кўр ва кар эдилар. Лекин энг муҳими, улар ҳаёт ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эдилар. Улар ўзларини унитарийлар деб аташар, афтларига мўътадил шаккоклик ниқобини тутиб юришар, лекин позитив¹ фандан камида икки аср орқада қолган эдилар; улар ўрта аср кишиси сингари фикр юритишарди, дунёнинг яратилиши ва ҳаётнинг келиб чиқиши ҳақидаги мулоҳазалари, тош асидаги сингари, ҳатто ундан ҳам илгарироқ яшаган одамларники сингари беҳуда эди. Бу — энг биринчи маймунсимон одамни қоронгуликдан қўрқишига мажбур этган, дастлабки яхудийларининг миясида Момо Ҳавонинг Одам Ато қовурғасидан пайдо бўлгани тўғрисидаги фикрини туғдирган, Декарт онгида,

¹ Тажрибага асосланган.

дунё кишининг ўз аянчли шахсининг инъикоси, деган идеалистик тасаввурни вужудга келтирган, бир машҳур инглиз руҳонийсини қақшатқич сатирик асар ёзиб, тадрижий такомил устидан кулишга ва шу туфайли ўз исмини тарих саҳифаларида қора ҳарфлар билан ёзиб қолдиришга тарғиб этган метафизик ёди.

Мартин булар тўғрисида ўйлаган сари, бу адвокату офицеру корчалону банкчилар билан ишчилар табақасига мансуб одамлар ўртасидаги бор-йўқ фарқ уларнинг турлича овқатланиши, яшashi ва кийинишидан иборат, деган эътиқоди тобора кучая борди. Мартин китобларда ўқиб топган ва ўз қалбида ҳис қилган нарсалар у жамиятда ҳам, бу жамиятда ҳам йўқ эди: Морзлар ўз табақасига мансуб бўлган энг нуфузли асилзодаларни кўрсатдилар, аммо Мартин уларга қойил қолмади. Ҳаттоқи судхўрнинг қашшоқ малайи ҳам Мартин Морзларнинг меҳмонхонасида учратган одамлардан анча идроклироқ эди. Мартин гаровга қўйган битта-ю битта костюмини сотиб олгандан кейин эса, бу одамлар даврасида ўзини худди подачилар орасида яшашга мажбур бўлган шаҳзода сингари ўз қадр-қиммати оёқ-ости бўлганини ҳис қила бошлади.

— Сиз социалистларни ёмон кўрасиз, улардан қўрқасиз,— деди Мартин бир куни овқат устида мистер Морзга,— лекин нега? Ахир сиз уларнинг ўзини ҳам, уларнинг назарияларини ҳам билмайсиз-ку.

Социализм ҳақидаги бу суҳбат, миссис Морзнинг мистер Хэпгуд ҳақидаги ҳар сафарги мадҳиясидан кейин бошланиб кетган эди. Мартин ўзига бино қўйган бу пасткаш одамни кўргани кўзи йўқ эди, унинг тўғрисида айтилган ҳар қандай сўз жигибийронини чиқаради.

— Ҳа,— деди Мартин,— Чарли Хэпгуддан умид катта, ҳамма шу тўғрида гапиради, бу тўғри. Мен ўйлайманки, у губернатор курсисига ўлишидан анча олдин ўтиради. Қўшма Штатлар сенатори бўлса ҳам ажаб эмас...

— Нега бундай дейсиз?— сўради миссис Морз.

— Мен унинг сайлов олди компаниясида сўзлаган нутқини эшитдим. Нутқи шу қадар аҳмоқона доно, чайналган ҳамда айни замонда шу қадар ишонарли ёдики, сиёсат пешволари уни эътимодли ва хавфсиз

одам, деб ҳисоблашлари турган гап эди, унинг нутқидаги ҳаёсиз гаплар эса, оддий сайловчининг ҳаёсизлигига мос тушарди. Ахир, ҳар ким ҳам ўз фикрини, силлиқлаштирилган ва безатилган фикрини минбардан эшитишни хуш кўради-да.

— Назаримда, сиз мистер Хэлгудга ҳасад қилаётганига ўхшайсиз,— деди Руфь.

— Худо сақласин!

Мартиннинг чехрасида шундай қўрқув аломати пайдо бўлдики, миссис Морз уришадигандек тўрсайиб олди.

— Мистер Хэлгудни тентак демоқчи эмасмисиз?— деб совуққина сўради у.

— Оддий республикачидан ёки оддий демократдан аҳмоқроқ эмас,— деб сътиroz билдири Мартин.— Уларнинг ҳаммаси ё мугамбир ёки аҳмоқ, лекин мугамбирлар озчиликни ташкил қиласди. Бирдан-бир ақлли республикачилар — миллионерлар ва билиб туриб уларга малайлик қилувчилардир. Булар, албатта, қаердан жаз иси келаётганини жуда яхши билишади.

— Мана, мен республикачиман,— деди мистер Морз жилмайиб туриб,— хўш, мени қайси тоифага қўшасиз?

— Сиз ўзингиз билмаган ҳолда уларга хизматкорсиз.

— Хизматкор?

— Ҳа, албатта. Сиз, ахир корпорация учун хизмат қилияпсиз-ку. Сизнинг ишчилар орасида мижозларингиж йўқ, жиноий иш ҳам олиб бормайсиз. Сиз ўз хотинларини дўппослайдиган эрлар ёки киссабурлардан даромад кўрмайсиз. Сиз жамиятда энг муҳим роль ўйнайдиган одамлар ҳисобига кун кўрасиз; зероки, ҳар қандай одам ҳам ўзини боқадиган киши учун хизмат қиласди. Албатта, сиз хизматкорсиз! Сиз ўзингиз хизмат қилаётган капиталистик ташкилотлар эҳтиёжини ҳимоя қилишдан манфаатдорсиз.

Мистер Морзнинг юзига хиёлгина қизил юкурди.

— Сизга шуни айтиб қўймоқчиманки, сэр,— деди у,— сиз ашаддий социалистдек гапирияпсиз.

Ана шундан кейин Мартин социализм ҳақидаги ўз мулоҳазасини баён қилди.

— Сиз социалистларни ёмон кўрасиз, улардан қўр-

қасиғ. Нега бундай? Сиз ахир уларнинг ўзини ҳам, фикрларини ҳам билмайсиз-ку.

— Лекин сизнинг фикрларингиз, ҳар ҳолда, социалистларнинг фикрларига мос тушяпти,— деб эътиroz билдири мистер Морз.

Руфъ ҳамсуҳбатларга ҳаяжон билан тикилар, миссис Морз эса, Мартиннинг оила бошлиги олдида эътиборини йўқотаётганидан ич-ичидан севинарди.

— Модомики, мен республикачиларни тентак деб, озодлик, тенглик ва биродарликни ёрилган совун кўпигига ўхшатарканман, бундан мен социалистман, деган холоса чиқариб бўлмайди,— деди Мартин кулемсираб.— Агар мен Жефферсоннинг ва уннинг дунё қарашига таъсир этган ўша ғайри илмий фикр юритувчи французнинг мулоҳазаларига қўшилишмаган эканман, бу ҳам менинг социалист деган ном олишим учун кифоя эмас. Сизга шуни айтиб қўяйки, мистер Морз, социализмга мендан кўра сиз анча яқинроқсиз; аслини суриштирганда, мен уннинг энг ашаддий душманиман.

— Сиз, албатта ҳазил қиляпкан бўлсангиз керак?— совуққина сўради мистер Морз.

— Асло. Гапим жиддий. Сиз тенгликка ишонасиз, аммо ўзингиз бутун фикру зикри шу тенгликни гумдон қилишга қаратилган капиталистик корпорацияларга хизмат қиласиз. Мени эса фақат шунинг учун социалист деб атайсизки, мен тенгликни инкор қиляман, аслини олганда, айнан сиз ўзингизнинг бутун фаолиятингиз билан исботлаётган принципни тасдиқлаяпман. Республикачилар тўғри келган ҳамма ерда тенглик ҳақида жарсолсалар ҳам, аслида улар тенгликни ўзингизнинг энг ашаддий душманлариdir. Улар тенглик деб, тенгликни йўқ қиладилар. Шунинг учун ҳам мен уларни аҳмоқ деб айтапман. Чунки, шахсиятпаастман. Мен пойгода энг чаққон одам ўзишини, курашда энг кучли одам енгишини биламан. Бу ҳақиқатни биологиядан ўргандим, ҳар ҳолда менга шундай туюляпти. Такрор айтаманки, мен шахсиятпаастман, шахсиятпаастлар социалистларнинг азалий абадий душманидир.

— Бироқ ўзингиз ҳам социалистларнинг митингларига бориб турасиз-ку,— деди мистер Морз аччиғи чиқиб.

— Албатта. Худди душман қароргоҳида бўлган жосусдек. Ўлмаса душманинг кирдикорларини қандай қилиб билиб бўлади? Иннайкейин, уларниң митингларида жуда вақтим чор бўлади. Социалистлар ажойиб мубоҳасачилардир, шу билан бирга яхими, ёмонми, ҳар ҳолда жуда кўп нарса ўқишиган. Уларниң ҳар бири социология ва бошқа «логия»лар тўғрисида оддий капиталистга нисбатан бирмунча кўпроқ биладилар. Ҳа, мен социалистларниң митингларида ўн мартача бўлганман, лекин бу билан социалист бўлиб қолганим йўқ, худди шунга ўхшаш, Чарли Хэпгуддинг ваъзхонлигидан республикачи ҳам бўлиб қолганим йўқ.

— Билмадим, билмадим,— деди мистер Морз тараддуланиб,— лекин негадир назаримда, социализма ён босаётганга ўхтайсиз.

«Жин урсин сени,— деб ўйлади Мартин, биронта ҳам сўзимга тушунмабди-ку! Деворга гапирибман-да! Олган таҳсиллари қаёққа кетган ўзи бунинг?»

Шундай қилиб, Мартин ўз йўлида иқтисодга асосланган ахлоқ билан — синфий ахлоқ билан юзма-юз тўқнашдики, кўп ўтмай у Мартин учун чинакам қўриқчига айланди. Унинг шахсий ахлоқининг тамали ақл-идрок эди, натижада, атрофидаги одамларниң ахлоқ қоидалари, уларниң дабдабали суратда валақлашларидан ҳам кўпроқ жигига тегарди; уларниң ахлоқ қоидалари иқтисод, мавҳумот, кўнгил бўшлиқ ва тақлидчиликнинг ғалати қоришимасидан иборат эди.

Бу ҳолни Мартин тасодифан ўз қариндошларининг хатти-ҳаракатида учратиб қолди. Опаси Мэриен бир заҳматкаш немис йигити билан танишган эди; у меҳаник бўлиб, ўз касбини мукаммал ўрганиб олгандан кейин, велосипед устахонаси очган эди; бундан ташқари, у арzon велосипедларни сотишга ваколат олиб, дурустгина кун кечира бошлаган эди. Мэриен Мартиннинг олдига кириб, унаштирилганини айтди, кейин ҳазиллашиб укасининг қўлини олди-да, кафтидаги чиқиқларга қараб унинг келажаги тўғрисида башорат ҳрила бошлади.

Кейинги сафар Мэриен ўзи билан Герман Шмидтни бошлаб келди. Мартин уларниң икковини энг нафис иборалар билан табриклади, лекин, бу табрик, афтидан, бефаросат нуёвга унчалик маъқул тушмагандек

эди. Мартин, Мэриен келиб кетгандан кейин ёзган шеърларини ўқиб берган эди, кўнгил ғашлик яна кучайди. Бу опасига багишланган «Фол очувчи қиз» номли нафис бир шеър эди. Мартин уни овоз чиқариб ўқиб бўлгач, меҳмонларнинг мамнун бўлмаганини кўриб таажжубланди. Аксинча, опаси куёв болага ҳаяжон билан тикилиб турарди, куёвнинг тўпори юзида эса қайгу-алам ифодаси кўзга ташланиб турарди. Хуллас, можаро шу билан тугади, меҳмонлар дарров жўнаб кетиши, Мартин ҳам буни унтиб юборди. ҳолбуки, у қандай қилиб аёл киши, ишчилар табақасидан чиққан бўлса ҳам, ўз шаънига шеър ёзилганидан мамнун бўлмайди, деб ҳайрон эди.

Бир неча кундан кейин Мэриен яна Мартиннинг олдига кирди, бу сафар у ёлғиз эди. У хонага кириб улгурмасдан укасининг номаъқул қилиғидан ўпка қила бошлади.

— Нима гап ўзи, Мэриен? — деб сўради таажжубланган Мартин. — Бу гапингдан худди қариндошларингдан ёки ўз укангдан номус қилаётганга ўхшайсан.

— Ҳа, номус қиляпман, — деди қиз.

Мартин опасининг кўзларида алам ёшларини кўриб, тамоман эсанкираб қолди. Ҳар ҳолда, қиз жуда қаттиқ ранжиган эди.

— Наҳотки, ўша Германинг уканинг ўз опаси ҳақида шеър ёзганидан рашқ қилаётган бўлса?

— Ҳечам рашқ қилаёттани йўқ, — деди Мэриен пиқирлаб йиглаб. — У буни келишмаган қилиқ, шарм... шармандалик деяпти.

Мартин ишонқирамай ҳуштак чалди, стол галадонидан «Фол очувчи қиз»нинг бир нусхасини олди.

— Тушунолмадим, — деди у қоғозни опасига узатаркан, — ўзинг ўқиб кўр, нимаси шармандалик? Сен шундай деб айтдинг, шекилли?

— Герман айтгандан кейин тўғри-да, — деб эътироз билдириди Мэриен афтини бужмайтириб, қоғозни ўзидан четлатаркан. — Буни йиртиб ташласин, деб айтди у. Менинг хотиним ҳақида бундай нарсалар ёзишлирини ҳам, уни ҳамма ўқишини ҳам истамайман, деб айтди. Бу шармандалик... Мен бунга чидал олмайман, деди у,

— Менга қара, Мэриен, ахир бу гирт аҳмоқликку,— деб Мартин гап бошлаган эди, лекин фикри ўзгарди.

Қаршиисида бахти қора қиз ўтиради; унинг қаллиғига гап уқтириш қанчалик мушкул бўлса, бунга уқдириш ҳам шунча қийин эди. Мартин юз берган воқеанинг нақадар bemânniliqini тушуниб турган бўлса ҳам, итоат этишни маъқул кўрди. У:

— Ҳа, яхши,— деди-да, қўл ёзмани майдамайда қилиб йиртиб, саватга ташлади.

♦Фол очувчи қизнинг асосий нусхаси Нью-Йорк журналларидан бирининг редакциясида ётгани учун кўнгли тинч эди. Мэриен билан унинг эри буни ҳеч қачон билмайдилар, шунга кўра, кичкинагина маъсум бир шеърнинг босилиб чиққанидан на улар, на Мартиннинг ўзи, на бутун дунё зарар кўради.

Мэриен тараддулданиб қўлини саватга чўзди.

— Майлими?— деб сўради у.

Мартин «ҳа» дегандек бош иргади, сўнг бурдалаб ташланган қўл ёзманинг бўлакларини териб чўнтағига солаётган опасининг ҳаракатини жимгина кузатиб турди: бу топцирилган ишнинг муваффақият билан бажарилганинг далилий ашёси эди. Мэриеннинг бир ери Лиззи Коноллига ўхшарди; ҳолбуки, у театрда учратган ёш ишчи қиз қалбидаги оташ ва ҳаёт эҳтироси опасида йўқ эди. Лекин уларнинг кийинишлари, қилиқлари ва феъл-атворлари кўп жиҳатдан бирбирига ўхшар эди. Мартин бирдан бу икки қизни Морзларнинг меҳмонхонасида тасаввур этиб, ўзини жилмайишдан тия олмади. Лекин бу қизиқ манзара кўзидан гойиб бўлди-ю, Мартинни ёлғизлик ҳисси ўз гирдобига тортди. Опаси ҳам, Морзларнинг меҳмонхонаси ҳам унинг йўлидаги маълум даврлар эди, холос. Булар ҳаммаси орқада қолиб кетди. Мартин ўз китобларига завқ билан тикилди. Булар унинг бирдан-бир ва ҳамиша вафодор ҳамроҳлари эди.

— Нима? Нима дединг?— деб сўради у бирдан ажабланиб.

Мэриен саволини такрорлади.

— Нимага ишламаяпсан, дегин?— Мартин кулиб юборди, аммо кулгиси унчалик самимий эмас эди,— ўша Германинг сўраб келгин, деб айтгандир-да?

Мэриен «йўқ» дегандек бош чайқади.

— Ёлғон гапирма,— деди Мартин қатъий оҳангда, қиз хижолатдан бошини ҳам қилди.— Бориб айт, ўша Германингга, бирорларнинг ишига суқилмасин. Унинг қаллиғига багишлаб шеър ёзганимда, эҳтимол, аралашишга ҳаққи бордир, аммо ундан нариёғига тумшугини тиқмасин. Билдингми? Демак, сен мендан ёзувчи чиқмайди, деб ўйлаётган экансан-да?— деб давом этди у.— Мени йўлдан адашиб қолди, оиласизни шарманда қиляпти, деб ўйлаётган экансан-да? Шундайми?

— Ўзингта биронта иш қидириб топсанг яхши бўларди, деб ўйлайман,— қатъият билан деди Мэриен; Мартин опасининг самимият билан гапираётганини кўрди.— Герман айтадики...

— Жин урсии ўша Германингни!— Мартин очиқ юз билан опасининг гапини бўлди.— Ундан кўра, менга айт-чи, тўйларинг қачон ўзи? Кейин, ўша Германингдан бориб сўра, мендан тўёна олишинингга лутфан ижозат берармикин?

Опаси кетгандан кейин Мартин аччиқ истеҳзо қилиб узоқ вақтгача шу можаро тўғрисида ўйлаб ўтириди. Ҳа, уларнинг ҳаммаси — опаси билан куёви ҳам, ўзи мансуб бўлган муҳит кишилари билан Руфнинг атрофидаги одамлар ҳам — ҳаммаси умумий андозага мослашадилар, ҳаммалари аввалдан ҳозирлаб қўйилган уч пулга арзимас қолипга солинган уч пулга қиммат ҳаёт кечирадилар. Бу аянчли махлуқлар ҳамиша бир-бирларига ер остидан қараб, ҳамиша бир-бирларига тақлид қилишга уринадилар, улар ўзлари гўдаклик чогидан асир бўлиб қолган бемаъни қонун-қоидаларни бузмаслик учун ўз шахсий хислатларини йўқ қилиб ташлашга, жонли ҳаётдан воз кечишга тайёрдирлар. Мартиннинг кўзи олдидан таниш қиёфалар тизилишиб ўта бошлади: Бернард Хиггинботам мистер Бэтлер билан қўлтиқлашиб ўтди. Герман Шмидт Чарли Хэлгуд билан қучоқлашиб ўтди. Мартин уларнинг ҳаммасини жуфт-жуфт ва якка-якка ҳолда ўтишини диққат билан кўздан кечирди, уларнинг ҳаммасини, ўзи ўқиган китоблардан ўрганган ақлий ва ахлоқий қиймат андозаси билан ўлчади, лекин уларнинг биронтаси ҳам синовдан ўта олмади. Улкан қалб эгалари, буюк донишманлар қани ўзи?— деб берган саволлари жавобсиз қолди. Ўзининг тор ҳужрасини тўлдир-

ган пасткаш, бефаросат ва ахлоқсиз шарпалар оломони ичидан донишмандлар кўринмасди. Мартин бу оломонга шу қадар нафрат билан қарадики, фақат Цирцея ўзининг чўчқаларига шундай нафрат ҳисси билан қараган бўлиши мумкин.

Шарпаларниң энг сўнгиси гойиб бўлгач, бирдан кутилмаган ва чақирилмаган яна бир шарпа намоён бўлди; бу — бошига соябони жуда кенг шляпа, эгнига икки ёқлама тугмали куртка кийган алпанг-талланг юрувчи йигит — узоқ ўтмишдаги Мартин Иден эди.

— Сен ҳам улардан қолишимасдинг ошнам,— ис-теҳзо билан деди унга Мартин.— Сенинг ахлоқий тасаввуринг ҳам уларнига ўхшарди, сен ҳам улардан ортиқ билмасдинг. Ҳеч нарса устида бош қотирмас, ташвишланмас эдинг. Худди кийимларниң тайёрини сотиб олгандек, фикрларни ҳам тайёр ҳолича ўзлаштирадинг. Сен бошқаларга маъқул тушган ишларни қиласдинг. Сени ўз тўдангга бошчилик қилишга ло-йиқ, деб топганлари учун бошлиқ бўлдинг. Сенга ёққанлиги учун эмас — аслида сен бундай нарсалардан нафратланардинг — балки ўзгалар сени рагбатлантириб елкангга қоқиб қўйганлиги учун тўдага бошчилик қиласдинг, одамлар билан уришар эдинг. Сен Мой Қовоққа бўш келишни истамаганинг учун уни урдинг, шунинг учун ҳам унга бўш келишни истамадингки, вужудингда ибтидоий ваҳший одам қони бор эди, бунинг устига яна, эркак киши қаҳри қаттиқ, қонхўр ва бераҳм бўлиши керак, уриш, майиб қилиш фақат эркак кишининг иши, деб қулогингга қўйишган эди. Нега энди сен, зумраша ўртоқларингнинг қизларини ўзингта оғдириб олардинг? Улар сенга ёққанлиги учун эмас, балки сенинг хулқингни белгилаган атрофингдаги одамларниң айгир ва ёввойи такага хос табиати ҳамма нарсадан устун эди, холос. Мана, ўшандан бери анча-мунича вақт ўтиб кетди. Хўш, энди шуларниң ҳаммаси тўғрисида қандай фикрдасан?

Гўё бу саволга жавобан, шарланинг қиёфаси зудлик билан ўзгара бошлади. Дағал куртка билан чети кенг шляпа гойиб бўлди, уларниң ўрнини оддий бир костюм олди; чеҳрасидаги шафқатсизлик ифодаси йўқолди, самимият ва нафосат туйгуси билан жонланган юзи ички шуъла билан ёришди. Шарпа энди ҳо-

зирги Мартинга жуда ўхшаб кетарди; у стол олдида, чироқ шуъласи тушиб турган очиқ китоб устига энгашиб турарди. Мартин китобнинг номига қаради. Бу «Эстетика асослари» эди. Шу заҳотиёқ Мартин кўланка билан қўшилиб кетди-ю, стол ёнида ўтириб, мутолаага берилди.

УТТИЗИНЧИ БОВ

Бундан бир йил бурун, бир-бирларига севги изҳор этган ўша мезон ойининг ажойиб куни сингари куз кунларидан бирида, Мартин ўзининг «Муҳаббат сонетлари»ни Руфга ўқиб бериб ўтиради. Ҳозир ҳам ўтган йилдагидек тепаликлар орасида, ўзларининг севимли жойларида ўтирадилар. Завқланган Руфъ товуш чиқариб дам-бадам Мартиннинг ўқишини бўлиб турарди, шунинг учун ҳам Мартин, қўл ёзманинг сўнгги саҳифасини ўқиб бўлиб четта қўйгач, қизнинг нима дейишини ҳаяжон билан кута бошлади.

Руфъ анча вақтгача сукут сақлаб ўтирди, ниҳоят, айтмоқчи бўлган фикрларини айтишга журъат эта олмаётгандай тутила-тутила гапира бошлади.

— Жуда гўзал шеърлар,— деди у.— Ҳа, албатта, улар жуда гўзал. Аммо сиз улар учун пул ололмайсиз-да. Яъни, нима демоқчи бўлганимни тушуняпсиз,— деди қиз ёлворувчи оҳангда.— Бу шеърларингизнинг ҳаётда ҳеч қандай қиммати йўқ. Бунинг боиси нимада эканлигини билмайман, балки айб талаб шартларидадир, лекин сиз асарларингиз орқасидан кун кўра олмайсиз. Гапларимга тўғри тушунинг, азизим. Мен жуда фахранаман — акс ҳолда, аёл киши бўлмаган бўлардим — бу ажойиб шеърларнинг менга бағищланганидан мен фахранаман ва севинаман. Лекин бу шеърлар никоҳ кунимизни яқинлаштира олмайдилар-ку, шундай эмасми, Мартин? Мени таъмагир қиз экан, деб ўйламанг яна. Мен сизни севаман, шунинг учун доим келажагимизни ўйлайман. Ахир, бир-биримизни севишимиз ҳақида аҳду паймон қилганимизга бир йил бўлди, лекин тўй кунимиз илгари қанча узоқ бўлса, ҳали ҳам шу. Бу галим сизга беҳаёлик бўлиб туюлмасин; гап менинг қалбим, менинг бутун ҳаётим тўғрисида бораётганини эсланг. Агар,

жудаям ёзишга майлиңгиз зүр бўлса, унда бирон газетадан иш топинг. Масалан, мухбир бўлсангиз бўлмайдими? Ҳеч бўлмагандага кисқа муддатга, а?

— Услубимни бузиб құйман,— бүгік овоз билан жавоб қилди Мартин,— шу услубимни ишлаб чиқишим учун қанча мәннат қылғанимни сиз тасаввур ҳам қила олмайсиз.

— Ахир сиз пул топиш ниятида газеталарга фельтонлар ҳам ёзган эдингиз-ку. Улар услубингизни бузмадими?

— Бу тамомила бошқа нарса. Мен уларни, кун бүйи жиддий асарлар ёзиш билан машғул бўлганимдан кейин, қийналиб, ичимдан сиқиб чиқаардим. Мухбир бўлиш — эртадан кечгача косиблик қилиш, шу ишга бутунлай шўнғиб кетиш демакдир. Ҳаёт қандайдир бир қуюнга ўхшаб қолади, на ўтмиш, на келажак бўлади-ю, фақат шу бир дақиқагина яшаб қолиш билан чекланади киши. Мухбир фақат мухбирлик тўғрисида ўйлай олади, аллақандай услуб тўғрисда бош қотиришга вақти ҳам бўлмайди. Мухбирлик бошқа, адабиёт бошқа. Услубим эндиғина шаклланган пайтда мухбирлик қилиш, мен учун адабий ўлим бўларди. Ҳозир ҳам ҳар бир ёзган фельетоним, улардаги ҳар бир сўз мен учун азоб беради, улар ўзимга, гўзаллик ҳиссиётига қилинаётган жабрдир. Менга нақадар оғир эканлигини сиз тасавур қилолмайсиз. Мен ўзимни жиноятчи деб қис қиласдим. «Жўн» ҳикояларимни сошиб олмай қўйишганида ҳатто ичимдан севинган ҳам эдим, ҳолбуки, бунинг натижасида костюмимни гаровга қўйишга мажбур эдим. Лекин «Мұҳабbat сонетлари»ни ёзганимда қандай дилим роҳат қилганини билсангиаз эди! Ахир ижод нашъаси — ер юзида энг олижаноб қувонч-да. Бу қувонч жамики мұхтожлик ларим эвазига мени мукофотлади.

Руфъ учун «ижод нашъаси» қуруқ гап эканлигини
Мартин билмас эди. Тўгри, қиз бу сўзларни сухба-
пайтида тез-тез ишлатиб турарди, Мартиннинг ўзи
ҳам ижод нашъаси ҳақида биринчи марта унинг оғзи
дан эшитган эди. Руфъ бу ҳақда ўқиган, университет
профессорларининг лекцияларида эшитган, ҳаттоқи
санъатшунослик бакалаври даражаси учун имтиҳо-
бераётганда ҳам тилга олган эди. Лекик унинг ўзи ҳа-
қандай мустақил фикрдан, ҳар қандай ижодий эхт.

росдан маҳрум эди, фақат бошқалар оғзидан эшитгандарини такрорлай оларди, холос.

— Балки муҳаррир сизнинг «Денгиз қўшиқлари» ингизни тузатиб тўғри қилгандир? — деб сўради Руфь. — Адабий асарга тўғри баҳо бера олмаган муҳаррир муҳаррир бўла олмас эди-да.

— Мана, ҳамма одатланган мuloҳазаининг илдиз отганига яна бир далил,— ўзи ёмон кўрган муҳаррирлар тоифаси тилга олингани учун жаҳли чиқиб кетган Мартин тажанг бўлиб эътиroz билдириди.— Мавжуд нарса наинки тўғри деб, ҳатто энг асл нарса деб ҳисобланади. Биронта ҳодисанинг мавжудлиги мазкур ҳодисанинг тўғрилигини исботловчи далил, деб эътироф этилади, шунга эътибор қилингки, яна ҳозирги шаронтдагина эмас, балки абадул-абад шундай. Албатта, авом эпақага келмайдиган нодон бўлгани учунгина бу сафсатага ишонади. Бундай одамларнинг фикр юритиш процессини Вейнингер жуда яхши тасвирлаган. Фикр юрита олмайдиганлар, ўзларини мутафаккир қилиб кўрсатадилар ва мустақил фикр юритадигиларнинг тақдирини ҳал қиласидилар.

Руфь ҳали бундай гапларни тушуниш даражасига етмаган бўлса керак, деб чўчиган Мартин бирдан гапдан тўхтади.

— Вейнингернинг кимлигини мен билмайман,— деб эътиroz билдириди қиз,— сиз ҳамма нарсани умумлаштиришга бирам ишқибозсизки, натижада мен фикрларингизни тушуна олмай қоламан. Айтмоқчиманки, агар муҳаррир...

— Мен сизга айтмоқчиманки,— деб унинг сўзини бўлди Мартин,— ўша муҳаррирларнинг ҳеч бўлмаганда тўқсон тўққиз фоизи омади келмаган одамлар, холос. Муваффақиятсизликка учраган ёэувчилар. Улар учун редакцияда азият чекиб меҳнат қилиш ва тақдирлари журналнинг тарқалишига ҳамда ноширнинг улдабуронлигига боғлиқ эканлигини эътироф этиш ижод нашъасини суришдан кўра кўнгиллироқ, деб ўйламанг. Улар ёзишга уриниб кўришган, аммо муваффақиятсизликка учраганлар. Мана шу ерга келганда, энг бемаъни ва кўпчиликнинг фикрига зид фикр пайдо бўлади: адабий муваффақиятнинг барча эшикларини мана шу соқчи итлар, яъни иши ўнгмаган адабиётчилар қўриқлайдилар. Муҳаррирлар, уларнинг

ёрдамчилари, тақризчилар, умуман, қўл ёзмаларни ўқийдиганларнинг ҳаммаси бир вақтлар ёзувчи бўлишни орзу қилган, аммо бўла олмаган одамлардир. Адабиёт тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган, энг сўнгги босқичда туриши лозим бўлган мана шу одамлар, нимани чоп қилиш керагу нимани чоп қилиш керак эмаслигини ҳал қиласидилар. Мана шу истеъдодсиз ўрта миёна кишилар асарнинг оригиналлик ва истеъдоди ҳақида мулоҳаза юритадилар. Уларнинг орқасида, айнан шундай муваффақиятсизликка учраган танқидчилар турадилар. Улар ҳеч қачон шеър ёки насрий асар ёзишни орзу қилмаган, ёзиб кўрмаган деб айта кўрманг менга, ёзиб кўришган, лекин ҳеч вақо чиқмаган. Журналларда босилган танқидий мақолаларни ўқиганда, худди балиқ мойи ичгандек кўнглинг айнииди.

Хуллас, менинг бу барча тақризчилар ва ўзини танқидчи деб юрганлар ҳақида қандай фикрда эканлигимни яхши биласиз. Албатта, буюк танқидчилар ҳам бор, аммо улар думли юлдузлар сингари жуда сийрак учрайди. Агар мендан ҳам ёзувчи чиқмаса, бориб муҳаррирлик қиласан. Ҳар ҳолда, нон пули, наинки нон пули, ҳатто нонга суртиш учун сариёғ пули ҳам топиб тураману.

Бироқ Руфнинг ўткир идроки ўз севгилисининг мулоҳазаларидағи зиддиятни шу заҳотиёқ пайқади.

— Хўш, яхши, Мартин, агар шундай экан, агар истеъдодли кишилар учун ҳам ҳамма эшиклар ёпиқ экан, унда буюк ёзувчилар қаердан чиқсан?

— Улар гайри имконий ишларнинг уддасидан чиқсанлар,— деб жавоб қилди Мартин,— улар шундай оташин, шундай порлоқ асаллар яратганларки, натижада ғанимлари куйиб, кул бўлиб кетган. Улар мингтадан битта одамга насиб бўладиган мўъжиза туфайли муваффақият қозонганлар. Улар Карлейлнинг енгилмас наҳангларнга ўхшайди. Мен ҳам шундай қиласан. Мен гайри имконий нарсага эришаман.

— Борди-ю мағлубиятга учраб қолсангиз-чи? Мени ҳам ўйлашингиз керак-ку, Мартин!

— Мағлубиятга учрасамми?— гўё Руфъ ақл бовар қилмайдиган гап айтгандек, Мартин унга бир дақиқача тикилиб қолди. Сўнг унинг кўзлари муғамбirona

чақнаб кетди.— Унда мұхаррир бўламан, сиз эса мұхаррирнинг хотини бўласиз!

Руфъ бу жавобдан норози бўлиб юзини жозибали тарзда бужмайтирди, Мартин эса шу заҳоти кетмакет бўса олган эди, юзи очилиб кетди.

— Яхши, яхши, етар,— деб эътироz билдиради Руфъ Мартин кучининг сеҳридан ўзини прода кучи билан халос қилишга уриниб.— Мен дадам билан ҳам, ойим билан ҳам гаплашдим. Улар билан ҳеч қачон бунақа гижиллашмаган эдим. Мен талаб қилдим, уларга беҳурматлик қилдим, саркашлик этдим. Иккевлари ҳам сизга қарши, лекин қаттиқ туриб сизни севишимни айтган эдим, ниҳоят, дадам сизни ўз конторасига ишга қабул қилишга рози бўлди. У ҳатто, турмуш қуришимизга ва бирон ерда кичкинагина коттежда алоҳида яшашимизга имкон тугдириш учун ҳозирдан сизга каттароқ маош тўламоқчи. Бу зўр ҳиммат, шундай эмасми, Мартин?

Мартиннинг юрагини умидсизлик чангллаб сикқандай бўлди. У тамаки ва қоғоз олгани беихтиёр қўлинни чўнтагига тиқди (лекин уларни кўпдан бери ёнига солиб юрмасди) ва бир нима деб тўнгиллаб қўйди.

Руфъ гапида давом этди:

— Очигини айтдим, хафа бўлмайсиз, мен шунчаки вазиятни сизга билдириб қўйдим, очигини айтганда сизнинг кескин мулоҳазаларингиз дадамга ҳеч ёқмайди, ундан ташқари, у сизни дангаса деб айтади. Менку, дангаса эмаслигинизни биламан, жудаям кўп ишлайсиз.

«Йўқ, буни ҳатто сиз ҳам билмайсиз», деб ўйлади Мартин, лекин овоз чиқариб бошқа нарсани сўради:

— Хўш, ўзингиз қандай фикрдасиз? Сизга ҳам менинг мулоҳазаларим ҳаддан ташқари кескин туюладими?— Мартин қизнинг кўзларига тик қараб, унинг жавобини кутиб турди.

— Менга улар... шубҳали туюлади,— деб жавоб берди ниҳоят Руфъ.

Бу билан ҳамма гап айтиб бўлинган эди, шунинг учун Мартиннинг кўзига ҳаёт бирданига шундай шумшук бўлиб кўринидики, у Руфнинг эҳтиётлик билан қилган таклифини — отасининг конторасига ишга кириш таклифини тамомила унутиб юборди. Руфъ эса, ҳозир қаттиқ талаб қилинг керакмаслигини ҳис қи-

либ, бу масалага қайтишга имкон берувчи қулай фурсат келгунча кутишга рози эди.

Лекин кўп кутишга тўғри келмади: Мартин ўз навбатида Руфдан баъзи нарсаларни сўраб олмоқчи бўлди. У Руфнинг қанчалик ўзига қаттиқ ишонишини кўрмоқчи эди. Бир ҳафтадан сўнг, ҳар қайсиси ўз саволига жавоб олди.

Мартин ишни тезлаштирди: Руфга «Шарманда бўлган қуёш»ни ўқиб берди.

— Нега сиз мухбирлик билан шугулланишини истамайсиз? — деди Руфъ Мартин мақолани ўқиб бўлганида. — Сиз ёзишни жуда яхши кўрасиз, албатта муваффақият қозонган бўлардингиз, ўсиб ном чиқарган журналист, биронта газетанинг маҳсус мухбири бўлардингиз. Акир, баъзи маҳсус мухбирлар жуда катта пул топишади, ундан ташқари улар бутун дунёни айланиб юришади. Уларни масалан, Стэнлига ўхшаб Африкага юборишади, улар Ватиканга бориб папа билан мусоҳаба уюштиришади, Тибетнинг сирли гўшаларини тадқиқ қилишади.

— Демак, мақолам сизга ёқмабди-да? — доб сўради Мартин. — Бундан чиқди, сиз менинг журналист бўла олишимни фараз қиласизу, аммо ёзувчи бўлишимни асло тасаввур қила олмас экансиз-да?

— Йўқ, йўқ! Мақолангиз менга жудаям ёқди. У жуда яхши ёзилган. Лекин буларнинг ҳаммасига халқ тушунмайди, деб қўрқаман. Ҳар ҳолда, менинг тушунишим учун жуда оғир. Жуда чиройли ёзилган, лекин мен деярли ҳеч нима тушунмадим. Биринчи навбатда, маҳсус илмий атамалар ҳаддан ташқари кўп. Сиз ҳаддан ошириб юборишни яхши кўрасиз, азизим, натижада ўзингизга тушунарли бўлиб туюлган нарсалар бизлар учун мутлақо мавҳум бўлиб чиқади.

— Ҳа, мақолада фалсафий терминлар кўп, — деб гўлдиради Мартин.

Унинг ҳаяжони ҳали босилганича йўқ эди, чунки у ўзининг энг камолотга етган фикрларини овоз чиқариб ўқиб бўлган эди, шунинг учун ҳам Руфнинг мулоҳазаси уни довдиратиб қўйди.

— Майли, бу асар шакл жиҳатидан муваффақиятсиз чиқсан бўлсин, — деб ўз Фикрини таъкидлашга уринарди Мартин, — ажабо, мазмуни сизни рағбатлантирумайдими?

Руфъ бош чайқади.

— Йўқ. Мен илгари ўқиган нарсаларга сира ҳам ўхшамайди бу... Мен Метерлинкни ўқиганман, аммо унга мукаммал тушунган эдим.

— Сиз унинг ҳақиқатдан йироқ мавжум фикрларига тушунганимисиз? — деб қичқириб юборди Мартин.

— Ҳа. Лекин сизнинг Метерлинкка ҳужум қилган мақолангизга мутлақо тушунмадим. Тўғри, агар оригиналлик тўғрисида гапириладиган бўлса...

Мартин сабри чидамагандек бир қўзғалиб қўйди-ю, лекин индамади. Кейин қулогига Руфнинг сўзлари кирди:

— Хуллас, ижод сиз учун бир ўйинчоқ бўлди,— деди қиз,— у билан узоқ вақт овуниб келдингиз. Энди ҳаётга, бизнинг ҳаётимизга жиддий қарайдиган вақт келди, Мартин. Шу пайтгача сиз фақат ўзингиз учун яшаган эдингиз.

— Сиз хизматга киришимни истайсизми?

— Ҳа. Дадам сизга...

— Биламан, биламан,— деб унинг сўзини кескин бўлди,— лекин менга очигини айтинг: сиз менга энди ишонмайсизми?

Руфъ индамай унинг қўлини сиқди. Кўзлари хирадлаши.

— Сизга эмас... сизнинг ёзувчилигингида, жоним,— пичирлаб деди қиз.

— Сиз менинг деярли ҳамма асарларимни ўқиб чиқдингиз,— ҳамон ўша беомон дангаллик билан гапида давом этди Мартин,— улар ҳақида нима дейсиз? Сизнингча жуда ёмонми? Бошқаларнинг асарларидан ҳам баттарми?

— Бошқалар ўз асарлари учун пул оладилар.

— Бу жавоб эмас. Демак, сиз мени адабиётга искеъоди йўқ, деб ҳисоблайсиз, шундайми?

— Ҳўп, яхши, саволингизга жавоб бераман,— Руфъ зўр-базўр ўзини қўлга олди.— Сизни ёзувчи бўлади деб ўйламайман. Мендан хафа бўлманг, азизим! Ахир ўзингиз сўрадингиз-ку. Ўзингиз биласиз, адабиётни мен сиздан кўра кўпроқ биламан.

— Ҳа, сиз санъат бакалаврисиз,— деди Мартин ўйчанлик билан,— сиз тушунишингиз керак... Лекин гап шунинг ўзидағина эмас,— деди у икковлари учун жуда изтиробли сукунатдан сўнг.— Мен ўз қудратимнинг

нимада эканлигини биламан. Буни ҳеч ким мендан яхшироқ билмайди. Мен муваффакият қозонишими биламан. Мен ҳамма тўсиқларни енгиб ўтаман. Шеърларда, мақолаларда, ҳикояларда ўз аксини топиш зарур бўлган нарсалар мияда қайнаб ётибди. Лекин гапларимга ишонинг, деб илтимос қилмоқчи эмасман. Менга ҳам, менинг адабий истеъдодимга ҳам ишонманг. Сиздан бирдан-бир илтимосим — менинг муҳаббатимга ишонинг ва мени аввалгидек севинг. Бундан бир йил бурун икки йил муҳлат беришингизни ёлвори сўраган эдим. Бир йил мана ўтиб кетди, лекин иккичи йил ўтиб тамом бўлмасдан муваффакиятга эришибимга имоним комил. Бир вақтлар менга айтган гапнингиз эсингиздами: ёзувчи бўлиш учун, авват шогирд тушиб, синовдан ўтиш керак, деган эдингиз. Мана, синовдан ҳам ўтдим. Мен шошдим, синовдан қисқа муддатда ўтиб бўлдим. Жамики орзуларимнинг сўнгти марраси сиз эдингиз, шунинг учун сиз тўғрингиздаги фикрлар менга куч бағишлиб турди. Хотиржам ором олиб ухлаш нима эканлигини аллақачон унугиб юборганлигимни биласизми? Менинг истаганча ухлаб, уйқуга тўйганимдан кейин уйғонган вақтларимдан бери, назаримда миллион-миллион йил ўтиб кетгандай туюлади баъзида. Энди будильникнинг овозидан уйғонаман. Ўзимга қанча вақт ухлашга ижозат беришимга қараб, будильникни муайян бир вақтга тўғрилаб қўяман. Уйқу олдидан тушуниб туриб қила-диган энг сўнгги ишм: будильникни бураб, чироқни ўчириш. Уйқум келаётганини пайқасам, қийин китобни қўйиб, бир қадар енгилроқ китобни мутолаа қила бошлайман. Борди-ю, бу китоб тепасида ҳам мудроқ босаверса, уйқуни қочириш учун бошимга муштлай бошлайман. Киплингнинг ухлаб қолишдан қўрқсан одам ҳақида ёзгани эсингиздами? У тўшагига пўлат шпорни шундай қилиб ўрнатган эканки, ухлай бошласа, пўлат тиш баданига ботаркан. Мен ҳам шундай қилдим. Ярим кечагача, тунги соат биргача, иккигача... ухламасликка аҳд қилдим. Маълум вақтгача шпор ухлагани қўймасди. Мен бир неча ойгача бу шпорни ўзимдан узоқлаштирмадим. Ниҳоят, шу даражага етдимки, беш ярим соатлик уйқу мен учун йўл қўйиб бўлмайдиган ҳаловат бўлиб қолди. Ҳозир мен бор-йўғи тўрт соат ухлайман. Ҳамиша, уйқуга

тўймаганимдан тинкам қурийди. Баъзи-баъзида бошим айланиб, фикрларим чалкашиб кетади — шу қадар ухлагим келади; бъзан қабр ороми менга энг зўр ҳузур-ҳаловатдек туюлади. Эсимга Йонгфеллонинг шеъри келади:

Денгиз сувининг муздек тубида
Неки бор ухлайди тинч ва осуда.
Бир қадам ташласанг сувга мабодо,
Ҳамма нарса тугайди, бўлади адo.

Албатта, бу бемаънилик. Бу чарчаганикдан, асабнинг ниҳоятда ишдан чиққанлигидан. Лекин нима учун, ким учун шунча уриндим, деган савол тугилади. Сиз учун. Шогирдлик муҳлатини қисқартириш учун, муваффақиятни тезлатиш учун. Энди ўзигардлик даврим орқада қолди. Узимнинг нималарга қодир эканлигимни биламан. Сизни ишонтириб айтаманки, мен бир ой ичида ўқиб ўзлаштирган нарсани ҳар қандай студент бир йил мобайнида ҳам ўқиб тушира олмайди. Мен бунга аминман. Гапимга ишонавериш. Агарда гапларимга тушунишингизни шунчалик истамаганимда бу ҳақда оғиз очмаган бўлардим. Мен мақтанаётганим йўқ. Мен ўзим ўқиб чиққан китобларга асосланаб гапирияпман. Сизнинг акаларингиз менинг олдимда нодон, ваҳший одамлар, улар ором олиб ухлаб ётган чогда, мен китоблардан қанча нарса ўқиб ўрганганман. Бир вақтлар мен шуҳратни орзу қилгандим. Эни мен учун шуҳратнинг ҳеч қандай маъноси йўқ. Мен фақат сизни истайман. Сиз менга овқатдан ҳам, кийим-бошдан ҳам, ном чиқаришдан ҳам зарурсиз. Фақат қачон сийнангизга бош қўйиб, ниҳоят, маст уйқуга кетаркинман, деб орзу қиласман. Орадан бир йил ҳам ўтмай бу орзуим рўёбга чиқади.

Яна қиз Мартиннинг кучи таъсирига берилди. Руфъ қанчалик кўпроқ қаршилик кўреатса, Мартин уни ўзига шунча кўпроқ жазб этарди. уни забт этган куч энди йигитнинг нигоҳларида ўт бўлиб чақнар, унинг эҳтиросли нутқида эштилар, унинг вужудида қайнаб тошарди. Шу чоқ, Руфнинг мустаҳкам, саботли табиати бир онга, фақат бир онгагина тараддуудланиб, унинг кўзи олдида ҳақиқий Мартин Иден, ўқтам ва музофар Мартин Иден намоён бўлди. Ваҳший ҳай-

вонларни ўргатувчилар ҳам баъзи-баъзида шубҳага тушиб қолгани сингари, Руфъ ҳам бу одамнинг қайсар табиатини бўйсундириш мумкинлигига шубҳа билан қарай бошлади.

— Гап яна мана бу ёқда,— деб давом этди Мартин.— Сиз мени севасиз. Лекин нима учун севасиз? Ахир, мени ёзишга мажбур этаётган нарсанинг ўзи сизни ҳам мени севишга мажбур этади-ку. Сиз мени шунинг учун ҳам севасизки, атрофингизни ўраган ва биронтасига кўнгил қўйишингиз мумкин бўлган одамларга мен ўхшамайман. Мен конторада ишлаш учун, ҳисоб-китоб билан шуғулланиш учун, сансалорлик, лўттибозлик учун тугилган әмасман. Сиз мени шу ҳамма одамлар қилаётган ишни қилишга, улар билан ҳамнафас, ҳамфир бўлишга мажбур қилиб кўринг, мен билан улар ўртасидаги фарқни барбод қиласиз, мени йўқ қиласиз, демакки, ўз севгингизни маҳв эта-сиз. Менга гайрат багишлигар нарса — ижодга бўлган эҳтиросдир. Борди-ю, биронта оддий овсар одам бўлганимда, ёзувчи бўлишни орзу қилмасдим, шунингдек, сиз ҳам менга хотин бўлишни хоҳлашингиз амри маҳол бўларди.

— Ахир, нега энди?— деб унинг сўзини бўлди Руфъ, унинг юзаки бўлса ҳам, жонли ақли шу заҳоти таққос қилиш мумкинлигини пайқади.— Ахир, қандайдир бир доимий ҳаракат қилувчи машина тўғрисида умрбод бош қотириб, бола-чақасини мухтожлик ва маҳрумликка гирифтор этган тентаклар илгари замонларда ҳам бўлган-ку. Уларнинг хотинлари, албатта севишган, биргаликда изтироб чекишган, лекин тентакликлари учун әмас, балки аниқроғи, шу тентакликларига қарамай севишган.

Мартин эътиroz билдириб жавоб қилди.

— Тўғри. Лекин мазкур тентаклардан бошқа ихтирочилар ҳам бўлган, улар умр бўйи мутлақо аниқ ва фойдали нарсаларни ихтиро қилиш билан шуғулланганлар ва ниҳоят, ўз истакларига мушарраф бўлганлар. Мен ахир, мумкин бўлмаган ҳеч нарсани истамайман...

— Сиз ўзингиз «мумкин бўлмаган нарсага эришмоқчи» бўлганингизни айтувдингиз.

— Мажозий маънода айтган эдим. Мен, очиги, ўзимдан олдин жуда-жуда кўп одамлар эришган нар-

саларга интиламан, яъни ёзишни ва адабий меҳнат билан яшашни истайман.

Руфнинг сукут сақлаб ўтириши Мартиннинг жигига тегарди.

— Бундан чиқди, сиз буни ҳам доимо ҳаракат қи-
лувчи машина сингари хом хаёл, деб ҳисобларканси-
да? — деб сўради Мартин.

Бунга жавобан қизнинг қўли — худди инжиқ бола-
сини тинчитмоқчи бўлган онанинг қўлини эслатувчи
меҳрибон қўллари Мартиннинг қўлини сиқиб қўйди.
Ҳақиқатан ҳам, Мартин Руфъ учун факат инжиқ бо-
ла, мумкин бўлмаган нарсага интилувчи тентак бола
эди.

Руфъ ота-онасининг Мартинга қандай адовати бор-
лигини яна бир бор эслатиб ўтди.

— Лекин сиз мени севасизми? — деб сўради йигит.

— Севаман, севаман! — деди қиз.

— Мен ҳам сизни севаман, шунинг учун улар мен-
га ҳеч тўсиқлик қилолмайди.— Мартиннинг овози
тантанавор янгради.— Модомики, мен сизнинг муҳаб-
батингиага ишонарканман, уларнинг нафратининг ҳеч
дахли йўқ менга. Дунёда муҳаббатдан бошқа ҳамма
нарса беқарор. Агар муҳаббатимиз ҳар қадамида қо-
қилиб йиқиласидиган заиф, майиб-майриқ эмас, балки
чин муҳаббат бўлса, у йўлидан адашмайди.

УТТИЗ БИРИНЧИ БОВ

Кунларнинг бирида Мартин Бродвей кўчасида та-
садифан опаси Гертруда билан учрашиб қолди. Бу,
албатта, хийла ўнгайсизлик туғдирган учрашув бўли-
шига қарамай, баҳтли тасодиф эди. Муюлишда трам-
вай кутиб турган Гертруда Мартинни олдин кўрди-ю,
дарҳол унинг сўлгин чеҳрасидаги маъюс ифода кўзи-
га ташланди. Мартин ҳақиқатан ҳам жуда маъюс
эди. У гаровга қўйган велосипеди устидан қўшимча
қара кўтаргани судхўрнинг олдига бориб, у билан ке-
лиша олмай, қуруқ қайтиб келаётган эди. Кузги лой-
гарчилик бошланган бўлгани учун Мартин велосипе-
дини аллақачон гаровга қўйиб юборган эди, аммо
қора костюмини, қандай бўлмасин, сақлаб қолишни
истарди.

— Ахир қора костюмингиз бор-ку,— деди Мартиннинг буюмларини беш қўлдай биладиган судхўр.— Тагин уни анави яҳудий Липкега гаровга қўйган бўлманг? Агар унақа бўлса...

У Мартинга ўқрайиб қараган эди, Мартин шошиша жавоб берди:

— Йўқ, йўқ! Костюмимни гаровга қўйганим йўқ. Мен усиз яшай олмайман.

— Жуда соз,— деди судхўр бир оз юмшаб.— Лекин агар яна пул беришимни истасангиз, мен ҳам ўша костюмингизсиз яшай олмайман. Ахир менга ҳам бу иш эрмак эмас-ку.

— Велосипедим камида қирқ доллар турди, бунинг устига яна ҳеч кам-кўст ери йўқ,— деб эътиroz билдириди Мартин.— Сиз бўлсангиз эвазига атиги етти доллар бердингиз! Етти доллар ҳам эмас! Олти-ючорак! Фойдасини олдиндан олдингиз!

— Яна пул олмоқчи бўлсангиз, костюмингизни олиб келинг,— совуққонлик билан жавоб қилди судхўр, шундан кейин Мартин бутунлай тарвузи қўлтиғидан тушиб, димиқиб кетган, торгина дўкондан югуриб чиқиб кетди. Гертрудани хафа қилган нарса — юзидағи маъюс ифоданинг боиси мана шу эди.

Улар ҳол-аҳвол сўрашиб улгурмасдан, Телеграф авениуга борадиган трамвай келиб қолди. Мартин опасининг тирсагидан ушлаб, трамвайга чиқишига кўмаклашди, лекин опаси Мартиннинг пиёда кетмоқчи бўлганини тушунди. Гертрудада трамвай пиллапоясида туриб, Мартинга ўгирилди-да, унинг ич-ичига тушиб кетган кўзларини кўриб, юраги эзилиб кетди.

— Сен чиқмайсами?— деб сўради опа.

Сўнг трамвайдан сакраб тушиб, укасининг ёнида қолди.

— Мен ҳамиша пиёда юраман, тоза ҳаво олиш учун,— деб тушунтирди Мартин.

— Ҳа майли, мен ҳам озгина пиёда юра қолай,— деди Гертрудада,— менга фойдаси бор. Кейинги пайтларда негадир, мазам йўқроқ.

Мартин опасига ўгирилиб қараб, унинг ўзгариб кетганини энди пайқади. Опаси кўринишдан ҳоргин ва исқирт эди, шишган юзининг қатлари уни хунук қилиб юборган ва бутун қиёфаси ҳандайдир кўпчиб, ҳом семиз бўлиб кетган эди, оёқларини судраб, бесўнақай

одим отиши билан гүё соғлом ва хушчақчақ аёлнинг дадил ва эркин одим отишларини мазах қилаётганига ўхшарди.

— Сен, яхиси, трамвайни кут,— деди Мартин, нариги бекатта етишганда. У Гертруданинг ҳансираб қолганини сезган эди.

— Э худо, ўзинг шафқат қил! Рост айтасан, чарчаб қолдим,— деди опа.— Аммо сен ҳам трамвайдага кетсанг бўларди. Ботинкангнинг таг чарми илиниб турибди. Шимолий Оклендга етиб бормаснингдан ейилиб кетса керак.

— Уйда яна бир жуфт ботинкам бор,— деб жавоб қилди Мартин.

— Эртага тушки овқатга кел,— деди Гертруда бехосдан.— Бернард уйда бўлмайди, иш билан Сан-Леандрога кетади.

Мартин «йўқ» дегандай бош чайқади, лекин овқат сўзини эшишганда кўзларида чақнаб кетган ҳарислик аломатини яшира олмади.

— Чўнтағнингда бир пенс ҳам пулинг йўқ Март, шунинг учун пиёда юрибсан. Тоза ҳавомиш!

Гертруда масхара қилиб, пиқиллаб кулиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин бундан ҳеч нима чиқмади.

— Шошма-чи...

У сумкасини ковлаб, Мартининг кафтига беш долларли танга қистирди.

— Яқинда туғилган кунинг бўлган эди, эсимдан чиқиби,— деб гўлдиради опа.

Мартин беихтиёр кафтидаги тангани сиқди ва шу заҳоти бу ҳадяни қабул қилмаслиги кераклигини англади-ю, лекин иккиланиб қолди. Ахир бу тилла танга ҳам овқат, ҳам ҳаёт, ҳам руҳий, ҳам жисмоний кучини тиклаш, ҳам янги ижодий ғайрат эди, яна ким билсин! Эҳтимол, у ҳали бундай тилла тангаларининг бир талайнини эргаштириб келадиган ажойиб асар ҳам ёзар. Сўнгти пайтда ёзилиб, маркага пул бўлмаганидан стол остида уюлиб ётган қўл ёзмалар орасига ташланган иккита мақоласи ялт этиб кўзига кўриниб кетди. Мақолаларнинг йирик ҳарфлар билан ёзилган сарлавҳалари унинг кўзи олдида ловиллаб ёниб туради. Мақолалар «Ажойибот пири муғанлари» ва «Гўзаллик бешиги» деб аталарди. Ҳали бу мақолаларини ҳеч қаерга юборганича йўқ эди, лекин уларнинг шу қабил-

даги асарлари орасида энг яхшилари эканлигини биларди. Фақат марка сотиб олса бас. Бирдан миясида муваффақиятга ишонч туйгуси пайдо бўлди-ю, очлик шу туйғуни кучайтириди; у тангани шартта чўнтағига солиб қўйди.

— Сенга юз ҳисса кўпайтириб қайтараман, Гертруда,— деб у зўр-базўр гапира бошлади, чунки томоғига бир нарса келиб тиқилган, кўзларида эса ёш ялтираб кўринди.— Гапларимни эсингда тут!— деди у қатъий ишонч билан.— Орадан бир йил ҳам вақт ўтмай, сенга роса юз дона мана шунаقا тилла танга олиб келиб бераман. Гапимга ишонишингни сўрамайман. Фақат кутсанг бўлгани. Кейин ўзинг кўрасан!

Опаси ишонмасди, албатта. Лекин унинг ўзи негадир ўнгайсиз аҳволга тушиб, гапни нима билан чалғитишини билмай деди:

— Оч-наҳор яшаётганингни биламан, Мартин. Юзу кўзингдан кўринниб турибди. Хоҳлаган вақтингда овқатлангани келиб тур. Хиггинботам бирон иш билан уйдан кетган пайтида ўзим хабар қиласман. Болалардан битта-яримтаси доим бориб айтиб келиши мумкин. Лекин Март...

Мартин опасининг нима демоқчилигини олдиндан биларди, чунки унинг нима демоқчи бўлгани аён эди.

— Бирон жойга ишга кирсанг бўлмасмикин?

— Сен мени ҳеч нарсага эриша олмайди, деб ўйлайсанми?— деб сўради Мартин.

Гертруда бош чайқади.

— Менга ўзимдан бошқа ҳеч ким ишонмайди, Гертруда.— Бу гапни у аллақандай эҳтирос аралаш ғуур билан айтди.— Мен жуда кўп ажойиб нарсалар ёзиб қўйганман, бир кун эмас, бир кун улар учун албатта пул оламан.

— Уларинг ажойиблигини қаердан бўласан?

— Биламан-да...— Унинг адабиётдан, адабиёт тарихидан олган барча илмлари бирдан миясида жонланди, лекин у нимага асосланиб ўзига ишонганини опасига тушунтириб бера олмаслигини биларди.— Чунки менинг ҳикояларим журналларда босилаётган асарларининг тўқсон тўққиз фоизидан афзалроқдир.

— Шундай бўлса ҳам, ўзингдан катта бамаъни маслаҳат берса қулоқ ос,— деди ўзининг ҳақлигига

қатъни ишонган Гертруда.— Ҳа, бамаъни маслаҳатга қулоқ ос,— деб такрорлади у.— Эртага овқатлангани боргин.

Мартин уни трамвайга чиқариб қўйиб, ўзи почтага югуриб борди-да, опаси берган пулнинг уч долларига бирталай марка сотиб олди. Бир оздан сўнг, у Морзларникига кета туриб, йўл-йўлакай почта бўлимига кирди-да, бирталай семиз-семиз пакетларни жўнатди. бунинг учун уч дона икки центли маркадан бошқа ҳамма маркалари сарф бўлди.

Бу Мартин учун унутилмас оқшом эди, чунки у шу кеча Рэсс Бриссенден билан танишган эди. Бриссенденнинг Морзларникига ҳандай бориб қолганини, уни у ерга ким бошлаб борганини Мартин кейинчалик ҳам била олмади. Буни у Руфдан сўраб олишга ҳам қизиқмади, негаки, Бриссенден унга кўримсиз ва совуқ одамга ўхшаб туюлган эди. Орадан бир соат ўтганда, Мартин уни яна одобсиз ҳам деб топди: у ҳаддан ташқари бетакаллуфлик билан у хонадан бу хонага сангуб юрар, расмларга анграйиб қолар, столларда ётган ёки токчаларга терилган китобу журналларга тумшугини тиқарди. Ниҳоят, у бошқа меҳмонларга парвоқилмай, худди ўз уйидагидек креслога жойлашиб ўтириб олди-да, чўнтағидан аллақандай китобча чиқариб мутолаага тушиб кетди. У ўқиркан, паришонхотирлик билан ҳадеб сочини силаб қўярди. Кейин, Мартин уни унутиб юбориб, фақат кеча охирида эслаб қолди; энди Бриссенден ёш аёллар даврасида ўтиради, унинг суҳбатидан аёлларнинг ғоят лаззатланаётгани яққол сезилиб туарди.

Мартин уйга кетаётганда тасодифан Бриссенденга етиб олди.

— Э-ҳа, сизмисиз,— деди Мартин.

Бриссенден унга жавобан лутфкорлик билан бир нима деб гўлдираб қўйди, лекин ҳар қалай Мартин билан ёнма-ён юриб кетди. Мартин ҳамроҳини сұҳбатга тортишга ортиқ уринмади, шу зайлда улар сукут саклаб бир неча квартални босиб ўтишди.

— Ўзига бино қўйган қари эшак!

Туйқисдан, шижоат билан айтилган бу гап Мартинни ҳанг-манг қилиб қўйди. Унинг кулгиси қистади, лекин айни вақтда Бриссенденга нисбатан нафрати ортиб бораётганини ҳис қилди.

Улар яна бир квартал сукут сақлаб босиб ўтишгандан кейин Мартин Бриссенденнинг:

— Нима қилиб қатнаб юрибсиз у ерга? — деган гапини эшилди.

— Ўзингиз-чи? — деб сўради Мартин ҳам ўз навбатида.

— Нимага борганимни билсанм ўлай агар, — деб жавоб қилди Бриссенден. — Очиги, у ерда биринчи марта бўлишим. Кейин, ҳар суткада йигирма тўрт соат бор. Шу вақтни бир илож қилиб ўтказиш керак-ку ахир. Юринг, ичамиз.

— Юринг, — деб жавоб қилди Мартин.

У дарров гапга унагани учун ичидаги ўзини сўкиб қўйди. Уйда уни «жўн» бир иш кутарди; ундан ташқари, кечасига Вейсманнинг китобчасини ўқиб кўрмоқчи, ҳар қандай романдан ҳам қизиқарлироқ бўлган Герберт Спенсернинг таржимаи ҳолини ўқиши тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Шу турки совуқ одам билан вақт ўтказишнинг нима ҳожати бор экан, деб ўйларди Мартин. Лекин уни жалб этган нарса ҳамроҳи ҳам, ичкилик ҳам әмас, балки шунга алоқадор бўлган ҳамма нарса, яъни: чироқларнинг ёруг шуъласи, кўзгулар, бокалларнинг жарангига ва ярақлаши, майдан қизиган чеҳралар ва одамларнинг шанғиллаб гапиришлари эди. Ҳа, ҳа, ҳаётда муваффақият қозонгани ва пулларини баҳузур ичкиликка сарфлай оладиган жушчақчақ ва беташвиш кишиларнинг овозлари. Мартин ёлғиз эди, унинг бахти қаролиги ҳам ана шундай эди. Шунинг учун ҳам у Бриссенденнинг таклифи ни бажону дил қабул қилди. Мартин «Қайнар булоқ»ни ташлаб, Жо билан видолашгандан бери, португалиялик баққолнинг уни вино билан меҳмон қилганини ҳисобга олинмаса, бирон марта ҳам майхонага кирмаган эди. Миянинг чарчаши жисмоний ҳоргинликдек ичкиликка майл уйғотмайди, шунинг учун ҳам, Мартиннинг ичкиси йўқ эди. Лекин ҳовир унинг ичкиси келиб қолди, аниқроги, одамлар ичкилик ичиб, бақириб-чақириб, хохолаб кулаётган гала-ғовур қовоқхонага киргиси келди. «Гор» айнан шунақа қовоқхона эди. Бриссенден билан Мартин қулай чарм креслоларга баҳузур ястаниб ўтириб олиб, шотланд вискисини содали сув билан чапиштириб, майдалаб ўтиришди.

Сұхбатга кириб кетиши: улар ҳар түгрида гапла-шишаркан, факт навбатма-навбат янгидан ичкилик буютириш учунгина сұхбатни тұхтатишаради. Ичкилик ичишда жуда чидамли Мартин ҳамкосасининг чидамлилигига таажжубланди. Унинг фикр-мулоҳазаларидан ҳам жуда таажжубланди. Күп үтмай Мартин Бриссенденнинг билимдонлигига, умуман, Мартин учратган иккинчи чинакам зиёли эканига ишонч ҳосил қилди.

Бундан ташқари, Бриссенденда яна профессор Колдуэллда бўлмаган жуда кўп хислатлар бор эди. Унинг гапларидан ўт чақнар, у ҳаддан ташқари серфаҳм, зеҳни ўткир эди, фикрлари қандайдир эркин парвоз қиласарди. У жуда чиройли гапиради. Юпқа лаблари орасидан худди чархда қайралгандек ўткир сўзлар отилиб чиқарди. У сўзлар найзадек тешиб, қиличдек чопарди. Шу дақиқанинг ўзида у сўзларнинг ўрнини равон, янгроқ жумлалар эгаллардик, бу жумлалар борлиқнинг тасаввур этиб бўлмайдиган гўзаллик шуъласини гўё ўзида яширган, кишини мафтун этувчи порлоқ образлар билан безатилган эди. Баъзан унинг нутқи бўрон, самовий кураш сари даъват этувчи жанговар бурғу сингари янграб, кумушдек жаранглар, юлдузлар оламининг совуқ шуъласидек ярақларди. Бу нутқда фан оламининг энг сўнгги ютуқлари қисқа ва аниқ ифодаланаради. Айни вақтда бу, шоир нутқи эди, бу нутқ сўз билан ифодалаб бўлмайдиган, лекин шу сўзлардан вужудга келувчи нозик, мураккаб тасаввурлар воситаси билангина ҳис қилишга имкон туғдирувчи ғоят юксак мұҳокамалар билан сугорилган эди. Ақли инсоний тажрибанинг құдрати етмаган аллақандай узоқ соҳаларга кириб борарди, ваҳоланки, буларни оддий тил билан тасвиirlаб бўлмайдиганга ўшарди. Лекин у нутқининг сеҳрли маҳорати билан оддий сўзлар орқали ғайри оддий маъноларни ифода эта оларди, буни ўртамиёна ақл эгалари англай олмасди-ю, лекин улар Мартин учун жуда яқин ва тушунарли эди.

Мартин Бриссенденга бўлган адватини бирпасда унуди. Унинг қаршисида, шу чоққача факт китоблардагина ўқиган нарса туради. Унинг қаршисида мутафаккирнинг камолга етган орзуси, оёғига сажда қилса арзийдиган одам ўтиради. У ҳамсуҳбатининг

гапларини завқ билан тингларкан, «мен унинг хоки-пойи бўлишга лойиқман», дер эди ичидা.

— Назаримда, сиз биологияни ўрганган кўринасиз!— деди ниҳоят Мартин, ўзининг ҳам баъзи нарсаларга тушунишига маънодор шама қилиб.

Аммо Бриссенден инкор маъносида бош чайқаб, Мартинни ҳайрон қолдирди.

— Лекин сиз шундай фикрларни олдинга суряп-сиэки, биологияни билмай туриб, бундай холосага келиш асло мумкин эмас,— деб гапида давом этди Мартин Бриссенденнинг таажжуб билан боқиб турганини пайқаб.— Сизнинг холосаларингиз буюк олимлар юритган барча мулоҳазаларга жуда мос тушяпти. Сиз уларнинг асарларини ўқимаган бўлишингиз мумкин эмас.

— Бу гапингиздан бошим осмонга етди,— деб жавоб қилди Бриссенден,— менинг юзаки илмим ҳақиқатни англашим учун энг қисқа йўл очиб берганидан тоят маминуман. Лекин ҳақманми, ҳақ эмасманми, менга барибир. Бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Чунки инсон ҳеч қачон, мутлақ ҳақиқатга эриша олмайди.

— Сиз Спенсернинг шогирди ва издоши экансиз!— завқ билан гапириб юборди Мартин.

— Мен ёшлик чоғимдан Спенсернинг китобларини ўқимаганман. Лекин бир вақтлар унинг «Тарбия»¹ сини ўқиган эдим.

Мартин Бриссенденнинг бутун ақл-заковатини чуқур таҳлил қилиб чиққач, ярим соатлардан кейин деди:

— Қани энди, мен ҳам шундай осонлик билан илм ололсам. Сизнинг гапларингизни эшитганда эътиrozга ўрин қолмайди — менинг кўп таажжубга қўядиган жиҳатингиз мана шу. Сиз, илм-фан а ро¹стегіогі¹ тиклаган нарсаларни тасдиқлайсиз. Сиз дарҳол тўғри холоса чиқарасиз. Сиз чиндан ҳам ҳақиқатга олиб борадиган энг қисқа йўлни топиш бахтига мұяссар бўлгансиз, бу йўлни ёруглик тезлигида учиб ўтгансиз. Бу энди қандайдир фавқултабий истеъдоддир.

-- Ҳа, муаллимларим ҳам, отам Жозеф ҳам, акам Лэттон ҳам доимо шунга ҳайрон бўлишарди,— деди Бриссенден.— Лекин бу ерда ҳеч қандай мўъжиза

¹ Тажриба асосида (логича).

йўқ. Бахтимга мен ёш чоғимдан католиклар колледжидаги ўқидим. Узингиз қаерда таҳсил кўргансиз?

Мартин унга ўзи ҳақида гапириб бераркан, айни вақтда Бриссенденни, юзининг киборларга хос бичимини, қиялаб тушган елкаларини, ёнидаги стулга ташланган ва чўнтакларидан китоблар чиқиб турган пальтосини диққат билан кўздан кечира бошлади. Бриссенденнинг юзи ва ингичка қўллари офтобда қорайган эди, бу Мартинни ажаблантирди. Наҳотки, Бриссенден очиқ ҳавода сайр қилишни яхши кўрса? У қаерда бунчалик қорайгандин? Унда қандайдир дардчил, ғайри табиий бир ҳол сезиларди. Мартин Бриссенденнинг ичига кириб кетган юзи, чиройли қуш бурун, чўзинчиқ ва ориқ чеҳрасига назар ташларкан, доим шу тўғрида ўйларди. Унинг кўзларида кишини ўзига жалб этувчи ҳеч қандай ифода йўқ эди. Кўзлари унча катта ҳам, унчалик кичик ҳам эмас эди, тусини билиб бўлмайдиган бу қўй кўзлар махфий бир ўт билан ёнар ва уларда аллақандай антиқа, мунофиқона ва бир-бирiga зид ифода мавжуд эди. Бу кўзлар мағруона, беадабона, баъзан ҳатто жаҳл билан боқардилар, айни вақтда, негадир кишининг раҳмини ҳам келтирадилар. Мартиннинг Бриссенденга жудаям раҳми келарди, кўп ўтмай у бу ҳиснинг қаердан пайдо бўлганини ҳам англали.

Бриссенден яқинда Аризонадан келганини айтиб:

— Мен силман-да,— деди.— У ерда икки йилча яшадим; иқлимидан фойдаланиб даволандим.

— Энди бизнинг иқлимда яшашдан қўрқмайсизми?

— Қўрқмайман.

У Мартин айтган сўзни айнан такрорлади, лекин Бриссенденнинг дунёда ҳеч нимадан қўрқмаслигини Мартин шу заҳотиёқ англаб олди. Унинг кўзлари сузилди, бурун катаклари кенгайди, юзида бургутларга хос бўлган қандайдир мағрурлик ва қатъият аломатлари пайдо бўлди. Мартин бу одамдан завқланиб кетганидан юраги гурс-гурс ура бошлади. «Намунча яхши», деб ўйлади у, сўнг овоз чиқариб бир байт ўқиди:

Аччиқ қисмат беомон өзган чоғда ҳам,
Қонларга бўялган бошимни әтмам...

— Сиз Гэнлини яхши кўрасибми? — деб сўради Бриссенден, унинг кўзларида дарҳол шафқат ва меҳрибонлик ифодаси кўринди. — Бўлмасам-чи, уни севмай бўларканми? Оҳ, Гэнли! Буюк қалб! У ҳозирги пайтда асарлари журналларда босилаётган қофияблар орасида худди хезалаклар орасида қад кўтарган гладиаторга ўхшайди.

— Журналларда босилаётган асарлар сизга ёқмайдими? — деб эҳтиётлик билан сўради Мартин.

— Сизга ёқадими? — деб Бриссенден шундай шангиллаб гапирдики, Мартин ҳатто бир сесканиб тушди.

— Мен... Мен журналларга ёзиб тураман, аниқроғи, ёзишга уринаман, — деб ғўлдиради Мартин.

— Ундан бўлса бир нав, — бирмунча юмшашиб деди Бриссенден. — Сиз ёзишга уриняпсиз, аммо ишингиз ўнгидан келмаяпти. Мен шунисини қадрлайман ва ҳурмат қиласман. Нималар ҳақида ёзаётганингизни тасаввур қиласман. Бунинг учун асарларингизни ўқиб ўтиришим шарт эмас. Асарларингизда битта нуқсон бор, шу нуқсон сиз учун ҳамма редакциялар өшигини ёпиб қўяди. Асарларингизда терандик мавжуд, журналлар учун у керак эмас. Журналларга ҳар хил бемаъни нарсалар керак, бунақа нарсалар керагича бориб туради, лекин сиздан эмас, албатта.

— Мен жўн ишлардан ҳам бош тортмайман, — деб вътиroz билдириди Мартин.

— Аксинча... — Бриссенден бир он жим қолиб, Мартинга, унинг қашшоқлигидан далолат берувчи эскирган галстуги, қатирма бўлиб ялтиллаб турган енглари, титилиб кетган манжетларига тикилиб қаради; сўнг унинг ичига тушиб кетган юзларига узоқ қараб турди. — Аксинча, жўн иш сиздан ҳазар қиласди, шундай ҳазар қиласиди, бу соҳада сиз ҳеч муваффақият ҳозона олмайсиз. Менга қаранг, азизим, агар сивни овқатга таклиф қилсан, хафа бўлмасмидингиз?

Мартин ўзини тута олмай қизара бошлаганини ҳис қилди, Бриссенден ёса хохолаб, тантана қилгандек кулди.

— Қорни тўқ одам бундай таклифдан хафа бўлмайди, — деди у.

— Сиз иблис әкансиз! — зарда билан бақириб юборди Мартин.

— Ахир сизга таклиф қилганим ҳам йўқ-ку.

— Таклиф қилиб кўринг эди!

— Шунаками? Ундаи бўлса сизни ўзим билан овқатланишга таклиф этаман.

Бриссенден шу гапни айта туриб, ҳозироқ ресторанга бормоқчи бўлгандай ўрнидан қўзгалди.

Мартин муштларини тугди, чаккасида қон томирлари қаттиқ ура бошлади.

— Илон ютувчи машҳур сеҳргар! Илонларни тириклийин ютади! Тириклийин ютади! — деб қичқирди Бриссенден ярмаркадаги от ўйиннинг жарчисига тақлид қилиб.

— Сизни чиндан ҳам тириклийин ютиб юборишим мумкин эди,— деди Мартин, ўз навбатида касалдан чўпдек озиб кетган Бриссенденга ўқрайиб қараб.

— Лекин мен бунга арзимайман.

— Сиз эмас, иш арзимайди,— деди Мартин ва шу заҳоти чин кўнгилдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.— Мени мот қилдингиз, тан оламан, Бриссенден. Менинг очлигим табний ҳол. Бундан уялмайман ҳам. Кўриб турибсизки, аҳамиятсиз хурофий одатлардан, бидъатдан нафратланаман, лекин сиз юзимга очиқдан-очиқ гапирудингиз, мен дарҳол мазкур хурофий одатлар қулига айланиб қолдим.

— Ҳа, хафа бўлдингиз,— деб тасдиқлади Бриссенден.

— Хафа бўлдим, тан оламан. Болалик чоримииздан сингиб кетган одатлар бор. Мен кўп нарсаларни ўргангани бўлсам ҳам, баъзи-баъзида чизиқдан чиқиб кетаман. Ҳар кимнинг ҳам ўзига хос нозик ери, бошқача қилиб айтганда, шкафида ўз скелети бор.

— Лекин сиз ҳозир шкафингиз эшигини беркитиб қўйдингиз чоги?

— Ҳа, бўлмасам-чи.

— Аниқми?

— Аниқ.

— Унда, юринг овқатлангани борамиз.

— Юринг.

Мартин вискига ҳақ тўлаш учун чўнтағидаги охирги икки долларни олди, лекин Бриссенден официантга у пулни олдирмай ўзи тўлади.

Мартин иорози бўлгандай афтини бужмайтирган эди, лекин Бриссенден қўлини унинг елкасига дўстларча аста қўйди, шундан кейин Мартин итоаткорлик билан пулни чўнтағига солди.

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Эртаси куни Мария яна бир марта эсанкираб қолди. Мартиннинг олдига яна бир ғалати мәҳмон келди. Лекин Мария бу сафар ўзини шу қадар тутиб олган эдик, ҳатто одоб билан мәҳмонни мәҳмонхонада кутиб туришга таклиф қилди.

— Уйингизга таклиф этилмаган бўлсам ҳам кириб келаверганимдан хафа эмасмисиз? — деб сўради Бриссенден.

— Йўқ, йўқ, нима деяпсиз? — деди Мартин мәҳмоннинг қўлини маҳкам сиқиб кўришаркан, сўнг ягона стулини унга суриб қўйиб, ўзи каравотига ўтириди. — Лекин адресимни қаёқдан билдингиз?

— Морзларникига қўнгироқ қилдим. Телефонга мисс Морзнинг ўзи келди. Мана, ниҳоят ҳузурингиздаман.

Бриссенден қўлини пальтосининг чўнтағига тиқиб, кичик бир китоб олди.

— Мана бу — бир шоирнинг шеър тўплами сизга, — деди у китобни столга қўяркан, — ўқиб чиқиб, ўзингизга олиб қолаверинг. Олинг! — деб бақириб юборди у Мартиннинг эътиroz билдирувчи ишорасига жавобан. — Нима қиласман мен китобни? Бугун эрталаб яна қон қусдим. Вискингиз борми? Қанақа қилиб бўлсин! Бирпас сабр қилинг.

У дик этиб туриб чиқиб кетди. Мартин орқасидан кузатиб қоларкан, унинг бир вақтлар, эҳтимол, забардаст бўлган елкаларининг ботиқ кўкраклари томон чўкканини кўрди. Мартин иккита стакан олиб қўйиб, совға китобни ўқишга тутинди. Бу Генри Воган Марлоунинг охириги шеърлар тўплами эди.

— Шотланд вискиси йўқ, — деди қайтиб келган Бриссенден. — Ҳаромзода, фақат Америка вискисини сотиб ётибди. Шундай бўлса ҳам бир шиша олиб келавердим.

— Мен ҳозир болалардан биронтасини лимонга юбораманда, кейин гроп қиласмиш, — деб таклиф кириди Мартин. — Қизиқ, шунака китоби учун Марлоу қанча оларкин?

— Эллик долларча, — жавоб қилди Бриссенден, — бу ҳам ҳолва. Китобини босишга журъат этган ношири ни топганига шукур қилаверсин.

— Бундан чиқди назм билан кун кўриб бўлмас экан-да?

Мартиннинг овозидан қаттиқ ранжигани сезилиб турарди.

— Албатта, яшаб бўлмайди! Қайси аҳмоқ умид қиласди? Қофиябозлик — бошқа масала. Брюс, Виржиния Спринг ёки Сежвикка ўхшаганлар ишларини боллаб юрибдилар. Лекин ҳақиқий шоирлар... Сиз Марлоунинг қандай яшашини биласизми? У Пенсильванияда қолоқ ўқувчилар мактабида дарс беради, жаҳаннамнинг ер юзидағи бўлимлари ичида энг мудҳиши, шубҳасиз шу мактабдир. Агар умримга эллик йил қўшиб берганда ҳам, мен у билан ўрин алмаштиргман бўлардим. Ҳолбуки, унинг шеърлари ҳозирги шоирчаларнинг хом шеърлари орасида худди шиша парчалари орасида ётган ёқут доналари сингари ярақлайди. Танқидчилар унинг тўғрисида нима деб ёзишади денг! Лаънат ўша танқидчиларга, ўша димогдор но-донларга!

— Умуман, ўзлари ёзувчи бўла олмаган одамлар, ҳақиқий ёзувчилар ҳақида жуда кўп мулоҳаза юритишади,— деди Мартин,— чунончи, Стивенсон ҳақида не-не гийбатларни тўқимаган эдилар!

— Қўлансалар!— деди Бриссенден нафрат билан фижиниб.— Мен уларнинг тоифасини биламан. Улар Стивенсоннинг Дамъен отани ёқлаб ёзган мактуби учун умр бўйи чўқилашди, ҳар қайси сўзини биттама-битта таҳлил қилиб, биттама-битта тортиб кўриши ва...

— У аянч одамлар ўзларининг ўлчовлари билан ўлчашди,— деб қўшиб қўйди Мартин.

— Галингиз ўринли. Ҳа, албатта! Стивенсондаги жамики гўзаллик, самимилик ва әзгуликни лойга қориб ташлаб, кейин рағбатлантироқчи бўлгандек, елкаларига қоқиб қўйишар ва: «Баракалла! Кўпрак Фидо!» дейишарди. Туф! Улим тўшагида ётган Ричард Ральф улар ҳақида: «Одамзод тоифасининг аянчли загизғонлари», деган эди.

— Улар юлдузлар гардини чўқилаяптилар,— Мартин эҳтирос билан Бриссенденнинг гапига гап улаб кетди.— Улар буюк истеъдод эгасининг яшин тезлигига парвоз қилаётган фикрини илиб олишга уринади-

лар. Мен бир кун тақиғидчилар ҳақида, аниқроғи тақиғидчилар ҳақида мақола ҳам ёзган здим.

— Олинг бу ёққа! — деди дархол Бриссенден.

Мартин стол остидан «Юлдузлар тўзони»нинг бир нусхасини топиб олди, Бриссенден шу заҳотиёқ, дамбадам пишқириб, қўлларини бир-бирига ишқаб ўқий бошлади; у ҳатто ичаётган гротини ҳам унудиб қўйган зди.

— Ахир, кўзи кўр паканалар мамлакатига учиб келган юлдузлар тўzonининг заррааси ўзингиз экан-сиз-ку! — деб қичқириб юборди мақолани ўқиб бўлган Бриссенден.— Албатта, мақолангизни олган биринчи журнал унга маҳкам ёпишиб олган бўлса керак-а?

Мартин хотира дафтарини очиб қаради.

— Бу мақолани йигирма еттига журнал рад этди.

Бриссенден хоҳолаб кула бошлаган зди, лекин йўтали тутиб қолди.

— Айтинг-чи,— деди у ниҳоят хирқироқ овоз билан,— сиз шеър ҳам ёзсангиз керак-а? Ўқигани беринг менга.

— Фақат бу ерда ўқиманг,— деб илтимос қилди ундан Мартин,— сиз билан суҳбатлашмоқчиман. Шеърларимни сизга бераман, уйингизга борганда ўқисиз.

Бриссенден «Мұҳаббат сонетлари» ва «Паризод ва марварид» тўпламларини олиб уйига кетди. Эртаси куни у яна Мартиннига келди, унинг биринчи айтган сўзи шу бўлди:

— Яна беринг.

У ҳамма шеърларни ўқиб чиқиб, Мартинни ҳақиқий шоир, деб атади. Маълум бўлишича, Бриссенден-нинг ўзи ҳам шеър ёзаркан.

Мартин Бриссенденнинг шеърларидан ҳайратга келди ва унинг ўз шеърларини бостиришга уриниб ҳам кўрмаганини эшитиб жуда таажжубланди.

— Журналларингизнинг ҳаммасига қиргин келсин! — деди Бриссенден Мартиннинг: «Бирон редакцияга шеърларингизни юборсангиз бўларди», деб берган таклифига жавобан.— Сиз гўзалликни фақат гўваллик туфайли севинг, журналларни эса унутинг. Оббо, Мартин Иден-е! Сиз яхиси, кемага, денгизга қайтинг. Менинг берадиган маслаҳатим шу. Бу ерда, шу жирканч ахлатхонада нима бор сизга? Ахир сиз

журналлар әҳтиёжини қондириш учун гўзалликни бир фоҳиша сифатида сотиб, ҳар куни ўз жонингизга сунқасд қиласиз-ку! Кечагида нима деб айтган эдингиз? Ҳа... «Инсон бебаҳо махлуқларнинг энг сўнгтиси». Ахир шуҳрат сиз учун заҳар-ку. Мадҳиялар бўтқаси билан қорин тўйғизиш учун сиз ҳаддан ташқари мустақил, ҳаддан ташқари очиқ кўнгил ва ҳаддан ташқари ақлли одамсиз. Ҳеч қачон журналларга асарингизнинг бир сатрини ҳам сотмайсиз, деб умид қиласан. Фақат гўзаллик учун хизмат қилиш керак. Шу гўзалликка хизмат қилингу, оломонни жаҳаннамга отинг! Муваффақиятми? Яна қандай муваффақият керак сизга? Сиз ахир Стивенсон ҳақидаги сонетингизда ҳам — кези келганда эътироф этиб ўтиш керак, бу сонетингиз Гэйлининг «Хаёллар»идан анча юқори туради — «Мұҳабbat сонетлари»да ҳам, дengiz ҳақидаги шеърларингизда ҳам, аллақачон муваффақиятга эришгансиз! Шоирнинг қувончи эришилган муваффақиятда эмас, ижоднинг ўзиладир. Мен билан баҳслашманг. Нима деётганимни яхши биламан. Буни ўзингиз ҳам тушунасиз. Сизни гўзаллик жароҳатлаган. Бу ҳеч битмайдиган жароҳат, бедаво дард, ўтда қиздирилиб, юракка санчилган пичоқ. Журналлар билан бош қотиришнинг нима ҳожати бор? Яхиси, мақсадингиз фақат гўзаллик бўлсин. Нега өнди гўзалликдан пул ишламоқчи бўласиз? Лекин барибир, бу ишингиздан ҳеч наф чиқмайди. Хотиржам бўлаверинг. Сиз ҳатто минг йил ичida чиққан журналларни ўқиб чиқинг, уларда ҳеч бўлмагандан Китснинг биргина сатрига арзийдиган биронта ҳам асар топа олмайсиз. Шуҳратни ҳам, олтинни ҳам унунингу, эртагаёқ дengиз сафарига жўнаб кетинг.

— Мен шуҳрат деб әмас, мұҳабbat деб уриниб ётибман,— деб кулиб юборди Мартин.— Сизнинг оламингизда мұҳабbatга ўрин бўлмаса керак. Менинг оламимда гўзаллик — мұҳабbat чўриси.

Бриссенден унга завқ ва аянч билан қаради.

— Сиз ҳали жудаям ёшсиз-да, Мартин! Жуда-жуда ёшсиз! Сиз юқсакларга парвоз қиласиз, лекин билib қўйинг, қанотларингиз жудаям нафис. Куйдириб қўйманг тагин. Очигини айтганда, куйдирияпсиз. Шу «Мұҳабbat сонетлари» қандайдир бир дўндиқчани тараннум этялти... Шармандалик!

-- У шеърлар шунчаки дўндиқчани әмас, муҳаббатни тарапнум этади,— деб эътиroz билдири Мартин ва яна кулиб юборди.

— Телбалик фалсафаси! — аччиғланиб деди Бриссенден.— Бангдан роса кайфим тарақ бўлган пайтларда хаёл суриси кетганимда, шундай қарорга келганиман. Эҳтиёт бўлинг! Бу буржуазия шаҳарлари сизни нобуд қиласди. Мисол учун, ўша сиз билан танишганимиз уйни — яканчилар маконини оличг. Худо ҳаққи, ахлат ўрасидан ҳам баттар у ер. Бундай муҳитда sog қолмайди киши. Бенхтиёр нафасинг қайтиб кетади. Буни қарангки, на эркаклардан бўлсин, на аёллардан бўлсин, биронтаси ҳам бу разолатдан юқори кўтарила олмаса-я. Булар ҳаммаси айёр қорин бандалари, гонвий ва бадиий эҳтиёжлари чиганоқли қуртларнинг эҳтиёжидек қорин бандалари...

У бирдан тўхтаб Мартинга қаради. Бирдан хаёлига келган гумондан чехраси очилиб кетди. Шунда юзида даҳшат ва ҳайрат аломатлари пайдо бўлди.

— Ҳали сиз ўша ажиб •Муҳаббат советлари• нигизни анави оқ бадан ургочи маҳлук шаънига ёзган бўлманиг?

Мартин шу заҳотиёқ, ўнг қўли билан Бриссенденнинг ҳиқилдоғидан бўғиб олиб, уни шундай қаттиқ силкидики, ҳамсуҳбатининг тишлари такиллаб кетди. Бироқ Мартин унинг кўзларида қўрқув аломатларини учратмади, унинг кўзларида фақат қандайдир қизикиш ва иблисона истеҳзо акс этарди. Шундан кейин Мартин ўзига келди, панжасини ёзиб, Бриссенденни ўрнига итариб юборди.

Бриссенден анчага нафасини ростлай олмай ўтириди. Нихоят, нафасини ростлаб олгач, кулиб юборди.

— Жонимнинг қолганини қоқиб олганингизда борми, мени то абад миннатдор қилган бўлардингиз,— деди у.

— Кейинги пайтларда асабим бузилган,— деб ўзини оқлашга тушди Мартин,— сизга қаттиқ азоб бермадимми? Ҳозир янги грог тайёрлайман.

— Оббо ёш эллин-е! — деди Бриссенден.— Сиз гавдангизни унчалик қадрламайсиз. Жуда ҳам кучлисиз. Мисоли навқирон қоплондек! Шербаччадек! Ҳа, ҳа! Бу сизга қимматга тушади.

— Яъни? — қизиқсаниб сўради Мартин унга стакан узатаркан.— Ичиб юборингу, хафа бўлманг.

— Бу кундай равшан,— Брессенден грогни ичаркан, маъқул дегандай кулимсиради,— хотинлар дастидан бўлади ҳаммаси. Улар сизни ҳозир қандай тинч қўйишмаса, айнан шу аҳволда ўла-ўлгунингизча тинч қўйишмайди. Ахир мен дунёга кеча келган эмасман. Лекин мени бўгишни хаёлингизга ҳам келтирманг. Барибир, кўнглимдаги гапларнинг ҳаммасини юзингизга айтмай қўймайман. Биламан, бу сизнинг илк муҳаббатнингиз, лекин гўзаллик ҳурмати, бундан кейинги сафар бунчалик бефарқ бўлманг. Хўш, бу буржуа қизларини бошингизга урасизми? Қўйинг, айланишманг уларга. Ўзингизга, ҳалиги «ҳаёт устидан ҳам, ўлим устидан ҳам куладиган, то муҳаббат борича севадиган», юрагида ўти бор, зўр эҳтиросли аёллардан бирини топинг. Дунёда топилади бундай аёллар, гапимга ишонаверинг, улар ҳам тўқ буржуа ҳаётида туғилиб ўсган анави пасткаш ожиза сингари астойдил сева оладилар.

— Пасткаш ожиза? — деб қичқириб юборди Мартин газаб билан.

— Ҳа, худди ўшанинг ўзи! У болалик чогидан миясига қуйиб қўйишган, ҳаммага маълум бўлган нарсалар тўғрисида вайсайди ва лекин чинакам ҳаётдан қўрқади. У сизни ўзича севади, Мартин, аммо ўзининг аянчли қоидаларини сиздан ҳам кўпроқ севади. Сизга эса буюк фидокорона муҳаббат керак, сизга озод қалб эгаси, кўримсиз куя эмас, ранг-бараанг товланувчи парвона керак. Аммо лекин ахийри бориб, ҳамма хотинлар ҳам жонингизга тегади, агар борди-ю, ўз бахтингизга қарши бу дунёда узоқ яшаб қолсангиз, албатта. Лекин сиз узоқ яшай олмайсиз! Чунки сиз денгизга қайтишни истамаяпсиз-ку! То ўзингиз чириб йўқ бўлиб кетгунингизгача шу чиркин шаҳарларда тентираб юраверасиз.

— Нима десангиз динг,— деди Мартин,— барибир, мени фикримдан қайтара олмайсиз! Негаки, сизнинг ўз ҳаёт фалсафангиз, менинг ўз яшаш фалсафам бор ва ҳар икковимиз ҳам ўзимизча ҳақмиз.

Уларнинг муҳаббат, журналлар ва бошқа жуда кўп нарсалар ҳақидаги фикрлари бир-бирига тўғри келмасди, лекин шунга қарамай, бир-биrlарини кўриши-

маса тура олмасдилар, натижада, Мартин Бриссенденни оддий дўстликдан бирмунча теранроқ туйғу билан яхши кўриб қолди. Улар ҳар куни учрашиб туришди, ҳолбуки, Бриссенден Мартиннинг дим хонасида бир соат ҳам чираб ўтира олмасди.

Бриссенден ҳар келганида бир шиша виски олиб келарди, биронта ресторончада бирга овқатланишганида шотланд вискисини сода суви билан бирга чақиртиради. Бриссенден ҳамиша овқат ҳақини ўзи тўларди, шу Бриссенден туфайли Мартин жуда кўп хил нозик таомлардан тотиб кўрди, шампан виносининг ва рейнвейн «гулдастаси»нинг нафосатини умрида биринчи марта билди.

Шуларга қарамай, Бриссенден Мартин учун жумбоқлигича қолаверди. Сиртдан қараганда, тарки дунё қилган одамни эслатувчи бу киши хасталигига қарамай ҳаёт лаззатини қадрларди. У ўлимдан қўрқмас, инсониятнинг жамики кун кечириш тарзидан аччиқ-аччиқ кулар ва айни вақтда, ҳаётнинг энг майда икирчикирларигача зўр эҳтирос билан севарди. У ҳаёт шайдоси, унинг юрак тепишини ҳис этишга интилувчи девона эди, «ўзим бунёд бўлган самовий тўзон ичидан кичик бир заррача бўлиб ғимирлашни истамайман», деган эди у бир кун. Бриссенден гиёҳвандлик қилиб ҳам ўзини синаб кўрди, фақат янги ҳисларни бошидан кечириш мақсадидагина жуда гаройиб ишларга ҳам қўл урди. У кейин ташналикини қондириш лаззатидан баҳраманд бўлиш учун уч кун муттасил сувичмай юргани ҳақида Мартинга гапириб берди. Мартин унинг кимлигини, қаердан эканлигини ҳеч қачон била олмади. Бу ўтмиши йўқ одам эди, унинг келаҷакдаги ҳаёти яқин қолган ўлим билан узилар, ҳозир эса у жўшқин ҳаёт қўйнида ўт бўлиб ёнарди.

УТТИЗ УЧИНЧИ БОВ

Мартиннинг аҳволи танг эди. У қанчалик тежабтергаб сарф қилмасин, адабий фаолиятидан келган даромад ҳатто бир амаллаб кун кечиришига ҳам етмасди. Нижоят, у қора костюмини гаровга қўйишга мажбур бўлди, шу билан Морзларнинг Шукрия куни тушлик овқатга таклифини қабул этиш имконидан маҳрум бўлди. Руфъ таклифнинг рад этиш сабабини би-

либ, жуда хафа бўлди, Мартин эса, бу ҳолдан қатъий бир қарорга келди. У беш доллар ҳақини олгани «Трансконтинентал ойлик журнали» редакциясига ўзи бориб, сўнг костюмини сотиб олмоқчи бўлди, шу ниятини Руфга айтиб, уларнига боришга ваъда берди.

Эрталаб у Марниядан ўн цент қарз олди. Қарзни Бриссендендан олгани маъқул эди-ю, лекин у тентак бирданига қаёққадир ғойиб бўлган эди; мана, икки ҳафтадирки, у Мартиннига келмас, Мартин эса, яна уни хафа қилиб қўймадиммикин, деб беҳуда бош қотиргани-қотирган эди. Ўн цент пул уни кўрфаздан паромда сузиб ўтиши учун керак эди, мана у Маркет-стрит бўйлаб кетиб бораркан, пулни ундира олмасам нима бўлади, деб ўйларди. Бу ҳолда унинг Оклендга қайтиши ҳам муаммо бўлиб қоларди, чунки Сан-Францискода унинг паромга ўн цент қарз оладиган ҳеч қандай таниши йўқ эди.

«Трансконтинентал ойлик журнали»нинг эшиги қия очиқ эди. Мартин қуйидаги гапни эшишиб, беихтиёр тўхтаб қолди:

— Гап бунда эмас, мистер Форд. (Форд муҳаррирнинг фамилияси эканлигини Мартин биларди.) Гап менинг ҳақимни тўлашга қодир ё қодир эмаслигинизда. Яъни нақд тўлаш ҳақида. Журналингизнинг келгуси йилдаги истиқболи билан сариқ чақалик ишим йўқ. Менинг иш ҳақимни тўлашингизни талаб қиласман, вассалом. Огоҳлантириб қўяй, то иш ҳақимни охирги центигача тўламас экансиз, журналнинг рождество сони босмага туширилмайди. Хайр! Пул топганингизда киарсиз.

Эшик қаттиқ очилди ва Мартиннинг ёнидан бир одам муштларини туғиб, ғўлдираб сўкинганча чопиб ўтиб кетди. Мартин яхьиси, чорак соатча кутиб турай, деган қарорга келди. У бир оз кўчада тентираб юриб қайтиб келди-да, умрида биринчи марта редакция остонасидан ҳатлаб ўтди. Афтидан, бу ерда ташрифноманинг ҳожати йўқ эди, дастёр бола тўғридан тўғри тўсик орқасига ўтиб, бир одам мистер Фордни сўраётганини айтди. Сўнг у қайтиб чиқиб, Мартинни муҳаррир кабинетига бошлаб кирди. Бу ерда, Мартин хона ҳаддан ташқари тартибсиз, ивиришиб ётганини кўриб ҳайрон қолди. Кейин у стол ортида ўтирган, афтидан хийла ёш кўринган, чаккаларига соқол қўйган

жанобни кўрди; у жаноб Мартинга қизиқсениб қараб ўтиради. Мартин унинг қиёфасидаги бегамлик ифодасини кўриб ҳангманг бўлиб қолди. Афтидан, босмахона хўжайини билан бўлган можаро унинг кайфиятига заррача ҳам таъсир қилмаган кўринарди.

— Мен... мен Мартин Иденман,— деб гап бошлади Мартин («мен ҳам ўзимнинг беш долларимни олгани келдим», демоқчи бўлди).

Лекин унинг муҳаррир билан биринчи марта юзмажуз тўқнашиши эди, шунинг учун гапни жаҳл билан бошлаш яхшимас, деган қарорга келди. Бироқ мистер Форд Мартинни таажжублантириб:

— Ие, ростданми? — деб дик этиб ўрнидан туриб кетди-ю, бир зумда завқ-шавқ билан унинг қўлини сиқиб кўриша бошлади.— Сиз билан танишганимдан беҳад хурсанд бўлганимни билсангиз эди, мистер Иден. Сизни тез-тез ўйлаб турардим, қандай одамлигингиzinни тасаввур қилишга уринардим.

Мистер Форд бир оз орқага чекиниб, Мартиннинг ишлик костюмини, яъни, ҳозирги пайтда ягона костюмини завқ билан томоша қилди, бу костюмининг чатишлик ва ямашлик ҳоли қолмагани яқъол кўриниб турарди, рост, шимининг қатлари Мария Сильванинг дазмолида ҳафсала билан дазмолланган эди.

— Мен сизни анча катта ёшда бўлсангиз керак, деб ўйловдим. Ҳикоянгизда пухта мулоҳазалар шундай кўп ва у шундай чиройли ёзилганки, чинакам шоҳона асар, асарингиздан уч-тўр мисра ўқишим билан англадим буни. Биринчи марта ҳикоянгизни қандай ўқиб чиққанимни айтиб берайми сизга? Йўқ! Энг аввал сизни ўз ходимларимиз билан таништиromoқчиман.

Мистер Форд гапдан тўхтамай, уни умумий хонага бошлаб чиқди, у ерда Мартинни ўз муовини — мистер Уайт билан таништириди, мистер Уайт қўли муздек соvuқ, қиёфаси безгак тутаётганга ўхшаган жиккаккина одам эди.

— Бу киши эса мистер Энды. Мистер Энды — бизнинг бошқарувчимиз.

Мартин кўзлари бежо, боши кал жанобнинг қўлини сиқди; бу жанобнинг юзи қордек оппоқ соқол билан безалган бўлса ҳам, ўзи ҳали унча қари эмас эди, бу жанобнинг рафиқаси ҳар якшанба куни унинг со-

қолини чиройли қилиб дукартлаб, энсасини ҳам устара билан қириб қўяркан.

Учовлари Мартинни ўраб олиб, бир-бирларининг сўзини бўлиб, уни шундай мақтай бошладиларки, ниҳоят, Мартин, булар гапни чалғитиб мени лақиллатишияпканга ўхшайди, деган хаёлга келди.

— Биз доим, нега редакциямизга келмайсиз, деб ҳайрон бўлардик! — деди мистер Уайт.

— Паромга пулим йўқ эди,— деб жавоб қилди Мартин, шу билан у ўзининг пулга қанчалик муҳтоҷлигини билдириди.

«Менинг «кишилиқ» костюмим,— деб ўйлади у ўзича,— бунинг жуда яхши исботи бўла олади».

Бундан кейинги сұҳбат пайтида Мартин дам ўтмай ишма мақсадда келганини шама қилиб турди. Лекин истеъдодининг ихлосмандлари унинг шамаларини эшитмас эдилар. Улар Мартиннинг ҳикоясидан қандай завқланганларини, хотинлари ва қариндош-уруглари қандай қойил қолганини тинмай гапирав эдилар. Лекин учаласидан биттаси ҳам унинг ҳақини тўлаш ҳақида лом-мим демади.

— Мен ҳикоянгизни биринчи марта қандай вазиятда ўқиб чиққанимни айтиб бермадим-а? — деди мистер Форд.— Мен Нью-Йоркдан келаётган эдим, поезд Огденда тўхтаганида вагонга газетафуруш чиқди, унда «Трансконтинентал ойлик журнали»нинг охирги сони бор экан.

«Е тавба,— деб ўйлади Мартин,— бу ҳаромзода Пульман поездидан сайр қилиб юрса-ю, мен оч ўтирам, ўз пешана терим билан топган беш долларимни талаб қилиб ололмасам!» Мартиннинг газаби қайнаб кетди. «Трансконтинентал ойлик журнали»дан етган озор бирдан тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада кучайиб кетди; у бу пулни неча ой мобайнида кўзлари тўрт бўлиб кутганини, муҳтоҷлик ва очликда яшаганини эслади, кеча ҳам оч-наҳор ётиб қолганини, бугун эса туз ҳам тотмаганини эслади. Қони қайнаб миясига урди. Булар талончи ҳам эмас, шунчаки оддий киссабурлар! Улар сохта ваъдалар билан товламачилик қилиб, унинг ҳикоясини тортиб олган эдилар. Хўп, яхши! Мартин кўрсатиб қўяди уларга!

Шуни ўйлаб Мартин ўзига тегишли пулни батамом олмагунча редакциядан чиқмасликка аҳд қўлди. Ба-

рибир, унинг Оклендга қайтиши учун пули йўқ эди. Мартин ҳамон ўзини босиб турар, лекин юзида энди ваҳшиёна ифода пайдо бўла бошлаган эдик, бу ҳол ҳамсухбатларни довдиратиб, ҳаттоки чўчитиб юборди.

Улар яна жонларини жабборга бериб, ҳикояни бошларига кўтариб мақтай бошладилар. Мистер Форд «Кўнгироқ садоси»ни биринчи дафъа қандай ўқиганини яна ҳикоя қила бошлади, мистер Энде эса жиянинг бу ҳикоядан ўзини йўқотиб қўйганини, ваҳоланки, жияни унақа-бунақа аёл эмас, Аламедда мактаб муаллимаси эканлигини гапира бошлади.

— Мен ҳақимни олгани келдим,— деб гапни чўрт бўлди Мартин,— ҳаммангизга шу қадар ёқсан ҳикоям босилиб чиққандан кейин менга беш доллар тўлашингиз керак эди.

Мистер Форднинг юзида унинг ҳақини дарҳол тўлашга тайёрлик ифодаси намоён бўлди, чўнтакларини пайпаслаб кўрди ва мистер Энде га ўғирилиб пулинин уйида унугиб қолдирганини айтди. Мистер Энде «чакки бўпти» дегандай унга қаради, лекин шу пайт унинг гайри ихтиёрий равишда қўли билан шимининг чўнтагини қоплаганини кўриб қолган Мартин ўша чўнтада пул борлигини билди.

— Минг афсус,— деди мистер Энде,— бор-йўқ пулмини ҳозиргина босмахонага бериб юборувдим-а. Уйламасдан, жуда оз пул олиб келган эканман бугун, лекин... биласизми, кутилмаганда, босмахона хўжайини келиб қолиб, ҳали тўлов вақти келмаган бўлса ҳам, бир ҳожат чиқариб, аванс беришни илтимос қилди.

Икковлари мистер Уайтга қарашибди, лекин у кулиб юбориб, елкасини қисиб қўйди. Ҳар ҳолда унинг виждени пок эди. У «Трансконтинентал ойлик журнали» га журналистика ишини ўрганиш учун ишга кирган эди, лекин унга асосан молия сиёсатини ўрганишга тўғри келди. «Ойлик» унга тўрт ойлик маошини тўлагандан кўра, босмахонани тинчтиши муҳимроқ эканига тушуниб қолган эди.

— Жуда чакки бўлди-да,— деди мистер Форд сурбетлик билан.— Сиз, мистер Иден, тўсатдан келиб қолдингиз. Лекин биз бундай қилсак. Эртага эрталабоқ

сизга почта орқали чек юборсак. Мистер Эндыс, мистер Иденнинг адреси борми сизда?

— О, бўлмасам-чи, мистер Иденнинг адреси ёзиб қўйилган, эртага эрталаб чек юборилади.— Мартин молия ва банк ишларига яхши тушунмасди, лекин у, агар улар эртага чек юборишмоқчи экан, бу ишни ҳозир ҳам бемалол қилишлари мумкин-ку, деган қарорга келди.

— Демак, келишдик, мистер Иден, эртага сизга чек юборилади.

— Менга пул эртага әмас, бугун керак,— деди Мартин қатъий қилиб.

— Кўнгилсиз тасодифни қаранг-а! Агарда бошқа истаган кунингизда келганингизда ҳам...— деб мистер Форд гап бошлаган эди, аммо чамаси, табиатан бирмунча бетоқатроқ бўлган мистер Эндыс тўсатдан унинг сўзини бўлди.

— Мистер Форд сизга вазиятни тушунтириди-ку,— қўрслик билан деди у,— мен ҳам тушунтиридим. Чек эртага юборилади.

— Мен ҳам сизга тушунтириб айтяпман,— деди Мартин,— пул менга бугун керак!

Иш бошқарувчининг қўпол муомаласи Мартинга қаттиқ ботди; шунинг учун унга кўз-қулоқ бўлиб турди, инчунун «Ойлик»нинг кассаси, шубҳасиз унинг чўнтагида эди.

Шу чоқ мистер Форд яна:

— Мен ночор аҳволга тушиб қолдим...— деб гап бошлади.

Мистер Эндыс эса сабрсизлик билан пошинасида орқасига ўгирилди ва хонадан чиқиб кетмоқчи бўлди. Мартин шу онининг ўзида унга ташланиб, ҳиқилдогига шундай ёпишдики, унинг қордек оппоқ, бежирим соқоли ўзининг шаклини йўқотмай қирқ беш даражали бурчак ясад тиккайиб қолди. Мистер Форд билан мистер Уайт, даҳшатдан сурат бўлиб қотиб, Мартин иш бошқарувчини худди эрон гиламини қоққандек силки-таётганини бақрайиб томоша қилишди.

— Менга қаранг, ёш истеъдод эгаларининг кучидан фойдаланувчи муҳтарам зот,— деб бақирди Мартин,— пулни чиқаринг. Йўқса, ёнингиздаги пулнинг ҳаммасини ўзим қоқиб тушираман!

Сўнг у қўрқиб кетган томошабинларга ўгирилиб, қўшиб қўйди:

— Яхшиси, аралаша кўрманглар... бўлмаса, сизлар ҳам шундай таъзирингизни ейсизки, туқсан онаңгиз ҳам таниёлмай қолади.

Мистер Энды бўғила бошлади, Мартин ўз шартига унинг розилик бериши учун имкон тугдириш мақсадида бир оз қўлини бўшатди. Иш бошқарувчи чўнтагини ковлаб, ниҳоят, тўрт доллару ўн беш цент чиқарди.

— Чўнтакни ағдаринг!— деб бақирди унга Мартин.

Яна ўн цент чиқди. Мартин ҳисобга тўғри бўлсин учун ўлжани икки марта санади.

— Энди навбат сизга!— деб қичқирди у мистер Фордга.— Менга яна етмиш беш цент етмайди!

Мистер Форд дарҳол чўнтакларидағи ҳамма нарсани олди, лекин бор-йўқ пули олтмиш цент чиқди.

— Яхшироқ қидиринг,— деди Мартин унга дағдага қилиб,— жалатингиз чўнтаgidан нима чиқиб турибди?

Мистер Форд ўзининг ҳалол одамлигини исботла-моқчи бўлгандаи, иккала чўнтакниң ҳам астарини ағдариб кўрсатди. Унинг битта чўнтаgidан тўрт бурчак картон тушди. Мистер Форд уни ердан олиб яна чўнтағига солмоқчи эди, лекин Мартин:

— Нима у?— деб юборди.— Паром билетими? Бу ёқса беринг? Бу ўн цент туради. Демак, энди қўлимда, агар билетни ҳам қўшиб ҳисобланса, тўрт доллару тўқсон беш цент бор. Қани, яна беш цент чиқаринг!

У мистер Уайтга шундай ўқрайиб қарадики, бу но-зик ниҳол жентльмен шу заҳотиёқ, чўнтаgidан никельтанга чиқариб берди.

— Ташаккур,— деди Мартин улфатларнинг ҳаммасига мурожаат қилиб,— омон бўлинглар!

— Босқинчи!!— деб гижинди унинг орқасидан мистер Энды.

— Муттаҳам!— деб жавоб қилди унга Мартин эшикни «қарс» этиб ёпиб чиқиб кетаркан.

Мартин галабасидан шу қадар завқланиб кетган эдики, «Паризод ва марварид» учун «Қовоқ ари» бериши керак бўлган ўн беш доллар қарзини эслаб, шу заҳотиёқ уни ҳам ундиришга аҳд қилди. Лекин «Қовоқ ари» редакциясида қандайдир соқоллари тоза

олинган ёшлар ўтиришарди, булар ҳаммани, дуч келгани ҳар бир одамни ва шунингдек, бир-бирларини ҳам тўнашга одатланиб қолган қип-қизил қароқчилар эди. Тўгри, Мартин жиҳозлардан баъзиларини синдиришга улгурди, аммо студентлик чоғларида атлетика бўйича мукофотлар олган муҳаррир иш бошқарувчи, эълонлар йигувчи агент ва швейцар ёрдамида Мартинни эшикка чиқариб қўйди ва зиннадан ўқдай отилиб тушибига кўмаклашди.

— Келиб туринг, мистер Иден, сизни кўришга ҳамиша муштоқмиз! — деб унинг орқасидан хушчақчақ овоз билан бақиришди.

Мартин ҳам жилмайиб ўрнидан турди.

— Уф,— деб гўлдиради у.— Қойилман, йигитлар! Трансконтиненталдаги қилтириқларга ўхшамас экансиzlар!

Бунга жавобан яна хохолаб кулишди.

— Шунни эътироф этиш керакки, мистер Иден,— деди «Қовоқ ари»нинг муҳаррири,— шоир учун ўзини бунчалик ҳимоя қилиш катта гап. Бу барулени қаерда ўргангансиз?

— Сиз икки қаватлама нельсонни қаерда ўрганган бўлсангиз, ўша ерда,— деб жавоб берди Мартин.— Ҳар ҳолда кўзингизнинг ости кўкариб чиқиши муқаррар!

— Ишонаманки, сизнинг гарданингиз қичиб қолади ҳали,— эҳтиром билан эътиroz билдири мұҳаррир.— Менга қаранг, шу иш шарафига қиттай-қиттай отмаймизми? Албатта, лат еган гардан шарафига эмас, танишганимиз шарафига.

— Мен енгилдим, демак, рози бўлиш керак,— деб жавоб қилди Мартин.

Шундан кейин, ҳаммалари — таловчилар ҳам, талангани ҳам бир шиша виски ичишди, жангда кучлилар ғолиб чиқди, шунга кўра «Паризод ва марварид» учун бериладиган ўн беш доллар «Қовоқ ари»га тегишслидир, деб дўстона қарорга келдилар.

ЎТТИЗ ТУРТИНЧИ БОБ

Артур кўча эшик олдида қолди, Руфъ эса Мария Сильванинг уйи олдидаги пиллапоядан тез юриб чиқди. У ёзув машинкасининг чиқиллашини эшилди, хо-

нага кириб Мартинни аллақандай қўл ёзманинг охирги саҳифасини ёзиб тугатаётгани устидан чиқди. Руфъ Мартиннинг Шукрия куни овқатлангани бориш-бор маслигини билиш учун атайлаб келган эди, лекин ижодий эҳтиросга берилиб кетган Мартин унга оғиз ҳам очирмади.

— Ижозат этсангиз, сизга шуни ўқиб берсам! — деди у машинкадан қоғозларни олиб, нусхаларини ажратиб қўяркан.— Бу менинг энг кейинги ҳикоям. Аввалги асарларимга сира ҳам ўхшамайди, мен ҳатто бу ҳақда ўйлагани ҳам қўрқяпман, лекин назаримда яхшига ўхшаяпти. Мана, ўзингиз эшигинг. Ҳикояда Гавая ҳаёти тасвиirlанади. Унга «Вики-Вики» деб ном қўйдим.

Мартиннинг юзи ҳаяжондан чўғдек ёнарди, ҳолбуки, Руфъ унинг кулбасида совуқдан дилдирад, Мартиннинг қўллари эса муздек эди.

Руфъ ҳикояни диққат билан тинглаётган бўлса ҳам, унга маъқул тушмаётгани юзидан яққол билиниб турарди. Мартин ўқиб бўлиб, ундан сўради:

— Тўғрисини айтинг, сизга ёқдими, йўқми?

— Би-билмадим,— деб жавоб қилди қиз,— буни бирон журналга ўтказиб бўлади, деб ўйлайсизми?

— Менимча, ўтказиб бўлмаса керак,— деб эътироф этди Мартин.— Буни журналлар тушунмайди. Аммо бу ерда соф ҳақиқат ёзилган.

— Нега энди сиз ҳадеб сотиб бўлмайдиган асарларни ёзганингиз ёзган?— раҳмсизлик билан гапира бошлади Руфъ.— Ахир сиз тирикчилик учун ёзасиз-ку?

— Ҳа, тўғри. Лекин қаҳрамоним мендан кучли бўлиб чиқиб қолди. Мен ҳеч нарса қила олмадим. У воқеанинг фақат шу тарзда тугаллашимни талаб қилиб туриб олди.

— Лекин нега Вики-Викингизнинг оғзидан боди кириб, шоди чиқади? Ахир ҳикояни ўқиган ҳар қандай одам, унинг гапларидан шолғомдек қизариб кетади-ку. Демак, муҳаррирлар ҳикояни босмасликка ҳақлари бор.

— Ҳақиқий Вики-Вики худди шу хилда гапирган бўларди.

— Бу — дидсизлик.

— Бу — ҳаёт! — деди Мартин.— Бу — реал ҳаёт.

Бу — ҳақиқат. Мен ҳаётни қандай мушоҳада қиласам, худди шундай тасвирлашим лозим.

Руфъ ҳеч нима деб жавоб қилмади, шу пайт орага бир онлик ўнгайсиз жимлик чўкди. Мартин Руфни ҳаддан ортиқ севар, шунинг учун ҳам уни тушунмас эди, қиз эса уни шунинг учун тушунмас эдики, у Руфнинг одамлар ҳақидаги маҳдуд тушунча доирасига сиғмасди.

— Ҳа, айтгандай, мен «Трансконтинентал» ойлик журналидан пулимни олдим,— деди Мартин сұхбатни кишига оғир ботмайдиган мавзуга кўчиришга уриниб, сўнг редакциядаги уч огайни ботирлардан тўрт доллару тўқсон цент ва паром билетини қандай мусодара қилганини эслаб, хохолаб кулиб юборди.

— Жуда соз! Демак, борасиз-а?— деди Руфъ севиниб кетиб.— Мен шуни билгани келувдим.

— Бораман?— у ҳайрон бўлиб қайта сўради.— Қаёқка?

— Эртага бизникига, тушки овқатга. Пулни олган ваҳотим костюмимни сотиб оламан, деб айтувдингизку.

— Буни бутунлай унутибман,— хижолат бўлиб деди Мартин.— Биласизми, гап бундай... Бугун эрталаб полисмен Мариянинг иккита сигири билан бузогини ўтларни поймол қилгани учун олиб кетди, унинг жарима тўлашга пули йўқ эди... унинг учун мен тўлаб юбордим. Шундай қилиб, «Қўнғироқ садоси» учун олган гонораримнинг ҳаммаси Мариянинг сигирларини қайтиб олиш учун кетди.

— Демак, бора олмайсиз?

Мартин ўзининг оҳори кетган кийимиға назар ташлади.

— Бора олмайман.

Руфнинг мовий кўзлари жиққа ёшга тўлди, у Мартина үпкаланиб қараб қўйди-ю, лекин ҳеч нима дедиди.

— Келаси йили Шукрия куни сиз билан Дельмонико бўйида, ё Лондонда ёки Парижда, ённи, сизнинг кўнглингиз истаган ерда байрам қиламиз. Бунга менинг ишончим комил.

— Яқинда газеталарда шуни ўқидим,— деди Руфъ жавоб бериш ўрнига,— почта маҳкамасида бир неча

ўрин бўшаётган экан. Ахир у ерда навбатингиз биринчи эди-ку?

Мартин чақириқ қозозини олган бўлса ҳам, бормаганини айтишга мажбур бўлди.

— Мен ўзимга, муваффақият қозонишимга жуда қатъий ишонаман,— деб ўзини оқлай бошлади у.— Яна бир йилдан кейин мен ҳар қандай почта ходимидан ўн ҳисса кўпроқ пул ишлай бошлайман. Мана кўрасиз.

— Оҳ!— деб қўя қолди Руфъ. У ўрнидан туриб, қўлқопини кия бошлади.— Мен кетишим керак, Мартин. Артур хутиб турибди.

Мартин уни маҳкам бағрига босиб ўпди, лекин Руфъ унинг эркалашларига парво қилмади. Унинг бадани одатдагидек сесканмади, у қўллари билан Мартиннинг бўйнидан қучоқламади, дудоқларини унинг лабларига босмади.

«Жаҳли чиқди,— деб ўйлади Мартин Руфни кузатиб қўйиб уйга қайтаркан.— Лекин нега? Албатта, полисмен келиб-келиб шу бугун сигирларни тутиб олгани яхши бўлмади, лекин бу оддий кўнгилсиз ҳодиса-ку. Бунга ҳеч ким айбдор эмас». Бошқача иш кўришм мумкин эмасмиди, деган фикр Мартиннинг хаёлига ҳам келмаган эди. «Ҳа, албатта,— деган қарорга келди у ниҳоят,— мен унинг олдида почтадаги ишдан воз кечганим учун ҳам бир оз айборман. Ундан кейин «Вики-Вики» ҳам унга ёқмади.

Орқадан оёқ товуши эшитилди. Мартин ўгирилиб, эшик олдига яқинлашиб қолган почтальонни кўрди. Мартин одатдаги ҳаяжон билан унинг қўлидан бир тўп қалин ва чўзинчоқ конвертларни олди. Улар орасида битта кичкина конверт ҳам бор эди. Унинг устида «Нью-Йорк ахбороти»нинг штампи бор эди. Мартин уни очишдан олдин бир оз тараддуланиб қолди. Бу материалнинг қабул этилгани ҳақидаги хабар бўлиши мумкин эмасди. Чунки бу журналга биронта ҳам қўл ёзма юбормаган эди. «Балки,— шу фикр хаёлига келганида у шамдек қотиб қолди,— балки менга мақола буютиришмоқчиидир?» Лекин шу заҳотиёқ бу дадил ва рўёбга чиқмайдиган орзуни хаёлидан қувди.

Конвертда муҳаррирнинг қисқагина расмий мактуби бўлиб, унда шу мактубга номаълум бир киши томонидан ёзилган хат илова қилингани айтилган эди;

шу билан бирга муҳаррир Мартиндан ҳеч ташвиш тортмасликни илтимос қилган эди, чунки редакция ҳеч қандай номаълум киши ёзган хатга эътибор бермайди, деб ёзган эди.

Илова қилинган хат қўлда, босма ҳарфлар билан ёзилган эди. Бу ғирт бемаъни, саводсиз ёзилган бўхтон эди, у ерда ўз ҳикоя ва шеърларни журналларга юбориб турувчи «Мартин Иден исмли шахс» мутлақо ёзувчи эмас, у ҳикояларни эски журналлардан ўғирлайди ва машинкада кўчириб, ўз номидан юборади, деб ёзилган эди. Конверт устига «Сан-Леандро» почта штемпели босилган. Мартин мактуб муаллифини дарҳол таниди. Унинг ҳар бир мисрасида Хиггинботамнинг грамматикаси, Хиггинботамнинг сўзлари, Хиггинботамнинг фикрлари кўзга ташланиб турарди. Мактуб муҳтарам поччасининг дагал қўллари билан битилгани яққол сезилиб турарди.

Ахир нимага кераги бор экан, бу иғволининг? — деб сўрарди Мартин ўзидан ўзи. Бернард Хиггинботамга у нима ёмонлик қилган эди? Бу ахир ғирт бемаънилик, бефаросатлик-ку. Буни бошқача изоҳлаш ҳеч мумкин эмасди. Бир ҳафта ичидаги шарқий штатлардаги ҳар турли журналлардан яна ўнтача шу сингари мактублар келди. Муҳаррирлар жуда олижаноблик қилишибди, деб ўйлади Мартин. Уларнинг кўпчилиги, Мартинни мутлақо танимаса ҳам, унга хайриҳоҳлик изҳор этишарди. Уларнинг бўхтонларга нафрат кўзи билан қарашлари ойдин эди. Мартинга зиён етказиш учун қилинган аҳмоқона ҳаракат амалга ошмади. Аксинча, бу ҳол унга фойда келтириши ҳам мумкин эди, негаки, муҳаррирларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Улардан баъзилари, энди Мартиннинг ҳикоясини ўқиркан, буни номаълум киши ёзган хатда номи зикр этилган ўша Мартин Иден ёзган, деб эслайдиган бўладилар. Кейин — ким билсин дейсиз — шу нарса унинг асарлари тақдирига ижобий таъсир кўрсатса ҳам ажаб эмас!

Тахминан, шу пайтларда яна бир ҳодиса содир бўлдики, ундан кейин Мария Сильванинг олдида Мартин бирмунча эътибордан қолди. Кунларнинг бирида Мартин Мариянинг ошхонада юм-юм йиглаб, оғриқдан оҳ-воҳ чекаётгани устидан чиқиб қолди; оғир дазмолни қимиirlатишга унинг мадори йўқ эди. Мария грипп

бўлти, деган қарорга келди шу заҳотиёқ Мартин ва Бриссенден олиб келган шишалардан бирининг тагида қолган вискини ҳўплатиб, ўрнига ётқизди. Лекин Мария ўламан саттор, ётмайман, деб туриб олди. У ҳадеб, кийимларни дазмоллаб бўлиб, шу бугун кечқуреноқ эгаларига элтиб беришим керак, йўқса эртага еттига болам оч қолади, дер эди.

Мартиннинг дазмолни қўлига олиб, ҳарир батист кофточкани дазмол тахтаси устига ташлаганини кўрган Мария (бу ҳақда у то ўла-ўлгунча гапириб юрди) ҳанг-манг бўлиб қолган эди. Бу, маҳалладаги энг олифта қиз Кэт Фленаганинг энг яхши кишилик кофтаси эди. Мисс Фленаган, кофточкам нима қилиб бўлса ҳам кечқурунга тайёр бўлсин, деб тайинлаган эди. Унинг темирчи Жон Коллинз билан яқинлигини ҳамма биларди, Мариянинг эшитишига кўра, улар эртага «Олтин Қопқа» паркига сайд қилгани боришлиари керак эди. Мария кофточкани Мартиндан қутқариб қоламан, деб бекорга овора бўлди. Мартин уни мажбуран стулга ўтқазиб қўйди. Мария бақрайганча Мартиннинг жон-жаҳди билан кийим дазмоллашини кузатиб ўтириди. Үн дақиқадан кейин Мартин дазмолланган кофточкани Марияга узатди, Мариянинг ўзи ҳам бундай яхши дазмоллай олмасди, Мартин уни бунга иқор бўлишга мажбур этди.

— Агар дазмол яна ҳам қизиган бўлганда, яна ҳам тезроқ дазмоллаган бўлардим,— деб тушунтириди у.

Лекин Мариянинг фикрига қараганда у дазмолни шундоқ ҳам жуда қиздириб юборибди.

— Сиз нотўгри сув пуркайсиз,— деди Мартин унга яна,— келинг, сезга йўлини кўрсатиб берай. Агар тез дазмолламоқчи бўлсангиэ, сув пуркалган кийимни прессга бостириб қўйишингиз керак.

Мартин ертўладан яшик олиб чиқди, унга қопқоқ ясади, болалар топшириш учун йиққан темир-терсаклардан бирталайини олиб келди. Сув пуркалган кийимлар яшикка тахланиб, устидан қопқоқ қўйилди, қопқоқ устига темир-терсак бостирилди. Шу билан тайёргарлик тугади.

— Энди қараб туринг,— деди Мартин белигача яланғоч бўлиб олиб, қизариб чўғ бўлаёзган дазмолни қўлига оларкан.

Кейинчалик Мария кийимларни дазмоллаб бўлгач, Мартин жун кийимларни ювишни ҳам ўргатиб қўйганини ҳаммага гапириб юрди.

— У айтди: «Мария, катта аҳмоқ, менини ўргатади сизга». У ўргата бошлади. Ун минут машина тайёр. Бочка, икки таёқ яна гилдирак гупчак. Мана!

Бундай асбоб ясашни Мартин «Қайнар Булоқ» кирхонасида Жодан ўрганган эди. Эски гилдиракнинг таёққа ўринатилган гупчаги поршен вазифасини ўтарди. Таёқнинг иккинчи учига боғланган арқон ошхона шифтининг стропилидан ўтказилган эдики, бу нарса поршенини бир қўл билан ҳаракатга келтиришга имкон берарди; бочкага солинган жун кийимлар шу асбоб ёрдамида жуда яхши ҳоқиларди. Мария, ҳатто болаларидан биттасини арқон тортишга қўйди, у Мартин Иденинг ҳийласидан таажжубланарди.

Мартин ўз санъатини намойиш қилиб, кир ювишни такомиллаштириш билан Мариянинг меҳнатини енгиллаштирган бўлишига қарамай, айни вақтда, унинг наэаридан қолди. Унинг собиқ кир юувчи эканлиги маълум бўлгандан кейин, уни қуршаб олган романтик шуъла гўё тутундек тарқалиб кетди. Унинг китоблари, файтонда келувчи ёки ўзидан кейин виски шишаларини қолдириб кетувчи басавлат меҳмонлар — ҳаммаси Мариянинг кўзи олдида ўз жозибасини йўқотган эди. У оддий ишчи, худди Марияга ўхшаган ишчи экан, улар икковлари ҳам бир синфнинг намояндлари экан. Бу фикрдан Мартин унга яқинроқ, тушунарлироқ бўлиб қолди, лекин сирли жозиба йўқ бўлиб кетган эди.

Мартин қариндошларидан тобора узоқлаша борди. Мистер Хиггенботамнинг ўринсиз қилиғидан кейин, бўлғувси куёви — Герман Шмидт ҳам ҳунарни кўрсатди. Мартин бир кун бир неча шеър ва ҳикояларини ўтказишга мұяссар бўлди ва қисман ўз аҳволини тиклаб олди. У баъзи баққолларнинг қарзини узди, костюми билан велосипедини ҳам сотиб олди. Велосипеднинг у ер-бу ерини тузатиш лозимлигини кўргач, бўлғувси куёвига дўстона муносабатини билдириш учун уни Герман Шмидтнинг устахонасига юборишга қарор қилди.

Уша куни кечқуруноқ Мартин велосипедини олиб, таажжубланди ва мамнун бўлди. Чамаси, Шмидт ҳам

унга ўзининг дўстона муносабатда эканини изҳор этмоқчи бўлган шекилли, велосипедини навбатдан ташқари тузатиб, яна уйига ҳам юборипти, ҳолбуки, биронта ҳам устахона бу ишни қилмас эди. Лекин Мартин велосипедини кўздан кечириб, унга қўл ҳам урилмаганини кўрди. У устахонага телефон қилди, лекин Герман Шмидт «у билан борди-келди қилишни истамаслигини» айтди.

— Жаноб Герман Шмидт,— бамайлихотир гапира бошлади Мартин,— қулогингиздан бирор марта чўзиб қўйиш учун ҳузурингизга ташриф буюрсам ҳам ажаб әмас.

— Агар менинг устахонамга келгудек бўлсангиз,— деб жавоб қилди у,— полицияга хабар қиласман! Мен сизга кўрсатиб қўяман! Хотиржам бўлинг, мени муштлашишга мажбур қила олмайсиз. Сизга ўхшаганлар менинг tengim әмас. Сиз ишёқмассиз, мени лақиллата олмайсиз. Опангизга уйланмоқчи эканман, бундан мени ҳақорат қилишингиз мумкин, деган хулоса чиқмайди. Нимага ишламайсиз, нега ҳалол пул топиб кун кўрмайсиз? А? Қани, жавоб беринг-чи!

Мартин ҳақиқий файласуф сингари ғазабини ичига ютди-да, унга жавобан ҳуштак чалиб, трубкани илиб қўйди. Аввалига кулгиси қистади, лекин кейинчалик ёлғизлик аста-секин унинг қалбини изтиробга сола бошлади.

Ҳеч ким уни тушунмас, ёлғиз Бриссендендан бошка ҳеч кимга кераги йўқ эди, лекин Бриссенден ҳам қаёққадир гойиб бўлди.

Мартин сабзавот дўконидан ул-бул харид қилиб кўчага чиққанида қош қорайиб қолган эди. Муюлишда трамвай тўхтади, унинг пиллапоясидан новча бир одам сакраб тушди. Мартиннинг юраги севинганидан бир сапчиб тушди. Бу Бриссенденнинг ўзгинаси эди, деразадан тушган ёруғда пальтосининг қаппайган чўнтакларига Мартиннинг кўзи тушди. Унинг бир чўнта гида китоб, иккинчисида эса шиша бор эди.

УТТИЗ БЕШИНЧИ БОВ

Бриссенден узоқ вақт кўринмай кетганини Мартинга тушунириб ўтирмади. Мартин ҳам ундан буни суриштирмади. У грот тўлдирилган стаканлардан кў-

тарилган буг орасидан дўстининг қони қочган, ориқ чехрасини кузатиб ўтиради.

Мартин унга сўнгги пайтда қилган ишлари тўғрисида гапириб бергандан кейин, Бриссенден:

— Мен ҳам қўл қовуштириб ўтирганим йўқ,— деди.

У чўнтағидан бир қўл ёзма олиб Мартинга узатди, Мартин сарлавҳасини ўқиб, савол назари билан Бриссенденга қаради.

— Ҳа, ҳа,— деди Бриссенден истеҳзо билан,— сарлавҳаси чакки эмас-а, шундайми? «Эфемерида»... бу нақаси бўлмайди. Лекин бу сизнинг сўзингиз, эсингиздами, сиз инсон ҳақида гапирганингизда уни «эфемеридаларнинг сўнгиси» деб, тирилган модда, қуёш остида ўз ўрни учун курашаётган иссиқ жон бўлаги, деб таърифлаган эдингиз. Шу фикр миямга маҳкам ўтириб қолган экан, ундан халос бўлиш учун, бутун бир достон ёзишга мажбур бўлдим! Қани, ўқиб чиқиб бу борада ўз фикрингизни айтинг!

Мартин ўқиркан, ҳаяжондан гоҳ бўзарар, гоҳ қизаарди. Бу гоят баркамол бадний асар эди. Агар фикрнинг ҳар бир нозик оҳанги сўзларда ўз ифодасини топган ерда асарнинг устун томони ҳақида гапирадиган бўлсак, бу ерда шакл мазмундан устунлик қилади, дейиш мумкин, шу билан бирга, сўз ифодаси шу қадар камолотга етган эдиким, завққа тўлган Мартиннинг нафаси қайтиб кетар ва кўзларидан ёш чиқарди. Бу олти юз, ё етти юз мисрадан иборат, жуда антиқа, хаёлий ва даҳшатли достон эди. Бундай асарни ёзиш мумкин эмасдай, уни хаёлга ҳам келтириш мумкин эмасдай туюларди, аммо шунга қарамай, достон Мартиннинг кўз олдида ётарди. Бу достонда инсон ва унинг жамики изланишлари, унинг чексиз самони забт этиб, муттасил, энг олис сайёralар оламига яқинлашишга итилиши тасвирланган эди. Бу ҳали ўлмаган ва юраги сўнгги маротаба аста тепиб турган ўлимга маҳкум инсоннинг бош чаноги ичидаги хаёлотнинг телбаларча жавлон уриши эди. Достоннинг тантанавор вазнида сайёralарнинг гувиллаши, бир-бири билан тўқнашган метеорларнинг қасир-қусурлари, ўтли булутлар шуъласи билан ёритилган мудҳиш бўшлиқларда юлдузларнинг жангу жадали, ниҳоят, шу овозалар орасидан инсоннинг ожиз товуши остин-устун бўлаёт-

ган дунёларнинг даҳшатли гулдуроси орасидан тўхтовсиз эшитилиб турадиган ҳазин бир шикоятдек қулоққа чалинарди.

Мартин ниҳоят тили калимага келиб, гапира бошлиди,

— Ҳеч қачон, бундай асар ёзилган әмас. Бу ғоят ажойиб асар! Ажойиб! Мени әсанкиратиб қўйди! Бу буюк ва мангу масала ҳеч хаёлимдан нари кетмайди. Ақл бовар қилмайдиган нарсанни англашга интилган инсоннинг тўхтовсиз эшитилиб турган заиф овози менниг қулогимда ҳамиша янграб туради! У баайни филларнинг даҳшатли ўкириши ва арслонларнинг наъраси остида, чивиннинг ўлим олдидан гингиллашига ўхшайди. Лекин бу гингиллашда зўр эҳтирос бор. Мен бемаъни гапларни валдираяпман шекилли, лекин бу асар мени тамомила ўзига ром қилиб қўйди. Сиз... Нима деб айтишимни ҳам билмайман, сиз ниҳоятда улуғ истеъдод эгасисиз. Лекин буни қандай яратдингиз? Қандай ижод қила олдингиз?

Мартин фақат нафасини ростлаб олиш учунгина мадҳия ўқишдан тўхтади.

— Мен энди ёзишни тарк этаман. Мен қогозни ифлос қиладиган оддий одамман. Сиз менга чинакам маҳорат нималигини намойиш қилдингиз. Сиз улуғ истеъдодга моликсиз. Йўқ, ундан ҳам улугсиз! Бу — телбалик яратган ҳақиқат. Бу — том маъноси билан ҳақиқатдир. Сиз ақидапарастсиз, тушуняпсизми? Ҳаттоқи, фан ҳам сизнинг фикрларингизни рад эта олмайди. Бу башорат қилувчи одамнинг қудратли шеър ёрдами билан бепоён фазо зулматидан ясаган ҳақиқати, гўзаллик ва буюклик мўъжизасидир. Бошқа ҳеч нима демайман! Мен оёқ остида қолиб, йўқ бўлиб кетдим! Йўқ, ҳар ҳолда, яна икки оғиз сўз айтаман: рухсат берсангиз, достонингизни биронта журналга жойлаштирсам.

Бриссенден хохолаб кулиб юборди.

— Бутун христиан оламида, бунақа асарни босишига журъат этадиган биронта ҳам журнал топилмайди! Буни ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз!

— Йўқ, билмайман! Мен аминманки, бу асарга икки қўллаб ёпишиб олмайдиган биронта ҳам журнал бутун дунёда топилмайди. Ахир бундай асарлар юз йилда бир марта ёзилади-ку. Бу достон бир кун-

лик ҳам, бир йиллик ҳам эмас. Бу — асрий достон.

— Ҳа, балли, асрий!!

— Ўзингизни беадаб қилиб кўрсатманг! — деб эътиroz билдириди Мартин.— Муҳаррирларни жудаим бефаҳм деманг. Мен буни биламан. Мен билан бас бойлашасизми, «Эфемеридагизни мен тавсия этган биринчи журнал бўлмаса ҳам, иккинчиси албатта қабул қиласди?

— Сиз билан бас бойлашишга халал берувчи бир сабаб бор,— деди Бриссенден ва бир оз жим туриб илова қилди.— Бу мен ёзган асарларим ичидан энг яхшиси. Буни жуда яхши биламан. Бу умрим охирида яратган энг юксак асарим. Мен бу достоним билан гоитда фахрланаман. Унинг олдида тиз чўкаман. Бу менга вискидан ҳам азиз. Мен бу энг мукаммал асарни ёзишни орзулар сари толпинган ва хом хаёлга берилиган ёшлик чогимдаёқ орзу қилган эдим. Мана орзумни рўёбга чиқардим, бир оёғим гўрда турган пайтда рўёбга чиқардим. Наҳотки, энди шу асаримни тўнгизлар оёғи остига ташласам! Бас бойлашмайман! Бу меники! Буни мен ижод этдим ва уни фақат сиз билан баҳам кўраман.

— Лекин қолганларни ҳам унутмаслигинги керак! — деди Мартин.— Ахир гўзалликдан мақсад, одамларни қувонтириш ва уларга лаззат багишладан иборат!

— Яхшиси, бу асар мени қувонтириб, менга лаззат багишлайверсин!!

— Худбинлик қилманг!

— Мен асло худбин эмасман! — Бриссенден ҳозир айтмоқчи бўлган гапидан лаззатлана бошлагандек жилмайиб қўйди.— Мен мисоли оч чўчқа сингари альтруистман¹.

Мартин қанча уринса ҳам Бриссенденни аҳдидан қайтара олмади. Мартин, журналлардан бу қадар нафратланишингиз бемаънилик ва мутаассиблик, сиз Эфесдаги Диана ибодатхонасига ўт қўйган Геростратдан минг марта бемаъни иш қиляпсиз, деб Бриссенденни ишонтиromoқчи бўлди. Бриссенден бош иргаб гроти-

¹ Альтруист — ўз манфаатидан воз кечиб, ўзгаларга яхшилик қилувчи дигарком.

ни ичиб ўтиаркан, ҳаттоки, ҳамсұхбатининг журналларга тааллуқли гапларидан бошқа ҳамма соҳада ҳақ эканлигини эътироф ҳам этди. Унинг муҳаррирларга бўлган нафратининг чеки йўқ эди, у муҳаррирларни Мартиндан ҳам қаттиқ ҳақорат қиласади.

— Илтимос, достонимни машинкангизда босиб берсангиз,— деди у,— сиз ҳар қандай машинисткадан минг карра яхшироқ босасиз. Энди сизга битта фойдали маслаҳат бермоқчиман.— Бриссенден чўнтағидан қалин бир қўл ёзма олди.— Бу сизнинг «Шарманда бўлган қуёш» деган мақолангиз. Уни уч марта ўқиб чиқдим! Қўлимдан келган энг юксак мақтovим шу. Сиз «Эфемерида»ни ғоят даража мақтаб юборганингиздан кейин жим бўлишим керак эди. Лекин сизга шу нарсани айтмоқчи эдим: агар «Шарманда бўлган қуёш» босилиб чиқса, жуда катта шов-шув бўлади. Шунинг натижасида энг шиддатли мунозара бошланадики, бу сиз учун энг яхши реклама бўлади.

Мартин хохолаб юборди.

— Бу мақоламни бирон журналга юборишга маслаҳат бермоқчимисиз?

— Агар мақолангизнинг босилиб чиқишини истасангиз, уни биронта журналга беришингизни асло маслаҳат кўрмайман. Уни йирик нашриётлардан бирига тавсия қиласинг. Эҳтимолки, уни ўша ерда биронта жинни ёки гирт маст тақризчи ўқиб чиқиб, ижобий фикр айтиб қолса. Ҳа, кўп китоб мутолаа қилганингиз кўриниб турибди! Ўқиганларингизнинг ҳаммаси Мартин Иденнинг миясида ҳазм бўлиб, «Шарманда бўлган қуёш»да изҳор этилибди. Шундай вақт келадики, Мартин Иденнинг номи оламга машҳур бўлади, у ўз шон-шуҳратининг улкан ҳиссасига шу мақола шарофати билан эга бўлади. Ношир ахтаринг, уни қанча тез топсангиз, шунча яхши!

Шу куни кечқурун Бриссенден Мартиннинг уйида алламаҳалгача ўтириб қолди. Кейин Мартин уни трамвайгача кузатиб қўйди, Бриссенден трамвайга чиқаётганида тўсатдан дўстининг қўлига ғижимланган бир қоғоз тутқазди.

— Манавини олиб қўйинг,— деди у,— бугун пойгода омадим ўнгидан келиб қолди!

Занг чалиниб, трамвай жўнаб кетди. Мартин эса қўлида ғижимланган қоғоз билан ҳайрон бўлганча ту-

риб қолаверди. Мартин хонасига қайтиб киргандан көйин қоғозни очиб күрди, бу юз долларли қоғоз пул әди.

Мартин уни ҳеч суриштирмай сарфлай бошлади. У дўстининг пули кўплигини яхши билар, бундан ташқари, ўзи ҳам яқин орада бу қарзимни узаман, деб ишонарди. Эртаси куни эрталаб у қарзларини тўлади, Марияга уч ойлик ижара ҳақини олдиндан бериб қўйди, ўзининг гаровга қўйган молларининг ҳаммасини сотиб олди. У Мэриенга тўёна қилди, Руфь билан Гертрудага рождество (мавлуд) байрамига совға сотиб олди. Бу ҳам оздек, Сильванинг ҳамма болалари билан Оклендга бориб, бир йил кечикиб бўлса ҳам, ваъдасининг устидан чиқди: у Марияга ҳам, ҳамма болаларига ҳам ботинка олиб берди. Яна у болаларга олам жаҳон ўйинчоқлар ва шириналиклар олиб берди, болаларнинг жажжи қўллари совға-саломга тўлиб кетган әди.

Мартин бу тантанали юришга бош бўлиб, шириналиклар сотувчи дўконга киаркан, бехосдан Руфь билан унинг онасига тўқнаш келиб қолди. Миссис Морз қаттиқ хижолат бўлди, ҳатто Руфь ҳам уялиб кетди. У зоҳирий одоб қоидаларига зўр аҳамият берарди, шунинг учун ўз севгилисини португалиялик бир гала жулдуровоқи болалар орасида кўриш унинг учун жуда кўнгилсиз бир ҳол әди. Мартинда ғурур ва ўзига нисбатан ҳурмат йўқлиги уни қаттиқ ранжитди. Энг хунуги шу бўлдики, бу юз берган ҳодиса Мартиннинг ўз муҳитидан кўтарилиб чиқа олмаслигини исботловчи яна бир далил эканлиги Руфга аён бўлди. Шунинг ўзи ҳам жуда кўнгилсиз ҳодиса әди, бутун дунё олдида — Руфнинг дунёси олдида буни кўз-кўз қилишининг ҳеч ҳожати йўқ әди. Гарчи Руфь билан Мартинни унаштириб қўйилгани сир тутилса ҳам, уларнинг ўзаро муносабати барчага аён әди, шириналик дўконида эса аксига, таниш-билишлар жуда кўп әди; улар ҳаммаси мисс Морзнинг қаллигини ўраб олган ажойиб болаларга қизиқсиниб қараб турардилар. Ўз муҳитининг содиқ қизи бўлган Руфь қўли очиқ Мартиннинг табиатини тушуна олмас әди. У хассос бўлганидан бу ҳодисани бир шармандалик деб тушунарди. Шу куни Морзларникига келган Мартин Руфни шундай ҳаяжонда кўрдики, ҳатто олиб келган совғасини чўнтағидан

чиқаришга ҳам юраги дов бермади. У Руфнинг кўзла-рида биринчи марта ёш — газаб билан алам ёшини кўрди, натижада бу манзара Мартинга шу қадар таъ-сир этдики, у ичиде ўзини ҳайвон деб атади, ҳолбуки, у нима айб қилиб қўйганини унчалик тушунмасди ҳам. Ўз даврасига мансуб бўлган одамлар билан муо-малада бўлгани учун уялиш Мартиннинг хаёлига ҳам келмаган эди, шунинг учун ҳам у Мария Сильванинг болаларига рождество совғаси харид қилгани чиқиб, Руфни таҳқирлайдиган ҳеч иш қилгани йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, у Руфнинг изоҳларини тинглашга, юз берган воқеани, ҳаттоки, энг яхши аёлларда ҳам уч-райдиган занфлик, деб изоҳлаб, унинг инжиқлика-рини бажону дил қабул этишга тайёр эди.

У ТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

— Юринг, сизга «асл одамлар»ни кўрсатаман,— деди Бриссенден Мартинга январь оқшомларидан би-рида.

Улар Сан-Францискода овқатланиб, энди Окленд па-ромига ўтиromoқчи бўлиб туришганда Бриссенденнинг Мартинга «асл одамлар»ни кўрсатгиси келиб қолди. У орқасига бурилиб пристандан узоқлашиб борар, этаклари ҳилпираётган плашида худди кўланкага ўхшарди. Мартин унинг орқасидан зўрга етиб борарди. Бриссенден йўл-йўлакай устига сават тўқилган фляга-ларда икки галлон портвейн сотиб олди ва шуларни қўлида ушлаганча Мишен-стрит бўйлаб кетаётган трамвайга сакраб чиқди; уч-тўрт шиша виски кўтариб олган Мартин ҳам унга эргашди. Мартиннинг хаёли-дан бир зумгина «агар мени ҳозир Руфъ кўрса нима деб ўйлаган бўларди», деган фикр лип этиб ўтди, аммо унинг фикри: ким ўзи у «асл одамлар?» деган бошқа фикр билан банд эди.

— Балки бугун у ерда ҳеч ким бўлмас,— деди Бриссенден, трамвайдан тушиб Маркет-стритнинг жа-ниубидаги ишчи маҳалласининг жин кўчасига кириб боришаркан.— Унда сиз кўпдан бери ахтариб юрган парсангизни кўролмайсиз.

— У нима ўзи?— деб сўради Мартин.

— Одамлар, лекин сизни биринчи учратганимда ҳайқовчилар маконида ғужгон ўйнаган одамларга ўх-

шаш маҳмаданалар эмас, чинакам ақлли одамлар. Сиз кўп китоб мутолаа қилиб, ёлғизликдан изтироб чекардингиз! Лекин бугун мен сизни унча-мунча китоб ўқиган одамлар билан таништириб қўяман, бундан буён ёлғиз бўлмайсиз.

— Уларнинг кети узилмайдиган мунозараларига унча қизиқмайман,— деб илова қилди Бриссенден яна бир квартал юриб ўтгач,— умуман, китобий фалсафани жиним суймайди, лекин булар, буржуазия тўнғизлари эмас, шубҳасиз, чинакам зиёлилардир! Лекин эҳтиёт бўлинг, нима тўғрида гап очилса ҳам, улар сизнинг тинка-мадорингизни қуритиб ташлайдилар.

У кўп юрганидан ҳансира қолган бўлса ҳам, қўлидаги портвейн флягаларини Мартинга бермай борарди. Бир оздан сўнг яна гапида давом этди:

— Нортонни учратиб қолсак ҳам ажаб эмас. Нортон — идеалист. У Гарвард дорилфунунини битирган! Хотираси жуда кучли! Идеализм уни фалсафий анархизмга олиб келди, натижада оиласи ундан воз кечди. Унинг дадаси — темир йўл шеркатининг президенти, йирик миллионер, ўғли эса Фрискода ярим оч ҳолда тирикчилик қиласи, йигирма беш доллардан ойлик олиб, анархистлар журналчасига муҳаррирлик қиласи.

Мартин Сан-Францискони, хусусан, шаҳарнинг шу қисмини яхши билмас эди, шунинг учун, Бриссенден уни қаёққа бошлаб кетаётганини ҳеч тушуна олмади.

— Ўша одамлар ҳақида яна гапириб беринг,— деди у.— Мен уларнинг кимлигини билмоқчиман. Турмуш тарзлари қандай? Бу ерга қандай келиб қолишган?

— Гамильтонни учратиб қолсак ҳам яхши бўларди,— деди Бриссенден нафасини ростлаб олиш учун тўхтаб.— Аслида, униг фамилияси икки қаватли: Страун-Гамильтон; у жанублик, қадимий оиладан, лекин табиатан, дунёда тенги йўқ саёқ ва ялқов; ҳолбуки, у аллақандай бир кооперативда ҳафтасига олти долларга хизмат қиласи, аниқроғи, хизмат қилишга уринади. Ҳеч тузалмайдиган саёқ! У саёқ Сан-Францискога келиб қолган. Бир куни у паркдаги скамейкада кун бўйи туз totmай ўтириди, лекин мен унга икки квартал наридаги ресторанга бориб овқат қилишни таклиф қилган эдим, менга нима деб жавоб қилди

денг? «Овора бўламиз, қария. Яхшиси, менга бир қути мапироқ олиб бера қолинг!» деди. Крейс уни материалистик монизм йўлига солиб юборгунча у ҳам сизга ўхшаш спенсерчи эди. У билан монизм ҳақида сұхбат қуришга уриниб кўриш керак. Нортон ҳам монист, лекин у идеалист монист. У ҳамиша Гамильтон ва Крейс билан баҳслашгани баҳслашган.

— Крейс ким? — деб сўради Мартин.

— Мана, ҳозир ўшаникига кетяпмиз. Собиқ профессор... дорилфунундан ҳайдашган, оддий ҳодиса. Ақли қиличдай ўтқир. Тўғри келган ишни қилиб, кунини кечириб юради. Ҳаттоки кўчада дастёрлик ҳам қилган. Ҳеч қандай бидъат-хурофотни тан олмайди. Ҳеч тап тортмай ўлникнинг кафанини ечиб олаверади. У билан буржуа аҳли ўртасидаги фарқ шундаки, у ўзини алдамасдан туриб, ўғирлик қиласкеради. У Ницше, Шопенгауэр, Кант тўғрисида, дуч келган нарса тўғрида гапириши мумкин, лекин аслида фақат монизмга қизиқади. Ҳаттоки, ўз Мэриси ҳақида ҳам монизм ҳақида ўйлаганчалик ўйламайди. Геккелни у худо деб билади. Уни ҳақорат қилишнинг бирдан-бир йўли Геккелга тил тегизишдир. Мана, етиб ҳам келдик.

Бриссенден тепага чиқиши олдидан нафасини ростлаб олиш учун флягаларни зина пиллапоясига қўйди. Икки қаватли бу оддий уй муюлишда туарар, биринчи қаватида салун ва баққоллик дўкони бор эди.

— Улфатлар шу ерда истиқомат қилишади, бутун иккинчи қаватни эгаллашган,— деди Бриссенден,— лекин фақат Крейс икки хонали квартирада яшайди. Кетдик!

Тепада чироқ йўқ эди, лекин Бриссенден қоронғида худди ажинадек дадил юриб борарди. У тўхтаб, Мартинга деди:

— Бу ерда яна Стивенс деган одам бор, теософ. Жаги очилиб кетса, ҳар қандай одамни ҳам гапидан адаштириб юборади. Яқинда ресторанга идиш-товоқ юувучи бўлиб ишга кирди. Аъло навли сигараларни жуда яхши кўради, ошхонага кириб ўн центлик овқат ейиши, кейин эллик центга сигара сотиб олиб чекиши мумкин. Мен, ҳар эҳтимолга қарши, унинг учун икки дона сигара олиб келдим. Яна Парри исмли австра-

лиялик йигит ҳам бор, бу — статист ва жонли спорт қомуси. Сиз ундан, Парагвайдага минг тўққиз юз учинчи йилда ғалла ҳосили қанақа бўлган эди ёки минг саккиз юз тўқсонинчи йилда Хитойга қанча инглиз матоси олиб кирилган ёхуд Жимми Брайт Баттлинг-Нельсонни енгган чоғда вазни қанча эди, ё бўлмаса минг саккиз юз олтмиш саккизинчи йилда Қўшма Штатларнинг ўрта вазндаги чемпиони ким эди, деб савол берсангиз, у ҳамма саволларингизга худди автомат сингари тез ва бехато жавоб қайтаради. Яна Энди деган гишт терувчи ишчи ҳам бор, ҳар нарсага ўз нуқтаи назаридан қарайди, шахматни яхши ўйнайди; кейин нонвой Гарри бор, у ашаддий социалист ва касаба союз арбоби. Ҳа, айтгандай, ошпазлар билан официантларнинг иш ташлагани эсингиздами? Уни Гамильтон уюштирган. У союз ташкил қилиб, шу ерда, Крейснинг хонасида ўтириб иш ташлаш планини ишлаб чиқкан. Буни у эрмак учун қилган эди, кейин ялқовлигидан союз ишларига иштирок этмади. Агар хоҳласа, аллақачон катта лавозимга эришиши мумкин эди. Бу одам беҳад имкониятларга эга, аммо тасаввур қилиб бўлмас даражада ялқов.

Бриссенден қоронгида ҳамон юриб борарди, ниҳоят, улар эшик остидаги тирқишдан ёруғ тушиб турған хона олдига келишди. Эшикни тақирлатишиди, «киринг!» деган овоз эшитилди. Киришлари билан Мартин Крейснинг қўлини сиқиб кўришди. Крейс — тишлиари оппоқ, сочи, мўйлови қоп-қора, кўзлари қора ва маънодор, ўқтам йигит эди. Вазмин табиат, сарик сочли жувон Мэри ҳам ошхона, ҳам емакхона вазифасини ўтовчи кичкина хонада идиш-товоқ юварди. Биринчи хона ётоқхона ва меҳмонхона эди. Хонанинг у бошидан бу бошига тортилган арқонларга ювилган кийимлар осилган, шунинг учун ҳам Мартин хонага кирган заҳоти бурчакда гаплашиб ўтирган икки кишини пайқамади. Улар иккови Бриссенденни ва унинг қўлидаги флягаларини шод-хуррамлик билан қарши олишди, Мартин танишаркан, уларининг Энди билан Парри эканлигини билди. Мартин Паррининг кечаги бокс ҳақидаги ҳикоясини берилиб тинглади. Бриссенден эса шишаларнинг оғзини очишга ва пунш тайёрлашга киришиб кетди. Унинг: «Ҳамма бу ерга тўплансин!», деб айтган буйруғига биноан, Энди хонама-

хона юриб, ҳамма қўшиларни чақиргани чиқиб қетди.

— Бахтимиз бор экан, деярли ҳамма шу ерда, — деб пичирлади Бриссенден Мартинга.— Мана, Нортон билан Гамильтон. Юринг, сизни улар билан таништириб қўйи. Афсуски, Стивенс ҳали келмабди. Мен монизм ҳақида гап очиб кўраман. Аввал озгина қизишиб олишларига имкон бериш керак.

Аввалига суҳбат қовушмади, лекин Мартин бу одамлар заковатининг ўзига хослиги ва жонлилигини дарҳол пайқаб қойил қолди. Ҳар бир кишининг қараши бошқача эди, баъзида мулоҳазалари бир-бирига зид чиқарди; лекин ҳазилкашликлари, асқияларига қарамай, у одамларни асло саёз фикрли кишилар део бўлмас эди. Мартин шу нарсани пайқадики, суҳбат қай мавзуда бормасин, бу одамлар ўзларининг теран маълумотлари борлигини намойиш қилардилар, улар дунё ва жамият ҳақида қатъий ва аниқ фикрга эга эдилар. Улар тайёр фикрларни ишлатмас, чинакам руҳий исёнкор эдилар, шунинг учун ҳам ҳар қандай разолатдан нафратланардилар. Мартин Морзлар уйида ҳеч қачон бу қадар ранг-баранг мавзуда гапиришларини эшитмаган, талаблари бу қадар ранг-баранглигини кўрмаган эди. Гўё бу ерда дунёдаги ҳар бир нарса тўғрисида ҳам узлуксиз муҳокама юргизса бўларди. Суҳбат миссис Хэмфри Уорднинг охирги китобидан Шоунинг янги комедиясига, драманинг келажаги ҳақидаги мавзудан Мэнс菲尔д хотирасига ўтиб турарди. Улар эрталабки газеталарнинг бош мақолаларини мақташар ёки масхара қилишарди, Янги Зеландия ишчиларининг аҳволи ҳақида, Генри Жеймс ва Брэндер Мэтьюз ҳақида гапиришар, Германиянинг Узоқ Шарқдаги сиёсати ва Сариқ фалокатининг иқтисодий оқибати ҳақида мулоҳаза юритишар, Германиядаги сайловлар ва Бебелнинг сўнгги нутқи ҳақида баҳслашишар, маҳаллий сиёсатни, социалистик партия раҳбарлари орасида юз берган охирги ихтилофларни ва порт юк ташувчиларининг иш ташлашига сабабчи бўлган нарсалар тўғрисида фикр юритишарди.

Мартин уларнинг ҳар бир соҳада ҳам жуда чуқур тушунчага эга эканликларини кўриб ҳайратда қолди. Улар газеталарда ҳам ҳеч қачон босилмаган нарса-

лардан хабардор эдилар, жамики сирли ишларни ипидан игнасиғача билардилар. Бу сұхбатларга Мэри ҳам аралашыб Мартинни ҳайрон қолдирди, аралашгандың ҳам ўзининг нақадар ақлли ва билимден эканлигини шундай намойиш қилдики, бундай ақл-идрок ва теран билимни Мартин ўзига таниш бўлган биронта ҳам аёлда учратмаган эди.

Улар Суниберн билан Россети ҳақида сұхбатлашиб, сўнг француз адабиётига кўчди. Бу мавзуда Мэри шундай нарсаларни гапирдики, Мартин ўзини француз адабиётидан ҳеч нарса билмаслигини тушунди. Аммо Мартин Мэрининг Метерлинкни яхши кўришини сезиб қолиб, унга қарши пухта ўйланган далилларни рўкач қила бошлади; бу далиллар «Шарманда бўлган қуёш»га асос бўлган эди.

Яна бир неча одам келди, ниҳоят, Бриссенден жангни бошлашга аҳд қилганида хона тамаки тутунидан қоронғилашиб қолди.

— Бу ерда ишлов бериш керак бўлган янги материал бор, Крейс,— деди у,— бутун ёшлик эҳтироси билан Герберт Спенсерга шайдо бўлган гўр бир йигитча. Қани, уни Геккель муклисига айлантириб кўринглар-чи!

Крейс, худди электр токи юборилгандек бир сапчиб тушди, Нортон эса Мартинга ачингандай қараб қўйди-да, гўё ўзим ҳимоя қиласман, деб ваъда бераётгандек жилмайиб унинг кўнглини кўтариб қўйди.

Крейс шу заҳотиёқ Мартинга ҳужум бошлади, лекин Нортон ҳам аста-секин гап бошлаб турди, ниҳоят, сұхбат у билан Крейс ўртасидаги яккама-якка жангга айланди. Мартин бу мунозарани тингларкан, ўз қулоқларига ишонмасди, шу нарсаларниң ҳаммаси унинг кўз ўнгига, яна қаерда денг, Маркет-стрит жанубидаги ишчи маҳалласида содир бўлаётганига ҳеч ақли бовар қиласди. У ўқиган китобларниң ҳаммаси гўё шу одамлар тимсолида жонлангандек бўлди. Улар жаҳду жадал билан, иштиёқ билан гапиришарди. бошқаларни ғазаб ёки спирт ичимлиги қандай ҳаяжонлантиrsa, ақл ўйини буларни ҳам шундай ҳаяжонга соларди. Бу, Кант ва Спенсер сингари афсонавий пайғамбарларниң китобий сўзларидан тузилган қуруқ фалсафа эмас эди. Бу жонли фалсафа эди, у баҳслашувчиларниң қонига ва жонига сингиб кетган,

нутқларида қайнаб-тошар эди. Аста-секин бошқалар ҳам баҳсга аралашди, папиросларини тутатиб, бутун дикқат-эътиборлари билан мунозаранинг боришини кузатишиди.

Идеализм Мартинни ҳеч қачон қизиқтирмаган эди. Энди у Мартинга Нортоннинг баёнида янги бир каш-фиётдек туюлди. Бироқ Мартинга рад қилиб бўлмайдигандек кўринган мантиқ Крейс билан Гамильтонни ишонтира олмади, улар Нортонни метафизик деб устидан кулардилар, Нортон эса ўз навбатида уларни метафизик деб атарди.

Ҳавода муттасил «феноменлар» ва «ноуменлар» деган сўзлар янгарди. Крейс билан Гамильтон Нортонни, сен онгни онгнинг ўзидан келиб чиқиб изоҳлайсан, деб айблардилар. Нортон эса, сизлар фактлар асосида эмас, тушунчалар асосида холоса чиқарасизлар, деб уларни суханбозликда айблар эди. Бу уларнинг жигибийронини чиқаради. Уларнинг асосий принциплари ишни фактлардан бошламоқ ва фактларга ном бермоқ керак, деган холосадан иборат эди.

Нортон Кантнинг мураккаб муҳокамаларини таҳлил қилишга киришиб кетган эди, Крейс, эскича таълим олган ҳар бир ҳурматли немис файласуфи, ўлганидан кейин Оксфордга келиб истиқомат қиласкан, деб қўйди. Нортон Гамильтоннинг шартлилик қонунини тилга олган эди, унинг рақиблари шу заҳотини айнан ўzlари шу қонунга асосланишларини айтдилар. Мартин тиззаларини қучоқлаганча, завқланганидан дир-дир титраб қулоқ солиб ўтиради. Нортон ҳақиқий спенсерпаст эмас эди, шунинг учун ҳам у баҳс қизиган пайтларда кўпроқ Мартинга мурожаат қиласка бошқа рақиблари билан қандай баҳслашса, у билан ҳам шундай баҳслашарди.

— Биласизми, Берклининг саволига ҳали ҳеч ким мукаммал жавоб бера олгани йўқ,— дерди у Мартинга ўгирилиб.— Герберт Спенсер бошқаларга нисбатан анича яқинлашиб келди-ю, лекин у ҳам, очиғини айтганди, муфассал жавоб бера олмади. Унинг издошларидан энг довюраклари ҳам бундан нарига ўта олмайдилар. Мен Салибининг Спенсер ҳақидаги мақоласини ўқидим. Ҳаттоқи у ҳам, Спенсер Берклига жавоб қайтиришга муяссар бўлди деса бўлади, деб ёзибди.

— Юмнинг айтганлари эсингиздами?!— деди Гамильтон.

Нортон бош иргади, лекин Гамильтон буни бошқаларга изоҳлаб беришни маъқул кўрди:

— Юм, Берклининг далилларига ҳеч қандай жавоб беришнинг имкони йўқ, улар тамомила қониқарсиз далиллардир, деб айтган эди.

— Юм учун қониқарсиз,— деб эътиroz билдири Нортон,— чунки Юм ҳам худди сизга ўхшаб фикр юритган, орангизда фақат битта фарқ бор: у ҳам бўлса, Берклига жавоб бериш мумкин эмаслигини эътироф этишга унинг ақли етибди.

Нортон гарчи мунозара чорида ўзини йўқотмаса ҳам, жуда қизиқон ва жizzаки эди, Крейс билан Гамильтон эса душманининг заиф томонларини бафуржга, шошмай ўрганаётган совуқон ваҳшийларни эслатишарди. Ҳадеб метафизик деб таъна қилишавергандан, кечанинг охирда жаҳли чиқиб кетган Нортон баҳсга астойдил берилиб кетиб, ўрнидан туриб кетмаслик учун икки қўли билан стулни маҳкам ушлаб олди ва ҳовурини боса олмай кўзларидан ўт сочиб, рақибларга қарши ҳужумга ўтди.

— Ҳа, яхши, геккелчилар,— деб қичқирди у,— эҳтимол, мен жодугар ёки доюхон сингари муҳокама юритаётгандирман, лекин ўзингиз қандай муҳокама юритяпсиз? Шуни билмоқчи эдим. Гарчи сиз лозим бўлган-бўлмаган ерда позитив фан ҳақида айюҳаниос солсангиз ҳам, аслида суюнадиган ҳеч нимангиз йўқку. Сиз нодон ақидапараастсиз! Ахир материалистик монизм мактаби вужудга келишидан анча олдин ҳамма ёқ шу қадар ўйиб ташланган эдики, ҳеч қандай пойдевор қўйишининг имкони қолмаган эди. Бу ишни Локк қилди! Жон Локк! Бундан икки юз йил бурун, ҳатто ундан ҳам олдинроқ Локк ўзининг «Инсон ақли устида тажриба»сида тугма гоя тушунчасининг бемаънилигини исбот қилган эди. Сизлар эса ҳалигача шу билан шугулланиб юрибсиз. Бугун шу ерга тўпланганимиздан бери, ҳеч қандай тугма гоя йўқ, деб мениншонтирмоқчи бўляпсиз. Бу нима демак? Бу — инсон олий ҳақиқатнинг тагига ета олмайди, демак. Туғилган чоғингизда миянгизда ҳеч вақо бўлмайди. Ундан кейинги олган ҳамма билимларининг фақат феноменларга ва беш хил сезги аъзолари ёрдамида олган та-

ассуротларингизга асосланади. Тугилган чогингида миянгизда мавжуд бўлмаган ноуменлар эса ундан кейин ҳам ҳеч йўл билан миянгизга кира олмайди.

— Тўғри эмас...— деб унинг сўзини бўлди Крейс.

— Олдин мен гапимни айтиб бўлай! — деб юборди Нортон.— Сизнинг ақлингиз ҳиссиётингизга у ё бу тарзда таъсир кўрсатувчи куч ва материянинг ўзаро таъсиринигина ўзлаштира олади. Кўряпсизми, баҳсмизга қулайлик тугдириш ниятида, мен ҳатто материяни мавжуд деб эътироф этишга ҳам тайёрман! Лекин ҳозир мен сизларни ўз далилларингиз билан янчидан ташлайман. Бошқа йўл йўқ, афсуски, икковингиз ҳам абстракт тафаккурга қобил эмассизлар. Қани, юксак позитив фан таълимотига асосланниб айтинг-чи, материя ҳақида нималарни биласиз? Сиз фақат идрок қилаётганингиз нарсаларни биласиз, яъни, яна ўша феноменларни биласиз. Сиз фақат материядаги ўзгаришларни, аниқроги, фақат ўзингиз ўзгариш деб фаҳмланган нарсанигина тушуна оласиз. Позитив фан ёлгиз феноменларга асосланади, сиз тентаклар бўлсангиз, ўзингизни ноуменларга асосланган онтологлар деб ҳисоблайсиз. Ҳа, позитив фан фақат ташқи ҳодисаларга асосланниб иш кўради. Бир вақтлар кимдир, ҳодисалар ҳақидаги фан ҳодисаларнинг ўзидан юксала олмайди, деб айтган эди. Сиз ҳатто Кантни рад эта олганингизда ҳам, Берклига жавоб бера олмайсиз; бироқ сиз Беркли ноҳақ деб айтасиз, чунки сизнинг назариянгиз худонинг борлигини никор этади-ю, лекин материянинг мавжудлигига шубҳа қилмайди. Мен ҳозир фикрларимни тушунсинлар деб материянинг мавжудлигини эътироф этдим. Майли, позитивист бўлинг, лекин позитив фанлар орасида онтологияга ўрин йўқ. Демак, уни ўз ҳолига қўйишингиз керак. Спенсер агностик сифатида ҳақ, лекин агар Спенсер...

Бироқ охириги Окленд паромининг жўнашига оз вақт қолган эди, шунинг учун Бриссенден билан Мартин кетишга мажбур бўлдилар. Нортон гапида давом этаётган, Крейс билан Гамильтон эса худди қутурган този итлардек унга ташланиш учун қулай фурсат кутиб турган бир пайтда Бриссенден билан Мартин ҳеч кимга сездирмай хонадан чиқиб кетишиди.

— Сиз менга мўъжизакор бир ўлкани топиб бердингиз,— деди Мартин Бриссенденга, икковлари паромга

чиқиб олишганидан кейин.— Бундай одамлар билан сұхбат қурғандан кейин яшаш керак эканлигини ҳис қила бошлайсан! Бошим айланиб кетди! Мен шу пайт-гача идеализмнинг нималигини тузукроқ тушунмас-дим. Ҳали ҳам уни ҳазм қила олмайман. Мен умрбод реалист бўлиб қолишимни биламан, шундай яратил-ган бўлсам керак-да. Лекин мен Крейс ва Гамильтон билан жон-жон деб баҳслашардим, Нортонга айтади-ган икки-уч оғиз гап топардим. Спенсерга жиддий зътиroz билдирилганини кўрмадим. Мен биринчи марта циркка бориб келган боладай ҳаяжондаман. Ҳали яна жуда кўп мутолаа қилишим кераклигини пайқаяпман. Салибининг китобини топиш керак! Спенсер-нинг енгилмаслигига имоним комил. Келаси сафар мен ҳам мубоҳасага аралашаман...

Лекин Бриссенден бу пайт, ориқ иягини иссиқ шарфи билан ўраганча оғир-оғир нафас олиб, мудраб ўти-рарди, унинг озгин гавдаси паррак ҳар айланганда силкиниб-силкиниб қўярди.

У ТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Мартин эртасига эрталаб Бриссенденning масла-ҳатига қулоқ солмай, «Шарманда бўлган қуёш»ни «Акрополь» журналига юборди. У журналлардан биронтаси, албатта мақоламни босади, деган умидда эди, журналда муваффақият қозонганидан кейин китоб нашриётига йўл очиш осонлашарди. У «Эфемерида»ни ҳам машинкада кўчириб журнал редакциясига юборди. Бриссенденning муҳаррирлар ва журналлардан ишҳоят даражада қаттиқ нафратланишига қарамай Мартин, достон босилиши керак, деган қатъий қарорга келди. У достонни муаллифнинг ижозатисиз бости-ришини ўйламаган эди, албатта. У достонни биронта йирик журнал қабул қилишини истарди, ана ундан кейин Бриссенденning розилигини олса бўлади, деб ўйларди Мартин.

Мартин шу куни эрталабдан бошлаб, бундан уч ҳафтача бурун ўйлаб қўйган ва ўшандан бери, қозозга кўчирилишини кутиб ётган қиссасини ёзишга ки-ришиди. Бу, дengiz ҳәётини реал характерлар ва реал воқеалар асосида тасвирловчи йигирманчи аср роман-

тикасининг намунаси бўлган қизиқ сюжетли қисса бўлиши керак эди. Лекин асардаги қизиқарли воқеалар замрида шундай бир нарса яшириниши керак эди-ки, уни саёз фаҳмли китобхон пайқай олмаса-да, қиссани ўқиганда ҳузур қилиши керак эди. Мартин учун бу қизиқарли воқеалар эмас, айнан ана ўша «бир нарса» қиссанинг энг муҳим жиҳати ҳисобланарди. Уни ҳамиша асарнинг гояси ўзига жалб қиласади, сюжет эса шу гояга боғлиқ эди. У ўзи учун гояни аниқлаб олиб, уни ниҳоятда равshan ифодалай оладиган воқеаларни ахтарарди. Қиссанинг номи «Кечиккан» деб аталиши ва ҳажми олтмиш минг сўздан ошмаслиги керак эди. Мартиннинг ишга қобилияти ва ижодий гайратини эътиборга олинса, бу албатта арзимас бир шаш эди. У қиссани ёзишга киришган биринчи куниёқ ўз санъаткорлик маҳоратидан жудаям лаззатланди. Энди адабий форма топишдаги нўноқлигим фикрларимни заинфлаштириб қўяди, деб қўрқмасди. Мартин кўп ойлар мобайнида қунт билан, тиришиб, заҳмат чекиб, ниҳоят, ўзи орзу қилган самараага эришди. Энди у ўз мақсади сари дадил ва оғишмай бориши мумкин, ишга бутун вужуди билан берилиб, ҳаётни ҳозир ҳар қачонгидан ҳам тўғри тушунаётганини ва уни тўғри тасвирлай олишини ҳис қиласади. Мартин «Кечиккан» қиссасида юз берган воқеий ҳодисани тасвирламоқчи ва ҳаққоний фикр юритувчи, ҳаққоний туйгули кишиларни кўрсатмоқчи бўлди. Аммо бундан ташқари, қиссада улкан сирли маъно, барча мамлакатлар, барча замонлар ва барча халиqlар учун бир хилда адолатли бўлган гоя бўлиши керак эди. «Шуларнинг ҳаммасига Герберт Спенсер туфайли эришдим,— деб ўйлади Мартин стул суянчигига ўзини ташлаб.— Ҳа, Герберт Спенсер туфайли, шу билан бирга, у қўлимга тутқазган, коннот сирларини очувчи ва такомил қонуни деб аталувчи калит туфайли эришдим!»

Мартин ҳозир яратаетган асарининг муҳимлигига жуда яхши тушунарди. Иш юришиб кетади! Юришиб кетди. Ниҳоят, у ҳар қандай журнал ҳам икки қўли билан ёпишиб оладигац нарса ёzádi. Бутун қисса унинг кўзи олдида бутунлигича ўтли ҳарфлар билан ёниб турарди. Мартин ишдан тўхтаб, хотира дафтари-га қиссанинг хотима қисмини қайд қилиб қўйди. Асарнинг бутун композицияси унга шу қадар равshan

эдики, ҳатто унинг хотима қисмини ҳам олдиндан бемалол ёза олиши мумкин эди. У ўзининг ҳали тугалланмаган қиссасини бошқа ёзувчиларнинг денгиз ҳақидаги ҳикоялари билан муқояса қилиб кўрди ва ўз асарининг бекиёс даражада юксак эканлигига ишонч ҳосил қилди.

— Фақат бир одам бунга тенг келадиган асар ёза олиши мумкин,— деб гўлдиради Мартин.— У ҳам бўлса Конрад. Лекин Конрад ҳам бу қисса учун Мартининг қўлини сиқиши ва: «Яхши ёзилиди, дўстим Мартин!» дейиши мумкин эди.

Мартин деярли кун бўйи ишлаб, бирдан Морзларнига овқатга таклиф этилганини эслаб қолди. У гаровга қўйилган қора костюмини Бриссенден туфайли қайтиб сотиб олган, энди унинг одамларга эл бўлиши учун яна имкон туғилган эди. Йўл-йўлакай у кутубхонага кириб, Салибининг «Ҳаёт туркуми» деган китобини олди. У трамвайдага кета турибоқ, Нортон тилга олган мақолани ўқиб чиқмоқчи бўлди. Ўқиркан, газаби қайнаб кетди. Юзлари лов-лов ёнар, кўзларидан ўт чақнар, гўё бирорга таҳдид қилаётгандай муштларини қисарди. У трамвайдан тушиб, қаҳру газаби тошган одамдай кўчадан шиддат билан юриб кетди ва Морзларнинг эшигидаги қўнғироқ тугмасини шундай жаҳл билан босдики, шу заҳоти ҳушини йигиб олдида, кўнгли очилиб, хохолаб юборди. Лекин уйга кирди-ю, яна бир зумда юраги сиқилиб кетди. Бамисоли унинг қанотлари бирдан қайрилиб, илҳом чўққисидан ерга қулаб тушгандай бўлди.

Бриссенденнинг «Буржуа! Чайқовчилар!» деган севимли ибораларини элади. «Хўш, нима бўлти?— жаҳл билан ўзига ўзи эътиroz билдириди у.— Ахир мен Руфнинг оиласига эмас, унинг ўзига уйланаман-ку!»

Мартиннинг назарида Руфь бу қадар гўзал, бу қадар жўшқин ва айни вақтда бунчалик соғлом ва тароватли бўлиб кўринмаган эди. Қизнинг ёноқларига хиёлгина қизил югорди, Мартин унинг кўзларидан — у илк бор мангалик учқуиларини кўрган мовий кўзларидан — ҳеч нигоҳини уза олмади. Рост, у кейинги пайтда илмий асарларни ўқишга берилиб кетиб, мангаликни унутиб қўйган эди, лекин энди у Руфнинг кўзларида тил билан айтилмаган бир далил борлигини

кўрдики, у ҳар қандай далиллардан ҳам ишончлироқ эди. Мартин бу кўзларда муҳаббат туйгусини ўқиди. Шу муҳаббат ўзининг ҳам кўзларида чакнаб турарди, бу муҳаббатнинг эса шубҳага эҳтиёжи йўқ эди. Мартин бунга жон-жаҳди билан ишонарди.

Овқат олдидан Руфь билан ўтказган ярим соат ичидаги ўзини яна бахтиёр ва мамнун ҳис қилди. Лекин овқат вақтида Мартин ишоятда чарчаганини сезди, бу, куни бўйи ўтириб қаттиқ ишлашнинг натижаси эди. Кўзлари чарчаган, оғрирди, арзимаган нарса унинг асабига тегарди. Мартин шу стол ёнида зерикиб, ўйнаб-кулиб ўтирган пайтлар кўп бўлган эди, ваҳоланки, бу ерга биринчи марта келганида назарида маданий кишилар орасига, юксак ва нафис маданий муҳитга тушиб қолгандек ҳис қилган эди; ҳозир у шуларни ёслади. Чамаси, у ўшанда эрмак бўлган ва кишиларда меҳрибонлик уйғотган эди. Қўрқув ва хижолатдан қора терга ботган, овқатланиш қоидаларининг мураккаблигидан довдираб қолган, тепасида қаққайиб турган новча малайдан сиқилган одамови Мартин, энди билимимни ҳам, ўзимда йўқ назоқат қоидаларини ҳам пеш қилишга уринмайман, қандай бўлсан, ўзимни шундай тутаман, деган қатъий қарорга келгунча, тасодифан кириб қолган бу муҳитда не-не азоблар чеккан эди.

Мартин Руфга ялт этиб қараб қўяди; кема пассажири, хавф юз берини ҳақида ўйлаганда, худди шутарзда, нажот чамбараги жойидамикин, деб қараб қўяди. Ҳа! Фақат шу нарсалар: муҳаббат ва Руфь замон синовларига бардош бердилар. Қолган ҳамма нарса, Мартин китоб мутолаасига берилиши билан саробдек ғойиб бўлди. Лекин Руфь ҳам, муҳаббат ҳам сароб эмас эди. Мартин уларни биологик далиллар билан оқлар эди. Муҳаббат ҳаётнинг энг юксак зухури эди. Табиат уни севишга даъват этар ва ҳар бир соглом одам каби уни ҳам шунга ҳозирларди. Табиат инсон жинсини такомиллаштириш учун ўн минг, юз минг — йўқ, миллион асрлар мобайнида шу мақсадда уриниб келди ва ишоят Мартин, шубҳасиз, шу ижодининг този бўлди. Табиат Мартиннинг қалбига муҳаббат туйгусини солди, унинг кучини сон-саноқсиз марта кучайтириб, Мартинга хаёл суриш қобилиятини бахш этди ва ҳаяжон, ижод, риёзат ва қувонч нималигини билсии

учун уни дунёга юборди. Мартин стол остида Руфнинг қўлини қаттиқ сиқди. Қиз ҳам унга жавобан худди шундай унинг қўлини қаттиқ сиқиб қўйди. Шу заҳоти улар бир-бирларига қараб қўйишди, қизнинг кўзлари муҳаббат ва меҳр билан чақнаб кетди. Мартиннинг кўзлари ҳам чақнаб турарди, аммо Руфнинг кўзида учқунларнинг аслида ўз нигоҳида ёниб турган ўтнинг акси эканлигини Мартин хаёлига ҳам келтирмас эди.

Мистер Морзнинг ўнг томонида, Мартин билан қарама-қарши штат олий судининг аъзоси судья Блоунт ўтиради. Мартин у билан илгарилари ҳам бир неча марта учрашган эди, лекин очиғини айтганда, уни унча хуш кўрмасди. Судья Руфнинг отаси билан касаба союзлари, сиёсий аҳвол ва социализм ҳақида суҳбатлашиб ўтиради. Мистер Морз Мартинни суҳбатга жалб қилишга уриниб, уни социалистик таълимот тарафдори, деб атади. Судья Блоунт унга оталарча ачиниб қаради. Мартин эса мийигида кулиб қўйди.

— Ўтиб кетади, яхши йигит,— деди судья меҳрибонлик билан,— болалик касалининг энг яхши табиби — вақт! (Судья шундай деб, мистер Морзга ўгирилди.) Бундай пайтларда мен ҳеч баҳслашмайман: баҳшиш касални қайсар қилиб қўяди, холос.

— Жуда тўғри фикр,— гуур билан жавоб қилди мистер Морз,— лекин бальзи-бальзида дарднинг оқиба тидан касални огоҳлантириб қўйилса ёмон бўлмайди.

Мартин бир оз ўзини зўрлаб кулиб юборди. Қун шу қадар узун, иш шу қадар оғир бўлган эдик, у ўзининг чарчаганлигини сеза бошлади.

— Шак-шубҳа йўқки, ажойиб шифокорларсиз,— деди у,— лекин агар сизни касалнинг фикри озгина бўлса ҳам қизиқтиrsa, bemornинг, касалимни аниқлашда янглишдингиз, дейишига ижозат беринг. Аслида эса, менга юклаётганингиз касал билан ўзларнингиз оғригансиз. Ахир менга у касал асло юқмайди-ку. Сизни бу қадар ҳаяжонга солган социалистик фалсафанинг ёнидан ҳам ўтган эмасман.

— Дуруст, дуруст,— деб ғўлдиради судья,— айбни айбловчига ағдариш — мунозарада жуда ажойиб усул.

— Мен сизнинг сўзингизга асосланиб гапирипман!— деди Мартин. Унинг кўзлари чақнаб кетса ҳам, лекин ўзини босиб турарди.— Гап шундаки, жаноб

судья, мен сизнинг сайлов олди нутқларингизни эшитганман. Сиз фикрлашда оғир карвонлик қилиб, гарчи бу гап сизга унчалик тушунарли бўлмаса ҳам, баринбир, бу менинг севимли иборам, мен ҳам рақобат, ҳам кучли рақибни сиқиб чиқариш принциплари тарафдориман, деб ўзингизни ишонтирдингиз, лекин айни вақтда, кучли рақибнинг кучини қирқиш учун барча чораларни кўряпсиз.

— Яхши йигит!..

— Нутқларингизни эшитганимни унумтсанг! — деб унинг сўзини бўлди Мартин.— Сизнинг штатлар орасидаги савдонинг тартибини белгилаш, «Стандарт Ойл» компанияси билан темир йўл трести фаолиятини тартибга солиш, ўрмонларни, ҳоказо ва ҳоказоларни планли равишда эксплуатация қилиш бобида тутган мавқеингиз уларни чеклаб қўйиш тадбирларини талаб қилишга, яъни, асл моҳиятини олганда, социалистлар мавқеига жуда мос тушади.

— Хўш, айтинг-чи, жон-жаҳди билан ҳокимият тепасига чиқишга интилувчиларнинг йўлини тўсиш керак әмасми, сизнингча?

— Гап унда әмас. Сизнинг фақат диагноз қўйишда янгишганингизни, мен социализм бактериясини ўзимга сира юқтирумaganligimni исботламоқчиман. Аксинча, мазкур зааркунанда бактерияни айнан сиз ўзингизга юқтиргансиз,— мен ана шу нарсани исботламоқчиман. Энди мен социализмнинг ашаддий душманиман, очигини айтганда, мен пуч гап, сафсалалар панасига яширинувчи сохта социализмнинг, яъни сизнинг иокас демократиянгизнинг ҳам душманиман. Мен реакционерман, шу қадар эътиқодли реакционерманки, сохта ижтимоий муносабатлар қалпоғи остида яшаётган — сизлар, менинг дунёқарашларимни ҳеч қачон англай олмайсизлар, негаки, шу қалпоқча орқали биронта нарсани кўришга кўзингиз ниҳоятда ожизлик қилади. Сиз ўзингизни кучлиларнинг ғалаба қозонишига ишонаётгандек қилиб кўрсатасиз, мен эса бунга чиндан ҳам ишонаман. Фарқ мана шунда. Ёшроқ вақтимда — атиги бундан бир неча ой муқаддам, мен ҳам сиз сингари ўйлардим. Биласизми, сизнинг гояларингиз, кези келганда маълум даражада менга таъсирни кўрсатган эди. Лекин чайқовчилар ва боққоллар — қўрқоқ маъмурлардир; уларнинг мақсадлари

бойлик ортиришдан нарига ўтмайди, шунинг учун ҳам, гапнинг очигини айтадиган бўлсам, оқсуяклар менга кўпроқ маъқул тушиб қолди. Бу хонада ягона шахсиятпаст мениман. Мен давлатдан ҳеч нима дъво қилмайман. Факат кучли шахс, от устида жавлон урган отлиқ давлатни муқаррар инқироздан сақлаб қолиши мумжин. Ницше ҳақ эди. Мен вақтни ўтказиб, Ницшенинг кимлигини сиаларга тушунириб ўтирумайман, лекин у ҳақ эди! Дунё кучлиларни кидир, негаки, улар қанчалик қудратли бўлсалар, шунчалик олижаноб ҳамдирлар, улар чайқовчилик ботқоғида типирчилаб ётмайдилар. Дунё асилзода киборларники, сариқ соч шайтон одамларники, муросасозлик қилмай, ҳамма вақт ҳаётта «лаббай» деб жавоб қилувчиларни кидир. Ана шулар сизларни, яъни социализмдан қўрқувчи ва ўзини шахсиятпаст деб кўрсатувчи социалистларни ямламай ютиб юборадилар. Қулларга хос ўртамиёналик сиёсатингиз сизни қутқара олмайди! Ҳа, албатта, буларнинг ҳаммаси сизга чигал жумбоқдай нарса, шунинг учун ортиқ жигингизга тегмоқчи эмасман. Лекин бир нарсани унутманг! Бутун Окландни қидириб, чинакам шахсиятпастлардан беш-өлтитасини ҳам топа олмайсиз, лекин ўшалардан бири камина қулингиз Мартин Идендир.

Мартин, мунозара тамом бўлди, дегандек Руфга ўгирилиб олди.

— Бугун жуда чарчадим,— деди у,— мен суҳбатга эмас, муҳаббатга муштоқман.

— Мени ишонтира олмадингиз. Ҳамма социалислар иккюзламачи бўлади. Уларнинг бошқалардан ажратиб турувчи белгиси ҳам ана шу,— деди мистер Морз.

Лекин Мартин бу гапни жавобсиз қолдирди.

— Ҳечқиси йўқ! Ҳали сизни биз туппа-тузук республикачи қилиб қўямиз,— деди судья Блоунт.

— Бу ҳол юз беришдан аввал отлиқ етиб келади,— өҳтиром билан эътироҳ билдири Мартин ва яна Руфга ўгирилди.

Лекин мистер Морз Мартиндан норози эди. Бўла жак куёвнинг ишёқмаслиги ва иш фаолиятининг нормал, бамаъни турларидан нафратланиши унга ёқмасди; куёвнинг мулоҳазалари унга ёт, феъл-атворини эса тушунмасди. Шу пайт мистер Морз суҳбат мавзуини

Герберт Спенсер таълимотига буриб юбормоқчи бўлди. Мистер Блоунт унинг гапини қувватлади. Файласуфнинг исмини эшитиши билан қулоги динг бўлган Мартин тақаббурлик билан Спенсернинг ғояларини танқид қилаётган судьянинг овозини эшитиб қолди. Мистер Морз гўё: «Эшитяпсизми, бўтам?» демоқчидай ўқтин-ӯқтин Мартинга қараб қўярди.

— Маҳмадана ҳакка,— деб тўнғиллаб қўйди Мартин, сўнг яна Руфъ ва Артур билан гаплашиб ўтираверди.

Лекин кун бўйи ишлаб чарчаганлиги ва кечаги «асл одамлар» билан бўлган мубоҳасалар ўз таъсирини кўрсатди; боя трамвайдаган ўқиган мақола унинг газабини қўзитган, у ҳали ҳам жаҳлдан тушмаган эди.

— Нима бўлди?— Мартиннинг зўр-базўр ўзини босиб ўтирганини пайқаган Руфъ ҳаяжон билан сўради.

— Таниб бўлмайдиган худодан бошқа худо йўқ, Герберт Спенсер эса унинг ердаги вакили,— деб юборди судья.

Мартин ялт этиб унга ўгирилди.

— Бозори ўтмай қолган сафсата,— деди у хотиржамлик билан.— Буни мен биринчи марта Сити-Холл паркда бир ишчининг оғзидан эшитган эдим, у ишчи салгина ақллироқ бўлса чакки бўлмасди. Ўшандан бери бу жумлани тез-тез эшитиб тураману, ҳар сафар унинг қабиҳлигидан нафратланаман. Уялмадингизми? Сизнинг оғзингиздан чиқётган сўзлар орасида у буюк ва олижаноб кишининг исми мисоли кўлмак сувга томган бир томчи шабнамга ўхшайди. Мен сиздан нафратланаман!

Мартиннинг сўзлари хонада ўтирганларни худди момақалдироқ гулдуросидек ҳангманг қилиб қўйди. Судья Блоунт чўғдек қизариб кетди, орага машъум бир сукунат чўкди. Мистер Морз ичидан севинар, қизининг қаттиқ хижолат чекканини кўриб турарди. У ўз ниятига етди: у жини севмайдиган одамнинг табиий қўполлигини юзага чиқаришга сабабчи бўлди.

Руфъ ёлворувчи бир тарзда стол остида Мартиннинг қўлини қисди, лекин Мартиннинг энди қони қайнаб кетган эди. Юксак лавозимдаги кишиларнинг димогдорлиги ва калтафаҳмлиги унинг жигибийронини чиқарганди. Олий суд аъзоси! Тавба, бор-йўғи бундан икки-уч йил муқаддам Мартин бундай одамларни ху-

до ярлақаган одамлар, деб уларга сажда қилишга ҳам тайёр эди.

Судья Блоуит ўзига келиб, Мартинга ҳатто зўрма-зўраки назоқат билан қараб қўйди ва сухбатни давом эттиришга уриниб кўрди, лекин Мартин, унинг фақат бу ердаги хонимлар туфайли шундай қилаётганини тушунди. Бу уни яна бешбаттар газаблантириди. Нахотки ер юзида номус деган нарса қолмаган бўлса?

— Сиз баҳслашадиган одам мен эмасман! — деб қичқирди у.— Спенсернинг ватандошлари унинг тўғрисида қанчалик оз билишса, сиз ҳам шунча оз биласиз. Биламан, бунга сиз айборд эмассиз! Бунга замона-миздаги умумий жаҳолат айборд. Мен ҳали трамвайдага келаётганимда шундай жаҳолат намунаси билан танишишга мұяссар бўлдим! Кела туриб Салибининг Герберт Спенсер ҳақидаги мақоласини ўқидим. Сиз ҳам уни ўқиб чиқсангиз бўларди. Уни ҳамма ҳам ўқиса бўлади. Сиз уни хоҳлаган магазинингиздан ва хоҳлаган кутубхонангиздан топишингиз мумкин. Салибининг бу буюк инсон ҳақида ёзганини ўқиб чиқсангиз, аминманки, ҳатто сиз ҳам ўзингизни ўнгайсиз ҳис қияган бўлардингиз. Утакетган бу нодонлик олдида сизнинг нодонлигингиж ип эша олмай қолади. Спенсер билан ҳамнафас бўлишга ҳам лойиқ бўлмаган академия файласуфи уни «авом ҳалқ файласуфи», деб атабди. Имоним комилки, сиз Спенсернинг асарларидан ўн бетгина ҳам ўқимагансиз, лекин сиздан кўра донороқ танқидчилар ҳам бўлган; улар сиздан кўп ўқимаган бўлсалар ҳам, Спенсернинг издошларига унинг гояларини сохта деб айтиб, ҳаёсизлик билан шов-шув кўтарганлар. Тушуняпсизми? Буюк даҳоси илм-фанинг турили соҳаларни қамраб олган инсоннинг гояларини сохта деб жар согланлар; у психологиянинг отаси эди; у педагогика соҳасида йирик бурилиш ясади, Франциянинг аллақайси бир гўшасидаги қишлоқ болалари ҳам энди Спенсер тавсия қилган усул ёрдами билан ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашни ўрганмоқдалар. Спенсернинг хотирасини тақдирловчи аянчли одамлар, айни вақтда, унинг гояларини амалда татбиқ этиб, нон еб юрибдилар. Агар уларнинг бошларида озми-кўпми ақл бўлса, шунга улар ёлгиз Спенсер туфайли эришганлар-ку! Агарда Спенсер бўлмаганда, уларнинг мияларида тўтиқуш сингари ёдлаб, олган зигирдаккина билимлари

ҳам бўлмасди-ку. Судья Блоунт, сизга нисбатан юқориоқ лавозимда бўлган Оксфорд ректори Фэрбэнксга ўхшаган биронта жаноб, келгуси авлод Спенсерни мутафаккир дейишдан кўра, шоир ва хаёлпараст деб айтади, дейишга журъат этяпти. Ким ўзи улар? — Акиллаган лайчалар! Биттаси «асосий маншалар» адабий нафосатдан маҳрум эмас, деб айтибди. Бошқалар эса у ақл заҳматкаши, аммо оригинал мутафаккир эмас, деб қичқиришади. Акилловчи лайчалар! Акилловчи лайчалар галаси!

Мартин чуқур сукунатга чўкканча жим бўлиб қолди. Руфнинг оиласидагилар Судья Блоунтни ҳурматли, хизмати улуғ одам, деб иззат қилишарди, шунинг учун ҳам Мартиннинг қилиғи ҳаммани даҳшатга солиб қўйди. Зиёфат охири худди мотам маросимидаидек шумшук ўтди. Судья билан мистер Морз ўзаро шивирдаб гаплашиб ўтиришди; бошқаларнинг сұхбати эса ҳеч қовушмасди.

Овқатдан кейин, Мартин билан Руфь ёлғиз қолишганда қаттиқ можаро бўлди.

— Сиз жуда ёмон одамсиз,— деди Руфь дув-дув кўз ёш тўкиб.

Лекин Мартин ҳали ғазабдан тушмаган эди, шунга кўра, даҳшат солиб тўнгиллади:

— Ҳайвонлар! Вой, ҳайвонлар-е!

Руфь Мартинга, судъяни ҳақорат қилдингиз, деган эди, у эътиroz билдириди:

— Уни нима деб ҳақорат қилибман? Рост гапни айтибми?

— Рост гапми, йўқми, менга барибир,— деб гапида давом этди Руфь,— одобнинг ҳам маълум чегараси бор, одамларни ҳақорат қилишга сизга ҳеч ким ҳуқуқ берган эмас!

— Ҳақиқатни таҳқирлашга ким ҳуқуқ берган судья Блоунтга? — деди Мартин.— Аллақандай бир одамсифат маҳлуқни таҳқирлашдан ҳақиқатни таҳқирлаш минг карра ёмон. Лекин у бундан ҳам бешбаттар иш қилди! У аллақачон ўлиб кетган энг буюк ва энг олижаноб мутафаккирнинг номини қоралади. Вой, ҳайвонлар-е! Вой, ҳайвондан тарқаганлар-е!

Руфь Мартиннинг қаҳридан қўрқиб кетди. Қиз уни бундай ғазабга минганини биринчи марта кўриб туриши эди, Руфь ўз нуқтани назаридан bemuloҳаза бўлиб

кўринган бундай газабнинг боисини тушуна олмас эди. Айни шу дамда, Мартин Руфни бир вақтларда гидек шундай куч билан ўзига жазб қилдики, қиз ўзини тутиб туролмай, ҳеч кутилмаган бир пайтда унинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Қиз содир бўлган воқеалардан таҳқирланган ва аччиқланган эди, аммо шунга қарамай боши Мартиннинг кўкрагида ётар, унга суқиларкан, йигитнинг ғўлдирашини эшитарди:

— Ҳайвонлар,вой ҳайвонлар-е!

Мартин ҳатто қуидаги гапларни айтганида ҳам, Руфь бошини кўтармади:

— Мен энди ҳеч қачон зиёфатларингизни бузмайман, азизам. Дўстларингиз мени севмайди, мен ҳам уларга суйкалмайман. Мени улар қанчалик ёмон кўришса, мен ҳам уларни шундай ёмон кўраман. Туф! Улардан жирканаман! Буни қарангки, бир вақтлар мен катта лавозимдаги одамларга, дангиллама уйларда яшовчи дорилфунун дипломини олган, банкка пул қўйган одамларга ўзимни паст олиб, ҳавас билан қарадим! Шу қадар гўл эканманки, уларни чинакам ҳурматга сазовор одамлар деб тасавур қилардим.

УТТИЗ САККИЗИНЧИ ВОБ

— Юринг, социалистлар клубига борамиз,— деди Бриссенден. У бундан яром соат олдин, кейинги уч кун ичида иккинчи марта қон қусганидан кейин энди ўзига келган эди. Унинг титроқ қўлларида ҳар вақтда гидек бир стакан виски бор эди.

— Нима қиласман у ерда?— деб сўради Мартин.

— Бегоналар учун беш минут сўзлашга рухсат берилади,— деди bemor,— сиз ҳам гапиришингиз мумкин. Нима учун социализмга қаршилигингишни уларга айтиб берасиз. Улар ҳақида, уларнинг харобазорларда яшовчиларга хос ахлоқи ҳақида қандай фикрда эканлигингишни айтинг. Ницше фалсафасини юзларига солинг, ташвишга тушсинлар. Бундай мунозаралар уларга фойда, сизга ҳам зиён қилмайди! Улмасимдан олдин социалист бўлиб олишингишни жуда ҳам истардим мен. Бу ҳаётингизни маънолик қиласди, умидсизликка тушганингида сизга мадад беради; умидсизликка тушишингиз эса муқаррар.

— Сизнинг, келиб-келиб, сиздек одамнинг социалист бўлганингизга ҳайронман,— деди Мартин,— ахир оломонни кўришга кўзингиз йўқ-ку. Чиндан ҳам, сиздек нафосат шайдоси бўлган одамнинг оломон манфаати ва орзулари билан нима иши бор?— Мартин таъна қилиб вискига ишора қилди,— сизни, афтидан, социализм қутқара олмаса керак.

— Мен оғир касалман,— деб жавоб берди Бриссенден.— Сизнинг йўлингиз бошқа. Сиз соппа-согсиз, сиз ҳаётда ҳали кўп нарсаларни кўрасиз, шунга кўра ҳаётда ўзингизнинг бирон мақсадингиз бўлиши керак. Менинг нима учун социалист бўлганимдан ажабланяпсизми? Хайр, майли, айтиб бера қолай. Нега десангиз, социализм муқаррар; нега десангиз, ҳозирги тузум чириб қолган, энди кўпга бормайди; нега десангиз, сиз кутган отлиқлар замони ўтиб кетган. Қуллар отлиққа эргашмайди. Қуллар шу қадар кўпки, отлиқ узангига оёқ қўйиши билан, уни ерга тортиб туширадилар. Бундан қочиб қутулиб бўлмайди, сиз уларнинг фалсафасини ҳазм қилишга мажбурсиз. Тўғри, унчалик ширали эмас у. Лекин бошқа илож йўқ. Сиз ўша Ницшеингиз гоялари билан одамови бўлиб қолгансиз, Мартин. Ўтган нарса ўтиб кетди, тарих такрорланади, деган одам ёлғон гапиради. Тўғри айтдингиз, мен олониңни ёқтирмайман, лекин иложим қанча? Отлиқни кутгандан фойда йўқ, мен ҳамма нарсани афзал кўришга ҳам тайёрман, фақат қўрқоқ буржуа тўнғизларни ҳукмронлик қилмаса бўлгани. Юринг. Бу ерда яна бирпас ўтирсам ичиб, гирт маст бўлиб қоламан! Докторнинг нима деганини биласизми? Э, қўйинг докторни! Мен уни шунақаям лақиллатиб алдагим келадики...

Якшанба оқшоми, Окленддаги социалистлар клубининг чоғроққина зали асосан ишчилар билан лиқ тўлган эди. Нотиқ, бамаъни яҳудий, гарчи ўз нутқи билан Мартинда эътиroz ҳисси уйғотган бўлса ҳам, Мартинга ёқиб қолди. Нотиқнинг торгина елкалари ва ботиб кетган кўкраги, унинг ҳақиқий яҳудий маҳалласи фарзанди эканлигидан далолат бериб турарди. Мартин унга тикиларкан, мискин ва ожиз қулларнинг бу дунёдаги бир ҳовуч зўравонлар билан, яъни ўша қуллар устидан ҳукмронлик қилиб келган ва ҳамиша ҳукмронлик қиласидиган зўравонлар билан доимий

жанг қилишини яққо, тасаввур этди. Бу нимжон одам, Мартиннинг назарида, машаққатли ҳаёт йўлида зарурый биологик қонунга биноан қирилиб кетаётган заиф ва яшашга мувофиқлашмаган омманинг тимсоли эди. Улар ўлимга маҳкум эдилар. Уларнинг мураккаб фалсафаси ва чумолидек коллективизига бўлган майлига қарамай, қудратли ва кучли одамларни деб табиат улардан воз кечган эди. Табиат ўзи яратганлардан энг нодирларини саралаб оларди, одамлар ҳам унга тақлид қилиб, олий нав сабзавотлар ва наслдор отларни кўпайтира бошладилар. Албатта, оламни яратган эгам бундан тузукроқ усул ҳам ўйлаб чиқиши мумкин эди, лекин одамларнинг жорий қилинган қонуни қондаларини тан олишдан бошқа чоралари йўқ эди. Ўз-ўзидан маълум, ҳалок бўлиш олдидан улар социалистларга ўхшаб, ўзларини ҳар ёққа уриши, тиришиб-тиртишишлари мумкин, тўпланиб олишиб, бу дунё азобларини қандай қилиб енгиллаштириш ва бутун оламни қандай қилиб лақиллатиш ҳақида мулоҳаза юритишли мумкин.

Мартин шундай ўйларди, Бриссенден уни сўзга чиқишига кўндирганидан кейин, Мартин шу мулоҳазаларини айтди. У минбарга чиқиб, одат бўйича раисга мурожаат қилди. У бояги яҳудий гапираётганда мисига қўйилиб келган фикрларини тартибга солишига уриниб, бир оз тутилиб-тутилиб паст овоз билан гап бошлади. Бундай митингларда ҳар қайси нотиққа беш минут вақт бериларди. Лекин бу берилган беш минут тамом бўлганида, Мартин энди ўз нутқидан завқлана бошлаган, социалистларнинг назарияларини энди танқид қилишга киришган эди, лекин у тингловчиларни ўз нутқига қизиқтириб қўйганлиги учун ҳамма раисдан вақтни чўзиб беришни талаб қилди. Одамлар бу бегона йигит сиймосида ўзларига муносиб рақибни кўриб, унинг ҳар бир сўзини диққат билан тингладилар. Мартин завқ-шавқ билан дангал гапира бошлади, у қуллар ахлоқига ҳужум қиласкан, қуллар деганимда мана шу тингловчиларимни назарда тутаман, деб дангал айтди. У Спенсер ва Мальтусдан нақл келтириди ва дунёнинг тадрижий такомилининг биологик қонунига ҳамду-сано ўқиди.

— Демак,— деб яқунлади у ўз нутқини,— ёлғиз қуллардангина ташкил топган давлат яшай олмайди!

Асосий такомил қонуни бу ўринда ҳам ўз таъсирини кўрсатади! Мен юқорида исботлаганимдек, яшаш учун курашда кучлилар ва кучлиларнинг авлодиг тирик қолади, оживлар ва уларнинг авлоди эса ўлимга маҳкумдир. Бу процесс натижасида авлоддан авлодга ўтган сари кучлининг кучи орта боради. Мана буни такомил дейдилар! Сиз қуллар эса — тўгри, киши ўзининг қуллигини тан олиши кўнгилсиз ҳол, албатта — сиз қуллар эса, такомилнинг буюк қонунига тобе бўлмаган жамият ҳақида орзу қиласиз. Сиз заиф ва лаёқатсиз кишиларнинг нобуд бўлмаслигини истайсиз. Сиз, ожиз одамларнинг кучлилар билан баробар, кўнгиллари истаганча овқат ейинини истайсиз. Сиз ожизларнинг кучлилар билан бир қаторда турмуш қуришларини ва насл қолдиришларини истайсиз. Лекин булар қандай натижа беради? Одамзоднинг кучи ва яшаш қобилияти авлоддан авлодга ўтган сари ривожланмайди. Аксинча, орқага кета беради. Мана, сизнинг «Қуллик фалсафангиз»нинг Немезидаси¹. Сизнинг жамиятингиз — қуллар томонидан, қуллар номи билан қуллар учун яратилган жамият — мунтазам равишда заифлашиб, чирий бошлайди ва ниҳоят, тамомила нобуд бўлади. Эсингизда бўлсин, мен сентиментал ахлоқ эмае, биология қонунларига асосланиб холоса чиқаряпман. Қуллар давлати яшай олмайди.

— Хўш, Қўшма Штатлар-чи? — деб қичқирди кимдир.

— Қўшма Штатлар? — деб эътиroz билдириди Мартин.— Ўн учта мустамлака ўз ҳукмдорларини қувиб юбориб, республика деган нарсани ташкил қилди. Қуллар ўзларига ўзлари хўжайин бўлишди. Қилич билан давлатни бошқариб турган ҳукмдорлар қолмади. Бироқ қуллар ҳукмдорларсиз яшай олмас әдилар, оқибат, янги тоифа ҳукмдорлар пайдо бўлишди. Булар довюрак, олижаноб ва кучли одамлар әмас, балки аянчли ўргимчаклар, чайқовчилар ва судхўрлар эди! Ана ўшалар сизни қайтадан асорат домига солди, лекин бу ишни кучлилар сингари ошкора қилмадилар, балки ҳар турли найранглар, айёрликлар, ёлгон ва бўжтоналар билан сездирмасдан қилдилар. Улар сиз-

¹ Немезида — жаоси; немезида — қадимги юнон афсонасида жазо, ўч маъбудаси.

нинг судьяларингизни пора билан ўзларига оғдириб олдилар, қонунларингизни бузиб, ўғил-қизларингизни шундай асоратда сақламоқдаларки, қонуний тус өлган қулликнинг жамики даҳшатлари унинг олдида ҳеч гап бўлмай қолди. Ҳозир сизнинг икки миллион нафар фарзандларингиз Қўшма Штатларининг саноат хўжайинлари зулми остида заҳмат чекмоқда. Ун миллион нафар қул бошпанасиз, оч-яланғоч кун кечирмоқда. Йўқ, қуллар давлати мустақил яшай олмайди, негаки, бу тадрижий такомилнинг биологик қонунига зиддир. Қуллар жамияти ташкил топиши билан дарҳол тушкунлик, насл айниш бошланади. Сиз тадрижий такомил қонунини инкор қиласизми? Яхши! Бўлмаса, сиз қайси қонунга суюмоқчисиз? Уни бизга таърифлаб беринг. Балки аллақачон таърифлагандирсанз? Ундаёт бўлса, менга тушунтириб беринг уни.

Мартин залдагиларнинг бақириқ-чақириқлари остида ўз ўрнига бориб ўтириди. Йигирматача одам, менга сўз беринг, деб бирдан ўринларидан туришди. Улар жўшқин эҳтирос билан қўлларини пахса қилиб, залдагиларнинг гулдурос қарсаклари остида бирин-кетини Мартиннинг ҳужумини даф қилар эдилар. Бу чинакам жанг эди, гояларнинг шиддатли тўқиниши эди. Кўпгина нотиқларнинг нутқи умумий мавзууларга ўтиб кетса ҳам, аксарият бевосита Мартинга эътиroz билдиради. Улар Мартин учун янги бўлган фикрларни баён қилардилар; эски биологик қонунларни татбиқ қилиш учун янги имкониятлар борлигини кўрсатар эдилар. Улар мунозарага муккасидан шўнғиб кетганигидан одобни ҳам укутиб қўйган эдилар, шунинг учун раис уларни бир неча бор тартибга чақиришга мажбур бўлди.

Сенсация кетидан қувавериб ҳолдан тойган ёш бир мухбир тасодифан шу мажлисга келиб қолган эди. Унда на ақл-идрок ва на тажриба бор эди. Унда фақат газета мухбирига хос сурбетлик бор эди. У мубоҳасанинг маъносига тушунмас, ҳаддан ташқари нодон эди. Бироқ у ўзига шундай бино қўйган эдики, мана бу ишчилар синфиининг маҳмадана восvosларидан ўзини баланд тутарди. Шу билан бирга у юксак мавқедаги кишиларни, миллат ва газеталар сиёсатини белгилайдиган кучли одамларни жуда ҳурмат қиларди. Унинг энг олий орзуси йўқни йўндиришга қурби ета-

диган биринчи даражали мухбир бўлишдан иборат эди.

У барибир сұхбатнинг нима тўгрисида бораётганини тушунмади. Тушунишнинг ҳам ҳожати йўқ эди. У «революция» сингари айрим сўзларга маҳкам ёпишиб олди. Палеонтолог бир дона топилган суюк орқали бутун бошли скелетни тиклагани сингари, бу мухбир ҳам эсида қолган ягона «революция» сўзи билан бутун бошли нутқи тикламоқчи бўлди. Шу куни кечқурун у нуқул шу иш билан шуғулланди, иши муваффақиятли чиқди. Мартиннинг нутқи ҳаммадан кўпрошов-шувга сабабчи бўлгани учун мухбир Мартинни анархист деб тасвирлаб, реакцион индивидуализмин энг ашаддий социализмга йўйди-да, ўзи ёзган нутқини Мартиннинг тили билан баён қилмоқчи бўлди. Мухбир йигитнинг адабий истеъоди йўқ эмас эди, шунинг учун дарғазаб оломоннинг шов-шуви остида мушт дўлайтирган, бақириб-чақирган сочи узун баджаҳл одамларни, асаб касалига йўлиқкан кишиларни жуда мөҳирлик билан тасвирлади.

УТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Эртаси куни эрталаб Мартин кофе ичиб ўтиаркан, одати бўйича газеталарни кўздан кечирди. У умрида биринчи марта ўз номини йирик ҳарфлар билан газетанинг биринчи саҳифасида босилганини кўрди. Ўзининг Окленд социалистларининг энг йирик раҳбарларидан бири эканини билиб, ҳанг-манг бўлиб қолди. У мухбир йигит томонидан ёзилган ўзининг оташин нутқига кўз югуртириб чиқди-ю, аввалига бу ҳаёсиз уйдирмадан жуда аччиғланди, лекин кейин кулиб юбориб, газетани улоқтиргди.

— Буни ё биронта маст одам ёзган, ёки бунинг замерида қандайдир бир жиноят ётибди,— деди у Бриссенденга. У Мартинниги тушки овқатдан кейин чарчаб келиб, хонадаги ягона стулга чўккан эди. Мартиннинг ўзи эса одати бўйича каравотда ўтиарди.

— Сизга барибир эмасми?— деди Бриссенден.— Наҳотки бу газетани ўқийдиган буржуазия тўнгизларининг мулоҳазаларидан қўрқсангиз?

Мартин бир дақиқа ўйланиб қолди.

— Албатта, улар билан ҳеч қандай ишим йўқ. Фақат бу нарса Руфнинг оиласи билан менинг муносабатимни мушкуллаштириб қўймасмикин, деб қўрқаман. Унинг отаси мени социалист деб билади, мана бу бемаъни ахборот унинг фикрини тасдиқлаши мумкин. Менинг тўғримда нима ўйласа ҳам парво қилмайман, лекин ҳар ҳолда... ҳе, нима фарқи бор? Сизга бугун ёзганларимни ўқиб бермоқчиман. Ҳали ҳам ўша «Кечиккан»ни ўқийман, албатта. Салкам ярми тайёр бўлди.

Мартин энди ўқий бошлаган эди, бирдан Мария эшикни очди, хонага башанг кийинган бир йигитни киритди, йигит олазарак бўлиб, атрофга кўз югуртириди, бир зумгина керосинкага ва ошхона вазифасини ўтвичи яшикка тикилиб қолди, шундан сўнг Мартинга қаради.

— Утилинг! — деди Бриссенден.

Мартин меҳмонга жой бериш учун нарироқ сурилди-да, унга савол назари билан қаради.

— Мен сизнинг кечаги нутқингизни эшитдим, мистер Иден,— деб гап бошлади йигитча, бир оз сукутдан кейин,— газетада босиб чиқариш учун сиз билан суҳбатлашмоқчи эдим.

Бриссенден хохолаб кулиб юборди.

— Бу киши ҳам сизга ҳамкасб — социалистми? — деб сўради репортёр Бриссенденга ялт этиб қараб ва бу тирик мурданинг тасвири газетхонда қанчалик кучли таассурот қолдиришини хаёлан тасаввур қилди.

— Ҳисоботни ҳали шу тирранча ёзган экан-да? — деди ўйчанлик билан Мартин.

— Нега энди адабини бермай ўтирибсиз? — сўради Бриссенден.— Мен ҳозир беш минутгагина ўпкамнинг соғ бўлиши учун минг доллар берардим.

Ёш мухбир бу суҳбатдан бир оз довдираб қолди, ҳамсуҳбатлар учун у гўё бу ерда йўқдай эди. Лекин у ҳозиргина социалистлар митинги ҳақида ёзган ҳисоботи учун газета муҳаррирининг мақтовига сазовор бўлиб, мавжуд тартибининг уюшган душманлари раҳбари Мартин Иден билан мусоҳаба ўtkазиш ҳақида топшириқ олган эди.

— Сиёни суратга олсак қарши эмасмисиз, мистер Иден? — деб сўради йигит.— Ўзим билан фотографни

ҳам бошлаб келган эдим. У шошиляпти. Ҳадемай қуёш ботади, дейди. Мусоҳабани эса кейин қилаверамиз.

— Фотограф? — деди чўзиб Бриссенден.— Нима қилиб ўтирибсиз, Мартин? Дўппосласангиз-чи!

— Қарияпман шекилли,— деб жавоб қилди Мартин.— Дўппослашим кераклигини билиб турибману, лекин нечундир ҳафсалам келмаяпти. Нима кераги бор?

— Шўрлик онаси учун керак,— деб эътиroz билдириди Бриссенден.

— Балки мулоҳазаңгиз чиндан ҳам асослидир,— деб эътироф этди Мартин.— Лекин барибир бу мулоҳаза гайратимни қўзгатмаяпти. Ахир биронта одамни дўппослаш учун куч-гайрат сарфлаш керак-ку. Дўппослашга арзидими бу?

— Рост, арзимайди,— деб шўх оҳангда гапни илиб кетди мухбир, ҳолбуки, унинг жавдираган кўзлари эшикни мўлжалларди.

— Албатта, бунинг ёзган нарсасида битта ҳам тўғри сўз йўқ,— деб давом этди Мартин Бриссенденга ўгирилиб.

— Биласизми, мен умумий тарзда тасвирлаган эдим...— деб изоҳ беришга журъат этди Йигитча.— Аммо сиз учун бу жуда ажойиб реклама бўлди... Хўп деяверинг.

— Билиб қўйинг, Мартин, бу сиз учун реклама-я!— жўшқин оҳангда деди Бриссенден.

— Ҳа, ҳа!.. Бу гапга қўшилишим керак.

— Ижозатингиз билан, мистер Иден, қаерда туғилгансиз?— деб сўради репортёр афтини диққат билан қулоқ солаётган одамнинг афтига ўхшатиб.

— Диққат қилинг, ҳеч нима ёзмаяпти-и,— деб гапга аралашибди Бриссенден,— ҳаммасини ёдида саҳлаб қолади.

— Мен учун шунинг ўзи кифоя,— Йигитча зўр бериб ҳаяжонини яширишга уринарди.— Омилкор репортёр ҳеч нимани ёзмайди.

— Яққол кўриниб турибди кечаги ҳисботингиздан.

Бриссенден ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик тарафдори эмасди, шунинг учун ҳам овозини ўзгартириб, бирдан қичқириб юборди:

— Мартин! Агар сиз дўппосламасангиз, ўзим дўппослайман буни! Ўлиб қолсам ҳам майли, дўппослайман!

— Шапатиласам, кифоя қилар дейман? — сўради Мартин.

Бриссенден ўйлаб туриб, кейин бош иргади.

Зум ўтмай репортёр Мартиннинг тиззасида юз тубан ётарди.

— Лекин тишлаш йўқ,— деб огоҳлантирди Мартин,— бўлмаса чиройликкина башарангизни пачақлаб ташлашга мажбур бўламан. Яхши бўлмайди.

Унинг ўнг қўли бир меъёрда кўтарилиб тушиб турди. Йигитча чинқираг, типирчилар, сўкинарди-ю, лекин тишлашга журъат эта олмасди. Бриссенден бу ҳолатни бамайлихотир кузатиб ўтирарди. Фақат бир марта сабри чидамай, бўш шишани ушлаб олди-да:

— Келинг, менам ҳеч бўлмаса бир марта урай! — деди.

— Афсуски, қурбим етмай қолди,— деди ниҳоят, Мартин.— Қўлимда жон қолмади.

У репортёрнинг ёқасидан ушлаб бир силкиди-да, каравотга ўтқазди.

— Полицияга арз қиласман! Сизни қамоқقا олишади! — деб қичқиради йигитча. Унинг чўғдек ёниб турган юзларидан алам ёшлари оқиб тушарди.— Бу қилмишингиз учун жавоб берасиз. Шошмай туринг ҳали!

— Ана холос,— деди Мартин,— бу йигитча тойғоқ йўлдан кетаётганини ҳали ҳам тушунмабди-ку. Ҳали бу ўз биродари ҳақида ёлғон-яшиқ гапларни ёзишга ёзибди-ю, бу ишининг виждонсизлик, адабсизлик эканини, эркак кишига номуносиб иш эканлигини негадир тушунмабди.

— Начора, менга тушунтириб қўйинг, деб ўз оёғи билан келибди-ю,— деб гапга аралашди Бриссенден.

— Ҳа, келишга келди-ю, лекин мени бадном ва шарманда қилиб бўлиб, кейин келди. Энди баққолнинг менга насияга мол беришдан бош тортиши турган гап. Ҳаммадан ёмони шуки, бу болафақир то жуда ўтқир мужбир ва ғоят зўр муттаҳам бўлгунча шу йўлдан кетаверади.

— Ҳалмі вақт бор,— деб эътиroz билдириди Бриссенден.— Бу йигитчани тўғри йўлга солиб юбориш, балки сизнинг зиммангизга юкландандир. Э, нега энди менинг ҳам бир мартагина уришимга йўл қўймадингиз? Бу савобли ишга шунақаям ҳисса қўшгим келгани әдикӣ!

— Икковингизни ҳам қамашади! — деди йўлдан озган банда пиқиллаб йиглаб. — Ҳ-ҳ-ҳайвонлар!

— Башараси ёқимтойгина экан,— деди Мартин бош чайқаб,— бекорга қўлимни оғритдим, деб қўрқаман. Бу йигитчани тузатиб бўлмайди. У шубҳасиз жуда ўткир мухбир бўлади. Бунда виждон деган нарсадан асар ҳам йўқ! Шунинг ўзи унинг ўсишига имкон тугдиради.

Шу пайт йигитча, ҳамон қўлида шиша ушлаб ўтирган Бриссенденнинг ёнидан қўрқа-писа ўтиб, уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди.

Эртаси куни Мартин ўзи ҳақида жуда кўп янги ва қизиқ гапларни билди. «Ҳа, биз жамият душманимиз,— деганмиш у матбуот ходими билан сұхбатда,— лекин биз анархист эмасмиз! Биз социалистлармиз!» Мухбир бу икки йўналиш ўртасида айтарлик фарқ йўқлигини айтган экан, Мартин розилигини билдириш учун сукут сақлаб елкасини қисиб қўйганмиш. Маълум бўлишича, Мартиннинг юзи беўхшов ва унда насли айниганини исботловчи жами аломатлар мавжуд эмиш. Унинг серқадоқ қўллари ва қонсираб чақнаб турувчи кўзлари жудаям бошқача эмиш.

Мартин, деярли ҳар куни кечқурун ўзининг Сити-Холл-паркдаги ишчилар митингида нутқ сўзлаши, у ерда ҳалқ онгини заҳарловчи ҳамма анархист ва агитаторлар ичида энг нуфузлиси бўлиб, ўта революцион нутқлар ижод этиши ҳақида ҳам ўқиди. Репортёр унинг ҳужрасини муфассал тасвиrlаган, керосинкани, хонадаги ягона стулни ҳам унутмаган, шунингдек, у Мартиннинг ошнасини — бутун қиёфаси йигирма йилдан бери қамоқда ётиб, эндигина озодликка чиқсан одамни эслатувчи мурдасифат саёқни — ранг-баранг бўёқлар билан ифодалаган эди.

Ёш репортёр жуда чаққон чиқиб қолди. У Мартин Иденнинг бутун оилавий ҳаётини исказ билибди ва мистер Хиггинботамнинг дўкони ва эшик олдида турган мистер Бернард Хиггинботамнинг фото суратини ҳам топибди. Мазкур жентльмен ўз қайнисининг социалистик мулоҳазаларига қўшилиш у ёқда турсин, баяки у билан ҳеч қандай муносаабатда бўлишини истамайдиган ҳурматли ва бамаъни тижоратчи сифатида тасвиrlанган эди. Унинг гапига қараганда, Мартин Иден гирт ялқов, бир әмас. бир неча марта дурустнина

жойлардан иш тавсия қилишган бўлишса ҳам, ишлашни истамаган ишёқмас экан, бир кун эмас, бир кун унинг турмага тушиши муқаррар экан. Репортёр Герман фон Шмидт билан ҳам сухбатлашган эди. У Мартинни «Оила шаънига тушган дод», деб атабди ва у ҳам Мартин билан қариндошлиқ қилишдан бош тортибди. «У менинг елкамга миниб олмоқчи бўлган эди,— дебди гап орасида Герман фон Шмидт,— лекин бу номери ўтмади. Мен уни уйимга келмайдиган қилиб, бездириб юбордим. Бунақа ишёқмасдан ҳеч хайрли иш кутиб бўлмайди!»

Мартин бу сафар чинакамига аччиғланганди. Брисенденга бу гап худди эрмакдек туюлса ҳам, Мартинни тинчтишига қурби етмади. Мартин энди Руфга буни тушунтириш осон бўлмаслигини биларди. Қизнинг отаси эса фотиҳани бузиш учун бу бемаъни уйдирмадан албатта фойдаланса керак. Мартиннинг ноҳуш тахминлари, хиёл вақт ўтмай тўгри бўлиб чиқди. Эртаси куни почтальон Руфнинг хатини олиб келди. Мартин мактубда кўнгилсиз гаплар ёзилганини олдиндан сезиб, шу заҳотиёқ конвертни очди-ю, почтальон орқасидан эшикни ҳам ёлмасдан ўқий бошлади.

Мартин мактубни ўқиркан, қўли беихтиёр чўнтағини ковлаб, доим ёнида юрадиган тамаки билан тамаки қогоzinи ахтара бошлади. Ҳолбуки, чўнтағи кўпдан бери бўм-бўш эканлигини тушунмас, ҳатто нима қидираётганини ҳам ўзи билмасди.

Мактуб хотиржамлик билан ёзилган эди. Унда ҳеч қандай зардадан асар бўлмаса ҳам, лекин биринчи сатридан бошлаб то охирги сатригача ҳар қайси жумлада қизнинг ранжиганлиги ва ихлоси қайтганлиги яққол сезилиб турарди. Ишончимни оқламадингиз, деб ёзган эди Руфъ. Мартин ўзининг ножӯя қилиқларини тарқ этар, унга, яъни Руфга бўлган муҳаббати туфайли камтарона ва тавфиқли ҳаёт кечиришга ҳақиқатан ҳам рози бўлар, деб ўйлаган экан қиз. Энди бўлса, дадаси билан ойиси фотиҳани бузасан, деб оёқларини тираб туриб олишганмиш. Руфъ ҳам ота-онасининг далилларини эътироф этмай иложи йўқмиш. Икковлари орасидаги муносабатдан ҳеч қандай яхшилик кутиб бўлмасмиш. У бошидан янглишган экан. Мактубда биттагина таъна бор эди, ана шу таъна Мартинга айниқса қаттиқ ботди. «Агарда хизматга киришни хоҳ-

лаганингизда, ҳаётда қандай бўлмасин ўз ўрнингизни топганингизда, қандай яхши бўларди!-- деб ёзган эди Руфь.— Лекин бу мумкин эмас. Чунки сиз ҳавоин ва пала-партиш кун кечиришга одатланиб қолгансиз. Тушунаман, сизда айб йўқ. Сиз ўзингизнинг тугма табигизга ва олган тарбиянгизга биноан иш кўрдингиз. Мен сизни айбситаётганим ҳам йўқ. Мартин, гапимга тушунинг. Дадам билан ойим ҳақ эканлар: биз бир-биримизга муносиб әмасмиз, шунисига ҳам шукурки, ўз вақтида пайқаб қолдик буни... Мен билан кўришишни ўйламанг ҳам,— деб ёзган эди у мактубнинг охирида,— бу учрашув икковимизга ҳам, ойимга ҳам жуда оғир ботади. Ойимни қаттиқ хафа қилиб қўйганимни шундок ҳам сезиб турибман ва ҳали-бери бу гуноҳимни юва олмасам керак».

Мартин мактубни охиригача ўқиб чиқиб, яна бир сидра диққат билан ўқиди. Кейин ўтириб жавоб ёза бошлади. У социалистлар митингида нима деб гапирган бўлса, ҳаммасини батафсил ёзди ва газетани әнг виждонсиз тухматчиликда айблади. Ўзининг айбсизлигини исботлаш, изоҳлаш, мактуб охирида ёлворувчи ошиқ йигитнинг жўшқин нутқига айланиб кетди. «Менга албатта жавоб қилинг,— деб ёзди у,— фақат бир оғиз сўз — мени севасизми, йўқми? Энг муҳими шу».

Бироқ орадан бир кун, икки кун ўтса ҳам, жавоб келмади. «Кечиккан»нинг ўша саҳифаси ҳамон очиқлигича ётар, стол остидаги қайтариб юборилган қўл ёзмалар тўдаси эса тобора кўпаярди. Мартин умрида биринчи марта уйқусизлик азобига учради. У Морзларникуга уч марта борди, аммо ҳар сафар уй хизматкори уни оstonадан ўтқизмади. Бриссенден касал ётган эди, шунинг учун Мартин уни кўргани борганида ўз дардини айтишга тили бормасди.

Мартиннинг ғами бошидан ошибб ётарди. Репортёрнинг қилғилиги ҳеч кутилмаган оқибатларга олиб келди. Португалиялик баққол унга насияга мол беришдан бош тортди, мен соф америкаликман, деб мақтанишини яхши кўрадиган сабзавотчи баққол эса Мартинни ватан хонни деб атади ва ватанпарварлик жазаваси тутиб, ҳатто унинг қарз қофозларини ҳам йиртиб ташлади, дўконимга қарзингни ҳам тўлагани кела кўрма, деди. Қўшниларнинг ҳаммаси Мартинга қарши эди, уларнинг газаби кун сайин ортиб борарди. Сотқин со-

циалист билан муомала қилишни ҳеч ким истамасди. Бечора Мария вахима ва шубҳа ичида қийналар, аммо у Мартинга содиқлигича қолган эди. Бир вақтлар Мартиннинг ҳузурига меҳмон олиб келган дабдабали файтонни унуган қўшни болалари энди унга узоқдан «ялқов!», «саёқ!» деб қичқиришарди. Фақат Мариянинг болалари айнимас, Мартинни ёқлаб гапиришар, у деб кўпинча муштлашишарди ҳам. Кўз остини кўкартириб, бурнини қонатиб келган болаларини кўрган бечора Мария яна ҳам ночор аҳволга тушарди.

Мартин бир куни кўчада Гертрудани учратиб қолиб, илгари ҳам кўнгли сезиб юрган нарсаларни эшилди. Бернард Хиггинботам ғазабланганидан ўзини қўярга жой топа олмаяпканмиш, Мартин оила аъзоларининг ҳаммасини шармисор қилди, деяпканмиш, уйимга келса оёғини уриб синдираман деганмиш.

— Бирон ёққа кетсанг бўлармиди, Мартин,— деб ёлворди Гертруда.— Кетиб бошқа ерда биронта тузукроқ ишга жойлаш. Кейинчалик, ҳамма нарса бости-бости бўлиб кетгандан кейин яна қайтиб келиш қочмас.

Мартин бош чайқаб қўйди-ю, лекин нима учун кета олмаслигини опасига тушунтириб ўтирмади. Қандай қилиб ҳам тушунтириб бўлади! Ўзи билан қариндошлиари орасида тубсиз жар пайдо бўлган. Энди у бу жардан сакраб ўтишга қодир эмас! Ўзининг — нищепарастнинг социализмга муносабатини Гертрудага тушунтириб ўтириш кулгили бўларди! Бу одамларга ўз мулоҳазалари ва хатти-ҳаракатини изоҳлаб бериш учун инглиз тилида сўз йўқ эди. Уларнинг ҳамма галлари Мартинни бир нарсага — ўзи учун биронта иш топишга ундарди. Ҳамма гал фақат шунда эди. Уларнинг мулоҳазалари шундан нарига ўтмасди. Ўзинг учун жой топ! Йиши кир! Бечора оми қуллар, деб ўйларди Мартин Гертруданинг гапини тингларкан. Дунёнинг зўравонлар томонидан забт этилганидан ажабланмаса ҳам бўлади! Қуллар ўзларининг қуллик тасаввури доирасидан четга чиқа олмасдилар-да. «Иш» улар учун олтин санам эдиким, бу қуллар унга сифиниб, қаршисинда итоаткорона тиз чўкардилар.

Гертруда унга пул таклиф қилган эди, лекин Мартин бошини сарак-сарак қилди, ҳолбуки, бир неча кундан кейин яна костюмини гаровга қўйишини яхши биларди.

— Ҳозирча Бернардинг кўзига кўринмай тур,— деб таъкидларди унга Гертруда,— яна бир-иккى ойдан кейин у ҳовуридан тушиб қолади, ана ўшандага аравакаш бўлиб ёлланишинг мумкин, агар хоҳласанг. Агар мен керак бўлиб қолсам, истаган вақтингда одам юбор, ўзим бораман. Эшитяпсанми?

Гертруда йиглаб юбориб нари кетди, Мартин эса опасининг ҳорғин одим отиб, зўр-базўр кетиб бораётганини кўриб, чидаб бўлмайдиган ҳасратдан юраги сиқилиб кетганини ҳис қилди. У опасининг орқасидан тикилиб турганда, нищепараастлар биноси бирдан силкиниб, тебрана бошлади. Қандайдир қуллар тоифаси ҳақида мужаррад фикр юритиш яхши экану аммо у назарияни ўзига яқин одамларга нисбатан татбиқ этиш уччалик осон эмас экан. Борди-ю, агар зўравонлар зулмидан эзилаётган ожиз ва мазлум шахсни мисол қилиб келтириш керак бўлса, Гертрудадан яхшироқ мисол топиб бўлмайди. Мартин ҳатто кўпчиликнинг мулоҳазасига зид фикрдан маъюс жилмайиб қўйди. Юрагим бир орзиқиши билан ўз ақидамдан шубҳалана бошласам, роса қизиқ нищепарааст эканман-да, деб ўйлади у, ахир бундай ўйлаб қарасанг, ҳозирги дақиқада мазкур қуллик ахлоқи ўз асарини кўрсатмаяптими, унинг опасига бўлган меҳрибонлиги қуллик туйғуси эмасми? Ҳақиқий кучли одам марҳамат ва шафқатдан юксак туриши лозим. Мазкур туйғулар қуллар маскани бўлмиш ертўлаларда пайдо бўлиб, у фақат занф ва бахти қаро одамларнинг қисмати бўлган.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

«Кечиккан» ёзилмай тўхтаб қолди. Мартиннинг редакцияларга юборган қўл ёзмалари стол остида сочилиб ётарди. Фақат битта қўл ёзма ҳамон кезиб юарди. Бу Бриссенденнинг «Эфемерида»си эди. Мартин велосипеди билан қора костюмини яна гаровга қўйди, ёзув машинкаси учун тўлов муддати яна ҳар сафаргидек кейинга сурилди. Лекин энди Мартин бунга парво қилмасди. У ҳаётда ўзи учун янги мақсад топиши керак эди, модомики, ҳали у мақсад топилмаган экан, ҳаёт ҳам гўё тўхтаб қолгандек туюларди.

Орадан бир неча ҳафта ўтди, кунлардан бир кун Мартин кўпдан бери кутиб юрган воқеа содир бўлди.

У кўчада Руфни учратиб қолди. Аммо қиз ёлғиз эмас, акаси Норман билан бирга келаётган эди, икковлари ҳам ўзларини Мартинни танимаганга солдилар, лекин Мартин уларга яқинлашмоқчи бўлганида, Норман уни синглисига яқин йўлатмасликка уринди.

— Агар синглимга тирғилмоқчи бўлсангиз,— деди у,— полисмен чақираман, синглим сиз билан гаплашишни истамайди, сизнинг бу хирагингиз унга ҳақоратдек туюлади.

— Яхниси, мен билан жанжаллашманг,— маъюс қиёфада жавоб қилди Мартин,— акс ҳолда, чиндан ҳам полисмен чақиришингизга тўғри келади, унда сизнинг ҳам номингиз газетага тушади. Четга туринг, халақит берманг менга. Мен Руфь билан гаплашиб олишим керак.

— Мен сизнинг ўз оғзингиздан эшитмоқчиман,— деди у қизга.

Қиз аввалига бўздек оқариб кетди, вужудини титроқ босди, сўнг ўзини тутиб олиб, Мартинга савол назари билан қаради.

— Сизга юборган мактубимдаги саволимга жавоб беринг,— деб талаб қила бошлади у.

Норман тоқати тоқ бўлиб, типирчилаб қолган эди, Мартин бир қараашда уни ювош қилиб қўйди.

Руфь бош чайқади.

— Сиз ўз ихтиёригиз билан шу ишни қиляпсизми?— деб сўради Мартин.

— Ҳа,— деди қиз секингина, қатъий оҳангда,— ўз ихтиёrim билан. Сиз мени шарманда қилдингиз, таниш-билишлар билан кўришгани уяламан. Ҳозир ҳамманинг оғзида гап бўлиб қолдим. Сизга айтадиган гапим шу. Мени сиз баҳти қаро қилдингиз, энди сиз билан учрашишни сира истамайман.

— Танишлар! Фийбатлар! Газетадаги бўҳтонлар! Булар муҳаббатдан кучли бўла олмайди! Демак, сиз мени ҳеч қачон севмаган экансиз-да!

Руфнинг бўзарган юзи ўт бўлиб ёнди.

— Рўй берган шу воқеадан кейин-а?— деди қиз.— Мартин, нима деётганингизни ўзингиз ҳам билмаяпсиз! Мени ким деб ўйлайсиз?

— Кўряпсиз-ку, синглим сиз билан гаплашишни хоҳламаяпти!— деди Норман ва синглисини бу ердан олиб кетиш учун қўлтиқлаб олди.

Мартин уларнинг орқасидан қараб қолди, сўнг та-

маки билан тамаки ўрайдиган қогоз олгани беихтиёр қўлини чўнтағига тиқди, лекин чўнтағида на тамаки ва на қогоз бор эди.

Шимолий Окленд яқин эмас эди, аммо Мартин бу йўлни қандай босиб ўтганини сезмади. У уйига келиб, каравотига ётгандан кейин ўзига келди ва гўё бирдан уйгониб кетган кишидек атрофига олазарак бўлиб аланглай бошлади. Стол устида ётган «Кечиккан»нинг қўл ёзмаси кўзига ташланди; у стулни яқинроқ суреб қўлига ручка олди. Бошланган ишни охирига етказиб қўймагунча кўнгли тинчмайдиган одати бор эди унинг. Қаршисида эса тугалланмаган иш ётарди. У бошка иш билан шугулланиш учун буни четга суреб қўйган эди. Энди ўша бошқа иш адойи тамом бўлди, яна навбат «Кечиккан»га келган эди. Мартин бундан кейин нима қилишини билмас эди. У фақат бир нарсани биларди: ҳаётнинг аллақайси бир босқичи поёнига етган эди ва нуқта қўйишдан олдин жумлани тугаллаш керак эди. Келажак уни қизиқтирмасди. Эҳтимолки, бундан кейин бошидан нелар кечишини ҳадемай билиб қолар. Лекин бунинг энди унчалик аҳамияти қолмаган эди. Ҳамма нарса ҳам аҳамиятсиз эди.

Мартин беш кун муттасил ҳеч қаёққа чиқмай, ҳеч ким билан учрашмай «Кечиккан» устида ишлади, бир оз тамадди қилиб олиш учунгина ишдан тўхтар эди. Олтинчи куни эрталаб почтальон унга «Парфенон» муҳаррирининг мактубини олиб келди. Мартин конвертни очди-ю, шу заҳоти «Эфемерида»нинг босмага қабул қилинганини билди.

«Биз поэмани мистер Картрейт Брюсга ўқигани берган эдик,— деб ёзган эди муҳаррир,— у асарни маъқуллади ва биз уни ўз журналинизда бажону дил чоп этишга қарор қилдик. Биз поэмани журналнинг август сонига қолдиряпкан эканмиз. бунга сабаб шуки, июль сони териб бўлинган. Мистер Бриссенденга бизнинг чуқур миннатдорлигимизни ва қойил қолганимизни изҳор қилинг. Унинг портрети билан биографик маълумот юборишингизни илтимос қиласмиз. Мабодо, тавсия қилинган гонорар оз кўринса, илтифот этиб, шартингизни телеграф орқали бизга хабар қиласангиз».

Тавсия қилинган гонорар миқдори уч юз эллик доллар бўлгани учун Мартин, телеграмма юборишининг ҳожати йўқ, деган қарорга келди. Энди фақат Бриссен-

деннинг розилигини олиш қолган эди. Барибир, Мартин ҳақ чиқди-ку. Чинакам поэзиянинг қадрига етадиган муҳаррир ҳам бор экан. Белгиланган гонорар ҳам ҳаттоки, «асрнинг дурдона поэмаси» учун ҳам катта эди. Бундан ташқари, Бриссенден жамики танимидчилар орасида ёлғиз шу Картрайт Брюсни ҳурмат қиласиди — буни Мартин биларди.

Мартин уйдан чиқиб трамвайга ўтириди, у кўз олдиндан лип-лип ўтиб турган уйлар ва муюлишларга тикилиб бораркан, на дўстининг муваффақияти ва на эришилган ғалаба уни ҳаяжонлантирмаётганини ўйлаб маъюс борарди. Қўшма Штатлардаги энг ўткир танимидчи поэмага юксак баҳо берди, бас, шундай экан, чинакам санъат асари ахирин бир кун келиб, ўзи учун матбуотга йўл очади, деб Мартин янгишмаган экан. Аммо энди унда аввалги иштиёқ қолмаган эди, шунинг учун ҳам у ҳозир Бриссенденга хушхабар етказгани эмас, кўпроқ шунчаки, дўстини кўргани кетаётганини жуда яхши тушунарди.

«Кечиккан» устида ишлаган шу беш кун мобайнида Бриссендендан ҳеч хабар олмагани, ҳаттоки уни бирон марта ҳам эсламагани энди унинг хаёлига келди. Мартин ўзини қандайдир руҳан эсанкираб қолганини тушунди ва дўстидан хижолат қила бошлади. Лекин шунда ҳам ўзини негадир лоқайд ҳис қиласиди. «Кечиккан» повести устида ишлаётгандагина руҳи кўтарилар, бўлак ҳеч нима унга таъсир этмасди. Қолган ҳамма нарсага у парвойи фалак, мияси караҳт бўлиб қолгандай эди. Трамвай гизиллаб ўтиб бораётган кўчалардаги қайноқ ҳаёт ундан жуда олисда, мисоли хаёлдек туюларди, шунинг учун ҳам агар черков қўнгироқхонаси унинг кўз олдида бирдан қулаб тушса, унчалик ажабланмаган бўларди.

У меҳмонхонага кириб, шоша-пиша Бриссенденнинг хонасига чиқди ва бир дақиқадан сўнг яна шоша-пиша қайтиб тушди. Дўстининг хонаси бўм-бўш, ҳамма буюмлар ташқарига чиқариб қўйилган эди.

— Нима, мистер Бриссенден кўчиб кетдими? — деб сўради портьедан¹. — Адресини қолдирмадими?

Портье негадир унга ғалати қилиб қараб қўйди.

— Ҳали ҳеч нимадан хабарингиз йўқми? — деди у.

¹ Портъе — эшик оға.

Мартин «йўқ» дегандай бош чайқаб қўйди.

— Ҳамма газеталарда ёзишидан-ку. Уни ўрнида ўлиб ётган ҳолда топишибди. Ўз жонига қасд қилибди! Босидан отибди.

— Уни дафн этишдими?

Бу саволни гўё алақандай бегона, нотаниш киши бергандай туюлди Мартинга.

— Йўқ. Тафтишдан сўнг жасадини Шарқча юборишиган эди. Қариндошлари чақиртирган адвокатлар ҳамма ишни бости-бости қилиб юбориши.

— Нега бунчалик шошилишмаса? — деб юборди Мартин.

— Нега шошилишди дейсиз? Ахир бу воқеага беш кун бўлди-ку!

— Беш кун бўлди?

— Ҳа, беш кун.

Мартин:

— Шундай денг! — деб гўлдиради-да, меҳмонхонадан чиқиб кетди.

Йўл-йўлакай у телеграфга кириб, «Парфенон» носирига, поэмани чоп қилишингиз мумкин, деб телеграмма юборди. Телеграммани у пул тўлаб оладига қилиб юборди, негаки чўнтағида, фақат уйга қайтиш учун трамвайга етадиган беш цент пули қолган эди.

Мартин уйига қайтиб келиб, яна ишга киришди. Кунлар ва тунлар бири бирини қувалашиб ўтиб борарди, у эса ҳамон стол олдида ўтириб, тинмай ёзарди. У деярли уйдан эшикка чиқмас, шўрва-шўлта ё бўтқа пиширишга бир нарсаси бўлса, пишириб истар-истамас овқатланар, ҳеч вақоси бўлмаса яна лоқайдлик билан овқатсиз кун кечираверарди. Повесть бошдан оёқ олдиндан батафсил ўйлаб пишитилиб қўйилган бўлса ҳам, у асар экспозициясини бошқача тузишга қарор қилди, бунда повестнинг ҳажми яна йигирма минг сўзга ортарди. Повестни шунчалик зўр зътибор билан тақомиллаштиришга ҳожат бўлмаса ҳам, қайтадан ишлар, Мартин энди бошқача услубда ишлай олмасди. У атрофдаги нарсаларни идрок қилмай, эсанкираб, карахт бўлган одамдай ёзарди, худди арвоҳ ўзига таниш бўлган ерларда тентираб юргани каби, у ҳам ўзининг ўтмиш ҳаётидаги ижодий маҳоратига мурожаат қиласди. У кимнингдир: арвоҳ, ўлганини билмай қолган

марҳумнинг руҳидир, деган сўзларини эслади. Шунда Мартин: ўзим ҳам шу аҳволга тушиб қолмадиммикин? — деб бир зумгагина ўйланиб қолди.

Ниҳоят, «Кечиккан» повести ёзилиб бўлди. Ижарага асбоб берувчи маҳкама вакили ёзув машинкасини олиб кетгани келди ва Мартиннинг каравотида унинг сўнгги саҳифани ёзиб бўлишини кутиб ўтирди. «Тамом!» деб ёзди Мартин машинкада. Бу унинг чиндан ҳам тамом бўлгани эди. У бир оз енгил тортиб машинкани олиб уйдан чиқиб кетаётган вакилга қараб қолди. Шундан кейин у ўзини «таппа» каравотга ташлади. Очликдан мажоли қолмаган эди. У ўттиз олти соатдан бери туз тотмаган, шунга қарамай, бирон марта бўлсин, овқат ейиш эсига келмаган эди. У кўзларини юмиб, чалқанчасига тушиб ётарди, онгини аллақандай туман аста-секин чулғаб ола бошлади. У мудроқ ҳолда Бриссенден унга такрор-такрор ёд ўқиб берган аллақандай шеърни гўлдираб ўқирди. Мария эшик орқасида туриб, ўз мижозининг бир тарзда гўлдирашига ташвишланиб қулоқ соларди. Шеърдаги сўзларни Мария ҳеч тушунмас, лекин Мартиннинг ўзи билан ўзи гаплашэтганидан хавотирда эди.

Чекил лира!

Қўшигим тамом!

Куйим аста сўди ва топди барҳам,

Дардим бир шарпадек чўкди бу айём.

Нурафшон кўп олис ёқларга бу дам.

Чекил лира!

Қўшигим тамом!

Бир замон жўшардим дарахт тубида,

Куйлардим ўрмонда, қайнарди илҳом.

У дам ёш, бахтиёр, дадилдим жуда.

Энди-чи, куйлашга қолмади мажол,

Кўз ёши келади, йўқ дилда ором.

Гўристон кезаман ўйчан ва беҳол.

Чекил лира!

Қўшигим тамом!

Мария чидаб тура олмади, у печь олдига югуриб борди-да, товоқни тўлдириб шўрва сузди, ҳиммат қилиб қозон тагидаги майда тўгралган жазлардан, картошкадан олиб солди-ю, Мартиннинг олдига юкурди.

Мартин тирсагига таяниб ётиб, шўрвани ичаркан, ҳеч алаҳлаётганим йўқ, отдек соппа-согман деб, Марияни ишонтирмоқчи бўларди.

Мария чиқиб кетгандан кейин Мартин анчагача, бир нуқтага маъносиз тикилиб, букчайиб ўтирди, ниҳоят, кўзи қаршисида ётган эрталабги почта билан келган журналга тушди. «Бу «Парфенон» бўяса керак,— деб ўйлади у,— «Парфенон»нинг август сони, «Эфемерида» шу сонида бўлиши керак. Қани энди, Бриссенден тирик бўлса!»

У журнални варакларкан, бирдан донг қотиб қолди: «Эфемерида»га жимжимадор сарлавҳа қўйилган ва Бердели услубидаги нақшлар билан безатилган эди; сарлавҳанинг бир томонида Бриссенденнинг, иккинчи томонида эса Британия элчиси сэр Жон Вэльюнинг портрети бор эди. Редакция томонидан ёзилган муқаддимада, сэр Жон Вэльюнинг яқинида, Америкада шоир йўқ деб айтган гапи келтирилиб. «Парфенон» ўз саҳифаларида «Эфемерида»ни босиб чиқариш билан унга: «Мана, сэр Жон Вэлью, кўриб қўйинг!» деётгандай эди. Картрайт Брюсни бу муқаддимада Американинг энг буюк танқидчиси деб атаган ва унинг: «Эфемерида»— Америка поэзиясининг энг буюк асаридир», деган гапи келтирилган эди. Муқаддима шундай сўзлар билан тугарди: «Биз «Эфемерида»нинг жами нафосатига баҳо беришга қодир эмасмиз; эҳтимолки, ҳеч қачон уни мукаммал баҳолай олмасмиз ҳам. Лекин биз поэмани қайта-қайта ўқирканмиз, мистер Бриссенденнинг гайри оддий сўз бойлигидан ҳайратга келдик ва ўзимизга ўзимиз, мистер Бриссенден бундай сўз хазинасини қандай қилиб ва қайси манбадан олдийкин ва уларни қандай қилиб бу қадар маҳорат билан уйғулаштиридийкин, деб қайта-қайта савол бердик».

Шундан кейин поэманинг ўзи босилган эди.

Мартин журнални қўлидан ерга тушириб юбориб; «Бечора Брис, ўлиб кетганинг яхши бўлган экан!» деб ўйлади.

Булар беор, қабиҳ сўзлар эди, аммо Мартин жирканчликни сезмади. Унинг аччиқлангиси келди, аммо бунга кучи етмади. У гўё овсар бўлиб қолган эди. Томирларида қон тўхтаб қолган ва газабдан кўпира олмасди. Пировардида, бунинг нимасига ҳам ажабланиш

керак? Бу гаплар Бриссенден қаттиқ нафратланган буржуазия жамияти рухида ёзилган.

— Бечора Брис! — деб ғўлдиради Мартин.— Бу гуноҳимни ҳеч қачон кечирмаган бўларди!

Мартин зўр-базўр ўридан туриб, илгарик ёзув машинкаси учун қоғоз қўйиладиган ғаладонни тортди. Уни титиб, дўсти ёзган ўн битта шеърни топди. Мартин бу шеърларни ҳеч шошмасдан бирин-кетин йиরтди-да, саватга ташлади. Сўнг яна каравотига ўтириб, нурсиз кўзлари билан бўшлиққа тикилиб қолди.

Шу алфозда у қанча вақт ўтирганини ўзи ҳам билмасди; ниҳоят, унинг кўз олдидаги туманли бўшлиқда узун, оппоқ чизиқ пайдо бўлди. Бу ғоят ажиб ҳол эди. Лекин Мартин яхшироқ тикилиб қараган эди, у Тинч океанинг аллақаерида, маржон қоя яқинидаги тўлқин чизиги экан. Яна бир зумдан кейин у оппоқ кўпиклар орасида кичкинагина, кўҳна қайиқни кўрди. Белига қирмизи мато тутган жигар ранг танли ёш худо қайиқнинг бош томонида эшкакларни тўлқинли сувга солиб ўтиради. Мартин уни таниди. Бу сардор Тамининг кенжা ўғли Моти эди, демак, бу Таити соҳили, маржон қоя ортида эса гўзал Папара мамлакати бор эди; у ерда, дарёнинг денгизга қўйилиш ерида сардорнинг қамишдан тўқилган кулбаси турарди.

Кеч кириб қолган, Моти балиқ овидан қайтаётган эди. У қоя устидан ошириб олиб ўтадиган кучли тўлқиннинг яқинлашишини кутарди. Мартин ўзини ҳам шу қайиқда кўрди, у бир эмас, бир неча марта Моти билан бирга қайиқда сузган эди, бошлари узра улкан фируза тўлқин пайдо бўлган заҳоти, Мотининг ишораси билан алир-шапир эшкак солишга шай бўлиб турарди. Шу ондан бошлаб, у томошабин эмас, энди у ростдан ҳам қайиқда ўтирас ва Мотининг ваҳшиёна қичқириғи остида эшкак соларди. Улар гувиллаган вз шовиллаган даҳшатли тўлқинни ёриб, ҳамма ёқлари шалаббо бўлиб, олдинга ўқдек отилдилар ва бирдан ўзларини сокин, осойишта кўрфазда кўрдилар. Моти кулиб, шўр сув сачраган кўзларини ишқади, қайиқлари эса, маржон орол соҳили томон сузуб борарди; бу соҳилда сарвқомат, норжил хурмолари орасида Тамининг кулбаси ботиб бораётган қуёш шуъласида олтиндек товланиб турарди.

Бироқ бу манзара түсатдан хиралашди ва Мартин ўзини яна ивирсиб ётган тор ҳужрасида кўрди. У Танинни яна кўз олдида гавдалантиришга қанча уринса ҳам бўлмади. Ҳозир у хурмозорда қўшиқ янграётганини, ойдин кечада қизлар ўйин тушаётганини биларди. Лекин у қоғозлар уюлиб ётган столдан ва кўпдан бери ювилмай хиралашиб қолган деразадан бошқа ҳеч нимани кўрмас эди. У инграб кўзларини юмди ға маст уйқуга кетди.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Мартин кечаси билан донг қотиб ухлади, эрталаб почтальоннинг эшик тақирлатганидан уйгониб кетди. У келган мактубларни ҳоргин ва бепарволик билан оча бошлади. Таниқли «қароқчи» журналнинг мухри босилган конверт ичидан йигирма икки долларга чек чиқди. Бу пулни ундириш учун Мартин сал кам бир ярим йил овора бўлган эди. Аммо энди пул унгайдан кейин, унга парво ҳам қилмай қўйди. Нашриёт чекини кўрганда, ўзида йўқ хурсанд бўлиш қобилиятидан энди у маҳрум бўлган эди. Илгари чеклар кела жакдаги буюк муваффақиятлар гарови бўлиб туюларди, энди эса унинг қаршисида шунчаки, ул-бул овқат сотиб олишга ярайдиган оддий йигирма икки доллар ётарди, вассалом.

Почтальон айни вақтда яна ўн долларга чек олиб келган эди, бу Нью-Йорк журналаридан бирин томонидан аллақачон қабул қилинган юмористик шеърларининг ҳақи эди. Мартиннинг миясига бир фикр келди ва шу заҳотиёқ унинг устида шошмай бош қотириб кўрди. У бундан буён нима қилишини билмас, унда муайян бир иш қилиш истаги ҳам йўқ эди. Ҳолбуки, кун кўриши, қарзларини тўлаши лозим эди. Бу ўн долларни маркага сарфлаб, стол остида уюлиб ётган қўл ёзмаларни яна саёҳатга жўнатгани маъқул эмасмикин? Битта-яримта қўл ёзмани биронта редакция қабул қилиб қолса ажаб эмас. Бу ҳол Мартиннинг кун кечиришига бир қадар имкон берган бўларди. Мартин шундай қилди ҳам. У Окленд банкидан олган пулга марка сотиб олди. Лекин ҳужрасига қайтиб бориб овқат пишириш унга жуда мушкул туюлди. У биринчи марта ўзининг қарздорлигига парво қилмади. У уйда ўн беш-

Йигирма центга мириқиб овқатланиши мумкинлигини жуда яхши биларди. Лекин шундай қилиш ўрнига «Форум» кафесига бориб овқат буютирди, бунга иккى доллар кетди. Яна у хизмат ҳақи учун официантга йигирма беш цент ҳам берди ва Миср папироси учун әллик цент харжлади. Руфъ чекишини тақиқлагандан буён Мартин чекмай келарди. Энди эса ўзини чекиш лаззатидан маҳрум этиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ, папироснинг нима кераги бор? Тўғри, беш центга анчамунча тамаки билан қирқ чекимга етадиган қогоз сотиб олиш мумкин, аммо бунда нима маъно бор? Пул унинг учун мутлақо аҳамиятсиз нарса; пулга ҳозир, бугун бирон нарса сотиб олиш мумкин эди, холос! Мартин рулсиз ва компассиз қолган эди, шунинг учун ҳеч қаёққа шошмас эди. У оқимга қараб сузиб бораркан, ҳаётни деярли ҳис қилмасди; ҳаётни ҳис қилиш эса, унинг юрагини зирқиратарди.

Бир-биридан фарқи бўлмаган кунлар бир-бирини қувалашиб ўта бошладилар; энди Мартин суткасига саккиз соатлаб ухларди. У янги чеклар келишини кутиб, ўн цент билан овқатланиш мумкин бўлган японларнинг ресторанчаларида тамадди қилса ҳам, хийла семириб қолди. Юзлари тўлишди, чунки у энди кўп ухлар, оғир меҳнат билан ўзини қийнамасди. У ҳеч нима ёзмас, мутолаа қилиши керак бўлган китоблари эса токчада тинчгина дам олиб ётарди. Мартин кўпинча шаҳардан чиқиб кетиб, тепаликларга бориб ўтирап, кўп вақтини паркда ўтказарди. Унинг на дўстлари ва на таниш-билишлари бор эди, ўзи ҳам таниш орттиришни истамасди. Нима кераги бор? У бенхтиёр кимнингдир турткисини кутар, бу туртки унинг тўхтаб қолган умр соатини яна юргизиб юбориши керак эди. Ҳозирча эса кечираётган ҳаёти зерикарли, гашга тегувчи, самарасиз ва бутунлай маъносиз эди.

Бир кун у «асл одамлар» билан учрашгани Сан-Францискога бориб келмоқчи бўлди. Лекин остоная чиқиши билан, шартта орқасига бурилиб, шоша-пиша негрлар маҳалласининг гавжум кўчаларидан юриб кетди. Ҳозир яна фалсафий мубоҳасаларни эшитаман, деган фикрдан у шундай қўрқиб кетдикни, яна ўша «асл одамлар»дан биронтаси учраб, таниб қолмасин, деб қўрққанидан деярли чопиб кетди.

Баъзида у «Эфемерида» ҳақида нималар ёзишаётганини билиш учун журнал ва газеталарни варақларди. Поэма катта шов-шув кўтарган эди. Яна қанақа шовшув дeng! Уни ҳамма ўқиб чиққан ва ҳамма бу поэзиями, йўқми, деб мубоҳаса юритарди. Маҳаллий газеталар шу поэма муносабати билан илмий мақолалар, киноявий тақризлар, газетхонларнинг ҳаяжонли хатлари билан лиқ тўлган эди. Карнайлар садоси ва дўмбиралар дўпир-дўпирни остида Қўшма Штатларнинг энг буюк шоираси деб эълон қилинган Элен Делла Дельмар ўзи миниб ўтирган Пегасдан¹ Бриссенденга жой бўшатишни истамади ва Бриссенден асло шоир эмас, деб газетхонларга узундан-узоқ мактублар ёзди.

«Парфенон» ўзининг навбатдаги сонида ўзи кўтарган шов-шувнинг самарасидан фойдалана бошлади, сэр Жон Вальюнинг устидан кулди ва ҳаёсизларча Бриссенденнинг ўлимидан реклама сифатида фойдалана бошлади. Ярим миллиондан ортиқ обуначимиз бор, деб керилувчи бир газета Элен Делла Дельмарнинг Бриссенден устидан кулувчи поэмасини босиб чиқарди. Шу билан ҳам кўнгли тинчимаган шоира «Эфемерида»га ҳажвий тақлид ҳам ёзди.

Мартин дўстининг бу кунларни кўрмай ўлиб кетганидан қайта-қайта севинарди. Бриссенден оломондан нафратланарди, энди эса унинг қалб орзуси ҳисобланган ана шу энг муқаддас асар, шу оломон оёғи остида топталалётган эди. У ижод этган нафис асар ҳар куйга солинарди. Ҳар битта нўноқ қаламкаш Бриссенденнинг улугвор шуҳратининг шуъласида халққа ўзини кўрсата олганидан мамнун эди. Бир газета шундай деб ёзган эди: «Биз бир жентльмендан мактуб олдик, у бундан бир неча йил бурун худди шунақа, аммо бирмунча яхшироқ поэма ижод этган экан». Бошқа бир газета Элен Делла Дельмарни ҳажвия ёзгани учун айблаб, жиддий тарзда шуни қайд этиб ўтган эди: «Мисс Дельмар мазкур ҳажвияни ёзганида, буюк шоир ҳамма вақт ўзга шоирни, эҳтимолки, ўзидан ҳам улугроқ

¹ Пегас — қадимги юноя афсонасида Зевснинг тулпор оти. У туёги билан депсинганде Иппокрен булоғи пайдо бўлганки, ундан оқиб чиққан сув шоирларга илҳом багишилаган. Пегас — шомрова илҳом аргумоги.

бўлган шоирни ҳурмат қилиши кераклигини унугиб қўйган бўлса керак. Лекин шу нарса муқаррарки, мисс Дельмар «Эфемерида»нинг довруғига бир қадар ҳасад билан қараётган бўлса ҳам, ўзи бошқа ҳамма одамлар сингари ана шу асар таъсирида яшамоқда ва эҳтимолки, бир кун келиб унинг ўзи ҳам шу сингари асар ёзишга уриниб кўрса ажаб эмас».

Ваъзхонлар «Эфемерида»ни ўз ваъзлари учун мавзу қилиб олдилар, поэмани ёқламоқчи бўлган бир воизни тайридин, деб айбладилар. Буюк поэма муҳтарам жамоа учун эрмак бўлиб қолди. Ҳазилмутойиба шеърлар етказиб берувчилар ва карикатурачилар бир-бирларига гал бермай «Эфемерида» мавзуда газетхонларни кулдиришга уринардилар, фельетончилар ҳам ҳозиржавоблик машқини олишга ҳаракат қилар, улар тўқиган ҳикояга қараганда, Чарли Френшэм деган бир одам Арчи Женнинг исмли кишига бир сир айтганимиш: гўё «Эфемерида»нинг беш мисрасини ўқиган одам мажруҳ одами калтаклар, ўн мисрасини ўқиса, ўзини дарёга отар эмиш.

Мартин кулмас, лекин ғазабдан тишини ҳам ғижирлатмас эди, у фақат оғир қайғуга ботган эди. Унинг матбуотга ва газетхонларга бўлган ишончининг барбод бўлиши вайрон бўлган муҳаббати олдида ҳеч гап эмас эди. Бриссенденнинг журналлар ҳақида айтган фикри тўғри чиқди. Мартин эса Бриссенденнинг ҳақлигига ишонч ҳосил қилиш учун бекорга шунча вақт сарфлаган экан. Журналлар Бриссенденнинг гумонини тасдиқлабгина қолмай, ундан ҳам ошириб юбордилар. «Начора, оқибат шу экан-да», деб ўзига тасалли берарди Мартин маъюсланиб. У осмони фалакка парвоз қилмоқчи эди, лекин бадбўй ботқоққа қулаб тушди.

Яна кўз олдида узоқ Тайтнинг гўзал ва порлоқ манзараси намоён бўлди. Мана, теп-текис Паумоту ороллари, мана бу тоглиқ Маркиз ороллари, Мартин кўпинча ўзини савдо кемаси палубасида тургандай ёки Папеэта қоялари ёинки Нукухиванинг маржон соҳиллари ёқалаб Тайоҳаэ кўрфазига кичкинагина, нозик катерда кетаётгандек ҳис қиласди: кўрфазга борса Тамари унинг шарафига қабон сўяр, Тамарининг қизлари эса, ўйин-кулги билан қўшиқлар айтиб уни қуршаб олишар ва гулчамбарлар тақиб ясантиришарди. Тинч океан Мартинни астайдил ўзига чорлар, Марди.

тин ҳам бир кун эмас бир кун бу чақириққа лаббай, деб жавоб беринин биларди. Ҳозир эса улуғ илм-маърифат салтанатига қылган узок, мاشаққатли саёхатидан кейин ҳордиқ чиқариб, оқимга қараб оқиб боради.

Мартин «Парфенон»дан келган уч юз әллик долларли чекни олиб, уни Бриссенденга васий бўлган кишига берди ва тилхат олди, ўз навбатида, Бриссендендан юз доллар қарз эканлиги ҳақида унга тилхат бериб қўйди.

Бироқ Мартиннинг япон ресторанчаларида овқатланиши барҳам еган эди. У энди курашни тўхтатганде толе унга кулиб боқди. Лекин толе жуда кечикиб кулган эди. У «Миллениум»дан келган конвертни ҳеч қандай иштиёқсиз очди, ундан уч юз долларга чек тушди. Бу «Саргузашт»нинг гонорари эди. Мартиннинг қарзлари, ижарага қўйилган қарзларининг процентлари билан ҳисобланганда ҳам юз долларга етмасди. Мартин шу қарзларини тўлади. Бриссенденнинг васийига юз доллар юборди, шундан кейин ёнида яна юз доллар қолди. Бу, унинг учун жуда катта пул эди. У ўзига яхши костюм буюртириди ва шаҳарнинг энг яхши кафеларидан овқатлана бошлади. У ҳамон ўша Мариянинг уйидаги кичкина ҳужрада яшарди, лекин згнидаги янги костюми қўни-қўшнига шундай зўр таъсир кўрсатдик, энди болалар томдан, девор бошидан туриб унга: «саёқ», «ишёқмас», деб қичқиришга журъат этолмасдилар.

Унинг Гавай ҳаётидан ёзилган «Вики-Вики» ҳикоясини «Уоррен ойлик журнали» икки юз әллик долларга сотиб олди. «Шимол ахбороти» унинг «гўзаллик бешиги»ни босиб чиқарди, «Макинтоша» журнали эса, Мэриен шаънига ёзилган «Фол очувчи қиз» шеърини қабул қилди. Муҳаррирлар ва тақризчилар ёзги дам олишдан қайтган бўлсалар керак, қўл ёзмалар ғайри табиий тезлик билан шигиллаб кета бошлади. Икки йил мобайнида қатъян рад этилиб келган бу асарларнинг энди ҳеч суриштирмасдан қабул қилинишига Мартин ҳеч тушуна олмасди. Ахир у ёзган нарсалардан биронтаси ҳам нашр қилингани йўқ эди-ку. Уни ҳали ҳам Окланддан ташқарида ҳеч ким танимасди, унинг номини эшитган оклендликларнинг бир қисми уни «қизиллар»дан чиққан ашаддий социалист, деб

билардилар. Бу фақат тақдириңинг инжиклиги эди, холос.

•Шарманда бўлган қуёш•ни бир неча журнал кетыма-кет рад этгандан кейин, Мартин марҳум дўстининг маслаҳатини эслаб, уни биронта китоб нашриётига тавсия қилмоқчи бўлди. Бир қатор муваффақиятсизликдан кейин қўл ёзма энг йирик фирмалардан бири «Синглтри, Дарнлей ва ширкати» томонидан босмага қабул қилинди. Мартиннинг аванс сраб ёзган хатига ношир: биз аванс бермаймиз, бу сингари китоблар одатда ўз харажатини ҳам қоплай олмайди, шунинг учун минг нусхадан ортиқ сота олишимизга кўзимиз етмайди, деб жавоб ёзди. Мартин ҳисоблаб чиқди: агар китоб бир доллардан сотилса унинг ўн беш процентидан оладиган ҳақи юз эллик доллар бўларкан. Шундан кейин, агар яна ёзадиган бўлсан фақат бадний асар ёзаман, деган қарорга келди. •Саргузашт• •Шарманда бўлган қуёш•дан тўрт марта қисқа эди, лекин унга икки ҳисса кўпроқ ҳақ тўлашди. Мана, ёзувчиларнинг гонорарлари ҳақидағи бир вақтлар газетадан ўқиган нарсаси ахир тўғри чиқди. Биринчи даражали журналлар чиндан ҳам қўл ёzmани қабул қилиш билан ҳақ тўларканлар, тўлаганда ҳам жуда яхши тўлашаркан. •Миллениум• журнали ҳар сўзга ҳатто икки центдан эмас, тўрт центдан тўлади. Ундан кейин, ҳақиқий адабий асар ҳар ҳолда пул эди, унинг асарларини сотиб оляптилар-ку, ахир. Шу фикр хаёлига келганда Мартин маъюс жилмайиб қўйди.

У •Синглтри, Дарнлей ва ширкати• фирмасига: •Шарманда бўлган қуёш•ни юз долларга сотишга розиман, кейин китоб тамомила нашриёт ихтиёрига ўтади•, деб хат ёзди, аммо нашриёт бу қалтис ишга журъат әтмади. Шуниси ҳам борки, Мартин пулга мухтож эмас эди, кейинги пайтларда унинг яна беш-олтида ҳикояси босмага қабул қилиниб, пули тўланган эди. Мартин ҳатто банкда бир неча юз доллар миқдорида жорий счёти ҳам очди. •Кечиккан• узоқ давом этмаган саргардонликдан кейин Мередит-Лоуэл нашриётидан ўзига маскан топди. Мартин Гертрудага унинг беш долларини юз ҳисса ошириб беришга сўз берганини эслаб қолди ва нашриётга беш юз доллар миқдорида аванс юборишларини сўраб мактуб ёзди. Беш юз долларга чек дарҳол келганини кўриб, Мартин ҳайрон

қолди. Мартин пулни олтин тангага майдалатиб олиб Гертрудага, сенда гапим бор эди, деб телефон қилди.

Гертруда жудаям шошганидан ҳаллослаб келди. Хунук воқеа юз берганини кўнгли сезиб, у бисотидаги арзимаган пулининг ҳаммасини сумкасига солиб олган эди; у Мартиннинг бошига фалокат тушганига шунчалик ишонган эдики, келиши билан бошини укасининг кўксига қўйиб юм-юм йиглаб, олиб келган пулни унинг қўлига тутқиза бошлади.

— Узим олдингга борардиму, лекин мистер Хиггинботам билан жанжаллашгим келмади! — деди Мартин.— Борсам, жанжаллашмай қолмасдим, албатта!

— Ҳечқиси йўқ, ҳадемай тиччиб қолади,— деб юпатарди уни опаси ва айни вақтда Мартинга нима бўлганини билишга уринарди.— Лекин сен тезроқ ишга кир. Бернард ҳалол меҳнат билан кун кечирган одамларни яхши кўради. Ўша газетадаги мақоладан фигони чиқиб кетди-да. Унинг бунаقا куфр бўлганини ҳеч кўрмаганман.

— Мен ишга киришни хоҳламайман,— жилмайиб туриб деди Мартин опасига,— буни менинг номимдан эрингга айтиб қўйишинг мумкин. Менга ҳеч қанақа иш керак эмас. Мана сенга буниг исботи.

Шу гапдан кейин у опасининг этагига юзта беш долларли ярақлаган олтин тангаларни жаранглатиб тўқди.

— Эсингдами, трамвайга пулим бўлмагандা, беш доллар берган эдинг? Мана ўша беш долларинг, яна сийловига турли ёшдаги аммо бир хил қийматдаги тўқсон тўққизта ака-укалари.

Гертруда бу ерга Мартиндан хавотир олиб ҳовлиқиб келган бўлса, энди уни вахима, даҳшат чулғаб олди. Шубҳага ўрин қолмаган эди. У энди гумон қилмас, унинг ишончи комил эди. У Мартинга қўрқув аралаштикилиб тураркан, гўё бу олтин тангалар уни жаҳаннам оташидай куйдираётгандай, бутун вужуди даг-дағ титрарди.

— Ҳаммаси сеники! — деди кулиб Мартин.

Гертруда фарёд солиб ҳўнграб юборди.

— Шўрлик чирогим! Шўрлик бола! — деб йигларди у.

Мартин бир зумга эсанкираб қолди. Лекин шу за-

ҳотиёқ опасининг нега ҳаяжонланаётганини пайқаб, китоб нашриётидан келган мактубни кўрсатди. Гертруда уни зўр-базўр ўқиб чиқиб, кўз ёшларини артди-да, ниҳоят, тараддуланиб сўради:

— Бундан чиқди, бу пулларни ҳалол йўл билан топгансан-а?

— Бўлмасам-чи! Мен уларни ҳатто қимор ўйнаб ютганим ҳам йўқ, меҳнат қилиб топдим.

Опасининг юзи аста-секин ёришди, у мактубни диққат билан яна ўқиб чиқди. Мартин шунча кўп пулни қайси хизмати эвазига олганини тушунтиргунча, жуда қийналиб кетди. Мана шу пуллар опасиники эканлигини, уларга Мартин муҳтож эмаслигини тушунтириш яна ҳам қийин бўлди.

— Бу пулларни банкка сенинг номингга қўйиб қўяман,— деган қарорга келди Гертруда.

— Йўқ! Агар олмасанг, Марияга бераман. Мария буларни нимага харжлашни билади. Мен уй ходимаси ёллаб, одамлардай дам олишнингни талаб қиласман.

— Берид Бернардга айтаман,— деди Гертруда ўрнидан туаркан.

Мартин бир оз хўмрайиб туриб, кейин кулиб юборди.

— Айт, айта қол,— деди у,— балки энди меҳмонга чақирав мени.

— Албатта чақиради! Ишончим комилки, энди чақиради,— деди опаси жон-жаҳди билан Мартиннинг бўйнидан қучоқлаб олиб.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОВ

Орадан бирмунча вақт ўтгач, Мартин зерика бошлади. У соғлом, кучли эркак эди, аммо қиладиган иши йўқ оди. У ёзишни тарк этиб, китобларга қарамай қўйгандан кейин, Бриссенденнинг ўлимидан ва Руфъ билан алоқани узганидан кейин ҳаётида теран бир бўшлиқ пайдо бўлди. Бу бўшлиқни у ресторанлар, Миср папирослари билан тўлдиришга уриниб кўрди, лекин уринишлари зое кетди. Тўгри, жанубий денгизлар уни зўр бериб ўзига тортар, лекин назарида, ҳали бу ерда— Қўшма Штатларда ўйин тугамагандек эди. Яқинда унинг иккита китоби босмадан чиқади, балки, бошқаларини ҳам нашр қиладиган топилиб қолар. Бу эса

пул дегани, жанубий денгизларга жўнаш учун қопчиқни олтинга тўлдириш керак, бунинг учун яна бир оз сабр қилса бўларди. У Маркиз оролларида бир гўзал водийни биларди, уни минг Чили долларига сотиб олиш мумкин эди. У водий тақасимон кўрфазчадан чўққилари булат билан ўшишган юксак тоғларнинг этакларигача чўзилган эди. У ерда тропик гуллар очилиб ётар, ёввойи чангалзорларида какликлар, қабонлар кўп, тоғларида эса ёввойи итлар таъқиб қилиб юрган ёввойи эчкилар сурув-сурув бўлиб ўтлаб юради. Бу табиатнинг қўл тегмаган гўшаси эди. У ерларга ҳеч одам оёғи етмаган эди. Шуларнинг ҳаммасини — водийни кўрфаз билан бирга қўшиб — бир минг Чили долларига сотиб олиш мумкин эди.

Яхши эсида бор, кўрфаз шамолдан яхши тўсилган, ўзи чуқур, йирик океан кемалари ҳам бу ерда лангар ташлаши мумкин, шунинг учун ҳам Тинч океан маршрути ҳақида маълумот берувчи китобчада бу ер океаннинг шу қисмидаги энг яхши лиман, деб тавсия қилинган эди. Мартин шхуна — яхтасимон тезюар кема сотиб олади-да, марварид овлаш ва колра¹ сотиш билан шугулланади. Водийда унинг базаси бўлади. У ерда ўзига сардор Таминикига ўхшаган қамиш кулба қуради ва қора тан ерлилардан ишчи ёллайди. У Тайохаэдан келган воситачиларни, тижорат кемаларининг капитанларини, контрабандистларни ва бошпанасиз оқ кўнгил денгизчиларни ўз кулбасида қабул қиласи. Унинг дастурхони ёзиглиқ бўлади, меҳмонларни шоҳона дабдаба билан кутиб олади. Эҳтимолки, ўша ерда у илгари ўқиган китобларини ва бошдан-оёқ хом хаёлдан иборат бўлган бу дунёни унутиб юборса.

Лекин бунинг учун Калифорнияда ҳақ деб ўтириб, қопчигининг олтинга тўлишини кутиш керак. Пул унинг ҳамёнига энди оқиб кела бошлаган эди. Агар ҳеч бўлмаганда биттагина китоби яхши ўтса, қолган қўл ёзмаларини осонгина пуллайди. Ҳам водий, ҳам кўрфаз, ҳам шхунага тезроқ мұяссар бўлиш учун яна кичик ҳикоялар ва шеърларни тўплаб чиқариши ҳам мумнин. Энди у ҳеч қачон ёзмайди. Буни Мартин қатъниян ва узил-кесил ҳал қилган. Лекин ҳозир китоблари босилаётган пайтда бирон нарса билан банд бўлиш ке-

¹ Колра — кокос ёнгогининг магизи.

рак. Бундай лоқайдлик билан довдираб юриб бўлмайди.

У якшанба куни Шелл-Моунд-паркда ғишт терувчиларнинг сайили бўлишини эшишиб қолди ва ўша ерга бормоқчи бўлди. Илгарилари у бундай сайилларга тез-тез қатнаб турарди, шунинг учун бунақа сайилнинг қандай ўтишини жуда яхши биларди, ҳозир ҳам паркка кириши билан кўнглида кўпдан унутилиб юборган ҳислар уйғонганини сезди. Ҳарна бўлганда ҳам ишчи аҳли орасида у бегона эмас. У шу муҳитда туғилиб, шу муҳитда ўсди, қисқа муддатли жудоликдан кеъин яна шу муҳит қучогига кирганидан хурсанд эди.

— Ие, ўзимизнинг Март-ку! — деган овозни эшиди у бирдан ва кимдир дўстларча қўлини унинг елкасига қўйди. — Қаёқларда юрибсан, қария! Денгиз сафарида мидинг, дейман? Қани, ўтир, тортамиз!

Мартиннинг ҳамма эски улфатлари шу ерда эди, фақат онда-сонда нотаниш одамлар учраб қолар, эски ошналардан ҳам баъзи бирлари кўринмасди. Бу улфатларнинг ғишт терувчиларга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, лекин бир вақтлардагидек улар рақс тушиш, шангиллаб у ёқдан-бу ёқдан гаплашиш, куч синашиш мумкин бўлган биронта ҳам якшанбалик сайилни канда қиляншмасди. Мартин улар билан ичишиб жонланиб кетди. Аҳмоқлигидан улфатларидан орқада қолган экан! Шу дақиқада у, агарда ўз муҳитимдан чиқиб кетмаганимда, китобий илмлар орқасидан қувиб, ўзини мендан юқори қўйган жамият кишиларига әргашмаганимда, минг карра бахтлироқ бўлардим, деб қатъий ишонч ҳосил қилди. Бироқ пиво бир вақтлардагидек мазали эмас, таъми жуда бошқача эди. Чамаси, Бриссенден уни оддий пиво ичишдан бездирганга ўхшайди, балки ёшлиқдаги хушчақчак ўртоқлари билан дўстона алоқа қилишдан бездирган нарса китоблардир? У бундай эмаслигига қаноат ҳосил қилиш учун танца тушгани павильонга кетди. Бу ерда у опасиникида ижрага турувчи водопроводчи Жиммини кўриб қолди; у баланд бўйли сариқ соч қиз билан танца тушаётган эди, қиз ҳам Мартинни кўриши билан Жиммини ташлаб, у билан танца туша бошлади.

Мартин билан сариқ соч қиз чирпирак бўлиб вальсга тушаётганида Жиммининг ошналари уни мазах қила бошлашди.

— Бўлгантургани шу,— деб жавоб қилди Жимми уларга.— Менинг жаҳлим чиқмайди. У билан дийдор кўришганимдан жудаям хурсандман! Танца тушиши ҳам қийиб юборади-да, омон бўлгур! Биронта қиз ҳам ўзини тўхтатолмайди!

Лекин Мартин инсофга келиб, сариқ соч қизни Жиммининг олдига етаклаб олиб келиб берди, шундан кейин учовлари яна беш-олтита дўстлар билан бирга хохолаб кулишиб, вақтичоғлик қила бошлишди. Ҳаммалари Мартиннинг қайтиб келганидан хурсанд эди. Ҳали унинг битта ҳам китоби босмадан чиққани йўқ эди, демак, уларнинг Мартинга бўлган эҳтироми сохта эмасди. Улар уни қандай бўлса, шундайлигича севардилар. У ўзини қувғиндан қайтган шаҳзодадек ҳис қиларди, унинг танҳо қолган қалби шу самимий ва бевосита шодлик ҳароратидан исина бошлаган эди. У севинганидан ўзини қўярга жой тополмай қолди. Чүнтакларида жиринглаган долларларни очиқ қўл билан харжлай бошлади: бир вақтлар, денгиз сафаридан қайтиб келганда ҳам худди шундай сахийлик қиласди.

Мартин тўсатдан танца тушаётганлар орасида Лиззи Коноллини кўриб қолди: у қандайдир бир ишчи йигитнинг қучогида чирпирак бўлиб айланарди. Бир оз вақтдан кейин павильонни айланиб юриб, қизни муздек ичимликлар ичиладиган столча ёнида ўтирганини кўриб қолди ва унинг олдига борди. Лиззи Конолли уни кўриб ажабланди ва хурсанд бўлди. Улар ҳолаҳвол сўрашгандан кейин паркка боришли, у ерда музика овозини босиш учун бақириб гаплашиш шарт эмасди. Учрашувнинг биринчи дақиқасидаёқ қиз таомила унинг ихтиёрида эканлиги Мартинга аён бўлди. Буни қизнинг чақнаб турган нам кўзларида ҳам, ҳаракатларидаги виқорли итоаткорликдан ҳам. Мартиннинг ҳар бир сўзини бутун вужуди билан берилиб тинглаётганидан ҳам пайқаш мумкин эди. Мартиннинг қаршисида турган қиз бир вақтлар у театрда учратган ёшгина қизга энди ўхшамас эди. Лиззи Конолли энди аёл эди, Мартин қизнинг тийрак, гурурли латофати гул-гул яшнаб кетганини дарҳол пайқади; тийраклиги ўша-ўша эди, лекин гурурини тийишга ўрганганга ўхшайди.

— Соҳибжамол, ҳақиқий соҳибжамол,— деб пиҷирлади беихтиёр завқланиб кетган Мартин. Қиз ҳозир

Мартиннинг бир имо-ишораси билан унинг кетидан дунёниг нариги бурчига ҳам кетишдан тоймасди, буни йигит жуда яхши тушунарди.

Худди шу пайт у бошига келиб теккан қаттиқ зарбдан йиқилиб тушишига сал қолди. Зарб мушт билан урилган эди, урган одам Мартиннинг қуи жагини мўлжалга олган бўлса керагу, лекин шошганидан ва газабланганидан хиёл янгишганга ўхшайди. Мартин орқасига ўгирилганда рақиб иккинчи марта мушт туширмоқчи бўлиб турган эди, Мартин эпчиллик билан чап бериб қолди, мушт мўлжалга тегмади, шунда Мартин чап қўли билан рақибини уриб йиқитди. Лекин у яна сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мартин қаршисида турган бу одамнинг газабдан бужмайган башарасини кўраркан, нима қилиб бу одамнинг ачигини чиқардим экан, деб таажжубда қолди. Бироқ бу таажжуб, рақибининг ҳамласини яна даф қилишга ва уни куч билан уриб қулатишга халақит бермади. Жимми ва бошқа танишлар жанг бўлаётган ерга чопиб келаётган эдилар.

Мартин завқланганидан титради. Бир замонлардаги баҳтиёр кунлари: тангалар, ўйин-кулгилар, муштлашишлар яна қайтиб келган эди! У рақибини кўздан қочирмай туриб, ялт этиб Лиззи Коноллига қараб қўйди. Одатда бунақа муштлашишлар пайтида қизлар чинқириб юборишарди, лекин Лиззи чинқирмади. У нафасини ичига ютиб, бутун вужуди билан олдинга энгашганча қўянини кўксига босиб қараб туради, ёноқлари лов-лов ёнар, кўзлари завқ-шавқдан порларди.

Бу орада, Мартинга ҳужум қилган одам сакраб ўрнидан турди, у Жимми ва унинг ўртоқлари қўлидан чиқишига уринарди.

— Бу қиз мени кутаётган эди! — деб қичқирди у газаб билан.— Мени кутаётган эди, манави шилқим олиб кетиб қолди! Қўйворинг! Мен унга онасини кўрсатиб қўяман!

— Эсингни еб қўйибсан! — дерди Жимми йигитни маҳкам ушлаб туриб.— Бу ахир Март Йден бўлади. Сен яъшиси у билан ўчакишма. Шунақанги таъзирингни берадики. онадан туғилганингга пушаймон бўлиб юрасан.

— Нега бўлмаса қизимни етаклаб кетади? — деб бақирди у.

— У саёқ голландияликни енгган, унинг қанақа йигит бўлганини ўзинг яхши биласан! Уни бешинчи қур олишувда йиқитди! Сен бўлсанг бир минут ҳам бардош бера олмайсан. Билдингми?

Бу хабар, афтидан, йигитнинг бир оз ҳовурини босди; у Мартинни бошдан-оёқ дижқат билан кузатиб чиқди, ҳамон чиранса ҳам энди аввалги жаҳлидан тушган эди.

— Ишонмайман.

— Саёқ голландиялик ҳам мана шунақа ишонмаган эди,— деб эътиroz билдири Жимми.— Юр! Парвоқилма бунга! Нима, бошка қиз қуриб қоптими?

Йигит ниҳоят унинг галига кўнди, шундан кейин улфатлар павильон томон кетишиди.

— Ким у?— деб сўради Мартин Лиззидан.— Нега бунчалик говға кўтарди?

Мартиндаги муштлашишга иштиёқ яна сўна бошлади, илгарилари бунинг акси бўларди. У ўз-ўзини таҳлил қилишга одатланганидан, бевосита ҳис қилиш ва фикр юритишдан маҳрум бўлганини эътироф этиб ҳафа бўларди.

Лиззи бош чайқаб қўйди.

— Шундай, бир йигит,— деди у,— кейинги пайтларда у билан бирга юрган эдим.

Бир оз сукутдан кейин яна илова қилди.

— Шунчаки зерикканимдан... Лекин мен ҳеч эсимдан чиқарганим йўқ...— қиз овозини пасайтириб, кўзларини бўшлиққа тикди.— Сиз турган ерда унга қиё ҳам боқмасдим!..

Мартин қизга тикиларкан, ҳозир қўл узатсам бас, қучогимга отилади, деб ўйларди; лекин қизнинг оддий сўзларини тингларкан, китобий тумтароқ сўзларга шунча катта эътибор бериш шартмикин, деб ўйланиб қолди ва... қизга жавоб қилишни унутиб қўйди.

— Роза адабини бердингиз-да,— деди Лиззи кулиб.

— Чайир йигит экан,— олижаноблик билан эътиroz билдири Мартин.— Олиб кетишмаганда, у билан анча-мунча овора бўлган бўлардим.

— Сиз билан бирга кўрганим ўша ёш хоним ким эди?— деб сўраб қолди бирдан Лиззи.

— Шундай, бир таниш,— жавоб берди Мартин.

— Анча бўлди бунга,— хаёлга толиб деди қиз.—
Худди бундан минг йил илгари бўлганга ўхшайди!

Мартин жавоб қилмай, сухбат мавзунни ўзгартириди. Улар ресторанга боришиди. Мартин винолар ва қимматбаҳо таомлар буюртириди, кейин то Лиззи чарчаб қолгунча у билан, ёлғиз у билан танца тушди. Мартин жуда яхши танца қиласиди, шунинг учун қиз, завқланганидан гүё қанот ҳосил қилгандай, оёги ерга тегмай чириллаб айланарди; у бошини Мартиннинг кўксига қўйиб олган ва бу ҳолат илалабад давом этишини истарди. Кейин, улар яна паркка боришиди, у ерда эски ва ажойиб одат бўйича қиз майса устида ўтириди, Мартин эса бошини унинг тиззасига қўйиб ётди. Бир оздан кейин у мудраб кетди, қиз эса бутун вужудини қамраб олган ҳисга астойдил берилиб, меҳрибонлик билан унинг соchlарини силай бошлади.

Мартин бирдан кўзини очди ва қизнинг кўзлари латиф муҳаббат изҳор этаётганини пайқади. Қиз аввалига хижолат тортгандай бўлди, лекин шу заҳоти ҳушини йигиб олиб, Мартинга тик ва дадил боқди.

— Шунча йиллардан бери доим сизни кутган эдим,— деди қиз эшитилар-эшитилмас.

Мартин унинг рост гапираётганини, бу ажойиб ва гўзал ҳақиқат әканини ҳис қилди. Унинг кўнглида шайтон васваса қила бошлади; бу қизни хушбахт қилиш унинг қўлидан келарди. Модомики, баҳтиёр бўлиш унинг ўзига насиб бўлмаган экан, нечун ўзгани баҳтиёр қилмасин? У Лиззига уйланиб, уни ўзи билан Маркиз оролларига олиб кетиши мумкин эди. У шайтон васвасасига учишни жудаям хоҳларди, лекин аллақандай дохирий овоз унга бундай қилма, деб буқарди. У ўз хоҳишига қарамай, ўз муҳаббатига содик қолган эди. Эркинлик ва енгилтаклик билан ўтган кунлар одогига етди. Уларни қайтариб бўлмасди. Мартин ўзгариб кетган эди, қанчалик ўзгарганини у факат ҳозир англади.

— Мен эрликка ярамайман, Лиззи,— деди у жилмайиб.

Қизнинг қўли бир онга тўхтаб қолди, лекин кейин бармоқлари яна унинг сочини меҳрибонлик билан силай бошлади. Мартин қизнинг юзида тўсатдан шиддатли ва кескин ифода пайдо бўлиб, тезда сўнганини, яна юзларига майин қизиллик югуриб, кўзлари мулойим ва навозиш билан нигоҳ ташлаганини пайқади.

Лиззи:

— Мен унда́й демоқчи эмасдим... — деб гап бошлади-ю, тутилиб қолди. — Ҳар ҳолда мен учун бунинг фарқи йўқ. Ҳа, ҳа, фарқи йўқ мёнга, — деб тақрорлади қиз. — Сиз билан дўст бўлганимдан фахрланаман. Мен сиз учун ҳамма нарсага тайёрман. Бўлганим шу — онадан шу феълим билан туғилганман.

Мартин туриб ўтириди. У қизнинг қўлинни олиб, уни меҳрибонлик билан сиқди, лекин бу ҳаракатида эҳтирос сезилмасди, меҳрибонлиги Лиззига совуқ туюлди.

— Бу ҳақда оғиз очмайлик,— деди қиз.

— Сиз жуда ажойиб, оқ кўнгил қизсиз,— деди Мартин,— сиз билан дўст бўлганим учун мен фахрла-нишим керак. Мен фахрланаман, ҳа! Мен учун сиз ба-мисоли зулмат ичра бир шуъласиз, сиз менга нисбатан қанчалик инсофли бўлган бўлсангиз, мен ҳам сизга нисбатан шунчалик инсофли бўламан.

— Менга нисбатан инсофлисизми, йўқми, мен учун барибир. Мен билан кўнглингиз истаган ишни қили-шингиз мумкин. Хоҳласангиз, лойга қориштириб, топ-таб ташланг. Лекин буни фақат сиз қилишингиз мум-кин,— деди қиз бошини виқор билан адл кўтариб,— мен болалик чоғимдан ўзимга ўзим хўжайин бўлишга одатланганман.

— Мана шунинг учун ҳам, мен сизга нисбатан ин-софли бўлишим керак,— мулойимлик билан деди Мар-тин,— сиз шундай чиройли ва олижаноб қизсизки, мен ҳам сизга нисбатан олижаноблик қилишим керак. Мен уйлана олмайман ва илгаригидек сева... ҳа, шунчаки сева олмайман ҳам. Бугун сиз билан учрашиб қолга-нимдан жуда афсусланяпман. Лекин ўзга иложим йўқ. Ҳеч бунақа бўлади деб ўйламаган эдим. Ахир сиз-га муносабатим жуда яхши-ку, Лиззи, қанчалик яхши-лигини тасаввур ҳам қила олмайсиз. Бу ҳам оз, мек сизга қойилман, қаршингизда тиз чўкаман. Сиз ажо-йиб, чинакамига ажойиб қизсиз! Лекин бу гапларни сизга айтиб ўтиришдан нима фойда? Менинг қўлимдан фақат бир иш келади. Сизнинг турмушингиз оғир бўл-ган. Ижозат берсангиз, енгиллаштирасам! — Қизнинг қўзларида шодлик учқунлари чақнаб яна сўнди.— Яқинда мен кўп пул оламан! Жуда кўп пул!

Шу он Мартин водий ва кўрфазни ҳам, қамишдан қурилган кулба ва оқ яхтани ҳам унутиб юборди.

Бундай ўйлаб қаралса, нима керагиам бор буларнинг ҳаммасини! Ахир у истаган кемасида истаган томонга bemalol сафарга жўнаб кетиши мумкин.

— Шу... шуларни мен сизга бермоқчи эдим. Сиз ўқишига киришингиз ва бирон ҳунар ўрганишингиз мумкин. Стенографистка бўлишингиз мумкин. Мен ёрдам бераман. Балки, ота-онангиз ҳали тирикдир? Мен, масалан, уларга баққоллик дўкони очиб беришим мумкин эди. Кўнглингиз нима тилайди, айтсангиз бўлди, ҳаммасини бажо келтираман.

Лиззи ёшсиз кўзларини бўшлиққа тикканча қимир этмай ўтирас, Мартинга жавоб ҳам қайтармасди. Қизнинг томогига бир нарса тиқилиб, нафас олишга халақит берарди, шу чоқ бирдан Мартин ҳам қизнинг қандай аҳволда эканини тушунди, унинг ҳам томогига бир нима қаттиқ ботди. Бу ҳақда гап очмаслик керак эди. Мартин тавсия қилаётган нарса, қиз бермоқчи бўлган нарса олдида арзимаган матаҳ эди. Мартин қизга ўзида ортиқча бўлган нарсани тавсия қилаётган эди ва шу нарсасиз ҳам куни ўтарди, қиз эса шарманда бўлишдан, гуноҳга ботишдан, мангу азобдан ҳам қўрқмай бутун борлигича ўзини унга топшираётган эди.

— Бу тўғрида гаплашмайлик,— деди қиз ва томогига тиқилиб нафас олишига халал бераётган нарсадан қутулиш учун йўталиб қўйди.— Кетадиган вақт бўлди! Мен чарчадим!

Сайил тугаган, одамлар деярли тарқалиб бўлган эди. Лекин Мартин билан Лиззи дарахтлар орасидан чиқиб, ўзларини кутиб турган бир тўда одамни кўришиди. Мартин вазиятга дарров тушунди. Бу муштлашишга кўрилаётган тайёргарлик эди. Бу одамлар уларнинг ҳимоячилари эди. Ҳаммалари биргаликда паркнинг дарвозаси томон йўл олдилар, улардан сал нарироқда бошқа бир тўда ҳам дарвоза томон юриб бораарди. Лиззининг омади юришмаган ошиги таҳқирлангани учун қасос олиш мақсадида шерикларини тўплаган эди. Бир неча полисмен тўқнашув бўлишини сезиб, иккала тўдани ҳам Сан-Францискога борадиган поездгача кузатиб қўйишиди. Мартин ўн олтинчи кўчада тушиб, Окланд трамвайнга чиқиб оламан, деб Жиммини огоҳлантириб қўйди. Лиззи атрофидаги ҳодисаларга бепарво эди.

Поезд Ўн олтинчи кўчанинг оғзида тўхтади. Бу ерда йўловчиларни кутиб турган трамвай кондуктори сабрсизлик билан занг чаларди.

— Қани, қизни ол-да, жуфтакни ростла! — деб қич-қирди Жимми. — Тез бўл! Уларни биз шу ерда тутиб турамиз.

Рақиблар тўдаси аввалига бу найрангдан эсанкираб қолишди, лекин шу заҳотиёқ вагондан тушиб қочаётгандарнинг изига тушишди.

Трамвайдаги ўтирган йўловчилар, чопиб келиб трамвайга чиққан ва бурчакдаги иккита бўш ўринга бориб ўтирган йигит билан қизга унча аҳамият бермадилар. Трамвай зинасига чиқиб олиб, вагон ҳайдовчига:

— Қани, бўла қол, ошна, ҳайда трамвайнингни! — деб қичқирган Жиммига йигит билан қизнинг алоқаси борлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди.

Орадан бир зум ўтмай Жимми, муштларини ишга солди, трамвайга сакраб чиқиб олмоқчи бўлган биринчи ҳарифни даф қилди. Ҳамма муштлар ишга тушиб кетди. Жиммининг ўртоқлари очик вагон ёқалаб чўзилган узун пиллапояни банд қилган эдилар ва ҳужумни мардларча қайтариб турардилар. Трамвай қаттиқ-қаттиқ занг чалиб ўрнидан қўзғалди ва Жиммининг дўстлари пиллапоядан сакраб тушиб қолдилар. Жанг майдони орқада қолиб кетди, лекин трамвайнинг бир бурчагида ўтирган олифта йигит билан дўндиққина ишчи қиз шу жанжалнинг сабабчиси экани бу ерда ўтирганларнинг хаёлига ҳам келмасди.

Тўқнашув Мартинни ҳаяжонга солиб қўйди. Унинг уришқоқлиги қўзғаб кетди. Лекин бир оздан сўнг яна одатдагидек қайгу-alamга ботди. У қартайиб қолган эди, бегам ёшликтаги бегам ўртоқларидан катта, ораларида бир неча юз йиллик фарқ бор эди. У ниҳоятда узоқ йўл босиб ўтди, энди орқага қайтиш тўғрисида ўйлаб ҳам бўлмасди. Ўзининг бир вақтлардаги ҳаёт кечириш тарзи ҳам уни энди қизни ўтирумасди. Аввалги дўстлари унга бегона бўлиб қолган эдилар. Уларнинг турмуши, ўзи ичишни тарк этган арzon пиво сингари bemaza эди. У ҳаддан ташқари илгарилаб кетган эди. Мутолаа қилинган минглаб китоблар гўё девор сингари уларни бир-бирларидан ажратиб турарди. У ўз ихтиёри билан ўзини бадарга қилди. Ақл-идрокнинг поёнсиз далаларига саёҳат қилиш истаги уни қамраб

олди, лекин у ердан орқада қолган жойга қайтиш учун имкон йўқ эди. Бироқ у одамгарчиликдан чиқиб қолмади, ҳамон одамлар уни ўзига жалб қиласарди.

Лекин ҳозирча унинг янги ватани ҳам йўқ эди. Уни дўстлари ҳам, қариндошлари ҳам буржуа даврасидаги янги танишлари, ҳатто ўзи юксак қадрлаб, ҳурмат қилган мана бу қиз ҳам тушунмас эди. Шу ҳақда у ташвиш ва алам билан ўйларди.

Мартин қизни Олтинчи кўча билан Маркет-стрит ўртасидаги ишчилар маҳалласигача кузатиб қўйиб, у билан хайрлашаркан:

— Ярашинглар,— деб маслаҳат берди.

Бу билан Мартин бугун беихтиёр ўрнини эгаллаган ёш йигитни назарда туваётган эди.

— Иложим йўқ... энди,— деб жавоб қилди қиз.

— Парво қилманг!— Шўх оҳангда деди Мартин.— Бир имо қилсангиз бас, гизиллаб келади.

— Гап бунда эмас,— деб лўндагина қилиб айтиб қўя қолди қиз.

Бу билан нима демоқчи бўлганини Мартин шу заҳотиёқ тушуниб олди.

Бирдан Лиззи унга толпинди. Бу ҳаракатда талаб ва ҳаёсизликни эслатувчи ҳеч қандай нарса йўқ эди. Бу қўрқа-писа қилинган итоаткорона ҳаракат эдиким, у Мартиннинг юрагини эзib юборди. Унинг табиатидаги раҳмдиллик уйғонди. У Лиззини қучоқ лаб астойдил ўпди; дунёда шу қиз дудоқларининг бўсасидан мусаффороқ ва маъсумроқ бўса бўлмаган эди.

— Э худо,— деб пиқиллаб йиглади қиз.— Мен сиз учун жонимни қурбон қиласардим!.. Жонимни аямасдим.

Қиз бирдан Мартиннинг бағридан отилиб чиқди-да, дарвозага кириб, кўздан ғойиб бўлди. Мартиннинг кўзлари намланди.

— Мартин Иден,— деб ғўлдиради у,—сен ҳеч қандай ёввойи ҳам эмассан, сендан дурустгина нищепараст ҳам чиқмайди. Сен шу қизга уйланиб, уни хуббахт қилишинг керак эди, у бахтга толпиняпти. Лекин бу сенинг қўлингдан келмайди. Бу, албатта уят ва шармандалиқ! «Дарбадар қария нола чекади», деб ғўлдиради у Гэнлини эслаб: «Ҳаётимиз хато-ю шармандалиқдан иборат». Ҳа, ҳаётимиз хато-ю шармандалиқдан иборат!

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Шарманда бўлган қуёш• октябрь ойида босмадан чиқди. Мартин ношир томонидан юборилган олтига китоб солинган почта бандеролини очаркан, қалби изтиробда, кўнгли ғаш эди. Мабодо шу ҳодиса бундан бир неча ой бурун содир бўлганда қандай зўр шодликка сабабчи бўларди, аммо ҳозирги совуқ лоқайдлигим ўша шодликка асло ўхшамайди, деб ўйларди у. Қархисида, стол устида унинг китоби, унинг биринчи китоби ётарди, юраги эса ҳеч воқеа содир бўлмагандай бир меъёрда тепар ва ҳасратдан бошқа нарсани сезмас эди. Энди бунинг аҳамияти қолгани йўқ. Жуда нари боргандা, бу китоб учун пул олади, холос, лекин энди унга пулнинг нима кераги бор?..

У китобининг бир нусхасини олиб, ошхонага чиқди-да, уни Марияга ҳадя қилди.

— Бу китобни мен ёзганман,— деб тушунтира бошлади у аёлнинг ҳайрон бўлиб турганини кўриб.— Мен буни мана шу ҳужрада ёзганман, ўйлайманки, сиз берган шўрва буни ёзишимда менга катта дармон бўлган. Буни олиб сақлаб қўйинг. Кўзингизга тушган пайтларда мени әслаб турасиз.

Мария олдида мақтанишни Мартин хаёлига ҳам келтирмаган эди. У фақат бу аёлнинг кўнглини кўтариб қўймоқчи, узоқ йиллик ишончини оқламоқчи эди. Мария китобни меҳмонхонага олиб кириб, онлада сақланадиган таврот ёнинга қўйди. Уйида истиқомат қилган киши томонидан ёзилган бу китоб унинг учун муқаддас бир хотира, дўстлик рамзи эди. Энди Мария ҳатто Мартиннинг бир вақтлар кирхонада оддий ишчи бўлиб ишлаганини ҳам унутиб юборган эди. У китобининг бирон сатрини ҳам тушунмас, лекин шунга қарамай, унинг ҳар бир сатри ажойиб, деб қатъий ишонарди. Бу оддий, содда дил, заҳматкаш аёл жуда қимматли бир фазилатга — одамларга ишониш фазилатига эга эди.

Мартин муаллиф нусхаларини қандай лоқайдлик билан қарши олган бўлса, газета-журналларда унинг асарлари ҳақида босилган фикр-мулоҳазаларни ҳам шундай лоқайд қарши олди; газетадаги мулоҳазаларни қирқиб тегишли одамларга юбориш шульбаси Мартинга ҳар ҳафтада бунақа мулоҳазалардан анча-мун-

часини юбориб турарди. Китоб жуда катта шов-шувга сабабчи бўлди, бу яққол кўринниб турарди. Ҳа, дуруст, демак, Мартиннинг қопчиғи тезроқ олтинга тўлади. Лиззини дурустроқ ерга жойлашириш мумкин, ҳамма берган ваъдаларини бажариши ва ахири қамишдан қурилган саройига бориб жойлашиши мумкин.

«Синглтри, Дарнлей ва ширкати» нашриёти эҳтиёт шарт, деб атиги бир ярим минг нусха босган эди, лекин дастлабки тақризлар чиқиши биланоқ, уни иккинчи марта, уч минг нусхада нашр қилишга тўғри келди. орадан кўп вақт ўтмай учинчи марта, бу сафар беш минг нусхада нашр қилинди. Лондон фирмаларидан бири китобнинг инглизча нашри ҳақида музокара юрита бошлади. Франция, Германия ва Скандинавия мамлакатларидан эса китобни таржима қилиш шартлари ҳақида мактублар кела бошлади. Метерлинк таълимоти ўз вақтида танқид қилина бошланган эди. Шиддатли мунозара авж олди. Салиби билан Геккель, биринчи марта Мартинга маслакдош бўлишиб «Шарманда бўлган қуёш»ни қувватлаб, ёқлаб чиқишиди. Крукс билан Уоллес қарши чиқишиди, сэр Оливер Лож эса ўзининг хусусий космик фалсафаси фойдаси учун муросага келиш йўлини ахтара бошлади. Метерлинк тарафдорлари мистицизм байроғи остига тўпланишиди. Гўё бу мода тусини олган мавзуни бетараф туриб шархловчи бир қатор мақолалар ёзган Честертон бутун жаҳонни кулдирди, Бернард Шоу эса, ўзининг ўткир мутойибалари селини халойиқ бошига ёғдирдики, бу сел баҳслашувчиларни ҳам, баҳс мавзунини ҳам кўмиб кетишига сал қолди. Бу йирик намояндадардан бошқа майдонга кичикроқ арбоблар ҳам отилиб чиққани ҳақида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади, хуллас бу шовшув бутун оламга таралди.

«Бунақа воқеа ҳеч қачон бўлган эмас,— деб ёзган эди «Синглтри, Дарнлей ва ширкати» фирмаси,— танқидий-фалсафий китоб худди романдек тарқаляпти. Бундай муносиб мавзуни топиш қийин, бунинг устига, мавжуд вазиятнинг ҳаддан ташқари қулайлиги ҳам қўл келди. Кўнглинигиз тўқ бўлсин, вазиятдан имкони борича яхшироқ фойдаланиб қолишга ҳаракат қиласиз. Қўшма Штатлар билан Канадада китобнингиз қирқ минг нусхада тарқалди, ҳозирги пайтда йигирма минг нусхада янги нашри босиляпти. Биз китобхонлар эҳти-

ёжини қондиришга зўрга улгурияпмиз. Иккинчи томондан эса, эҳтиёжни ошириш учун ўзимиз ҳам озмунча ҳаракат қилганимиз йўқ. Биз реклама учун беш минг доллардан ортиқ пул сарфладик. Бу китоб рекорд қўяди.

Ушбу билан бирга сизнинг навбатдаги китобингиз учун шартнома лойиҳасини қўшиб юбориш шарафига мұяссар бўлдик. Гонорарингиз миқдорини йигирма процентга оширганимизга эътибор беринг — бу бизнинг нашриётимиздек йирик ширкатнинггина қўлидан келадиган энг юқори гонорар. Агар шартимиини мақбул кўрсангиз, марҳамат қилиб, шартномага китобингизнинг номини ёэсангиз. Биз китобингизнинг мазмуни ҳақида ҳеч қандай шарт қўймоқчи эмасмиз. Истаган мавзудаги, истаган китобингизни ёзаверинг. Агар биронта тайёр асарингиз бўлса, нур устига аъло нур. Пайсалга солиш керак эмас. «Темирни қизигида бос», деганлар.

Сиз имзо чеккан шартнома қўлимиизга тегиши билан беш минг доллар миқдорида аванс юборамиз. Кўриб турибсизки, биз сизга ишонамиз ва масъулиятдан қўрқмаймиз. Балки сиз билан жами асарларингизни муайян бир муддатга, чунончи, ўн йил муддат ичида фақат бизнинг нашриётда нашр этиш ҳуқуқи ҳақида маҳсус келишиб олармиз. Хўп, бу масалага яна қайтамиз».

Мартин мактубни четга қўйиб, ҳисоб-китоб билан шугуллана бошлади ва ўн беш центни олтмиш мингга кўпайтирган эди, ҳосил тўққиз минг доллар бўлди. У шартномага «Шодлик тутуни», деб янги китобининг номини ёзди-да, имзо чекди ва унинг ёнига йигирмата кичик ҳикояларини қўшиб, ноширга юборди; буларни у газета фельетони ёзиш усулини топмасдан олдин ёзган эди. Натижада, Америка почтасига хос суръат билан беш минг долларга чек келди.

— Бугун соат иккода мен билан шаҳарга борсангиз Мария,— деди Мартин чекни олгач.— Еки яхшиси, роса соат иккода сиз билан Ўн тўртинчи кўча билан Бродвей муюлишида учрашсак.

Мария тайинланган вақтда етиб борди, у нима гап экан, деб жуда қизиқсина бошлаган эди, аммо қанча ўйламасин, гумони янги пойафзалдан нари ўтмади. Шунинг учун ҳам Мартин пойафзал дўкони ёнидан

ўтиб кетиб, уни қандайдир бир маҳкамага бошлаб кирганида Мариянинг ҳафсаласи пир бўлди.

Шундан кейин юз берган воқеалар Мариянинг хотирасида ажойиб туш сингари умрбод сақланиб қолди. Башанг кийинган жентльменлар Марияга эҳтиром билан жилмайшиб, Мартин билан ва ўзаро суҳбатлашибарди. Машинка чиқилларди. Афтидан, жуда муҳим кўрингандан бир қоғозга имзо чека бошлашди. Мария яшаб турган уйнинг эгаси ҳам шу ерда эди, у ҳам имзо чекди.

Улар кўчага чиқишганда уй эгаси Марияга деди:

— Ана энди, Мария, бу ой менга етти ярим доллар ижара ҳақи тўламайсиз.

Мария таажжубдан лол бўлиб қолди.

— Бундан кейинги ойларда ҳам тўламайсиз,— деб давом этди уй эгаси.

Гўё уй эгаси унга шафқат кўрсатгандай, Мария унига миннатдорчилик билдира бошлади. Лекин у фақат уйга келиб, қўни-қўшнилари билан ва биринчи галда португалиялик баққол билан гаплашгач, шунча йилдан бери ижара ҳақи тўлаб, яшаб келаётган шу кичкинагина уй бундан буён ўзининг хусусий мулкига айланганини тушунди.

Трамвайдан тушиб уйга кетаётган Мартинни кўрган португалиялик уни ўз дўстидек чақирди:

— Нега энди мендан ҳеч нима сотиб олмаяпсиз?

Мартин, ҳозир уйда овқат пиширмаяпман, деди, шундан кейин баққол уни ўзи билан бир шиша вино ичишга таклиф этди. У Мартинни дўконидаги энг яхши вино билан сийлади.

— Мария,— деди ўша куни кечқурун Мартин,— мен уйингиздан кетяпман. Ўзингиз ҳам яқинда бу ердан кетасиз. Энди уйингизни биронта одамга топшириб, ойма-ой ижара ҳақи олиб туришингиз мумкин. Сан-Леандродами, ё Хэйуордсами, сут хўжалиги билан шуғулланувчи акангиз бор эди шекилли? Гап бундай, мижозларингизнинг кирларини юзмасдан — тушуняпсизми? Юзмасдан қайтариб беринг-да, ўша Сан-Леандрога ёки Хэйуордсга, хуллас, акангизнинг олдига жўнанг...• Айтинг, мен у билан гаплашишим керак. Мен Оклендда «Метрополь» меҳмонхонасида тураман. Балки, кўз остига олиб қўйган дурустроқ сут фермаси бордир.

Мана, Мария ҳам уй-жойли, ҳам фермали бўлиб олди; унинг қўлида оғир ишларни бажарувчи иккита ишчи ишларди, банкдаги жорий счёти эса, болаларининг энди дуруст кийинган бўлишига ва мактабга қатнашига қарамай, тобора ўсиб борарди. Ҳаётда афсонавий шаҳзодани учратиш камдан-кам одамга насиб бўлади. Лекин оғир меҳнатдан боши гангиб қолган ва ҳеч қандай шаҳзодани хаёлига ҳам келтирмаган Мария шундай шаҳзодани собиқ кирхона ишчиси сиймосида учратди.

Бу орада жамоатчилик Мартин Иден ким ўзи деб қизиқиб қолди. У ноширларга ўзи ҳақида биографик маълумот беришдан бош тортди, лекин газеталардан қутулиш унчалик осон әмасди. У Оклендда туғилган эди, шунинг учун мухбирлар Мартинни болалик чоридан биладиган анча-мунча одамларни қидириб топишиди. Шундай қилиб, газеталарда унинг ким бўлгану ким бўлмагани, нима иш билан шуғуллангану нима билан шуғулланмагани ҳақида муфассал маълумотлар босила бошлади. Мақолалар расм ва фото суратлар билан безатилди, бир вақтлар Мартинни суратга олган уддабуррон фотограф топилди, энди у суратларини боплаб пуллаб турарди. Мартин аввалига бу шов-шувга қарши чиқди, у ҳанузгача журналларга ва буржуа жамиятига адват кўзи билан қаарди. Лекин бора бора кўнишиб қолди, шундай қилса суюги тинчроқ бўларкан. Махсус мусоҳаба учун жуда узоқлардан келган мухбирларни қабул этмаслик унга ўнгайсиз бўлиб туюларди. Бундан ташқари, у ёзувиликни тарқ этиб, китоб мутолаасини йигиштириб қўйгандан буён кунлари шу қадар секин ўтардики, вақтини бирон нарса билан банд қилиши керак бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам унга эрмак керак эди: журналистлар билан мусоҳаба юритиб, ўзининг адабий ва фалсафий назариясини изҳор этар, ҳатто бадавлат буржуа хонадонларининг таклифларини ҳам қабул қиласр әди. Бирдан у ўзини бениҳоя хотиржам ҳис эта бошлади. Унга ҳеч нарса таъсир қилмас әди. У ҳаммани ва ҳамма нарсани кечирди, ҳаттоки бир вақтлар уни хавфли социалист деб тасвирлаган ёш мухбирининг ҳам гуноҳидан ўтиб, фотосуратлар билан безалган бир саҳифали сұхбат ўтказди.

Мартин ора-сира Лиззи билан кўришиб турарди,

лекин қиз унинг бу қадар машҳур бўлиб кетганидан афсусланаётганини Мартин тушунарди. Улар ўртасидаги жарлик яна ҳам кенгайди. Эҳтимолки, Лиззи ана шу жарлик устига кўприк ташлаш мақсадида Мартиннинг гапига кириб, кечки мактабга ва стенографисткалар курсига қатнай бошлагандир; энг моҳир машиначига жуда қимматли кўйлак тиктирганининг боиси ҳам шудир. Қизнинг тез суръат билан илмни ўзлаштириш, ахирни Мартинни тўғри иш қилаяпманми ўзи, деб ўзлашга мажбур этди. Лиззи нимаики қилса, ҳаммасини Мартин туфайли қиласарди, буни Мартин яхши биларди. Қиз унинг кўз олдида юксалишни истар, Мартин қадрлайдиган хислатларни касб этишини истарди. Мартин эса, уни асло умидвор қилмас, у билан жуда камдан-кам учрашар, учрашгандаям доим ҳудди ака сингилга қандай муомала қилса, шундай муомалада бўларди.

«Кечиккан» ни Мередит-Лоуэл нашриёти босиб чиқарган пайтда Мартин шуҳрат чўққисида эди, бу повесть бадиий асар бўлгани учун, «Шарманда бўлган қуёш»дан ҳам кўпроқ муваффақият қозонди. Мартиннинг бу иккала китоби ҳам бестселлерлар¹ орасида биринчи ўринда турардики, бундай ҳол деярли ҳеч қачон содир бўлмаган эди. Қизиқарли китоб шинавандалари ҳам, «Шарманда бўлган қуёш»нинг муҳлислари бўлган жиiddий китобхонлар ҳам повестни завқ билан ўқишаркан, унинг кучи ва муаллифнинг гайри табиий маҳоратидан ҳайратга келишарди. Мартин Иден яқингида мистицизмга назарий жиҳатдан муваффақиятли ҳужум қиласан эди; энди у чинакам адабий асарнинг қандай бўлишини амалда ҳам исбот қилиб берди. Шундай қилиб унда танқидчилик истеъоди билан бадиий маҳорат бирга қўшилган эди.

Мартин буюк адабиёт уфқидан мисоли порлоқ юлдуздек учиб ўтарди. Пул деган дарёдай оқиб келар, шуҳрати мислсиз ортиб бораарди, аммо бу нарсалар уни қувонтиришдан кўра, кўпроқ эрмакка ўхшаб кўринарди. Арзимаган бир ҳодиса уни ҳайратда қолдирди, бу ҳодиса овоза бўлса жамоатчиликни ҳам қаттиқ ҳайратда қолдириши муқаррар эди. Аммо жамоатчиликни

¹ Бестселлер — кўп нусхада босилувчи бозори чаққон китоб.

бу ҳодисанинг ўзи эмас, балки бу ҳодисадан Мартиннинг ҳайратда қолгани ажаблантирган бўларди... Судья Блоунт Мартинни уйига овқатга таклиф қилди! Бу аҳамиятсиз воқеа орадан кўп ўтмай Мартин учун буюк маъно касб этиши лозим эди. Ахир у судья Блоунтни ҳақорат қилган эди-ку, унга ёмон муомала қилган эди-ку, энди бўлса судья Блоунт кўчада унга тўқнаш келиб, уни овқатга таклиф қилди. Мартин, судья билан Морзларникида тез-тез учрашиб турганини ва ўшандаги Мартинни уйига овқатга таклиф қилиш унинг хаёлига ҳам келмаганини эслади. «Нега ахир ўшандаги таклиф қилмаган эди мени?» деб Мартин ўзига ўзи савол берарди. Ахир у ҳеч ҳам ўзгаргани йўқ-ку. Ҳалиям ўшаша Мартин Иден-ку. Сабаб нима? Сабаб фақат энди асарлари босилиб чиқаётганидами? Аммо у асарларини аллақачонлар ёзган эди-ку. Ўшандан бери ҳеч нима ёзгани ҳам йўқ. Ҳамма яхши асарларини у ўша пайдада, судья Блоунт умумнинг фикрига қўшилиб, Мартиннинг мулоҳазалари устидан ва Спенсерга ихлосманд бўлганидан кулган пайларда ёзган эди-ку. Бундан чиқди, судья Блоунт уни ҳақиқий хизматлари учун эмас, аслида ўша хизматларининг инъикоси туфайли таклиф қилибди-да.

Мартин таклифни табассум билан қабул қилди-ю, ўзининг кўнгилчанилигига ҳайрон бўлди. Дастурхон атрофида олти-еттита эътиборли зотлар хотинлари ва қизлари билан ўтирадилар. Мартин ҳамманинг диққат марказида эканлигини дарҳол сезиб қолди. Судья Блоунт Мартинга: сизни ўзимизнинг «Отикс» клубимизга аъзо қилиб рўйхатга олишга ижозат берсангиз, деди; судья Хэнуэл ҳамкасбининг таклифини қизгин маъқуллади: бу клубга кириш учун бадавлат бўлишнинг ўзи кифоя қилмай, яна бирон соҳада шуҳрат ҳам қозонган бўлиш шарт эди.

Мартин яна таажжубланди, лекин таклифни рад ётди.

У ҳамон қўл ёзмаларини тарқатиш билан машғул ҳади. Ноширлар унга мактуб кетидан мактуб юбориб, ҳол-жонига қўйишмасди. Ҳамма яқдиллик билан, уни әнг ажойиб услубчи дер, асарларининг гўзал шакли остида бой мазмун борлигини эътироф этарди. «Шимол ахбороти» журнали «Гўзаллик бешиги»ни босиб бўлгач, шу тарздаги мақолаларингиздан яна бир неча-

сини юборинг, деб унга мурожаат қилди, Мартин ўз қўр-қутини титкилаб, энди бу илтимосни қондирмоқчи бўлиб турган эди, шу чоқ «Бэртон журнали» қизишиб кетиб, унинг бешта мақоласини ҳар биринга беш юз доллардан гонорар тўлаш шарти билан ўз журналида босишини таклиф қилиб қолди.

Мартин, агар беш юздан эмас, минг доллардан тўласалар рози эканлигини билдириб хат ёзиб юборди. Ҳозир талаш бўлаётган қўл ёзмалари бир вактлар айнан шу журналлар томонидан рад этилгани унинг эсида эди. Мартин журналлардан келган лоқайд, бир хилдаги жавоб хатларини унугани йўқ эди. Улар Мартинни озмунча қийнашдими, энди у ҳам ўша ноширларни қийнагиси келди. «Бэртон журнали» бешта мақола учун унинг ўзи айтган миқдорда ҳақ тўлади, қолган яна тўртта мақолани айнан шу шарт билан «Макинтоша ойлиги» журнални илиб олиб кетди. «Шимол ахбороти» камбагал журнал эди, улар билан беллаша олмасди. Шу йўсунда «Ажойибот фидойилари», «Хаёлпастлар», «Ўз шахсимиз меъёри», «Хом хаёллар фалсафаси», «Худо ва ҳайвон», «Санъат ва биология», «Танқид ва бир ёғи берк шиша найча», «Юлдузлар гарди», «Судхўрлик қудрати» мақолалари нашр этилди.

Ноширлар шарт қўйишни Мартиннинг ўзидан илтимос қилишарди, у ҳам буни бажону дил бажаарди. Лекин фақат илгари ёзган асарларини бостиради. Ҳар қандай янги ишдан у қатъянин бош тортарди. Қўлга яна қалам олишни ўйласа, юраги сиқилиб кетарди. У оломон қурбони бўлган Бриссенденни ҳеч унугани йўқ, шунинг учун ҳам ҳамон оломондан ҳазар қиласар ва нафратланарди, ҳолбуки, халқ уни олқишлиларди. Ҳатто Мартин ўз шону шуҳратини Бриссенден хотира-сига нисбатан таҳқир, деб биларди. У жирканар, аммо қопчигини олтинга тўлғазишига қатъий қарор қилгани учун ҳеч нарсадан тортимасди.

Мартин бир неча марта ноширларнинг ушбу мазмундаги мактубларини олди:

•Бундан бир йилча муқаддас биз сизнинг бир туркум лирик шеърларингизни нашр этишдан воз кечиб баҳтсиаликка учраган эдик. Шеърларингиз ўшанда ҳам биода зўр таъсир қолдирган бўлса ҳам, лекин баъзи сабабларга кўра ўшанда шеърларингизни жур-

налда боса олмаган эдик. Мабодо, ўша шеърларингиз ҳали чоп қилинмаган бўлса-ю, сиз марҳамат қилиб уларни бизга юборишга розилик билдирангиз, биз уларни зудлик билан босиб чиқарамиз ва сиз илтифот кўрсатиб белгилаган миқдорда гонорар юборамиз. Биз уларни сиз учун мақбул бўлган шарт билан алоҳида китоб қилиб чиқаришга ҳам розимиз».

Мартин ўзи ёзган шеърий трагедияни эслаб қолди ва шеърлар ўрнига шуни юборди. У асарини юборишдан олдин ўқиб чиқиб, унинг нақадар саёз ёзилгани ва тумтарақ сўзлар тўлиб ётганидан ҳайратда қолди. Лекин шунга қарамай трагедияни юбораверди, журнал эса уни босиб чиқарди, босиб чиқаришга чиқарди-ю, кейин қаттиқ пушаймон бўлди. Журналхонлар нафратланиб, бундай bemаза нарсани маълум ва машҳур Мартин Иден ёзганига ишонмади. Бу қип-қизил қаллоблик ёки Мартин Иден Ота-Дюмага тақлид қилиб, ўзи учун асар ёзишни бошқаларга топширган, деб қичқира бошлашди. Лекин Мартин, бу асарини ёшлигида, адабиётга атак-чечак қилиб кирган чогида ёзганигини эътироф этиб, ноширлар ҳеч ҳол-жонига қўймаганлари учунгина матбуотда пайдо бўлиб қолганини тушунтирган эди, ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади, натижада журнал ўз муҳарририни янгилашга мажбур бўлди. Трагедия алоҳида китоб бўлиб чиқмади, аммо Мартин Иден ноширга асло раҳм қилмай, олган авансини қайтариб бермади.

•Колмэн ҳафталиги» унга камида уч юз долларга тушган узундан-узоқ телеграмма юбориб, унга йигирмата очерк ёзишни тавсия қилди ва ҳар бир очерк учун минг доллардан ваъда қилди. Бунинг учун Мартин нашриёт ҳисобига Кўшма Штатлар бўйлаб саёҳат қилиши ва ўзи қизиқкан мавзуларни танлаши керак эди. Телеграммада нашриёт режаларининг нақадар кенг ва ранг-баранг эканини кўрсатиш учун бир неча тахмий мавзулар санаб ўтилган эди. Мартиннинг олдига қўйилган бирдан-бир шарт Кўшма Штатлар ҳаётини акс эттириш эди.

Мартин бунга жавобан нашриёт ҳисобига телеграмма юбориб, унда бу ажойиб таклифдан фойдалана олмаслигидан қаттиқ афсусланишини билдириди.

•Уоррен ойлик журнали»да босилган «Вики-Вики» повести ниҳоятда зўр муваффақият қозонди. Журнал-

дан кейин кўп ўтмай нафис безаклар билан алоҳида китоб қилиб босилиб чиққан нашри бир неча кун ичидаги сотилиб бўлди. Ҳамма танқидчилар, бу асар «Шиша ичидағи жин» ва «Шагрен териси» каби классик адабиёт дурдоналари билан бир қаторда туришга арзийди, деб бир оғиздан эътироф эта бошладилар.

Бироқ «Шодлик тутуни» ҳикоялар тўплами бир мунча таажжуб билан, ҳатто совуқ қарши олинди. Буржуазия жамияти ҳаддан ташқари дадил холоса чиқарилганидан ва бидъатларга тамомила илтифотсизликдан хижолатда эди. Лекин Париж бу асарнинг эндигина босилиб чиққан французча таржимасига маҳлиё бўлиб қолган вақтда, Англия билан Америка ҳам тўпламга маҳкам ёпишиб олди, ана шунда Мартин «Синглтри, Дарнлей ва ширкати» нашриётидан учинчи китоби учун йигирма беш, тўртинчи китобига əса ўтиз процент ҳақ талаб қилди. Бу икки тўпламга Мартиннинг турли журналларда босилган ҳамма ҳикоялари кирди. «Қўнғироқ садоси» ва ҳамма «даҳшатли» ҳикоялари биринчи томни ташкил қилди. Иккинчи томга «Саргузашт», «Қозон», «Ҳаёт шароби», «Гирдоб», «Қувноқ кўча» ва яна бир неча ҳикоялари кирди. Бундан ташқари унинг ҳамма мақолалари бир тўплам, шеърлари ҳам бир тўплам бўлиб чиқди, шеър тўпламига «Денгиз қўшиқлари» ва «Муҳаббат сонетлари» кирди. Мартин «Муҳаббат сонетлари»ни китобга киритишдан олдин «Хотин-қизлар ҳамроҳи» журналида бостириб жуда катта гонорар олган эди.

Мартин энг охирги қўл ёзмасини ҳам пуллагач, енгил нафас олди. Қамиш сарой ҳам, оқ яхта ҳам энди қўл чўзса етадиган бўлиб қолди. Ахир у Бриссенденнинг, биронта чинакам бадиий асар журналларда босилмайди, деган фикрини ҳар ҳолда рад этди-ку. Бриссенденнинг янглишганини ўз шахсий тажрибасида аниқ кўрди. Шундай бўлса ҳам, ичидаги дўстининг ҳақ гапирганини Мартин эътироф этарди. Ахир Мартиннинг муваффақиятга эришишига асосан «Шарманда бўлган қуёш» сабабчи бўлди-да. Қолган ҳамма асарлари тасодифан ўзига йўл топди. Ахир айнан шу асарларининг ўзи кўп йиллардан бери муттасил ҳамма журналлар томонидан рад этилиб келган эди-ку. Лекин «Шарманда бўлган қуёш»нинг босилиб чиқиши шов-шув кўтариб, жонли мунозарага сабабчи бўлди,

Мартиннинг номини чиқарди. «Шарманда бўлган қуёш» босилмаганда мубоҳаса бўлмасди; китобнинг муваффақият қозониши аслида бир мўъжиза бўлди. Буни ҳатто «Синглтри, Дарнлей ва ширкати» ҳам эътироф этаётган эди. Биринчи дафъа асарни бир минг беш юз нусхадан ортиқ босишга бу ноширлар ҳам журъат этмаган эди; тажрибакор ноширлар китобнинг бу қадар муваффақият қозонганидан ҳайратда қолган әдилар. Бу муваффақият уларга чиндан ҳам мўъжиза бўлиб туюлди. Улар кейинчалик ҳам шу таассурот остида яшадилар, шунинг учун уларнинг ҳар бир мактубида Мартиннинг сирли муваффақиятидан ҳурмат аралаш ажабланганлари сезилиб турарди. Улар бунинг сабабини изоҳлашга ҳам уринмасдилар. Бу ўринда изоҳнинг бўлиши мумкин эмас эди. Воеа юз берган эди, вассалом. Жами эҳтимол ва тахминларга қарши ўлароқ юз берган эди.

Мартин ўз шуҳратига учалик маҳлиё бўлмас эди. Унинг китобларини буржуазия ўқир, қопчигини олтинга тўлдираётган ҳам шу буржуазия эди, Мартин эса буржуазияни яхши биларди, шунинг учун ҳам асарларимнинг нимасига қизиқишяпти ўзи, деб ҳайрон бўларди. Уни кўкларга кўтариб мақтаган ва китобларни талашиб сотиб олаётган юз минглаб кишилар учун бу китобларнинг нағислиги ва мазмунининг мутлақо аҳамияти йўқ эди. Мартин шунчаки, тақдирнинг арзандаси эди, худоларнинг анграйиб қолганлигидан фойдаланиб Парнасга миниб олган шуҳратталаб эди. Шу юз минглаб кишилар унинг китобларини ўқиб, ҳайратда қолардилар, бир вақтлар худди шу одамлар Бриссенденнинг «Эфемерида»сига айнан шундай ҳайвоний бефаҳмлик билан ташланган ва уни тилка-пора қылган әдилар, булар одам эмас, бирорнинг олдида хушомад қилиб думини ликиллатувчи, бошқаларни эса гиппа томогидан тишлаб оловчи разил бўрилар галасидир. Булар ҳаммаси тасодиф! Мартин «Эфемерида»нинг ўзи яратган ҳамма асарлардан бениҳоя юксак эканлигига илгари қандай ишонган бўлса, ҳозир ҳам шундай қаттиқ ишонарди. У асар Мартин ижод эта олган ҳамма асарлардан юксакда эди, бу бутун бир даврни ифода эта олган поэма эди. Бас, шундай экан, кечагина «Эфемерида»ни балчиқча қориб ташлаган оломоннинг Мартин асарларига сажда қилиши қанча-

лик қийматга эга? Мартин кўнгли таскин топиб, енгил нафас олди. Энг охирги қўл ёёмаси ҳам сотилиб бўлди, энди ҳадемай бу ишларнинг ҳаммасига хотима берса бўлади.

ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОВ

Мистер Морз Мартин билан «Метрополь» меҳмонхонасининг вестибюлида учрашиб қолди. Бу ерга у тасодифан келганмиди ёки кўнглида Мартин Иденни учратиш нияти бормиди — Мартин иккинчи эҳтимолга мойил эди — лекин ҳар на бўлса ҳам, мистер Морз — Руфнинг отаси, ўз уйига қўймаган, никоҳ фотиҳасини бузган ўша мистер Морз уни уйига таклиф қилди!

Мартин аччиқланмади. У, ҳатто ўзини ранжитгандек ҳам ҳис қилмади. У сабр билан мистер Морзниг таклифини тингларкан, бош эгиб келиш бу шўрликка осон бўлмаган бўлса керак, деб ўйлади. У таклифни рад этмади, балки гайри муайян гаплар билан ташаккур билдириди, сўнг бутун онланинг, биринчи галда миссис Морз билан Руфнинг ҳол-аҳволини сўради. Мартин Руфнинг номини хотиржамлик билан, ҳеч тутилмасдан тилга олди, миясига қон урмаганидан, юраги қаттиқ-қаттиқ тепа бошламаганидан ҳайратда қолди.

Мартинни чор атрофдан меҳмондорчиликка таклиф этишарди. Уни фақат овқатга таклиф қилиш учун, у билан танишишга пайт пойлардилар. Мартин эса боргани сари катта аҳамият касб эта бошлаётган бу ярамас вазиятга ҳамон тушуна олмай ҳайрон эди. Ҳаттоки, Бернард Хиггинботам ҳам уни бирдан уйига таклиф қилиб қолди. Бу Мартинни яна ҳам таажжубга солиб қўйди. У ўзининг очликдан ўлай деб сулайиб қолган пайтларини, ўшанда ҳеч ким уни овқатга таклиф қилмаганини эслай бошлади. Ваҳоланки, ўша пайтларда бундай таклифлар унга жуда қўл келарди, чунки у кундан кунга очликдан озиб, ранги кетиб, мажоли қуррий бошлаган эди. Бу қандайдир соглом фикрга зид нарса эди. У ҳафталаб оч ўтирганида уни овқатга таклиф қилиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди, энди бўлса юз минг киши тўядиган овқатга етадиган пули бўлганда, боз устига ҳеч иштаҳаси йўқ пайтида чор атрофдан уни эиёфатга таклиф қила бошлашди. Нимага бундай? На адолат бор эди бунда ва на унинг

кўрсатган хизмати. У ўша-ўша Мартин Иденлигича қолган эди. Асарларининг ҳаммаси ўша оч-наҳор юрган кунларида, мистер ва миссис Морзлар уни ялқов ва саёқ деб атаб, Руфъ орқали унга маҳкамада хизматчи бўлиб ишлашни тавсия қилишган пайтларда ёзилган эди. Аммо улар ўша пайтларда ҳам Мартиннинг нима иш қилаётганидан хабардор эдилар-ку. У қўл ёзмаларини Руфга ўқигани берарди, Руфъ эса уларни ота-онасига кўрсатиб турарди. Уларнинг ўзи ҳам бу қўл ёзмаларни ўқиган эдилар. Энди бўлса айнан ўша асарлари туфайли Мартиннинг номи газета-журналларда тилга олинга бошлади, номи газета-журналларда тилга олингани учунгина Мартин улар учун азиз меҳмон бўлиб қолди.

Бир нарса жуда аниқ эди: Морзларга Мартин Иденнинг ўзининг ҳам, унинг ижодининг ҳам ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Улар Мартиннинг ўзи ва ёзган асарлари туфайли эмас, балки Мартиннинг шуҳрати ва номи туфайли, эҳтимолки, унинг жорий счётида банкда ётган юз минг доллари туфайли у билан яқин муносабатда бўлишга интилардилар. Начора, буржуазия жамиятида инсонга баҳо беришининг бирдан-бир ўлчови шу, бу одамлардан бошқа нарсани кутишнинг ўзий гайри табиий ҳол бўлур эди. Лекин Мартин такаббур одам эди. Бундай баҳога муҳтож эмас эди. Одамлар унинг ўзини ёки ижодини қадрлашларини истарди, аслида иккови ҳам бир нарса эди. Лиззи уни айнан шундай қадрларди. Ҳатто Мартиннинг асарлари ҳам унинг учун унчалик аҳамиятга эга эмас эди; ҳамма гап унинг ўзида эди. Жимми ва унинг ҳамма эски оғайнилари ҳам у билан худди шундай муносабатда эдилар. Илгарилари улар ўзларининг beminnat садоқатларини бир эмас, бир неча бор исбот қилган эдилар, энди Шелл-Моунд-паркда уюштирилган якшанбалик сайилда ҳам исбот қилдилар. Мартиннинг жами ёзганлари булар учун бир пул эди. Улар унинг ўзини, ўз ошналари, жонон йигит Мартин Иденни севишар ва унинг учун ўзларини ўтга ҳам, сувга ҳам ташлашга тайёр эдилар.

Руфнинг йўли бошқа эди. У Мартинни Мартин бўлгани учун севиб қолган, бу соҳада ҳеч қандай шубҳага ўрин йўқ эди. Лекин у Руфъ учун нақадар азиз бўлмасин, буржуазия бидъатлари устун чиқди. Қиз унинг

машғулотини асосан, даромад келтирмагани учун маъқулламаган эди. Мартиннинг «Мұхаббат сонетлари»га ҳам у шу нұқтаи назардан баҳо берган эди. Шунинг учун ҳам у Мартиннинг хизматта киришини талаб қиласы. Түгри, бу нарса қызниң тилида «мавқега эга бўлиш деб аталарди, аммо бу билан моҳият ўзгармасди. «Хизмат» сўзига эса, Мартин бирмунча кўниги қолган эди. Мартин унга ўзининг ҳамма асарларини: поэмаларини, ҳикояларини, мақолаларини, «Вики-Вики»сини, «Шарманда бўлган қуёш»ини — хуллас, ҳамма асарини ўқиб берган эди. Руфъ эса ўжарлигини қўймай, хизматта киришини, ишга жойлашишини маслаҳат берарди. О, қодир худо! Наҳотки, Мартин уйқусини ҳаром қилиб, фақат шу қизга муносиб бўлиш учунгина бутун кучини сарфлаб, молдай ишлаган бўлса!

Шу йўсинда энг арзимаган нарсалар катта ва муҳим аҳамият касб этарди. Мартин ўзини соглом ва тетик ҳис қиласы, вактида овқатланар, тўйиб-тўйиб ухлар, аммо ўша арзимаган нарса унга тинчлик бермасди. Илгари шу фикр уни қийноққа соларди. Мартин якшанба кунларидан бирида тушки овқат пайтида Бернард Хиггинботамнинг қаршисида ўтиаркан, қуийдаги сўзларни қичқириб айтиб юборишдан ўзини зўрга тийиб қолди:

«Ахир буларнинг ҳаммаси илгари ёзилган эди-ку! Мана ҳозир менинг меҳмон қиляпсан, лекин илгари очимдан ўлиб кетсам ҳам парво қилмаган бўлар эдинг, хизматга кирмаганим учун уйингга киритмаган эдинг. Лекин асарларимнинг ҳаммасини ўша пайтларда ёзган эдим. Энди бўлса гапларимни эҳтиром билан тинглаб, жимгина ўтирибсан, менга ихлос билан тикиласан, ҳар бир сўзимни эътибор билан тинглайсан. Мен сенга, сенинг партиянг порахўрлар ва фиригарлардан ташкил топган деялману, сен жаҳлинг чиқиши ўрнига хайрхоҳлик билан бош иргатасан, ҳаттоки, фикримни маъқуллашга ҳам тайёрсан. Хўш, нега бундай? Негаки, мен маълум ва машҳур одамман! Негаки, менинг пулим кўп! Лекин дурустгина, ақли расо йигит Мартин Иден бўлганим учун эмас! Агар мен ой яшил пишлокдан қилинган, деб айтсан, шу заҳоти фикримга қўшилган бўлардинг, ҳеч бўлмаганда эътиroz билдирамасдинг, негаки, менинг олтинларим кўп. Аммо бу олтинларни мен ишлаб топганман, сен мени сариқ чақа-

га олмаган, одам қаторида ҳисобламаган пайтларда ишлаб топғанман».

Аммо Мартин бу гапларни қичқириб айтмади. Юраги сиқилиб кетаётган бўлса ҳам, сабр-тоқат билан лаблари жилмайиб турарди. Хиггинботам, қайниси-нинг сукут сақлаб ўтирганини кўриб, ўзи гап бошлади. У, яъни Бернард Хиггинботам ҳамма нарсага ўз меҳнати туфайли мұяссар бўлган ва бундан фахрланади. Унга ҳеч ким кўмаклашмаган, унга ҳеч ким миннат қилмайди. У ҳурматли одам, катта оиланинг бошлиги, «Хиггинботамнинг чакана савдо дўкони» эса, унинг гайрат ва ҳиммати самарасидир. Ўзга әрлар ўз хотинини қанчалик севса, у ҳам «Хиггинботамнинг чакана савдо дўкони»ни шунчалик севади. У Мартинга юрагини очиб ташлаб, бу дўконни ишга солиб юбориш учун қанча қийналганини айта бошлади. Бундан тацқари, унинг яна битта режаси, жуда катта режаси бор. Маҳаллада аҳоли тобора кўпайиб боряпти. Бу дўкон ҳаммани таъминлай олмайди. Агарда, биролга каттароқ бино бўлганда у савдо ишига баъзи бир янгиликлар киритиб, даромадни оширган бўларди. У буни албатта қилади, лекин энг олдин у ёнидаги майдонни сотиб олиб, у ерга яна битта икки қаватли иморат қуриши керак. Уйнинг юқори қаватини ижарага қўяди-да, пастки қаватини дўконга қўшиб юборади. У иккала уйнинг у бошидан бу бошига чўзилган янги вивеска ҳақида гапирганида ҳатто кўзлари ўтдек чақнаб кетди.

Мартин унинг гапларига деярли қулоқ солмас әди. «Илгари» сўзи ҳамон унинг қулоги остида жарангларди. Бу сўз унинг эс-ҳушини олиб қўйган әди, Мартин ундан албатта қутулиши керак.

— Бунга қанча кетади дединг? — бирдан сўраб қолди Мартин.

Поччаси кварталдаги савдо ишларининг келгусидағи режалари ҳақидағи валдирашини тўхтатиб, Мартинга бақрайиб қараб қолди. Бу нарсанинг қанчага тушиши ҳақида чурқ этиб ҳам оғиз очгани йўқ әди, лекин агар Мартин қизиқаётган бўлса, айтиши мумкин. У ҳаммасини ҳисоблаб қўйган.

— Ҳозирги нарх-навода,— деди у,— тўрт мингга тушади.

— Вивеска ҳам ичидами?

— Вивескани ҳисоблаганим йўқ. Уй бўлса бўлди, вивеска топилади?

— Майдон-чи?

— Яна уч минг керак бўлади.

Шундан кейин, Бернард Хиггинботам қовжираган лаблари билан тамшаниб, асабий ҳолатда бармоқлари ни ўйнатиб, Мартиннинг чек ёзишига тикилиб ўтириди. Мартин чекни ёзив бўлиб, уни Хиггинботамга узатди. Чек етти минг долларга ёзилган эди.

— Мен... мен олти процентдан ортиқ фойда беролмайман,— деб гўлдиради Хиггинботам ҳаяжондан ҳирқираб қолган овоз билан.

Мартиннинг кулиб юборгиси келди, лекин бунинг ўрнига сўради:

— Бу қанча бўлади?

— Ҳозир ҳисоблаб кўрамиз. Олти процент... олти карра етти — тўрт юз йигирма доллар.

— Демак, ойнга ўттиз беш доллардан тушаркан... Шундайми?

Хиггинботам тасдиқ маъносида бош иргади.

— Дуруст, агар қаршилик қилмасанг, биз бундай қиламиз.— Мартин шу сўзларни айтиб, Гертрудага қараб қўйди.— Асосий пул ўзингта сийлов, лекин бир шартим бор: ҳар ой ўттиз беш долларга уйингга ошпаз билан кир юувчи ёллайсан. Хуллас, агар сен уйдаги оғир ишларни Гертруда қилмаслигига кафил бўлсанг, етти минг доллар сеники бўлади. Розимисан?

Мистер Хиггинботам пишқириб нафас олди. Хотинини қора иш билан шуғулланмаслиги ҳақидаги талаб унга ҳақоратдек ботди. Бу ажойиб совға худди усти заржалланган аччиқ ҳаб дорига ўхшар эди. Хотини иш қилмасмиш-а! Бундан унинг фигони чиқиб кетди.

— Ихтиёринг,— деди Мартин.— Бўлмаса ҳар ойда ўттиз беш доллардан мен тўлаб тураман, лекин...

У чекка қўлини чўзган эди, Бернард Хиггинботам шоша-пиша уни қўли билан қоплади ва:

— Мен розиман! Розиман! — деб юборди.

Мартин трамвайга чиқаркан, чарчаганини ва кўнгли ағдарилаётганини ҳис қилди. У орқасига ўгирилиб қараб, кўзи дўконнинг серҳашам вивескасига тудди. Тўнгиз,— деб гўлдиради у,— шунақаям тўнгиз бўладими киши?»

«Макинтоша журнали»да энг зўр рассомларнинг

расмлари билан безатилган «Фолбин қиз» шеъри босилиб чиққанда, Герман Шмидт бу шеърни бир вақтлар адабсиз деб айтганини бирдан унутиб қўйди. Бу шеърни у ўз хотини шаънига ёзилгани ҳақида дуч келган одамга гапирава бу овоза газета мухбирининг қулогига бориб етиши учун астойдил уринарди. Мухбир ҳам бирпасда фотограф билан рассомни бошлаб келиб қолди. Натижада, газетанинг якшанбалик номерига илова қилинган саҳифаларидан бирида Мэриеннинг жуда ҳам bezak бериб ишланган портрети, Мартин Иденнинг ва унинг оиласи ҳаётига доир сирли воқеалар тафсилоти «Фолбин қиз»нинг тўла тексти билан бирга босилиб чиқди, шеър журналнинг розилиги билан кўчирилиб босилган эди. Бу ҳол ҳамма ёққа овоза бўлди, ён-атрофдаги қўшни хотинлар машҳур ёзувчининг опаси билан таниш бўлганларидан гуурланишар, ҳанузгача у билан танишиш шарафига муяссар бўлмаганлар эса, бу камчиликка хотима беришга ошиқардилар. Герман Шмидт мамнуният билан қўлларини ишқалар эди, у ҳатто устахонаси учун янги дастгоҳ ҳам буютирди.

— Бу ҳар қандай рекламадан ҳам яхши,— дерди у,— пул ҳам сарфланмайди.

— Уни меҳмонга чақирсан бўларди,— деб таклиф киритди Мэриен.

Мартин меҳмон бўлиб келди, кўтара савдо қилувчи семиз гўштфуруш билан ҳамда унинг ўзи сингари бақалоқ рафиқаси билан одоб сақлаб сухбатлашиб ўтириди, булар жуда бообру одамлар бўлиб, чунончи, Герман Шмидт сингари ҳаётда ўзига ўзи йўл очаётган ёшларга фойдаларни тегиши мумкин эди. Албатта, агар овқатга машҳур ёзувчи ҳам келади, деб ваъда қилишмаганда, улар икки дунёда ҳам Герман Шмидтникига оёқ қўймаган бўлар эдилар. Тинч океан велосипед ширкati агентлигининг бош мудири айнан шу хўракка илиниб келган эди. Герман Шмидт унга ҳадеб хушомад қилар, чунки ундан ширкатнинг Окленддаги вакили лавозимини олиш ниятида эди. Хуллас, Герман ўз турмуш тарзини яхшилаш мақсадида, Мартин Иден билан қариндошликни тиклашга тайёр эди-ю, лекин кўнглида бу ишларнинг қандай содир бўлганига ҳеч тушуна олмасди. У кўпинча ярим кечада уйғониб кетар ва хотинини уйғотиб юбормасликка уриниб, Мар-

тиининг асарларини ўқир, аммо ҳар гал, бу китобларга фақат аҳмоқ одамлар пул тўлайди, деган фикрга келарди.

Мартин поччасининг ўзи ҳақида нималар ўйлаётганини жуда яхши тушунарди: у стулга ясланиб, Герман Шмидтни кузатиб ўтираркан, хаёлан унинг гарданига мушт туширади, эҳ, ўзига бино қўйган бадбашара немис, деб ўйларди у ичиди. Шунга қарамай, унинг баъзи бир жиҳатлари Мартинга ёққан эди. У қанчалик камбагал бўлмасин, қанчалик тезроқ боийишга уринмасин, ҳар ҳолда, Мэриенning уй-рўзгор ишларини енгиллаштириш учун уй ходимаси ёллаган эди. Мартин овқатдан сўнг велосипед ширкати мудири билан гаплашиб олиб, Германни бир чеккага чақирди ва унга Окленддаги велосипед ва унинг қисмларини сотувчи энг яхши магазиннинг жиҳозларига маблаг ажратмоқчи бўлганини айтди. Мартин шу қадар сакий бўлиб кетдики, Германга, ўзингга яна битта гараж билан автомобиль устахонаси ҳам қидириб топ, деди, чунки у иккита корхонани ҳам жуда яхши бошқара олиши турган гап эди.

Мэриен Мартинни қучоқлаб туриб хайрлашаркан, укасига жиққа ёш кўзларини тикиб, уни яхши кўришини, уни доимо яхши кўрганини пичирлаб айтди. Лекин охирги сўзларни айтиётганида бир оз дудуқланиб қолли ва кўз ёшлари селдай қуиилиб, укасини устмавуст ўпа бошлади. Мартин опаси бир вақтлар ундан шубҳалангани ва уни ишга киришга ундалгани учун узр сўрайаганини тушунди.

— Бунақада укангнинг пули кўпга чидамайди.— деди Герман Шмидт кечқурун хотинига.— Процент ҳақида гапирган эдим, чунонам аччиғи чиқиб кетдики! Нима дейди, дегин? Менга процент у ёқда турсин, капиталнинг ўзи ҳам керакмас, дейди. Бу ҳақда яна бир марта оғиз очсанг, шу малла бошингни пачақлаб ташлайман, дейди. Ҳа, ҳудди шундай: «Малла бошингни» деб айтди. Лекинига у ишбилармон бўлмаса ҳам, барибири, азамат йигит. Энг муҳими — жуда катта ёрдами тегди менга!

Меҳмонга чақиравчи таклифномалар дўлдай ёгиларди, таклифномалар кўпайган сари, Мартин шунча кўпроқ ҳайрон бўларди. У энг зеки клублардан бирининг банкетига фахрий меҳмон бўлиб борди, умрбод

Фақат эшитган ва китоблардагина ўқиган одамлар даврасида ўтириди. Бу одамлар унга, «Трансконтинентал ойлик журнали»да «Қўнғироқ садоси»ни, «Қовоқари»да эса, «Паризод билан марварид»ни ўқиб, буюк адаб дунёга келганини дарҳол тушундик, деб айтардилар. •Тавба,— деб ўйларди Мартин,— мен бўлсам, очялангоч кун кечирган эдим. Нима учун булар мени ўша пайтларда бирон марта бўлсин овқатга таклиф қилишмади? Ушанда таклиф қилишса, пўлатга сув юриттандай жуда қўл келарди. Ахир бу иккала асарим ҳам аллақачонлар ёзилган эди-ку. Модомики, сиз мени илгари қилган ишларим учун меҳмон қиларкан сиз. бас, нима учун шу овқатга чиндан ҳам муҳтож бўлган илгариги пайтларимда меҳмон қилмадингиз? Ахир мен «Қўнғироқ садоси»да ҳам, «Паризод ва марварид»да ҳам биронта сўзни ўзгартирганим йўқ-ку. Йўқ, сиз мени асло қилган хизматларимни тақдирлаб меҳмон қиляпканингиз йўқ, балки мени ҳамма меҳмонга таклиф қилаётгани учун, мени меҳмон қилишни ёнди шараф деб билганлари учун таклиф қиляпсиз. Шунинг учун ҳам мени меҳмон қиляпсизки, сизлар ҳайвонсизлар, пода-пода бўлиб юрувчи ҳайвонсизлар! Чунки сиз подага хос бўлган кўр-кўронга ва онгиз туйғуга итоат этасиз, бу туйғу эса ҳозир сизга, Мартин Иденни меҳмон қилинг, деб даъват этяпти. Вироқ биронтангизнинг ҳам на Мартин Иден билан, на у қилган иш билан ишингиз бор», маъюс оҳангда у ўзига шундай дерди-да, ўрнидан туриб, қадақ кўтарганда айтилган ўткир ва таъсирчан сўзларга ўткир ва таъсири гап билан жавоб берарди.

Уни ҳамма ерда шундай кутиб олардилар. У қаерда бўлмасин: хоҳ киборлар меҳмонхонаси, хоҳ адабий кечаларда — ҳамма ерда бир хил гапирадилар, яъни «Қўнғироқ садоси» билан «Паризод ва марварид» бошлиб чиққандан кейин буюк адаб майдонга келгани дарҳол ҳаммага аён бўлди, дердилар. Лекин ҳамма вақт Мартиннинг кўнглида ҳамон ўша савол тихирлик билан уни безовта қилгани қилган эди: «Бас, шундай экан, нима учун мени ўша пайтларда овқатга таклиф қилмадингиз? Ахир бу асарларимнинг ёзилганига жуда кўп вақт бўлди-ку. На «Қўнғироқ садоси»да, на «Паризод ва марварид»да заррача ўзгариш бўлди. Бу асарларим илгари ҳам худди ҳозиргидек жуда ажойиб

ва нафис эди. Лекин сиз мени на бу асарларим ва на бошқа асарларим ҳурмати меҳмон қиляпсиз. Сиз мени шунинг учун меҳмон қиляпсизки, ҳозир мени зиёфатга чақириш мода тусига кирган, шунинг учунки бутун пода: Мартин Иденни меҳмон қилиш керак, деган бир гапнинг жинниси бўлиб қолган».

Шундай дамларда кўпинча, дабдабали йигин пайтларида бирдан Мартиннинг кўз олдида эгнига икки ёқлама тугмаланувчи камзул кийиб, бошига шляпасини бостириб олган ўйинқароқ йигит намоён бўларди. Бир куни Оклендда, аёллар клубида ўтказилган адабий эрталик пайтида худди шундай ҳодиса юз берди. Мартин саҳнага чиқиб, залнинг охиралида, ўзига таниш бўлган камзул ва шляпа кийган ўша ўйинқароқ йигитни кўриб қолди. Беш юз нафар ясаниб келган хонимлар Мартин Иденнинг нимага тикилиб қолганини билиш учун бараварига орқаларига ўгирилдилар. Лекин очиқ йўлакда ҳеч нима йўқ эди. Мартин эса тикилиб тураркан, йигит тушмагур бошига ёпишиб қолган шляпасини қўлига олиш эсига келармикин, йўқми деб ўйларди. Шарпа юриб келиб саҳнага чиқди. Мартин ўз ёшлигининг кўланкасига тикиларкан, ким бўлиши мумкин эди-ю, ким бўлди, деб ўйлаб, сал бўлмаса ала-мига чидолмай йиглаб юборай деди. Кўланка саҳнадан юриб келиб, Мартинга жуда яқин келди-да, унинг баданига сингиб ғойиб бўлди. Беш юз нафар хоним; ўзларининг қўлқоп кийган нафис қўллари билан уни олқишлий бошладилар. Улар бирдан хижолат ичидаган машҳур меҳмоннинг кўнглини кўтармоқчи бўлган эдилар. Мартин иродасини йигиб, у шарпани ўзидан қувди, сўнг табассум билан гапира бошлади.

Бир куни кўчада Мартинни муҳтарам ва оқ кўнгил мактаб директори учратиб қолиб, Мартиннинг тўпалончилиги ва уришқоқлиги учун мактабдан ҳайдашганида идорасида қандай қаттиқ жанжал бўлганини эслатди.

— Мен сизнинг «Қўнгироқ садоси» асарингизни ўқидим,— деди у,— уни биринчи марта босилиб чиқкан чогидаёқ ўқиган эдим. Жуда ажойиб асар! Эдгар Подан ҳеч қолишмайди! Ўша вақтдаёқ ўқиб чиқиб, ажойиб асар, деган эдим.

«Ростдан-а?— деб юборишига сал қолди Мартиннинг.— Ўша пайтда кўчада менга икки марта тўқнаш

келган әдингиз, аммо мени танимаган ҳам әдингиз-ку. Иккала сафар ҳам мен очлигимдан битта-ю битта костюмимни гаровга қўйгани кетаётган эдим! Сиз мени танимаган әдингиз! Аммо асарларимнинг ҳаммаси ўша вактда ёзилиб бўлган эди. Қандай қилиб мени энди таниб қолдингиз?»

— Мен кечагина хотиним билан сизни уйимизга таклиф қилиш ҳақида гаплашган эдим, борсангиаз бoshimiz осмонга етарди,— деб гапида давом этди директор,— хотиним ҳам сизни таклиф қилишимни илтимос қилди, ҳа жуда ўтиниб илтимос қилди.

— Овқатлангани денг!— деб бехосдан бақириб юборди Мартин.

— Ҳа... ҳа... овқатлангани,— деб ғўлдиради гангиг қолган директор,— шундай. мен сизга айтсам... кекса муаллимингиз билан сухбат қуриб... Оббо шоввоз-е!— Ў ҳазил қилиб, қўрққанини яширишга уринарди.

Мартин бир неча қадам юриб тўхтади ва чоннинг орқасидан қараб қолди.

— Нима қилиб қўйдим ўзи!— деб ғўлдиради у.— Жудаям чўчитиб юбордим, шекилли!

ҚИРҚ ВЕШИНЧИ ВОВ

Бир куни Мартиннинг олдига Крейз — ўша, «Ҳақиқий одамлар»дан бўлган Крейз кириб келди. Уни кўриб севинганидан терисига сиғмай кетган Мартин унинг ўта хаёлий корхона лойиҳаси ҳақидаги муроҳазаларини тинглади, бу корхона Мартинни пулдор одам сифатида эмас, ёзувчи сифатида қизиқтириши керак эди. Крейз ўз лойиҳасини баён қилиб туриб, гап ўртасида бирдан «Шарманда бўлган қуёш» ҳақида гапира кетди ва у асарни телба одамнинг алжираши, деб айтди.

— Лекин мен бу ерга фалсафа сотгани келганим йўқ,— деб у ўз сўзини ўзи бўлди.— Менинг корхонам қурилишига минг доллар пул қўясизми, йўқми? Шуни билмоқчиман.

— Йўқ, бу қадар телба эмасман,— деди Мартин.— Лекин бошқа иш қиласман. Сиз менинг жуда ажойиб бир кечада иштирок этишимга имкон бердингизки, бу ни ҳар қанча пулга ҳам топиб бўлмайди. Ҳозир менга

пулнинг пўчоқча қадри қолгани йўқ. Мен сизга минг доллар бераман, холисанилло, фақат ўша унутилмас кечага иштирок этганим учун миннатдорлик юзасидан бераман. Сизга пул керак, менда у ошибтошиб ётибди. Сиз пул олмоқчимисиз? Ҳеч қандай найрангбозликнинг ҳожати йўқ. Мана, олинг!

Крейз бундан асло таажжубланимади. Чекни олдида чўнтағига солиб қўйди.

— Мазкур шарт бўйича сизга ҳар ҳафтада ўшана-қа кеча уюштириб беришим мумкин.

— Кечикдингиз,— деб бош чайқади Мартин.— Мен учун у биринчи ва охирги кеча эди. Мен ўзимни гўё бошқа бир оламда деб ҳис қилган эдим. Биламан, сиз учун у кечанинг ҳеч қандай маъниси йўқ эди. Лекин мен учун ўшанда ҳамма нарса ғалати туолган эди. Энди буни такрорлаб бўлмайди. Мен фалсафага хотима бердим. Энди у тўғрисида эшишишга ҳам тобим йўқ.

— Умримда биринчи марта фалсафадан пул ишлашим,— деди Крейз эшик томон юаркан,— уни ҳам худо кўп кўриб, бир зумда қиймати тушиб кетди.

Бир куни кўчада Мартиннинг ёнидан файтонда миссис Морз ўтиб қолди ва илжайиб Мартинга бош иргади. Мартин ҳам табассум қилиб, бошидан шляпасини олди. Бу учрашув йигитда ҳеч таъсир қолдирмади. Ваҳолонки, бир ой бурун учраганида юраги гаш бўлган бўларди, балки кулгили бўлиб кўринармиди, ана ўшанда у миссис Морзнинг нималарни ҳис қилганини тасаввур қилишга уриниб кўради. Ҳозир эса, бу учрашув Мартиннинг эътиборини тортмади. Чунончи, марказий банк биноси ёки шаҳар маҳкамаси ёнидан ўтганини шу заҳотиёқ унугиб юборганидек, миссис Морз билан учрашганини ҳам дарҳол эсидан чиқариб юборди. Шунга қарамай унинг мияси ҳамон тўхтовсиз, зўр шиддат билан ишларди. Ҳамон ўша «илгари» деган фикр унга тинчлик бермасди. Мартин эрталаблари уй-қудан шу фикр билан уйғонар, шу фикр уйқусида унга ҳаловат бермас эди. У ниманики кўрса, эшишса, ҳис қилса, ҳаммаси шу «илгари» деган фикрга келиб тақаларди. Мартин мантиқий мулоҳаза юритиб, ниҳоят, мен энди ҳеч ким ҳам, ҳеч нима ҳам эмас эканман. деган шафқатсиз холосага келди. Ўйинқароқ Мартин Иден ҳам, матрос Мартин Иден ҳам реал шахслар эдилар, улар чиндан ҳам бўлганлар. Лекин буюк адаб

Мартин Иден ҳеч қачон бўлган эмас. Буюк ёзувчи Мартин оломон ўйлаб чиқарган нарса, оломон уни ўйинқароқ, матрос Март Иденнинг вужудига жойдаштирган эди. Лекин буларнинг ҳаммаси кўз бўямачилик эканлигини Мартиннинг ўзи биларди-ку. Оломон унинг ошқозони ғамини ер, унга сажда қиласади-ю, аммо Мартин асло улар ўйлаган афсонавий қаҳрамон эмас эди.

Мартин журналларда ўз ҳақидаги мақолаларни ўқир, у ерда муттасил босилиб турган ўз портретларини томоша қилиб, ўзини ўзи танимай қоларди. У ишчилар маҳалласида туғилиб ўсган, кун кечирган, севган, ҳаётдан қувонган эди. Одамлар билан яхши муоммалада бўлган, тақдирнинг бевафолигига бамайлихотир бардош берган эди. Бегона юртларни кезган, ҳар қандай об-ҳавода ҳам вахтада турган, ўзига ўхшаган зумрашалар тўдасига бошчилик қилган йигит ҳам унинг ўзи эди. Биринчи марта кутубхонага борганида қатор-қатор тизилишиб турган сон-саноқсиз китобларни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолган, кейин ўша китобларни ўқиб, уларни тушунадиган ҳам унинг ўзи эди. Тун ярим кечадан оғганга қадар чироқни ўчирмай мутолаа қилган, ухламаслик учун тўшагига мих қўйган ва кейинчалик ўзи ҳам китоблар ёза бошлаган одам ҳам ўзи эди. Лекин одамлар ким ўзарга ўйнагандай меҳмон қилиб боқишига ошиқаётган мана шу еб тўймас одам у эмас эди.

Шунга қарамай баъзи нарсалар унинг кўнглини очарди. Ҳамма журналлар, Мартин Иденни кашф этиш шарафига биз мұяссар бўлганмиз, деб жар солишарди. «Уоррен ойлиги», муттасил равишда янги истеъодод өгаларини ахтариш билан машғул бўлишимиз натижасида, Мартин Иденни биринчи бўлиб биз топдик, деб ўз обуначиларини ишонтиришга уринарди. «Оқ сичқон» бу ишни биз қилганмиз деб даъво қиласади; «Шимол ахбороти» билан «Макинтоша журнали» ҳам шундай даъво қила бошладилар, бироқ орадан «Глобус» отилиб чиқди-ю, биринчи марта ўз саҳифаларида бувиб, расво қилиб босилган «Денгиз қўшиқлари»ни керилиб кўрсата бошлади. Ўзи қарздор бўлган одамлардан бир амаллаб айёрлик билан қутулиб, яна чиқа бошлаган «Ёшлик ва етуклик» журнали ҳам Мартин Иденни биз кашф этганмиз, деб даъво қилди. Аммо

энди у журнални фермер болаларидан бошқа ҳеч ким ўқимай қўйган эди. «Трансконтиненталь ойлик журнали»да машҳур муаллифнинг қандай кашф этилгани ҳақида мақола босилиб чиқди. «Қовоқ ари» редакцияси бунга қизғин раддия билдириб, «Паризод ва марварид»ни биз босиб чиқдик, деб даъво қилди. «Синглтри Дарнлей ва ширкати» нашриётининг овози бу шовшувда эшитилмай кетди. Нашриёт ўз журналига эга эмас эдики, унинг саҳифаларида у ўз ҳақини қатъият билан талаб қилсин.

Газеталар Мартин олган гонорарларни ҳисоблашарди.. Баъзи бир журналлар тавсия қилган имтиёзли шартлар қандайдир йўл билан ҳаммага овоза бўлиб кетди; оклендлик воизлар уни шафқат юзасидан садақа беришга даъват этардилар, ҳар хил чакана та-магирлар эса, ҳам оғзаки, ҳам ёзма илтимослар билан Мартинга тинчлик бермасдилар. Лекин хотинлар ҳаммадан ошиб тушди. Мартин Иденнинг фото суратлари мамлакатнинг ҳамма томонига тарқалиб кетган эди, мухбирлар эса унинг «буғдой ранг юз»ини, «забардаст елкалар»ини, «сокин, порлоқ нигоҳ»ини, «зоҳидникига ўхшашибчи кириб кетган юзлар»ини аниқроқ тасвирлашга уринардилар. Мартин ўзининг жўшқин ёшлик йилларини эслаганда, бу «зоҳидникига ўхшашиб юзлар» ибораси айниқса, кулгисини қистатди. У аёллар даврасида бўлган чоғларида кўпинча уларнинг маънодор, эркаловчи, тақдирловчи нигоҳларига кўзи тушар эди. Мартин Бриссенденнинг огоҳлантириб айтган гапларини эслаб кула бошлади. Йўқ, аёллар уни энди қийноққа сола олмайдилар. Бунга тамомила хотима берилган.

Бир куни Мартин Лиззини кечки мактабга кузатиб бораётганда, қиз ёнларидан ўтиб кетаётган бир башанг кийимли гўзал хонимнинг Мартинга кўз ташлаганини пайқаб қолди. Хоним керагидан хиёлгиниа ортиқ эътибор берив, хиёлгиниа узоқроқ тикилган эди, шунинг учун Лиззининг жаҳли чиқиб қақшаб кетди, чунки у боқишнинг маънисига дарҳол тушунган эди. Мартин қизнинг нима учун аччиқланганини билгач, бунақа қарашларга кўпдан бери кўнишиб қолганини ва булар унга ҳеч таъсир қилмаслигини айтди.

— Бу мумкин эмас! — деб чинҳириб юборди қиз кўзларидан ўт сочиб.— Демак, сиз касалсиз!

— Мен ҳеч қачон ҳозиргичалик соглом бўлмаганман. Ҳатто беш қадоқ семирдим ҳам.

— Сизни жисман касалсиз деётганим йўқ, руҳан касалсиз, деяпман. Ичингида биронта дардингиз бор. Ҳатто мен ҳам сезяпман буни! Лекин мен ким бўпман!

Мартин ўйга толиб қизнинг ёнида борарди.

— Мен шу дардан тезроқ қутулишингизни истардим! — деб юборди бирдан Лиззи. — Аёл кишининг бундай боқиши сиздай йигитга ҳеч кор қилмаслигига сира ишонмайман. Тамомила ғайри табиий ҳол бу! Ахир кичкина бола эмассиз-ку. Худо ҳакқи, мабодо, биронта аёл топилиб, сизни ғайратга солса чин юрадан севинган бўлардим.

Мартин Лиззини кузатиб қўйиб, «Метрополь»га қайтиб келди.

У қимир этмай, ҳеч нарса тўғрисида ўйламай би; нуқтага тикилганча креслода ўтирарди. Хотирасид фақат онда-сонда узоқ ўтмишдаги қандайдир воқеалај бирдан жонланар эди. Бу манзараларни у худди туң кўраётгандай, ҳеч нарса тўғрисида ўйламай мушоҳа да қиласади. Лекин ухлаётгани йўқ эди. Бирдан у сес каниб кетиб, соатига қаради. Соат роса саккиз эди. Қиладиган иши йўқ, аммо ётишга ҳали эрта эди. Яна ўйлари айқаш-уйқаш бўлиб кетди, яна унинг кўз ол дидан бир-бирларига эргашиб турли манзаралар ўтабошлади. Бу манзараларнинг биронтаси ҳам диққатг. сазовор эмас эди. Ҳадеб кўзига қуёш шуълалари ёри-үтган қуюқ япроқлар кўринаверарди.

Эшикни бирор тақирлатди, у кўзини очди. У ухло ётгани йўқ эди, шунинг учун эшик тақирлаши бияв у телеграмма ё хат келгандир, кирхона хизматкор ювилган кийимларимни олиб келгандир, деб тасаввуқила бошлади. Негадир эсига Жо тушди ва Мартин, ҳозир Жо қаердайкин, деб ўзига савол бераркан:

— Киринг! — деб қичқирди.

У Жони ўйлаш билан банд бўлиб, эшик томониг ўгирилиб ҳам қарамади. Эшик оҳистагина очилди лекин Мартин эшикнинг тақиллаганини гўё унту кўйгандай, ҳеч нарсани кўрмайтган кўзларини ҳам бўшлиққа тикиб ўтираверди. Бирдан орқасида аёл кишининг бўғиқ ва ҳазин йигиси эҳитилди. Мартин дэ этиб ўрнидан туриб кетди.

— Руфь! — деб юборди у ажабланиб. У қўрқиб кетаёди.

Қизнинг рангида қон қолмаган, маъюс қиёфада эди. У бир қўли билан эшикни ушлаб, иккинчи қўлини кўксига қўйганча, остоңада туарди. Сўнг у иккала қўлини илтижо билан Мартинга чўзди-да, олдинга юра бошлади. Мартин Руфни креслога ўтқазаркан, қизнинг қўли муздек совуқ эканлигини пайқади. У ўзи учун бошқа креслони суриб, унинг бандига ўтирди. Мартин ҳаяжонланганидан тили калимага келмасди. Унинг Руфга бўлган муҳаббати аллақачон қалбининг теран ерига дафи этилган эди. Ҳозир «Метрополь» меҳмонхонаси ўрнида бирдан «Қайнар Булоқ» кирхонаси бир ҳафта ичидаги йиғилиб қолган кирлари билан пайдо бўлиб қолганда ўзини қандай ҳис қилса, ҳозир ҳам шундай ҳис қила бошлади. У бир неча бор гапга оғиз жуфтлади-ю, лекин ҳеч журъат эта олмади.

— Менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмайди, — деди Руфь оҳистагина ёлворувчи табассум билан.

— Нима ледингиз? — деб сўради Мартин.

У ўз овозини таний олмай ҳайратда қолди.

Руфь гапини такрорлади.

— Э! — деди Мартин, унинг топган бор-йўқ гапи шубўлди.

— Сизнинг меҳмонхонага кирганингизни кўрдим, бир оз кутиб туриб кетингиздан кирдим.

— Э! — деб такрорлади Мартин.

Ҳеч қачон унинг тили бу қадар лол бўлмаган эди. Унинг бутун фикрлари бирданига миясидан учиб кетди. У сукут сақлаб ўтириши ўнгайсиз туюла бошлага-нини ҳис қилди, лекин ўлим таҳликасида турганда ҳам, гапни нимадан бошлашни била олмас эди. Бундан кўра, ўша «Қайнар Булоқ»ка бориб қолгани ҳам маъқул эди, индамасдан енгини шимараарди-ю, ишга тушиб кетаверарди.

— Демак, бирпас кутиб туриб, кейин кирдим денг, — ниҳоят гапирди Мартин.

Руфь хиёл ғамза билан бош иргади-да, кўксини ёпиб турган шарфни ечди.

— Аввал сизни кўчада анави қиз билан кўрдим...

— Ҳа, — деди Мартин соддагина қилиб, — мен уни кечки мактабга кузатиб қўйдим.

— Мени кўрганингиздан хурсанд эмасмисиз? — деб сўради қиз яна бир оз сукунатдан сўнг.

— Хурсандман, жуда хурсандман, — деб жавоб қилди Мартин шоша-пиша, — лекин бу ерга ёлгиз ўзингиз келиб чакки қилмадингизмикин?

— Ҳеч кимга сездирмаедан ўтдим. Бу ерда эканлигимни ҳеч ким билмайди. Сизни жудаям кўргим келган эди. Мен нақадар тентаклик қилганимни эътироф этгани келдим бу ерга. Тоқатим тоқ бўлганидан келдим бу ерга. Қалбимнинг амри билан келдим. Бу ерга келишни истаганим учун келдим!

Руфъ ўрнидан туриб, Мартинга яқинлашди. У қўлини йигитнинг елкасига қўйганча чуқур ва калта-калта нафас олиб, бир зумгина шу алфозда туриб қолди, сўнг бирдан Мартинга энгашди. Оқ кўнгил ва кўнгилчан Мартин қизни ўзидан итариб ташлаш мумкин эмаслигини, унинг шаштини қайтариш, уни таҳқирилаш демак эканини тушунди; бу эркак кишининг хотинга нисбатан қилган энг қаттиқ ҳақорати бўларди. У қизни қучоқлади, аммо унинг қучогида на ҳарорат, на меҳр-муҳаббат бор эди. У қизни шунчаки, қўллари орасига олган эди, вассалом. Қиз шоша-пиша унинг пинжига кирди, кафтларини унинг гарданига қўйди, бироқ бундан Мартиннинг аъзойи бадани бир вақтлардагидек жимиirlаб кетмади, у ўнгайсизланиб, уялиб кетди.

— Нега бунча титрайсиз? — деб сўради Мартин. — Совуқ қотдингизми? Каминга ўт қўйиб юборайми?

Мартин қизнинг қучогидан чиқмоқчи бўлиб ҳаракат қилди, лекин қиз унга яна маҳкамроқ ёпишиб олди.

— Бу асабдан, — деди қиз тишлари такиллаб, — ҳозир ўтиб кетади. Мана яхши бўлиб қолдим.

Аста-секин унинг қалтираши босилди. Мартин уни ҳамон қучоқлаб туарди, лекин энди таажжубланмасди. Чунки энди у қизнинг нима мақсадда келганини биларди:

— Ойим мени Чарли Хэпгудга турмушга чиқишимни хоҳлаган эди, — деди қиз.

— Чарли Хэпгуд? Анави, қачон қарасанг оғзидан боди кириб шоди чиқадиган йигитчами? — деб ғўлдиради Мартин. Бир оз сукутдан сўнг қўшиб қўйди. —

Энди бўлса, ойингиз сизнинг менга турмушга чиқишингизни хоҳлаяпти.

Унинг гафида савол оҳанги йўқ эди. Бу сўзларни ушонч билан гапирди ва шу чоқ кўз олдида ўзи олган гонорарларнинг кўпхоналиқ рақамлари иргишлаб ўйнай бошлади.

— Энди ойим эътиroz билдириMайлар,— деди Руфь.

— Ойингиз мени сизга муносиб эр бўлади, деб ҳисоблаяптиларми?

Руфь бошини ҳам қилди.

— Аммо мен ойингиз фотиҳамизни бузганидан кейин яхши бўлиб қолганим йўқ,— ўйчанлик билан гапира бошлади Мартин.— Мен ўзгарганим йўқ. Ҳали ҳам ўша Мартин Иденман. Мен ҳатто хийла айнидим ҳам, яна чекяпман. Мендан тамаки ҳиди келаётганини сезяпсизми?

Руфь жавоб бериш ўрнига ишва билан кафтини унинг оғзига босди, одатда Мартин унинг кафтини ўпарди, лекин Мартиннинг лаблари қимир этмади. То Руфь қўлинни олгунча кутиб туриб, кейин гапини давом эттириди.

— Мен ўзгарганим йўқ. Хизматга ҳам кирганим йўқ. Иш қидириб кўрганим йўқ. Ҳаттоки, қидиришни ҳам истамайман. Мен ҳали ҳам, Герберт Спенсер улуғ ва олижаноб одам, деган гапимда тураман. Судья Блюнт эса, энг ярамас эшшакдир. Мен кечак ўникида овқатланган эдим, эшшак эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

— Нега дадамнинг таклифини қабул қилмадингиз? — ўпкаланиб сўради Руфь.

— Қаёқдан биласиз? Уни ким юборган эди? Ойингизми?

Руфь жим эди.

— Албатта, ойингизда! Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. Кейин сиз ҳам, ойингизнинг талабига кўра келгандирсиз?

— Менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмайди,— деб қизгин эътиroz билдириди Руфь.— Ойим бундай иш қилишимга ҳеч қачон ижозат бермайдилар.

— Лекин менга турмушга чиқишингизга ижозат беришига ҳеч гумоним йўқ.

Руфь зорланиб деди:

— О, Мартин, бунчалик бераҳм бўлманг! Сиз ҳатто мени бир марта ҳам ўпмадингиз. Тошга ўхшайсиз. Қандай ишга журъат этганимни бир ўйлаб кўринг!— қиз қўрқа-писа ва айни вақтда синчковлик билан атрофга кўз югуртириб чиқди.— Қандай жойга келганимни бир ўйлаб кўринг.

«Мен жон-жон деб сизга қурбон бўлардим! Жон-жон деб қурбон бўлардим!— деган Лиззининг сўзлари Мартиннинг эсига тушди.

— Нега энди илгари журъат этмадингиз бунга?— деб сўради у жаҳл билан.— Каталакдек ҳужрада яшаганимда. Очликда кун кечирганимда. Уша пайтда ҳам мен ўша-ўша Мартин Иден эдим — ҳам одам, ҳам ёзувчи сифатида. Кейинги пайтларда тез-тез ўзимга шу саволни бериб тураман, фақат сиз эмас, қолган ҳамма одамларни назарда тутиб айтяпман бу гапларни. Кўриб турибсизки, мен ҳеч ўзгарган эмасман, ҳолбуки, тўсатдан довруқ қозониб кетганим, баъзан ўзимни ҳам шубҳага солиб қўяди. Лекин мен ўша-ўша Мартинман! Менинг бошим ҳам, елкаларим ҳам ўша, оёқ-қўлларимда ҳали ҳам ўнтадан бармоқ бор. Мен ҳеч қандай янги истеъдод ва янги фазилатим билан керила олмайман. Миям илгари қандай бўлса, шундайлигича қолган. Ҳатто ҳеч қандай янги адабий ёки фалсафий фикрлар ҳам тугилгани йўқ менда. Мен ҳеч кимга танилмай ёлғиз яшаган пайтимдан буён шахсий қийматим ҳеч ортгани йўқ. Бас, шундай экан, нега энди бирдан ҳамма ерда азиз меҳмон бўлиб қолдим. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, одамларга шахсан менинг ўзим керак эмас, чунки мен илгари улар қайрилиб қарашга ҳам ор қилганлари ўша Мартин Иденлигимча қолганиман. Бундан чиқди, улар менинг шахсий фазилатимга ҳеч дахли бўлмаган, менга тегишлиғи йўқ аллақандай бошқа бир нарсани қадрлар эканлар. Менинг нишамни қадрлашларини айтайми сизга? Ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлганимни қадрлашади. Лекин бу ҳурмат мендан ташқарида-ку. У ўзгаларнинг онгиди. Бундан ташқари, мени пулдор бўлганим учун ҳурмат қилишади. Лекин бу пуллар ҳам мендан четда. Улар ҳар хил Жон, Том, Жёкларнинг банкларида, киссаларида ётибди. Хўш, сизга ҳам шу туфайли, шу пул билан шон-шуҳрат туфайли керак бўлиб қолдимми?

— Сиз менинг қалбимни тилка-пора қилиб юбор-

дингиз,— деб фарёд қилди Руфь.— Сизни севишимни, бу ерга ҳам фақат сизни севганимдан келганимни ўзингиз биласиз!

— Гапларимга тўғри тушуна олмадингиз деб қўрқаман,— деб мулоиймгина гапирди Мартин.— Менга шу нарсани айтинг-чи: нима учун илгари, мендан воз кечишга журъат эта олган пайтингизда мени ҳозирги чалик севмагансиз?

— Мени кечиринг, у гапларни унутинг!— деб жонжоҳди билан чинқириб юборди қиз.— Мен сизни ҳамма вақт севганман! Эшитяпсизми: ҳамма вақт! Шунинг учун ҳам бу ерда, сизнинг қучогингизда турибман.

— Ҳозир жуда эҳтиёткор бўлиб қолганман, ҳамма нарсани бамисоли тарозида тортиб кўраман. Шунга кўра, сизнинг муҳаббатингизни ҳам тарозида тортиб, унинг салмоғини билиб олмоқчиман.

Руфь йигитнинг қучогидан сиргалиб чиқиб қаддини ростлади-да, унга диққат билан тикилди. Бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин индамай қўя қолди.

— Бу ҳақда менинг фикримни билишни истайсизми?— деб гапида давом этди Мартин.— Ҳозирги мавқеимга эришганимдан кейин, мени ўз синфим кишиларидан бошқа ҳеч ким тан олмади. Китобларим ёзилиб бўлгандан кейин, қўл ёзмаларимни ўқиганлардан биронтаси уларни маъқуллаб бир калима ҳам сўз айтмади. Аксинча, мени гўё қандайдир гуноҳ иш билан шуғулланган одамдай фараз қилишиб, ёзувчилик билан шуғулланаётганим учун қаттиқ койишди. Ҳаммалари фақат «ишга кир» деб таъкидлашди.

Руфь эътиroz билдиromoқчи бўлгандай бир ҳаракат қилди.

— Ҳа, ҳа,— деб гапида давом этди Мартин,— фақат сиз иш ҳақида эмас, жамиятдаги мавқеим ҳақида гапирган эдингиз. «Иш» сўзи ҳам менинг ёзувчилик билан шуғулланишим сингари сизга ёқмасди. Бу сўз чиндан ҳам хйла қўпол! Лекин сизни ишонтириб айтаманки, менинг назаримда, гўё әнг ашаддий жиноятчини тўғри йўлга солмоқчи бўлгандай, мени ишга иришга даъват этишларингиз, ўша «иш» сўзидан ҳам қўполроқ эди. Хўш, кейин нима бўлди? Китобларимнинг матбуотда пайдо бўлиши ва халқнинг мени ёзувчи деб эътироф этиши сизнинг ҳиссиётларингизда ўз-

гариш ҳосил қилди. Илгари сиз Мартин Иденга турмушга чиқишидан бош тортган эдингиз, ҳолбуки, унинг ҳамма асарлари ўша пайтдаёқ ёзилиб бўлган эди. Сизнинг унга бўлган муҳаббатингиз учкалик кучли эмас эди, шунинг учун ҳам унга хотин бўлишга журъат этолмагандингиз. Энди эса муҳаббатингиз етарли даражада кучли бўлиб қолибди, бу ажойиб ўзгаришнинг боиси, афтидан, айнан менинг шуҳрат қозонганимда бўлса керак. Даромадларим ҳақида ҳозир гапирмоқчи эмасман, балки сиз улар ҳақида ўйламагандирсиз ҳам, ваҳлонки, ота-онангиз учун энг муҳим нарса шу даромадларим эканлиги муқаррар.

Булар менга манзур бўладиган нарсалар эмас! Энг ёмон томони шундаки, мени муҳаббатга, муқаддас муҳаббатга шубҳа билан қарашга мажбур этади! Наҳотки, муҳаббат шон-шуҳрат ва оломоннинг эътирофи билан тирик бўлса? Чамаси, шундайга ўхшайди! Бу тўғрида шу қадар кўп ўйладимки, ахири бошим айланниб кетди.

— Шўрлик бош! — деб Руфь меҳрибонлик билан Мартиннинг сочини силади.— Ҳечам айланмасин энди. Бошқатдан бошлаймиз, Мартин! Биламан, ойминнинг гапига кириб, енгилтаклик қилиб қўйдим. Ойминнинг гапига кирмаслигим керак эди. Лекин сиз ўзингиз заиф инсонларга шафқат қилиш ҳақида кўп гапирав эдингиз-ку. Менга ҳам шафқат қилинг. Хато қилиб қўйдим. Мени кечиринг!

— О, кечираман! — деди Мартин тоқатсизланиб,— кечирадиган нарса бўлмаганда, кечириш жуда осон! Сизнинг қилган ишингиз кечиримга муҳтоҷ эмас. Ҳар ким ўзига маъқул тушган ишни қилади. Ахир мен ҳам хизматга кирмаганим учун сиздан узр сўраб ўтирумайман-ку.

— Сизга яхшилик тилаган эдим, — деб шоша-пиша эътиroz билдириди Руфь.— Сизни севганимдан кейин, яхшилик тиламай туролмасдим-да!

— Тўғри, лекин менга яхшилик тилайман деб, нобуд қилаёздингиз. Ҳа, ҳа! Менинг ижодимни, истиқболимни барбод қилаёздингиз! Мен табиатан реалистман, буржуазия маданияти эса реализмни ёқтирумайди. Буржуазия қўрқоқ. У ҳаётдан қўрқади. Сиз бўлсангиз мени, ҳам ҳаётдан қўрқишга мажбур этмоқчи бўлдингиз. Сиз мени торгиниа бир катакка қамаб, маҳдуд, ра-

зил фикрларни қабул қилдирмоқчи бўлувдингиз.— Қиз өътиroz билдиримоқчи бўлган эди, лекин Мартин имо билан сўзини бўлди.— Разолат қанчалик самимий бўлмасин, ҳар ҳолда, разолат буржуазия маданиятининг, нозик буржуа маданиятининг асоси ҳисобланади. Сиа бўлсангиз, менинг жўшқин қалбимни поймол қилиб, мени ҳам ўз одамларингиздан бирига айлантиримоқчи, ўз синфий гояларингизни, синфий ахлоқингизни, синфий бидъатларингизни талқин қилмоқчи бўлдиңгиз.

Мартин маъюс бош чайқаб қўйди.

— Сиз ҳозир ҳам мени тушунмаяпсиз, гапларимга сиз мен берган маънодан тамомила бошқача маъноб беряпсиз. Менинг гапларим ҳаммаси сиз учун хаёлий гаплардир. Мен учун эса, ҳақиқат. Жуда нари борса, тубанликдан чиққан бу қўпол йигит сизнинг синфингизни танқид қилгани ва уни разил деб атагани сизга бир овунчоқдек туюлади, сизни ажаблантиради.

Руфъ ҳоргин бошини унинг елкасига қўйди, қўйди-ю, яна асабдан дағ-дағ титрай бошлади. Мартин Руфъ галирмасмикин, деб бир дақиқача сукут сақлаб турди, сўнг гапини давом эттириди:

— Энди бўлса, сиз муҳаббатимизни қайта тикламоқчи бўляпсиз! Эр хотин бўлишимизни истаяпсиз. Сиз мени хоҳлаяпсиз! Лекин гапимни тўғри тушунинг, ахир китобларим нашр қилинмаган ва ҳеч кимнинг мақтovига сазовор бўлмаган бўлишим ҳам мумкин эди, шунга қарамай, мен қандай бўлсам шундайлигимча қолган бўлардим! Лекин сиз ўшанда ҳеч қачон менинг олдимга келмаган бўлардингиз! Ёлғиз шу китоблар туфайли... лаънати китоблар...

— Сўкинманг,— деб унинг гапини бўлди қиз.

Мартин заҳарханда қилиб деди:

— Ҳа, балли! Бутун баҳтингиз қиморга тикилгандан кейин қўпол сўз эшишидан қўрқасиз. Сиз ҳали ҳам ҳаётдан қўрқасиз.

Руфъ бу сўзларни эшитиб сесканиб кетди, бу сўзлар билан у Руфнинг бу ерга келишга ундан журъати бир пулга арзимайди деяётгандай эди, қизнинг назарида Мартин уни ноҳақ айблаётган эди, шунинг учун ундан ранжиди.

Улар бир муддат сукут сақлаб ўтирилар; қиз, нима қилсам экан, деб ўйлаб азоб чекиб ўтирган бўлса, йигит ўзининг барбод бўлган муҳаббати ҳақида

ўйлаб ўтирди. У Руфни ҳеч қачон чинакамига севмаганини аниқ тушунди. У ўз тасаввурнида бунёд этган самовий хилқатни, шеъриятнинг илҳом булоги, нурафшон порлоқ сиймо бўлмиш Руфь исмли малакни севар эди. Аммо буржуазия руҳи билан сугорилгаң ва буржуазия савиаси билан чекланган ҳақиқий Руфни ҳеч қачон севган эмас эди.

Қиз бирдан гапира бошлади:

— Айтган гапларингизнинг кўпи ҳақ эканлигини эътироф этаман. Мен чиндан ҳам ҳаётдан қўрқар эдим. Мен сизни унчалик кучли севмагандим. Аммо энди чин муҳаббат билан севишни ўрганиб олдим. Мен сизни қандай бўлсангиз, шундайлигингизча севаман, илгари қандай бўлган бўлсангиз ўша ҳолингизча севаман, сизни ҳозирги ҳолга келтирган сабаб туфайли севаман. Мен сизни ўзимнинг синфим кишиларидан ажратиб турувчи жами фазилатларингиз учун севаман. Сизнинг фикрларингизга баъзида тушумасам ҳам майли. Уларни тушуниб оламан. Фикрларингизга тушуниш учун қўлимдан келганча ҳаракат қиласман! Папирос чекишингиз ҳам, сўкишингиз ҳам буларнинг ҳаммаси вужудингизнинг бир жузъидир ва мен сизни шунинг учун ҳам севаман. Мен кўп нарсани ўрганиб оламан. Ҳозир, ўн минут ичида жуда кўп нарсани ўрганиб олдим. Илгарилари бу ерга келишга ҳеч журъат эта оларуидим? О, Мартин!..

Руфь юзини унинг кўксига қўйиб йиғлаб юборди. Мартин уни бугун биринчи марта меҳрибонлик билан қучоқлади. Қиз буни сезиб, севинч тўла кўзларини унга тикди.

— Фурсат ўтган,— деди Мартин. У Лиззининг сўзларини эслади.— Мен касалман, Руфь... Йўқ, жисман эмас. Руҳан касалман, миям касал. Мен учун ҳеч нарсанинг қадр-қиймати қолмади. Кўнглим ҳеч нима истамайди. Агарда бундан ярим йил олдин келганингизда эди, ҳамма нарса бошқача бўлиши мумкин эди. Лекин энди кечикдингиз, жудаям кечикдингиз!

— Йўқ, кеч эмас!— деб чинқириб юборди қиз.— Мен буни исботлаб бераман сизга. Менинг муҳаббатим қатъий эканлигини, муҳаббатим шу пайтгача ҳаётимда энг қадрли бўлган ҳамма нарсалардан ҳам қадрлироқ эканлигини сизга исбот қиласман. Мен буржуазия сажда қилган ҳамма нарсалардан воз кечишга ҳам

тайёрман. Мен энди ҳаётдан қўрқмайман. Мен отамдан ҳам, онамдан ҳам юз ўгираман, номимни таҳқир гирдобига отаман. Мен ҳозироқ шу ерда сиз билан қолишга тайёрман, агар истасангиз, бу эркин муҳаббат бўлсин. шунинг ўзидан мен мағурланишим ва қувонишим мумкин. Агар мен илгари ўз муҳаббатимга бевафолик қилган эканман, энди шу муҳаббатим туфайли илгари мени бундай хоинликка жалб қилган ҳамма нарсага хиёнат қилишга тайёрман.

Руфь Мартиннинг қархисида туар, кўзлари чақнар эди.

— Кутяпман! — деб пичирлади қиз. — Мартин, «ҳа» деб жавоб беришингизни кутяпман. Менга бир қаранг.

«Нақадар соз, — деб ўйлади Мартин қизнинг чеҳрасига боқиб, — Руфь ўзининг ўтмишдаги хатоларини ювди, у чинакам аёл бўлди, ниҳоят у буржуазия урфодатлари кишанини парчалаб ташлади. Буларнинг ҳаммаси жуда соз, муazzам, олижаноб иш. Лекин менга нима бўлди?»

Қизнинг журъати Мартинни ҳаяжонлантирмади, вужудини титратмади. Мартин факат ақл-идроқи билан Руфнинг хатти-ҳаракатини тақдирларди. Алантаниш ўрнига совуққина тақдирлаш. Унинг юраги тез-тез урмади ҳам, ҳирси уйғонмади ҳам. Эсига яна Лиззининг сўzlари келди.

— Мен касалман, оғир касалман, — деди Мартин умидсизлик билан қўл силтаб... — Бу қадар қаттиқ бетоблигимни шу пайтгача пайқамаган эканман. Ичимда бир нима узилиб кетгандек. Мен ҳеч қачон ҳаётдан чўчиған эмасман, лекин ҳаёт лаззатидан маҳрум бўлишимни ҳеч қачон тасаввур этмаган эдим. Энди бўлса ҳаётдан тўйганим маълум бўлди. Менинг қалбимда ҳеч қандай орзу-истакдан асар қолмади. Мен, ҳатто сизни ҳам истамайман! Кўряпсизми! Шунчалик касалман!

У бошини стул суюнчиғига қўйиб, кўзларини юмди, шунда, худди йиглаб турган бола шаффоғ кўз ёшлари орасидан қуёшга боқиб бир зумда ҳамма аламларини унутиб юборгандай, Мартин ҳам тўсатдан кўз олдида намоён бўлган манзарани — қуюқ япроқларни ёриб ўтган қуёш нурини кўриб, ўзининг касаллигини ҳам, Руфнинг шу ердалигини ҳам, бутун борлиқ оламни ҳам унутиб қўйган эди. Япроқлар ям-яшил, улар кўз-

ни қамашибирди. Мартин япроқларга қараб кўзи оғрирди. Лекин ўзи ҳам сабабини билмай, кўзини япроқлардан узмай ўтиради.

У эшик бандининг гижирлаганидан ҳушига келди. Руфъ эшик олдида туарди.

— Бу ердан қандай чиқиб кетаман? — мунгли ово билан сўради у. — Қўрқаман.

— О, мени кечиринг! — деб юборди Мартин, ди: этиб ўрнидан туаркан. — Менга нима бўлди, ўзи: ҳам билмайман! Бу ердалигинизни унутиб қўйибман.

У пешанасини ишқади.

— Уйингиз кўряпсиз, жудаям соғ эмасман. Уйингизга кузатиб қўяман. Биз орқа эшикдан чиқамиз. Ҳеч ким сезмайди. Фақат ўртигинизни юзингизга тушириб олинг.

Улар тор йўлаклардан ўтиб, гира-шира ёритилган виналардан тушиб боришаркан, Руфъ Мартиннинг қўлини маҳкам ушлаб олган эди.

— Энди бу ёғи бехавотир, — деди қиз, кўчага чиққанда ва қўлини тортиб олмоқчи бўлди.

— Уйингизга кузатиб қўяман, — деди Мартин.

— Йўқ, йўқ, — деб эътиroz билдириди қиз, — кераги йўқ!

У яна қўлини тортиб олишга уринди. Бу нарса бирдан Мартинни қизиқтириб қўйди. Гўё қиз, хавф-хатар даф бўлган пайтда бир нимадан чўчиётгандек кўринарди. Қиз гўё тезроқ ўзини Мартиндан қутқаришга уринаётганга ўхшарди. Мартин буни асабларнинг бузилганидан деб ўйлади. Шунинг учун у Руфнинг қўлини қўйиб юбормай, уларнинг уйи томон бурилди. Улар муюлишга яқинлашганида, Мартин бирдан узун пальто кийган бир одамни кўриб қолди, у шоша-пиша дарвозадан кириб кетди. Мартин дарвоза ёнидан ўтиб бораркан, ичкарига кўз қирини ташлади-ю, нотаниш одамнинг ёқаси кўтарилган бўлишига қарамай таниди, у Руфнинг акаси Норман эди.

Мартин билан Руфъ деярли ҳеч нима ҳақида гаплашмай борардилар. Қиз маъюс, Мартин эса ҳамма нарсага бепарво эди. У Тинч океан оролларига жўнаб кетаётганини айтди, қиз эса, бехосдан Мартиннинг хонасига бостириб киргани учун ундан узр сўради. Вассалом. Улар Руфнинг эшиги олдида худди ҳеч қандай воқеа содир бўлмагандай хайрлашишди. Бир-бирлари-

нинг қўлларини сиқишиб, «Яхши ётиб туринг», ҳам дейишди. Мартин яна одоб юзасидан шляпасини бир оз кўтариб қўйди. Эшик ёпилди. Мартин папирос тутатди-да, сўнг меҳмонхона томонга қайтди. У Норман яширинган дарвоза олдидан ўтиб кета туриб, шу ерда бир дақиқагина ўйга толиб туриб қолди.

— У мени алдабди,— деб овоз чиқариб ўйлади Мартин.— Ўз ихтиёrim билан қўрқмасдан иш кўрдим, деб мени ўз сўзига ишонтиromoқчи бўлди, ҳолбуки, акаси уни уйга қайтариб олиб кетиш учун пойлаб турган экан.— Мартин хохолаб кулиб юборди.— Оббо буржуйлар-е! Камбагал вақтимда унинг синглисига яқин ҳам йўлай олмаган эдим. Банкда ўз жорий счётим пайдо бўлгандан кейин эса унинг ўзи синглисини олдимга етаклаб олиб келибди!

Мартин энди йўлида давом этмоқчи бўлган эди, бирдан қандайдир бир саёқ унга тўқнаш келиб, тирсагига туртди:

— Бегим, 25 цент ҳадя қилинг! Тунаш учун пулим йўқ,— деди у.

Бу таниш овозни эшитиб Мартин ялт этиб қаради. Бир зумдан кейин у Жонинг қўлини маҳкам сиқиб кўриша бошлади.

— Эсингдами, яна учрашамиз, деб айтган эдим сенга,— дерди Жо.— Кўнглим сезган эди-да. Мана, ахiri учрашдик!

— Кўринишинг жуда яхши-ку!— деди Мартин завқланиб.— Ҳатто анча семириб ҳам қолибсан.

— Семирганим рост,— деб тасдиқлади Жо унинг гапини оғзи қулогига етиб.— Саёқ бўлганимдан буён ҳаётнинг лаззатини татий бошладим! Ўттиз қадоқ семирдим, ўзимии жуда яхши ҳис қиляпман! Илгарилари ўлгудек ишлаб чўп-устухон бўлиб кетган эдим. Чамаси, саёқлик мижозимга ёқди шекилли!

— Лекин тунагани пул сўраб юрибсан-ку,— деб уни мазах қилди Мартин,— лекин кеча хийла совуқ!

— Ҳм! Тунашга пул сўраяпман!— Жо чўнтағидан бир сиқим чақа пул олди.— Менга шунинг ўзиям етарли,— деб эътироф этди у,— лекин кўринишингдан жуда сахий одамга ўхшадинг. Шунинг учун сени мўлжалга олдим.

Мартин хохолаб кулиб юборди.

— Эҳ-ҳе, бу пулларинг ичкиликка ҳам етади-ю,— деди Мартин.

Жо жиддий қиёфада пулларини чўнтағига солиб қўйди.

— Бу менга тўғри келмайди! — деди у, — ичишни ташлаганиман. Кўнглим тортмайди. Сен билан видолашганимдан кейин фақат бир марта қаттиқ маст бўлдим, ўшандаям аҳмоқлик қилиб оч қоринга ичиб қўйганимдан шундай бўлди. Мен молдек ишлаган пайтларимда, молдай ичардим. Энди одамларга ўхшаб яшай бошлаганимдан буён одамларга ўхшаб ичадиган бўлганман! Баъзи-баъзида бир стакангина ичаману бўлди қиламан!

Мартин Жо билан ёртаси куни учрашиш тўғрисида келишиб олиб, меҳмонхонага кетди. У вестибюлга кириб, пароходлар жадвалига қаради. Яна беш кундан кейин Таити оролига «Марипоза» пароходи жўнаб кетаркан.

— Телефон орқали менга каюта олдириб қўйинг,— деди у портьега,— лекин юқорида бўлмасин, пастда, чап томонда бўлсин. Унутмайсиз-а? Яхшиси, ёзиб қўйинг: чап томонда.

У хонасига кириб ўрнига ётди ва худди гўдаклардек бир зумда ухлаб кетди. Кечқурунги воқеалардан унинг миясида асар ҳам қолмаган эди. Унинг мияси энди таассуротларни сингдирмас эди. Ҳаттоки, Жони учратганида пайдо бўлган шодлиги ҳам бир зумда ўтиб кетди. Бу шодлик бир онгина давом этди, ундан кейин эса ўзининг собиқ ўртоғини учратиб қолганидан афсуслана бошлади, чунки у билан гаплашишни ҳам истамаган эди. Беш кундан кейин ўзи севган океанга сузиб кетиши ҳам уни севинтирмасди. У ҳузур қилиб кўзларини юмди, саккиз соат хотиржам ухлади. У уйқусида бетоқат бўлмади, туш ҳам кўрмади. Уйқу ҳамма нарсани унутишга ёрдам берарди, шунинг учун Мартин уйғониб кетганида ҳар сафар афсусланарди. Ҳаёт унинг тинкасини қуритар ва қийнар, вақт эса уни қаттиқ изтиробга соларди.

ҚИРҚ ОЛТИНЧИ БОБ

— Менга қара, Жо,— деб гап бошлади Мартин ёртаси куни,— бу ерда, Йигирма саккизинчи кўчада бир француз бор. У пича пул жамгарибди, энди Франциял-

га қайтмоқчи. Унинг яхши жиҳозланган кичкинагина кирхонаси бор. Агар бир жойда муқим яшаш ниятида бўлсанг, бу сен учун жуда қўл келади. Мана сенга пул, ўзингга дурустроқ костюм сотиб олгин-да, мана бу адресга бор. Бу комиссionер, унга айтиб қўйғанман, биронта дурустроқ жой топиб беради сенга. У сен билан бориб, ҳаммасини кўрсатади. Агар кирхона сенга ёқса-ю, айтилган баҳосига — ўн икки минг долларга арзийди, деб ҳисобласанг, менга келиб айт, у сенини бўлади. Энди жўнаб қол! Мен бандман. Кейин бафуржа сұхбатлашамиз.

— Менга қара, Март,— Жо ичидан қайнаб келаётган газабини зўр-базўр босиб, секингина гапирди,— мен бу ерга сен билан кўришгани келганман. Билдингми? Сендан совғага кирхона олгани келганим йўқ! Олдингга эски қадрдонимни кўрай деб келсаму, сен бўлсанг тумшуғимга кирхонани тиқсанг! Мен сенга бир гап айтайми? Бор, ўша кирхонанг билан бирга қўшмовор бўл!

Жо ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, лекин Мартин унинг елкасига чанг солиб, ўзига қаратди.

— Гап шу, Жо,— деди у,— агар менга шунақа оҳанг қиласиган бўлсанг, эски одатим бўйича шунақаям дўппослайманки, онадан туғилганингга пушаймон бўласан! Билдингми? Хўш? Хоҳлайсанми?

Жо бир силкиниб, Мартинни итариб юбормоқчи бўлди, аммо уни ушлаб турган қўллар жудаям бақувват эди. Икковлари бир-бирларига ёпишиб, уй ичидан чирпирак бўлиб айлана бошлашди, йўл-йўлакай стулга бориб тушиб, уни синдиришида, ниҳоят, полга думалаб тушишди. Жо ерда чалқанча ётар, Мартин эса тиззасини унинг кўксига тираб устида ўтиради. Мартин Жони қўйиб юборганида у зўрга нафасини ростлаб олди.

— Мана энди гаплашса бўлади,— деди Мартин,— кўриб турибсанки, мен билан ўчакишмаганинг маъқул. Мен даставвал кирхона масаласини бирёжли қилмоқчиман. Ана ўшандан кейин келсанг, эски қадрдонлигимизни хотирлаб бошқа нарсалар тўғрисида сұхбатлашамиз. Сенга айтдим-ку, ҳозир бандман деб. Ўзинг кўр.

Худди шу пайт лакей бир тўп хат ва журналларни олиб кирди, бу эрталабки почта эди.

— Ўзинг ўйлаб қўр, ҳам сұхбатлашиб, ҳам шуларнинг ҳаммасини ўқиб бўладими? Бориб кирхона масаласини ҳал қилгин-да, кейин шу ерга қайтиб кел.

— Ҳа, бўпти,— истар-истамас рози бўлди Жо.— Сен шунчаки, мени бошингдан соқит қилмоқчисан деб ўйлабман, энди кўрсам, янглишган эканман. Аммо лекин мени боксда енга олмайсан, Март. Истаган нарсангдан ўйнайман.

— Яхши, биз кейин қўлқоп кийиб, куч синашиб кўрамиз,— деди кулиб Мартин.

— Албатта куч синашамиз! Олдин кирхонани сотиб олай,— деб Жо муштини дўлайтириб кўрсатди.— Буни кўрдингми? Ҳаш-пащ дегунингча ерга қулатаман сени.

Жо ниҳоят чиқиб кетди, Мартин енгил нафас олди. У одамови бўлиб қолаётган эди. Одамлар билан муомала қилиш унга тобора қийин туюларди. Олдида одамлар бўлса, юраги сиқилар, улар билан сұхбат қуришга мажбур бўлса, зардаси қайнарди. Одамлар унинг асабига тегарди, шунинг учун Мартин бирон киши билан учрашиб улгурмасдан, ундан қутулиш учун баҳона қидира бошларди.

Жо кетганидан кейин, Мартин келган хат ва журналларга дарров қарамади. У ярим соатча креслода ҳеч нима билан шуғулланмай ўтири, унинг миясида, фақат аҳён-аҳёнда, аллақандай узуқ-юлуқ фикрлар лип этиб ўтар, мудраган ақл мисоли учқундек чақнаб кетар эди.

Ниҳоят, у туриб келган почтани кўздан кечира бошлади. Үндан ортиқ мактубнинг мазмунин автограф юборишини илтимос қилишдан иборат эди, бундай хатларни Мартин бир қарашда танирди; қолганлари моддий ёрдам сўровчи бир зайлдаги илтимосномалар, доимий ҳаракатда бўлувчи механизм моделини қурган ихтироидан ва ер сатҳи ғовак курранинг ички қисмидир, деб исботламоқчи бўлган математикдан тортиб, коммунистик колония ташкил қилиш учун Мексикадаги Калифорния ярим оролини сотиб олишга маблағ ажратишини сўровчи одамгача, ҳар хил антиқа хаёлпачаст одамларнинг хатлари эди. Мартин билан танишишини истаган аёлларнинг ҳам мактублари бор эди;

у хатлардан бирини ўқиб туриб жилмайиб қўйди: мактуб муаллифи ўзининг боадаб ва диёнатли аёл эканлигини исботлаш мақсадида мактуб ичига черковда доимий ўрин учун ҳақ тўлаган квитанциясини ҳам солиб юборибди.

Ноширлар ва муҳаррирлар уни хатга кўмиб ташлар: журналлар ундан мақолалар сўрар, китоб нашриётлари, янги китобингизни юборинг, деб ёлворишар эдилар, ҳамма унинг қўл ёзмаларига муштоқ эди, лекин бир замонлар айнан шу шўрлик қўл ёзмаларини редакцияларга юбориш учун Мартин бутун бисотини гаровга қўяр эди. Мактублар орасида ҳеч кутилмаган чеклар ҳам — китобининг инглизча нашри учун юборилган ҳақ, хорижий нашриётлар юборган аванслар бор эди. Мартиннинг Англиядаги агенти, Германияга унинг учта китобини таржима қилиш ҳуқуки берилганини ёзибди; унинг асарлари Швецияда ҳам таржима қилина бошлаган эди, лекин Швеция Берн битимида иштирок этмаган эди, шунинг учун бу таржималар учун ҳеч қандай ҳақ олиб бўлмас эди. Россиядан ҳам талабнома келди, у ҳам мутлақо расмий эди, чунки бу мамлакат ҳам Берн битимида иштирок этмаган эди.

Мартин газета қирқмаларини юборувчи шўъбадан келган бирталай пакетларни очди ва ўзи ҳақида ва ниҳоятда тез ўсиб бораётган шуҳрати ҳақида ёзилган мақолаларни ўқий бошлади. У дадил бир ҳаракат билан халойиққа бутун ҳамма асарларини намойиш қилди. Дафъатан шуҳрат қозонишнинг боиси ҳам шунда бўлса керак. У зўр келиб оломон диққатини ўзига қаратди; Киплинг ҳам худди шундай бўлган эди; у ўлим тўшагида ётганида оломон подага хос савқ табиийлик билан унинг китобларига ташланган эди. Орадан ярим йил ўтгач, яна ўша оломон ўқиган китобларининг ҳеч ерига тушунмай Киплингни оёқ остига олиб лойга қоришириб ташлади. Мартин шуларни эслаб жилмайиб қўйди. Ким билсин, балки ярим йилдан кейин у ҳам шу кўйга тушар. Лекин у оломонни алдайди. У пайтда Мартин бу ердан узоқда, жанубий дengизда бўлади, ўзининг қамиш кулбасини қуради, марварид ва кокос мағизи харид қилади, тўлқин устидаги сув тагидаги қоялардан сакраб ўтади, акула тутади, Тайохаэ водийси яқинидаги воҳада ёввойи эчкиларни овлайди.

Худди шу пайт у ўзининг нақадар ичор аҳволда эканлигини яққол тасавур қилди. У бирдан ўзини кўланкалар водийсида, ажал водийсида эканлигини англади. Унинг ҳаёти тугаган; умр қуёши сўниб, хиралашиб, бота бошлаган эди. У ҳозир жуда кўп ухлашини ва ухлаган сари яна кўпроқ ухлагиси келишини ўйлади, ҳолбуки, яқингинада у уйқудан нафратланарди. Уйқу унинг ҳаётининг энг қимматли соатларини ўғирларди. Йигирма тўрт соатнинг тўрт соатини уйқу билан ўтказиш, тўрт соат камроқ яшаш демак эди. Ушанда у уйқудан жуда безган эди! Энди эса у ҳаётдан шундай безган! Ҳаёт уни толиқтирас, ҳаёт аччиқ эди. Унинг ҳалокати ана шунда эди. Ҳаётга интилмайдиган одам ўлимга йўл ахтара бошлиди. Мартиннинг қалбида бир вақтлардаги ўз жонини сақлашга интилиш инстинкти уйгонди. Ҳа, у тезроқ жўнаб кетиши керак. У хонага бир-бир кўз югуртириб чиқди-да, буюмларни йиғишириш керак, деган фикрдан таъби хира бўлиб кетди. Лекин ҳали шошилмаса ҳам бўлади. Ҳозирча ул-бул харид қилиш билан шуғулланса бўларди.

У шляпасини кийиб кўчага чиқди ва эрталабки вақтини овчилар магазинида ўзига милтиқ, патронлар ва балиқ тутиш асбоблари харид қилиш билан ўтказди. Олди-сотди учун керакли молларни эса, Таитига етиб олгандан кейин буюртиromoқчи бўлди, чунки молларга бўлган талаб тез-тез ўзгариб турарди. Молларни Австралиядан ёздириб олса ҳам бўларди. Ҳаёлига келган бу фикрдан Мартин севиниб кетди. Бирон иш билан машғул бўлиш керак, деган фикр унга ҳаддан ташқари оғир кўринарди. Шунинг учун у меҳмонхонага қайтаркан, уни кутиб турган роҳатбахш креслоси ҳақида ўйлаб ҳуэур қилди, лекин бу креслосига Жо жойлашиб олганини кўриб, жаҳли чиққанидан чинқириб юбораёзди.

Жо кирхонадан мамнун эди. Ҳамма гаплар келишиб қўйилган, энди у эртадан бошлаб кирхонанинг ҳақиқий хўжайини бўлади. Мартин каравотга чўзилиб, кўзларини юмганича Жонинг гапларини эшитиб ётди. Мартиннинг ҳаёли аллақаёқларда, деярли онгидан ташқарида сангриб юрарди. Ўқтин-ўқтин у ўзини зўрлаб Жога бирон нима деб жавоб қилингга уринарди. Ахир у Жони яхши кўрарди-да. Аммо Жонинг қалби

ҳаддан зиёд ҳаёт завқи билан лиммо-лим эди, бу эса Мартина жуда оғир ботар, унинг ҳорғин руҳини жуда оғир юқдек әзарди. Жо бир кун әмас, бир кун албатта бокс қўлқопларини кийиб олишамиз деганида, Мартин юрагида турган санчиқдан чинқириб юборишга сал қолди.

— Эсингда бўлсин, Жо! Сен кирхонангда, бир вақтлар «Қайнар булоқ»да айтган тартибларингни жорий қилишинг керак,— деди у.— Ҳеч қандай ортиқча ишлаш, тунда ишлаш бўлмасин. Одамларингта яхши ҳақ тўлайсан. Кейин, ҳеч қачон болаларни ишга ёлламайсан! Ҳеч қандай ишга!

Жо бош иргаб, чўнтағидан ён дафтарчасини олди.

— Бугун нонушта олдидан иш тартибини ёздим. Мана, эшит.

Үқий бошлади, Мартин эса маъқуллаб «ҳм, ҳм» деб ётарди, лекин ўзи фақат: «Қачон ахир даф бўларкин бу Жо?» деб ўйларди.

Мартин уйгонганида алламаҳал бўлиб қолган эди. Аста-секин у ҳушини йиғиб, бўлган воқеаларни эслай бошлади. Хонада ҳеч ким йўқ эди. Афтидан, Жо Мартиннинг ухлаб қолганини кўриб, сездирмай чиқиб кетганга ўхшайди. «Жуда баодоб иш қилибди», деб ўйлади Мартин. Кейин кўзларини юмиб, яна ухлаб кетди.

Кейинги кунларда Жо ўз ишларини тўғрилаш билан овора бўлиб, Мартиннинг гашига унчалик тегмади. Мартиннинг жўнаб кетиши арафасида газеталарда Мартин Иден «Марипоза»да дengiz saфарига чиқяпти, деган хабар босилиб чиқди. У ҳамон ўша жонини саклашга интилувчи инстинктга итоат этиб, ўзини докторга кўрсатди, доктор уни синчиклаб кўриб чиқди. Ҳамма аъзолари соппа-соғ, ўпка ва юраги жуда ҳам яхши экан. Медицина нуқтаи назаридан унинг ҳамма аъзолари бус-бутун соғлом ва жуда нормал ишлаётган экан.

— Ҳеч қандай касалингиз йўқ, мистер Иден,— деди врач,— мутлақо. Аъзойи баданингиз ҳайрон қоларли даражада соғлом, ҳавасим келади. Сиҳат-саломатлигингиз жуда яхши. Кўкрак қафасингиз зўр! Ҳар қандай овқатни ҳам ҳазм қила оладиган мейдангизни эътиборга олсак, бундай организм мустаҳкам соғлиқ ва куч-қувват гаровидир. Бунақа одам мингта-

дан, ҳатто ўн мингтадан битта чиқиб қолади. Сиз юз йил яшашингиз мумкин, агар биронта баҳтсиз ҳодиса юз бермаса.

Лиззи унга тўғри диагноз қўйган эди, бунга Мартин ишонди. У жисмонан сопна-соғ эди. Лекин унинг ичидага қандайдир дарди бор эди, у факат жанубий денгизлардагина бу дардига даво топиш умидида эди. Энг ёмони шу бўлдики, у энди сафарга отланганида бирдан йўлга чиқиш иштиёқи қолмади. Тинч океан назарида буржуазия маданиятидан заррача ҳам дурустроқ эмасди. У саёҳат ҳақида ўйлаганида ҳеч қандай руҳий кўтаринкиликни сезмасди, билъакс, олдидаги сафар уни азобга солар, шунинг учун у тезроқ кемага чиқа қолсаму, ортиқ ҳеч ниманинг ташвишини қилмасам, ҳеч нимани ўйламасам, дерди.

Охириги кун Мартин учун чинакам азоб-уқубатли бўлди. Бернард Хиггинботам ва Гертруда болалари билан, Герман Шмидт Мэриен билан газеталардан Мартиннинг сафарга жўнаб кетаётганини билиб, видолашгани келишди. Ундан кейин Мартин бальзи ишларни битириш: чеклар бўйича ҳақ тўлаш, шилқим репортёрларнинг истагини бажариш билан банд бўлди. Лиззи Конолли билан у кечки мактаб остонасида оёқ устида хайрлашди. Меҳмонхонага қайтиб келиб, у ерда Жони учратди; Жо кун бўйи кирхонадан чиқмай ишлаб, кечқурун қўли бўшабди-ю, ғизиллаганча унинг олдига келибди. Бу ҳол Мартиннинг сабр косасини төшириб юборган бўлса ҳам, асаб билан кресло ёндорини чангллаганча ярим соатча ошнасининг валақлашига қулоқ солиб ўтиришга ўзини мажбур этди.

— Эсингда бўлсин, Жо,— деди у гап орасида,— бу кирхонага бирор сени боғлаб қўйгани йўқ. Кўнглинг истаган пайтда уни сотиб пулини кўкка совуриб юборишинг мумкин. Қачонки, бу иш жонингта тегса-юяна дарбадарлик қилгинг келиб қолса, дарров жуфтакни ростла. Кўнглинг қандай яшашни истаса, шундай яшашга ҳаракат ҳил!

Жо бош чайқади.

— Йўқ, энди, мен катта йўлларда саргардон бўлиб юрмайман. Саёқ юриш жуда яхши нарса-ю, аммо бир томони ёмон-да, мен қизларни айтяпман. Қизларсиз туролмайман! Хоҳласаңг-хоҳламассанг шу. Лекин, ўзинг биласан, саёқ юриш учун сўққабош бўлиш ке-

рак. Баъзида, музика садося эшитилиб турган биронта уй олдидан ўтиб қоласан, деразадан қарасанг, дўндиқ-қина ойим қизлар қордек оппоқ кўйлак кийишиб кула-кула танца тушаётган бўлади! Эҳ, падарига лаънат! Туғилганингга пушаймон бўлиб кетасан киши. Мен боғ сайрини, рақс тушишни, ойдин кечада кезиб юриши ва ҳоказоларни жуда яхши кўраман. Саёқ бўлиб юриш қаёқда-ю, кирхонага хўжайин бўлиб олиб, башант кийиниб, чўнтакка ҳар эҳтимолга қарши бир сиқим доллар солиб юриш қаёқда!. Кеча мен бу ерда бир дўндиқ қизни кўз остимга олиб қўйдим. Қани энди, ҳозирнинг ўзгинасида уйланиб ола қолсам, рост айтяпман. Кун бўйи ўша қизни эслаганимда, суюнганимдан юрагим қинидаи чиқиб кетай дейди. Кўзлари чунонан мулоим, овози бўлса мисли нафис мусиқий куй. Оҳ, Март, нега энди уйланмайсан-а? Шунча пул билан энг гўзал қизга уйланиб олсанг бўлади!

Мартин жилмайиб қўйди ва нима учун одамларда уйланишга майл туғиларкин, деб ич-ичидан таажжубланди. Бу нарса Мартинга ҳам ғалати, ҳам тушуниб бўлмайдиган нарсадек туюлди

У сафарга жўнаши олдидан «Марипоза» палубасида туриб, кузатувчилар орасида Лиззи Конолини кўриб қолди. «Қизни ўзинг билан олиб кет», деб пиҷирлади унга дохилий бир овоз. «Ахир олижаноблик кўрсатиш нечоғлик осон, қизни эса беҳад хушбахт қилган бўласан». Мартин бир секунд олиб кетсаммикин, деб ўйланиб қолди, лекин шу заҳотиёқ бу ўй ваҳимага айланди. Мартиннинг чарчаган қалби норозилик билдириди. У пароход бортидан йироқлашаркан: «Йўқ, азизим, сен жуда оғир касалсан», деб пиҷирлади.

Мартин ўз каютасини ичидан беркитиб олди ва то пароход очиқ денгизга чиққунча ўша ерда ўтирди. Овқат пайтида кают-компанияда Мартинни энг фахрий ўринга — капитаннинг ўнг томонига ўтқаздилар, шу оннинг ўзида Мартин, «Марипоза»даги пассажирларнинг ҳаммаси уни зўр эътибор билан кузатаётганини пайқади; саёҳатта чиққан маълум ва машҳур шахс одатда шундай эътиборга сазовор бўлар эди. Бироқ биронта ҳам машҳур шахснинг ўз атрофидаги кишилардан Мартинчалик ҳафсаласи пир бўлмаган эди. Бу буюк одам вақтининг кўп қисмини палубада кўзини

юмиб ётиш билан ўтказарди, кечқурун эса ётиб ухлагани ҳаммадан олдин кириб кетарди.

Бир-икки кундан кейин пассажирлар денгиз касалидан тузалиб ўзларига келишиди, энди улар эрталабдан кечгача салонма-салон кезиб юришар, палубани айланишарди. Мартин улар даврасида қанча кўп бўлса, шунча асабийлашарди. Ваҳолонки, у ўзининг ноҳақ эканлигини тушунарди. Ҳарна бўлганда ҳам булар дилбар ва хушфөъл кишилар эди, буни эътибор этишга у ўзини мажбур қилган бўлса ҳам, барибир, «улар ҳаммаси буржуазияга ўхшаш маънавий маҳдуд ва ақл бобида ожиз», деб кўнглидан ўтказиб қўярди. Мартин бу одамлар билан суҳбат қурганида зерикиб кетарди, назарида улар оми ва бемаъни одамларга ўхшарди. Хушчакчақ ёшларнинг шов-шуви унинг асабига тегарди. Ёшлар бир ерда жим ўтиришолмас: палубанинг у бошидан бу бошига югуришар, серсо¹ ўйнашар, дельфинларни мароқ билан томоша қилишар, учувчи балиқлар галасини кўрганда чинқиришиб юборишарди.

Мартин кўп ухларди. У эрталабки нонуштадан кейин, шезлонгга етиб қўлига журнал олар, аммо уни ҳеч ўқиб тугата олмасди. Босма сатрлар унинг кўзини тиндирарди. У одамларнинг ёзиш учун мавзу топганидан ажабланар ва ажабланиб туриб, ўз креслосида тинчгина ухлаб кетарди. Иккинчи нонуштага занг чалинганида уйғониб кетиб, уйғониш кераклигидан аччиқланарди.

Бир кун Мартин уйқусини қочириш учун кубрикка матрослар олдига тушди. Лекин унинг назарида матрослар ҳам² у матрос койкасида ётиб юрган пайтдан бери ўзгариб кетгандек туюлди. У ўзи билан бу меров, диққинафас, молсифат одамлар орасида ҳеч ўхшашлик топа олмай умидсизликка тушди. У ерда — юқорида, Мартин Иденнинг ҳеч кимга кераги йўқ эди, аммо бир вақтлар ўзи яхши билган ва севган ўз синфи кишилари даврасига ҳам энди қайта олмасди. Буларнинг ҳам Мартинга кераги йўқ эди. Улар ҳам биринчи даражали каюталарда кетаётган беақл пассажирлар сингари унинг асабини қўзитардилар.

Кўзи оғриган одамни порлоқ нур қанчалик қийна-

¹ Серсо — гардиш ўйини.

са, ҳаёт ҳам Мартинни шунчалик қийиноққа соларди. Ҳаёт унинг қаршиисида парсираб турар ва камалак рангларида товланаркан, Мартинни азобларди. Чидаб бўлмайдиган даражада азобларди.

Мартин Иден умрида биринчи марта биринчи даражали каютада саёҳатга чиққан эди. Илгарилари шундай кемаларда сафарга чиққанида ё вахтада турар ёки қозонхонада қора терга тушиб ишларди. Ўшанда у кўпинча бошини люкдан чиқариб, палубада сайр қилиб юрган, чақчақлашган, сухбатлашган, бекор сангиф юрган башанг пассажирларни томоша қиласарди; палуба тепасига тортилган чодир уларни офтоб ва шамолдан тўсиб турарди; улар нимаики нарсани ихтиёр қилсалар, оёқ-қўли чаққон стюардлар дарҳол истакларини бажо келтирадилар. Дим кўмирхонадан чиққан Мартин учун бу манзаралар аллақандай жаннатни эслатарди. Мана энди бўлса, унинг ўзи энг ҳурматли пассажир сифатида, овқат пайтида капитанинг ўнг ёнида ўтирибди, ҳамма унга эҳтиром билан тикиляпти-ю, айни вақтда, Мартиннинг ўзи кубрик ва қозонхонани йўқолган жаннатдек қўмсайди. У янги жаннатни топа олмади, эскисидан эса тамоман ажраган эди.

Мартин қисман бўлса ҳам бирон нарса билан машғул бўлиш учун пароход хизматчилари билан сухбат қуриб, ўз баҳтини синаб кўрмоқчи бўлди. У механик ёрдамчиси билан гаплашган эди, у зиёли одам экан, шу заҳоти социалистик ташвиқот юргизиб, Мартиннинг чўнтагини памфлет ва варақалар билан тўлдирди. Мартин қулоқ соларкан, бир вақтлар ўзи эътиқод қилгаҳ Ницше фалсафасини эслади. Ахир буларда бир маъно борми ўзи? У телба Ницшенинг энг аҳмоқона қоидаларидан бирини эслади, мазкур қоидага биноан у ҳамма нарсани, ҳаттоки ҳақиқатнинг ўзини ҳам шубҳа остига қўйган эди. Начора, эҳтимол, Ницше ҳақдир. Эҳтимол, ҳақиқат деган тушунчанинг ўзи бемаънилиkdir. Лекин бир зумда Мартиннинг мияси чарчаб қолди, энди у яна креслода чўзилиб ётиб, мудрай бошлаганидан хурсанд эди.

У пароходда кетаётганидан қанчалик машақват чекаётган бўлмасин, олдинда уни бундан ҳам бешбаттар машақватлар кутаётган эди. Пароход Таитига етиб борганида нима бўлади? Қанча ташвишу, қанча ури-

нишлар! Мол харид қилиши керак, Маркиз ороллари-га борадиган шхуна топиши керак, қанчадан-қанча ҳар турли зарур ва зерикарли ишларни қилиши керак. Ҳар сафар у ўзини иш ҳақида ўйлашга мажбур этаркан, бошига қандай мусибат тушишини яққол англай бошларди. Ҳа, энди у ўзини Кўланкалар водийсида ҳис қила бошлаган эди, лекин шуниси даҳшатли эдик, у ҳеч қандай қўрқувни ҳис қилмасди. Агарда у озгина бўлса ҳам чўчиса, ҳаётта қайтиши мумкин эди, лекин у қўрқмасди, шунга кўра, тобора кўпроқ зулмат қўйнига кириб борарди. Унинг руҳини ҳеч нима, ҳаттоқи, бир замонлар жон-дили билан севган нарсалар ҳам қувонтира олмас эди. Масалан, Мартинга кўпдан яхши таниш бўлган шимоли-шарқий гармсел «Марипоза» рўпарасидан эса бошлади, бироқ илгарилари гўё шаробдек кайф берган бу шамол энди унинг гашига тегарди, холос. У ўтмиш кунлар ва тунларда энг қадрдан ҳамроҳи бўлган бу шамолнинг кутилмаган эркалашларидан ўзини олиб қочиш мақсадида креслосини бошқа ерга суриб қўйишларини буюрди.

Лекин «Марипоза» тропик иқлим доирасига кирганида, Мартин ўзини ниҳоятда бахти қаро ҳис қила бошлади. Унинг уйқуси қочиб кетди. У жудаям кўп ухлаган эди, энди эса беихтиёр бедор юриши, ҳаётга тикилиб, унинг ярақлашидан кўзлари қамашиши лозим эди. У безовта бўлиб, палубада сангиги юарди. Ҳаво рутубатли ва иссиқ эди, ёмғир тез-тез ёғиб турган бўлса ҳам салқин тушмасди. Яшаш Мартин учун азоб эди. Баъзида у ҳолдан толиб, креслога ўзини ташларди, лекин бир оз дамини олиб, яна ўрнидан турагар ва у ёқдан бу ёққа тентираб юра бошларди. Ниҳоят, у ўзини қўлидаги журнални ўқиб битиришга мажбур этди ва кутубхонадан бир неча шеър тўпламларини олди. Лекин дикқатини тўплай олмай, яна сайр қилишини давом эттиради.

Кечқурун Мартин ўз каютасига ҳаммадан кейин тушди, бироқ алламаҳал бўлиб қолганига қарамай, ухлай олмади. Дам берувчи бирдан-бир восита ҳам ўз таъсир кучини йўқотган эди. Бу энди ҳаддан зиёд оғир дард эди! У чироқ ёқиб, қўлига китоб олди. Бу Суинберннинг шеърлари эди. Мартин бир неча муддат китобни вараклаб ўтиради, шу пайт бирдан, уни қизиқиб ўқий бошлаганини пайқади. У бир шеърни ўқиб

бўлиб, кейингисини ўқий бошлади, лекин яна олдингисига қайтди. Ниҳоят, у китобни кўксига тушириб юбориб, ўйга толди. Ҳа! Мана ул Мен учун зарур бўлган нарса шу! Таажжуб, нега илгари эсига келмаган экан-а? Калаванинг учи бу ёқда экану; у ҳеч вақт гайри ихтиёрий равишда бу калава учини топа олмай келарди, энди бўлса, Суинберн унга энг қулай чора топиб берди. Мартинга ором керак эди, ором эса, шу ерда, ёнгинасида эди. У иллюминаторга қаради. Ҳа, у анчагина кенг экан. Жуда кўп вақтлардан бери биринчи марта севинчдан юраги шўх-шўх тепа бошлади. Ахири у ўз дардига даво топган эди. У китобни олиб, овоз чиқариб, салмоқ билан ўқиди:

Ҳориб, чарчаб доимий кўнгил хушлашдан,
Ҳориб, чарчаб шоҳона базмлардан ҳам,
Қўрқув не, орзу не, билмай бир бошдан —
Илоҳларга шукrona айтамиз бу дам.
Шукrona айтамиз, юрак мангуга.—
Толпинмай тин олгай, деб ахир бир кун,
Шукrona айтамиз, сувға
Жамики дарёлар жо бўлганичун.

Мартин яна иллюминаторга қаради. Суинберн унга йўл кўрсатарди. Ҳаёт уни толиқтирас, аниқроғи, чидаб бўлмайдиган даражада толиқтирувчи ва юракни сиқувчи бўлиб қолган эди.

Шукrona айтамиз, юрак мангуга —
Толпинмай тин олгай, деб ахир бир кун!..

Ҳа, бунинг учун худоларга шукrona айтилса арзиди. Бу уларнинг дунёда ягона хайрли иши! Ҳаёт тоқат қилиб бўлмайдиган мاشаққатга айланганда ундан қутулиш нақадар осон-а!

Нимани кутяпти? Вақт етди.

Мартин бошини иллюминатордан чиқариб, пастга, сутдек оппоқ кўприкларга қаради. «Марипоза» сувга ярим белидан ботган эди, шунинг учун, қўлида осилса оёғи сувга тегиши мумкин эди. Сувга шалоплаб тушмайди. Ҳеч ким эшитмайди. Мартиннинг юзига сув сачради. У лабларида шўр сув мазасини мамнуният билан ҳис қилди. У, ҳатто, сўнгги қўшигимни ёз-

саммикин, деб ўйлади! Лекин шу заҳотиёқ ўзини ўзи масхара қилди. Кейин бунга вақти ҳам йўқ эди. У ҳамма нарсага тезроқ барҳам беришни астойдил истарди.

Мартин эҳтиёт шарт, каютадаги чироқни ўчириб, оёғи билан иллюминатордан чиқа бошлади. Елкалари тиқилиб қолган эди, у бир қўлини ёнига маҳкам босиб сиқилиб чиқа бошлади. Пароходнинг бехосдан бир силкиниши унга ёрдам берди, у иллюминатордан чиқиб, қўлида осилиб қолди. Сўнг оёғи сувга тегиши билан, қўлларини қўйиб юборди. Оппоқ илиқ сув уни ўз бағрига олди. «Марипоза», баъзи иллюминаторларидан ёруғ тушиб тургани учун, худди туйнуклари бор улкан қора деворга ўхшаб, Мартиннинг ёнидан сузиб ўтиб кетди. Пароход тез сузиб борарди. Мартин эс-ҳушини йиғиб улгургунча пароходдан жуда узоқда қолиб кетди, сўнг океанинг кўпик қоплаган сатҳида бамайли хотир сузиб кетди.

Мартиннинг оқ баданини кўриб сузиб келган қилич балиқ унинг баданига санчилди, Мартин кулиб юборди. Оғриқ унинг нима учун сувга тушганини эслатди. У сувдан сузиб чиқишга уриниб, асосий мақсадини унугиб қўйган эди. «Марипоза» чироқлари узоқда кўздан ғойиб бўла бошлаган эди, Мартин эса, гўё бу ердан юз миль наридаги энг яқин соҳилгача сузиб етмоқчи бўлгандай, ҳамон сузиб борарди.

Бу гайри ихтиёрий ҳаёт инстинкти эди. Мартин сузишни тўхтатди, лекин оғзига сув кириши билан яна қўлларини ишга солди. «Ҳаётга иштиёқ», деб ўйлади у ва заҳарханда қилди. Ҳа, у иродали одам, унинг астойдил ҳаракат қилиб, ўзини йўқ қилишга етарли даражада мустаҳкам иродаси бор.

Мартин сувда тик турди. У сокин булутларга тикиларкан, айни вақтда ўлкасидағи бутун ҳавони чиқариб юборди. У сув қаърига тезроқ чўкиш мақсадида қудратли қўл ва оёқларини тез ҳаракатта келтириб, сувдан белигача кўтарилиди. У теран сув тубига мисоли оқ мармар ҳайкалдек қимир этмай чўкиши лозим. Мартин сув остига тушгач, нафас олиб, ичига сув торта бошлади, бу ҳаракати билан у, тезроқ ҳушдан кетиш мақсадида наркотик дорини ичига тортган bemорни эслатарди. Лекин сув томоғига кириб, уни бўға бошлаган эди, у беихтиёр, инстинкт кучи билан сув бетига сузиб чиқди ва боши узра порлоқ юлдузларни кўрди.

•Ҳаётга иштиёқ•, деб ўйлади нафрат билан; у зирқираб огриёттан ўпкаси билан тунги соф ҳаводан нафас олмасликка беҳуда уринарди. Яхши, у бошқача усулни қўллаб кўради! У бир неча марта чуқур-чуқур нафас олди. Ичига имкони борича кўпроқ ҳаво олиб, боши билан шўнғиди, шўнғигандага ҳам бор кучини ишга солиб шўнғиди. У тобора сувнинг теранроқ ерига сузуб тушиб борарди. Унинг кўзига ҳаво ранг фосфорик шуъла кўринди. Унинг ёнидан қилич балиқлар худди арвоҳлардек сузуб ўтардилар. Қилич балиқлар менга тегишимас, деб умид қиласарди Мартин, чунки, агар улар найзаларини Мартиннинг баданига санчишиша, унинг иродасини букиб қўйишлари мумкин эди. Қилич балиқлар унга тегишмади, Мартин ичида ҳаётнинг бу сўнгги илтифотидан миннатдор бўлди.

Мартин оёқ-қўлларининг увушаётганини ҳис қилиб, тобора чуқурроққа чўкиб борарди. У ўзининг жуда чуқурда эканлигини тушунарди. Сувнинг қаттиқ босимидан қулоқ пардалари зирқираб оғрир, боши торсторс ёрилаётгандай эди. У астойдил зўр куч билан яна чуқурроқ чўкишта мажбур этди ўзини, лекин шу пайт бирдан ўпкасида қолган сўнгги ҳаво чиқиб кетди. Пуфакчалар унинг ёноқлари ва кўзларидан думалаб ўтиб, зудлик билан сув сатҳига отилдилар. У бўғилиб азоб торта бошлади. Лекин онги сўниб бораётган Мартин, бу азоб ҳали ўлим эмас, деб тушунди. Ўлим азоб бермайди. Бу ҳали ҳаёт эди, ҳаётнинг энг охирги толпиниши, сўнгги азоби эди. Бу ҳаётнинг унга бераётган энг сўнгги зарбаси эди.

Унинг қўл-оёқлари жон талвасасида аста ҳаракат қила бошлади. Кеч! У ҳаётга бўлган иштиёқни алдай олди! У ҳаддан ташқари чуқурда эди. Энди у сув бетига сузуб чиқишга улгурмайди. Гўё у аллақандай поёнсиз хаёл денгизида сузуб бораётгандай ҳис қилди ўзини. Бу нима? Худди маёққа ўхшайди! Бу чараклаб, оппоқ нур тарататётган маёқ унинг ўз бошида эди. У тобора кучлироқ порларди. Аллақаердан даҳшатли гумбурлаш эшитилди, шунда Мартин ўзини жуда улкан тик пиллапоядан зулмат чулғаган теран жар тубига ўқдек отилиб тушиб кетаётгандек ҳис қилди! Буни у аниқ тушунди! У зулмат чулғаган теран жар тубига отилиб тушиб бораётганини ҳис қилган он ҳуши уни тамомила тарк этди.